

Zavod za varstvo
kulturne dediščine Slovenije

STO LET V DOBRO DEDIŠČINE

Zavod za varstvo
kulturne dediščine Slovenije

zbirka
Dnevi evropske kulturne dediščine

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

719(497.4)(082)

STO let v dobro dediščine / [avtorji Tatjana Adamič ... [et al.] ; urednica Nataša Gorenc]. -
Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2014. - (Zbirka Dnevi evropske kulturne
dediščine)

ISBN 978-961-6902-71-7
1. Adamič, Tatjana 2. Gorenc, Nataša, 1974-
277355776

© 2014 ZAVOD ZA VARSTVO KULTURNE DEDIŠČINE SLOVENIJE

STO LET V DOBRO DEDIŠČINE zbirka DNEVI EVROPSKE KULTURNE DEDIŠČINE avtorji TATJANA
ADAMIČ, BOGDAN BADOVINAC, EDA BELINGAR, EDA BENČIČ MOHAR, TADEJ BRATE, PATRICIJA
BRATINA, KATARINA BOBEK, MATIJA ČREŠNAR, DEAN DAMJANOVIČ, ZVEZDA DELAK KOŽELJ,
NUŠKA DOLENC KAMBIČ, SAŠA DOLINŠEK, VITO DOLNIČAR, JOŽE DREŠAR, ERNESTA DROLE,
PETER FISTER, ANDREJ GASPARI, TOMAŽ GOLOB, BARBKA GOSAR HIRCI, JOVO GROBOVŠEK,
BOŽENA HOSTNIK, SONJA IFKO, MIHELA KAJZER CAFNIK, MATEJA KAVČIČ, ANITA KAVČIČ
KLANČAR, KATJA KAVKLER, MOJCA MARJANA KOVAČ, ANDREJ MAGDIČ, PHIL MASON, LILIJANA
MEDVED, DIMITRIJ MLEKUŽ, BARBARA NADBATH, RENATA PAMIČ, DAMJANA PEDIČEK TERSEGLAV,
ROBERT PESKAR, JELKA PIRKOVIČ, ANA PLESTENJAK, JUDITA PODGORNİK ZALETELJ, SAŠA
ROŠKAR, GAŠPER RUTAR, MILAN SAGADIN, NUŠA SAJE, MITJA SIMIČ, FRANCE STELE, MARKO
STOKIN, IVAN STOPAR, ANDREJKA ŠČUKOVIT, MOJCA TERCELJ OTOREPEC, FRANC J. ZAKRAJŠEK,
GOJKO ZUPAN, MATEJ ZUPANČIČ, NINA ŽBONA izdajatelj ZAVOD ZA VARSTVO KULTURNE
DEDIŠČINE SLOVENIJE zanj JERNEJ HUDOLIN uredniški odbor ZVEZDA DELAK KOŽELJ, BARBKA
GOSAR HIRCI, SONJA IFKO, ROBERT PESKAR, MARKO STOKIN, GOJKO ZUPAN urednica NATAŠA
GORENC lektoriranje ALENKA KOBLER oblikovanje Nuit d.o.o. tisk Littera picta d.o.o. naklada 700
Ljubljana 2014

KAZALO

I. RAZVOJ SPOMENIŠKEGA VARSTVA V SLOVENIJI

Varstvo spomenikov FRANCE STELE	9
Sto let v dobro dediščine – izhodišča, pot in sadovi JELKA PIRKOVIČ	20
Slovenija: sto nemirnih let kulturne dediščine v šestih državah GOJKO ZUPAN	36
Sto let v dobro dediščine na Obali: Stelètova in Forlatijeva konservatorska doktrina MOJCA MARJANA KOVAČ	47

II. INTERDISCIPLINARNOST V SLUŽBI VARSTVA MED TEORIJO IN PRAKSO

Vloga arheologije na Slovenskem ob stoletnici spomeniške službe MARKO STOKIN	53
Goriška PATRICIJA BRATINA	58
Gorenjska MILAN SAGADIN	62
Štajerska MIHELA KAJZER CAFNIK IN ANDREJ MAGDIČ	66
Dolenjska PHIL MASON	70
Pregled zgodovine konservatorstva in prezentacij arheološke dediščine v Ljubljani ANA PLESTENJAK	74
Korak za korakom do preventivne arheologije MATIJA ČREŠNAR, DIMITRIJ MLEKUŽ, BARBARA NADBATH, GAŠPER RUTAR	83
Oris razvoja podvodnega arheološkega raziskovanja in poudarki iz pravnega varstva podvodne kulturne dediščine v Sloveniji ANDREJ GASPARI	94
Ohranjanje stavbne dediščine – arhitekti, gradbeniki in še kdo... MATEJA KAVČIČ, KATARINA BOBEK, MATEJ ZUPANČIČ	99
Sto let dokumentiranja kulturne dediščine na Slovenskem ROBERT PESKAR, JOVO GROBOVŠEK	121
Novo mesto: cerkev sv. Nikolaja ROBERT PESKAR	140
Špitalič: cerkev Marijinega obiskanja BOGDAN BADOVINAC	146
Etnologija in varstvo kulturne dediščine MOJCA TERCELJ OTOREPEC	153
Divča: Škrateljnova hiša EDA BELINGAR	166
Kropa SAŠA ROŠKAR	170
Sveti Peter: Tonina hiša v zaselku Goreli EDA BENČIČ MOHAR	174
Tomaška vas: Herčeva žaga in mlin LILIJANA MEDVED	176
Zavodnje nad Šoštanjem: Kavčnikova domačija BOŽENA HOSTNIK	179
Krajinska arhitektura v službi varstva kulturne dediščine MITJA SIMIČ	183
Razvoj organiziranega konserviranja in restavriranja ANITA KAVČIČ KLANČAR	193
Stenske slike ANITA KAVČIČ KLANČAR	195
Slike na platnu BARBKA GOSAR HIRCI	202
Lesena polihromirana plastika, kopistika in poslikani stropi NUŠKA DOLENC KAMBIČ, SAŠA DOLINŠEK, NUŠA SAJE	210
Leseni poslikani stropi VITO DOLNIČAR	219

Kamniti spomeniki NINA ŽBONA, JOŽE DREŠAR	222
Naravoslovne preiskave KATJA KAVKLER	227
Umetnostna zgodovina in konservatorstvo ROBERT PESKAR	235
Celje: celjski grad IVAN STOPAR	241
Celje: cerkev sv. Danijela IVAN STOPAR	244
Koper: krstilnica sv. Janeza Krstnika MOJCA MARJANA KOVAČ	248
Koper: loža MOJCA MARJANA KOVAČ	254
Podsreda: grad Podsreda IVAN STOPAR	262
Urbanizem – povezava med varstvom kulturne in naravne dediščine ter načrtovanjem razvoja prostora v Sloveniji PETER FISTER	269
Zgodovinska dediščina in njeno varovanje JUDITA PODGORNIK ZALETELJ	285
Dolenji Novaki: partizanska bolnišnica Franja ERNESTA DROLE	292
Lukanja: kraj poslednjega boja Pohorskega bataljona DEAN DAMJANOVIČ	298
Triglav: Aljažev stolp RENATA PAMIČ	300
Vrba na Gorenjskem: rojstna hiša Franceta Prešerna RENATA PAMIČ	304
Zatolmin, Javorca: spominska cerkev Sv. duha ERNESTA DROLE	309
Tehniška dediščina in njeno varstvo v Sloveniji TADEJ BRATE	315
III. IZZIVI IN PRILOŽNOSTI	
Upravljanje dediščine v 21. stoletju MARKO STOKIN	329
Podeželje, kdo bo tebe ljubil? ZVEZDA DELAK KOŽELJ	333
Grajska dediščina je družbena vrednota TOMAŽ GOLOB	341
Varstvo industrijske arhitekturne dediščine – revitalizacija železarskega kompleksa na Ravnah na Koroškem SONJA IFKO	349
Pet desetletij in več reanimacij arhitekture 20. stoletja GOJKO ZUPAN	355
Kulturna dediščina in naravne nesreče TATJANA ADAMIČ	369
Popotresna obnova Posočja po potresih leta 1998 in leta 2004 ANDREJKA ŠČUKOVT	374
Poplavna obnova naselja Železniki DAMJANA PEDIČEK TERSEGLAV	378
Digitalne vsebine kulturne dediščine Slovenije na Europeani FRANC J. ZAKRAJŠEK	381
Viri in literatura	385

I. RAZVOJ SPOMENIŠKEGA VARSTVA V SLOVENIJI

Varstvo spomenikov

FRANCE STELÈ

Objavljeno v Dom in svet, 27, Ljubljana 1914.

Zanimanje za spomenike preteklosti ni prikazen od danes ali od včeraj, ampak naravna posledica razvoja naše kulture v novem veku. Od renesanse naprej zasledujemo posamezne stadije tega razvoja; vidimo, kako se pojem vedno bolj čisti in osvobojuje enostranosti in kako ga izkuša vsestransko izkristalizirali najnovejša doba. Ker pa ni enostaven, ampak obstoji iz mnogih komponent, je naravno, da tudi današnji stadij ni definitiven, ampak se bo v razmerju do celotnega miselnega razvoja izpreminjal tudi on in dobival času primerne oblike.

Spomenik nam dandanes ni samo nekaj, kar ima v ožjem zmyslu besede namen spominjati na kak zgodovinski dogodek, ampak v širšem, modernemu razvoju zgodovinske znanosti odgovarjajočem pomenu sploh vse, kar hrani v sebi ali na sebi, kakršnokoli, čeprav še tako relativno zgodovinsko vrednoto. Napačen je nazor, da so umetniške vrednote tiste, ki odločajo naše zanimanje za spomenike, napačen že zato, ker umetniška vrednota ni nič objektivnega, za vse čase in vse ljudi enakodanega, ampak čisto subjektivna, v opazovalcu temelječa. Vrednost vsega umetniškega ustvarjanja v ožjem zmyslu besede je relativna in vsekdar enostranska, kakor je ravno v ospredju ta ali oni umetniški, to se pravi formalni, tehniški, izrazni problem.¹ V koliko pa je vsak spomenik člen razvojne črte umetniškega ustvarjanja, v toliko so te njegove vrednote objektivno dane, a tudi že pod širši pojem zgodovinskih vrednot spadajoče. Seveda tudi subjektivne, v sedanjosti temelječe vrednote (umetniške, porabne, novinske) niso brezpomembne za naše razmerje do spomenika. V zadnjem času pa še en moment posebno prihaja do veljave, to je starinski moment, ki temelji na dejstvu, da čas vpliva na spomenik in pušča na njem svoje znake; ta neposredno vpliva na naše čuvstvo, javi se nam kot razpoloženje in je ravno zato občečloveški in najbolj dostopen. — Spomenik preteklosti je bil pa po veliki večini ob svojem začetku namenjen kakršnemukoli praktičnemu namenu, porabi in pogosto ima tudi še danes porabno vrednost in vlogo. In tudi na moment praktične porabe se mora ozirati spomeniško varstvo. Že iz tega je razvidno, da stališče spomeniškega varstva ne more biti v vsakem slučaju enostavno ali samoposebi jasno; večje število vrednostnih momentov ima za posledico več ozirov; in v vsakem slučaju sorazmerno vse zadovoljiti ni vedno lahko, je celo nemogoče. Kakor smo videli, moramo računati z momentom zgodovinske vrednosti; ta vrednost je d o k u m e n t a r i č n a, to se pravi, obstoja le, dokler je v tem ali onem oziru spomenik nepokvarjen in nepotvarjen poročevalec o preteklosti. Zgodovinsko stališče zahteva torej ohranitev tega, kar je na spomeniku še nepokvarjeno, prvotno, takega kot smo mi prejeli; zato je z zgodovinskega stališča mogoče samo varstvo, v kolikor o h r a n j a. Temu nasproti se postavi zahteva

¹ Da ne bo nesporazumljena: S tem seveda ne odrekam umetnici vsebinske strani, ki igra pri subjektivni umetniški oceni poprečnega človeka važnejšo vlogo kot špecično umetniška (formalna, tehniška, izrazna). Vsebinska je skupna osnovnim miselnim potezam kake kulture, posebej določena po posebnih potezah kulture kakega naroda, a nam podana, kakor jo pojmuje subjekt — stvaritelj. Ona je skupna last celotne kulture, samo njen odsev v individuu — umetnici, umetniško delo pa ni obstojalo v njenem oblikovanju, ampak v njenem vtelesenju, torej v problemu njenega izraza v čutni obliki, ta pa je formalni, izrazni, tehniški.

po praktični porabnosti. Ona zahteva spomenik v takem stanju, da ga je mogoče porabljeni kot prebivališče, orodje, okras itd. To zahtevo podpira tudi estetično stremenje po zaokroženosti, popolnosti, novosti predmeta. Konflikt se včasih zelo poostri, vendar pa je v vseh slučajih mogoč povoljen izhod, če vse momente zadostno pretehtamo. Posebno zgodovinsko in porabno stališče se dasta še dosti lahko spraviti v soglasje. Teže je tam, kjer se oglasi popularna estetska zahteva po enotnosti, novosti. Tu mora v mnogih slučajih odnehati strogo zgodovinsko stališče, včasih pa zahteva zaokroženosti, ako se gre za ohranitev izrednih zgodovinskih vrednot. Strogo starinsko stališče pa uveljavljamo samo pri predmetih, ki so že odslužili svojo porabno dobo; razvaline starih gradov prepustimo n. pr. popolnoma zobu časa, da se udejstvuje na njih in jih polagoma popolnoma zgloje.²

Po tem kratkem uvodu bomo povedano najbolje razjasnili, če vzamemo par vprašanj spomeniškega varstva v naši deželi, ki so še ali so bila v zadnjem času aktualna.

1. **S a m o s t a n s k a c e r k e v v Z a t i č i n i** je eden najvažnejših spomenikov naše dežele.³

Prvotno je bila to troladijska romanska bazilika z ravnim stropom, od katere so se ohranili v poznejših prezidavah še vsi zidovi. Prezbitirij je poznogotsko prezidan, cela cerkev v baročnem času na novo obokana in zvonik iz prvotne romanske kupole gotsko in nazadnje baročno prezidan. Notranja oprava je vsa iz časa baroke in rokoko. Spomeniško varstvo 19. stoletja, ki je temeljilo na h i s t o r i č n e m nazoru v zvezi z novinsko vrednostjo, kar se pravi z drugo besedo restavrirati v prvotno stanje,⁴ bi bilo odstranilo vse, kar ni romanskega na cerkvi. Starinska vrednost, ki vzbuja v nas močna razpoloženja ob spominu na čase, ki jih ima stavba za seboj, ob misli na njeno u s o d o, bi bila popolnoma uničena. Relativna umetniška vrednost,⁵ ki nas v nekaterih posameznostih gotovo splošno zadovolji, bi bila tudi uničena. Imeli bi pred seboj troladijsko baziliko z ravnim stropom in z moderno romansko opravo. Sedaj pa premislite, kaj bi vam bilo osebno ljubše: sedanja v enotnem vtisu res pokvarjena cerkev z dragocenimi zanimivimi posameznostmi, ali moderna romanska stavba z moderno romansko opravo? Meni je ljubša sedanja s svojimi starinskimi vrednotami, ki so vsakemu dostopne in razumljive; s svojimi zgodovinskimi vrednotami, ki nas vse zanimajo in zadovoljijo znanstvenika,⁶ s svojimi relativnimi umetniškimi vrednotami nekaterih posameznosti, ki so tudi splošno dostopne; ona bi bila pa le nova in zopet nova, plod te-žavnih študij, a samo eno (estetsko) vrednoto vsebujoča.

Moderno spomeniško varstvo, ki je, kakor smo videli, kompromis

2 Te uvodne misli temeljijo na fundamentalni teoretični razpravi prof. A. Riegla »Der moderne Denkmalkultus«, Dunaj, 1903, s katero se bom podrobneje pečal v »Času«.

3 Zatičina se danes imenuje Stična (op. ur.).

4 H i s t o r i č n o s t a l i š č e: prvotno romansko, prizidano gotsko, prezidano baročno, oprava rokoko — produkt različnih slogov in dob: ohrani naj se vsako na svojem mestu kot nepokvarjen dokument svoje dobe. N o v i n s k o s t a l i š č e: vrednost ima samo prvotno, zaokroženo, enotno; vse pridelano moti zaokroženost, je tuj element, zato: zbrisati sledove preteklosti, staro izpopolniti v zaokroženo novo. Z v e z a o b e h: Treba prenoviti nazaj v romansko, kakor je izgledalo, ko je bilo novo. Ker nimamo načrtov in slike prvotnega stanja, je naravno, da mora biti to enotno stanje kombinacija fantazije in znanstvene špekulacije.

5 Umetniško vrednost ima star spomenik za nas samo v toliko, v kolikor odgovarja našemu sočasnemu umetniškemu hotenju.

6 Za razumevanje zgodovinskih vrednot je treba zgodovinskega znanja; le starinske, razpoloženske so splošno dostopne.

med različnimi enostranskimi zahtevami, bi pa reklo: ohrani naj se spomenik, kot so nam ga posredovala stoletja, in izpopolni v toliko, da bo zadostoval praktičnemu namenu, ki mu služi. Najprvo bomo zadostili sedanjosti zahtevi po porabnosti in bomo cerkev osušili, da bo zdrava in ne neprimerna shramba za to, kar je notri. Tudi zgodovinsko stališče zahteva to; sklenili bomo kompromis tudi z zahtevo po starinstvu in ne bomo pustili, da bi en ali drugi del, ki v sedanjem stanju škodo trpi in razpada, še dalje razpadal. Streho bomo popravili, napaden les impregnirali proti uničujoči sili črva. Ker pa se gre za stavbo, ki služi bogoslužnim namenom in mora biti tudi vsestransko dostojna, zato bomo tudi v tem oziru dopustili izpopolnitve. Kar bi na ta način nastalo, bi bilo porabno, zanimivo in lepo, kolikor je pač mogoče doseči v danem okviru. Recimo pa, da bi se pokazala tudi potreba povečave ali kakega novega dela notranje oprave. Moderno stališče je jasno: kar je enkrat bilo, je minulo za večno, nima nobene sedanjostne opravičbe, ampak samo zgodovinsko, zato mora biti vsak historičen slog pri napravi novega izključen. Delali bomo tako, kot je danes moderno, to se pravi: delali bomo tako, kot so zmožni delati danes n a j b o l j p r i z n a n i p r v i u m e t n i k i. Sloga in oblik ne bomo določali, ampak le prostor in velikost; oblike in izpeljava v velikem in podrobnem morajo biti pa stvar umetnikova, katerega naloga je iz tega, kar eksistira, in iz tega, kar zmora njegovo znanje, ustvariti novo enoto. Spomenik, na katerem se bo to zgodilo, v nobenem oziru ne bo izgubil na svoji zanimivosti, ampak bo postal le za eno zanimivost bogatejši.

2. **Ž u p n a c e r k e v v M i r n i P e č i.** — Prezbitirij bogat poznogotski, zvonik v spodnjem delu tudi poznogotski, kar dokazuje

Cerkev v Mirni Peči

gotoskopfiliran zaokrožen vhod pod zvonik; ladja vmes je iz 18. stoletja; mogoče je sicer, da se pod sedanjo zunanjščino skrivajo starejši zidovi, kar se bo videlo pri podiranju. Cerkev je premajhna, zato jo je treba povečati. Pri tem bosta ostala ohranjena zvonik in prezbiterij, glavna ladja pa bo šla med njima pravokotno na sedanjo glavno os cerkve. Na isti način so ohranili prezbiterij in zvonik cerkve v Radečah. Ta način povečave cerkve z ohranitvijo najvažnejših starin so poznali tudi že naši predniki, kar dokazuje cerkev v Radomljah pri Kamniku.

3. Iz slikarstva vzemimo n. pr. sliko svetega Nikolaja v novo meški kapitljski cerkvi. Po starih poročilih je slikal to sliko eden največjih benečanskih slikarjev 16. stoletja, Jakob Tintoretto. Naš čas je prejel to sliko vso zatemnelo vsled obilega zatemnelega firneža, s katerim so jo hoteli semintje poživiti; spodaj je bilo okrog 30 cm celo podvitih; platno je imelo več lukenj in se je na robovih trgalo, posebno spodnji del se je vsled vednega porivanja sem in tje zelo uničeval. Ko so poznavalci Tintorettove manire sliko preiskali, so izjavili, da ni nobenega dvoma, da je res Tintorettova, in sicer celo eno najlepših in zadnjih njegovih del. Zgodovinsko torej gotovo zelo dragocen spomenik;

Tintoretto: Sv. Nikolaj
(Novo mesto)

Kip sv. Jurija (Sv. Križ, Gora)

umetniško tudi, ker so ravno Tintorettova dela tista, ki imajo dandanes eno prvih relativnih umetniških cen. Naše stališče je nedvomno, da naj se stori vse, da se sliki podaljša življenje in se reši njenega sijaja kolikor je sploh mogoče; ne sme pa se potegniti niti enkrat s čopičem, da bi se izpopolnilo kako pomanjkljivo mesto, zgodovinska in umetniška važnost to najstrože prepoveduje. Sliko so poslali na Dunaj; napeli so jo na močno novo platno, da se ne bo staro trhlo več trgalo, očistili so jo vse nesnage in zatemnelega firneža, zravnali spodnji del, barve niti z eno potezo obnovili, — a če pridete danes v Novo mesto, blesti ta Tintoretto kot blesteč biser z velikega oltarja in vsakega očara. Od daleč učinkuje slika kot nova, od blizu ji je videti pa nebroj sledov starosti in prestalih bojev z usodo. Prejšnji čas bi jo bil obnovil s čopičem v roki, kot je toliko drugih dragocenih slik — in kaj bi imeli sedaj od nje?

Dva slučaja iz kiparstva:

4. V cerkvi sv. Jurija na Gori v svetokriški fari za Litijo smo našli lepega poznogotskega sv. Jurija, okrog 90 cm visok lesen kip s sledovi stare slikarije, a v zelo zapuščenem stanu. Slikarija je večjidel od lesa odpadla, les kaže velike razpoke in več manjših reči je odlomljenih, med drugim ima celo nos odbit. Kip je moral biti prav lep, ko je bil še popoln, vsaj ostanki so zelo dragoceni. Stal je v čednem baročnem oltarju iz 17. stoletja; a cerkovniku se je zdel tako grd, da ga je vzel iz oltarja in postavil v okno. Z zasmehom ga je kazal vsakemu obiskovalcu cerkve, češ, kako je razbit, kaj takega vendar ne spada v cerkev. Kaj je storiti z njim? Za v cerkev tak, kot je sedaj, res ni, sam na sebi je pa zgodovinsko neizmerno dragocen spomenik, ker iz te dobe na Kranjskem nimamo skoro nič ohranjenega; ima pa tudi precejšnjo materielno vrednost, ker se po delih te dobe zelo povprašuje. Spomeniško varstvo uveljavi v tem slučaju ekskluzivno historično stališče: ohraniti v tem stanu kot je sedaj z vsemi podrobnostmi in pomanjkljivostmi, samo obvarovati pred nadaljnjim razpadom. Mesto, kjer je kip edino varen pred tatovi ali

Kip Matere božje (Muljava)

pred nerazumevanjem, ki bi ga lahko pokvarilo, je škofijski muzej; tam naj se varuje in razstavi.

5. Zanimiv spomenik te vrste, pa še vedno česčen v cerkvi, je gotoska Mati božja v muljavski cerkvi. Slikarija sicer ni več dobro ohranjena in bi tako težko razstavili v cerkvi v česčenje; da bi tako staro in za naše razmere redko soho na novo polihromirali ter ji vzeli stari značaj, tega ni mogoče zagovarjati; zato je v tem slučaju jako srečen, kultu in znanosti zadostljiv izhod, da je soha oblečena; obleka se lahko odstrani, in kdor se zanima za to, lahko študira original. Podobno je s poznoromansko soho Matere božje v glavnem oltarju v Velesovem.

6. Pa drug slučaj: Iz druge polovice 17. in začetka 18. stoletja imamo v naših cerkvah zelo veliko prav bogatih baročnih lesenih oltarjev. Najbogatejši je oni v Muljavi in trije oltarji v Stopičah pri Novem mestu; zelo lepo zaokroženo delo te vrste je tudi veliki oltar v Gumnišču pri Šmarju. Pri najvažnejših slučajih uveljavi spomeniško varstvo pravtako kot v prejšnjem slučaju izključno historično stališče, samo ohraniti, ne obnavljati; pri množici drugih slučajev, ko se gre za dela druge vrste, koncedira zahtevi cerkve po dostojnosti (bolje rečeno po novosti) in pusti oltarje nanovo preslikati, pomanjkljive dele dopolniti, uveljavlja samo načelo, da se mora to izvršiti v istih barvah, v katerih je bil oltar prvotno.

7. Še en slučaj: Po naših podružnih cerkvah naletimo pogosto na slike, pokrite z beležem. Te so večinoma iz 15. stoletja in v svojem prvotnem stanju zelo važen zgodovinski dokument. Ker so za znanost splošnega, čez meje naše domovine segajočega pomena, ravna spomeniško varstvo z njimi analogno kot s sliko sv. Nikolaja v Novem mestu. Slike samo pritrdi na mestu, očisti jih in jih pusti z vsemi pomanjkljivostmi, kot so se ohranile. Prejšnji čas pa je čez stare slike naslikal nove, ki niso

Baročen oltar (Muljava)

Baročen oltar (Gumnišče pri Šmarju)

ne zgodovinsko zanimive, kot bi bili stari ostanki, pa tudi lepe ne. Na Koroškem, kjer so te reči poprej odkrili kot pri nas, so jih skoro povsod preslikali in je tako velika večina koroških slik za znanost neporabna, ker je izgubila svojo dokumentarično vrednost; isto se je zgodilo pogosto na Tirolskem; Kranjska pa tvori s Koroško in Tirolsko vred v 15. in zač. 16.

Cerkvene freske v Bodeščah

stoletja eno umetniško provinco, zato so naše nedotaknjene reči tem večje vrednosti in večje skrbi vredne.

Naj to pojasnim na dveh slučajih iz Kranjske, ki sta bila izvršena v zadnjih letih pod nadzorstvom centralne komisije za varstvo spomenikov.

a) **Prezbiterij cerkve v Bodeščah pri Bledu.** Do najnovejšega časa je bil pobeljen; pod beležem so zasledili stare slike; belež so varno odstranili, tako da so danes odkrite vse slikarije, kar jih je bilo pod njim. Že na sliki vidite, da so se od posameznih oblik ohranili skoro samo obrisi in da so na steni v največjem delu samo sence prvotnih slik. Za oko navadnega človeka, ki ceni samo blesteče, zaokroženo novo, to ni; za izobraženega človeka pa imajo na podlagi različnih asociacij ti ostanki tudi veliko, pogosto večjo estetsko vrednost kot novo poslikanje, poleg te pa nenadomestljivo razpoložensko vrednost, ki jo čuti tudi preprosti človek in jo tudi ceni; ako je momentano ne ceni, je temu krivo, ker se je preveč zaljubil v kak nov načrt, ki je mogoče obstojal; kakor hitro se pa temu odpove, bo naenkrat razumel vrednost starega in mu bo za bodočnost bržkone bolj zanimivo kot novo, kate-rega bi se bil kmalu naveličal. Ta moment uči, da je opravičena avtoritativnost varstva spomenikov, da je opravičena v mnogih slučajih trdovratnost, ki mogoče proti velikim nevolji in odporu zmaga. — Bodeške slike so v zvezi z drugimi ohranjenimi slikami v času med 1440 do 1490 važen dokument razvoja poznogotskega slikarstva v alpskih deželah; estetičnih vrednot res ne vsebujejo, namesto teh pa imajo veliko razpoloženskih vrednot, ki te nadomestijo; z zgodovinskega stališča pa nudijo mnogo stilističnih in ikonografskih dejstev, ki jih napravijo v zvezi z drugimi spomeniki te dobe naravnost nenadomestljive. Strogo zgodovinsko stališče, ki smo

Freske v cerkvi sv. Primoža

ga v tem slučaju uveljavili, je vsestransko opravičeno; pri tem pa tudi dostojnost hiše božje nikakor ne trpi.

b) **Sv. P r i m o ž n a d K a m n i k o m.** Cerkev sama je bila zidana v drugi polovici 15. stoletja. Slikarije, ki se nahajajo notri na severni in južni steni glavnega prostora, so datirane z napisom, ki imenuje iz Chronove dobe tudi sicer znanega slikarja Elijo Wolffa iz leta 1592. Slike so bile sredi 19. stoletja popolnoma preslikane in, kot se je izkazalo, tudi nekatere reči izpremenjene; tako je slikar n. pr. zakril pri sliki »Marija, pribežališče kristjanov« prsi, ki jih je Marija nudila pribežnikom, s tem, da ji je prekrizal roke na prsih; na podoben način je zakril prsi tudi sv. Elizabeti, ki je došla Marijo. Vsled moče, ki je prišla v cerkev, so nekatere barve popolnoma počrnele, tako da so slike zelo grdo izgledale. Vrednost slik je bila pa posebno v ikonografskem oziru tudi v tem stanju velikanska, saj je druga polovica 16. stoletja v alpskih deželah prav slabo zastopana po slikarskih spomenikih, pravtako Kranjska. Centralna komisija je sklenila zavarovati obstoj tega spomenika, Dala je slike natančno preiskati po slikarju M. Sternenu, ta pa je konstatiral, da je novejša slikarija naslikana v tempera tehniki na staro slikarijo v fresko tehniki in da se da z lahkoto odmiti. Odmil je vso novejšo slikarijo razen Heroda, ki je bil čisto nanovo naslikan, s tem tudi vse grde črne lise, ki so se nahajale v novejši plasti, in danes imamo pri Sv. Primožu primeroma zelo dobro ohranjen spomenik iz konca 16. stoletja, z malimi izjemami ves v prvotnem stanju, ki je brez dvoma eden najvažnejših in najzanimivejših te dobe v vseh alpskih deželah. Za naše razmere je pa posebno važen, ker je datiran dokument umetnosti Chronove dobe, o kateri vemo sicer veliko iz pisanih poročil, dela so pa že večinoma uničena, Tudi tu je strogo in dosledno zgodovinsko stališče spomeniškega varstva absolutno opravičeno.

Gotski strop (Sv. Peter pri Sv. Primožu nad Kamnikom)

Strop v cerkvi sv. Jurija nad Trzičem

8. Slikani stropi. Male gotske cerkve so imele pogosto samo prezbiterij obokan, ladja pa je imela lesen raven strop, ki je bil poslikan; pa tudi zelo velike romanske cerkve kot je bila ona v Zatičini ali v Starem trgu pri Ložu so imele v ladji lesene ravne stropne. Že baročna doba je mnogo teh stropov odstranila in jih nadomestila s svodi, posebno pa zopet novejši čas (konec 19. stoletja). Vendar pa se nam je

ohranilo še več takih cerkvic, katerih stropi so bili pa večinoma v 17. stoletju baročno obnovljeni. Najbolje ohranjen prvotni gotski strop pa imamo še v cerkvi sv. Petra pri Sv. Primožu nad Kamnikom. Slikarija na njem je patronirana in posebno zanimiva zato, ker ima skoro vsaka deska drugačen vzorec in imamo tu zbranih mnogo zelo bogatih gotskih patronov. V cerkvi v Nadski, fara Stari trg pri Ložu, pa imamo baročen strop, ostanki starega gotskega stropa so pa porabljeni za balustrado pri stopnicah na kor. — Kot karakterističen primer takega stropa iz 17. stoletja (datiran 1698) vam podajam strop iz cerkvice sv. Jurija pri Trziču. Na prvi pogled je očitno, da teh stropov niso slikali umetniki-slikarji, ampak da so delo preprostih ljudi, ki so pa imeli jako dober okus; poleg teh stropov so slikali na les, na platno ali tudi na usnje antependije, ki pokrivajo sprednji del oltarne menze; k tem cerkvenim izdelkom se pridružujejo predmeti vsakdanje porabe kot slikane skrinje itd., ki so delo iste vrste ljudskih umetnikov. Vsi ti predmeti imajo veliko folkloristično vrednost in krijejo v svojem ornamentalnem načinu toliko estetskih vrednot, da odtehtajo marsikako delo človeka, ki si je nadeval ime umetnika. Na varstvo teh stropov in njih ohranitev je treba polagati največjo važnost in skrb, ker cerkev, oropana tega prvotnega okraska in obokana, postane navadno monstrum. Vzemimo n. pr. cerkev na Muljavi. Ta precej velika cerkev je bila sezidana sredi 15. stoletja in leta 1453, vsa poslikana. Prezbitrij je bil gotsko obokan, ladja je imela raven strop, podoben onemu pri Sv. Petru nad Kamnikom, in vse stene ladje od tal do stropa so bile krasno (kot sklepamo iz ostankov) poslikane. Bržkone koncem 17. stoletja so cerkev obokali in na ta način vzeli cerkvi prvotni, vsekakor neprimerno bogati in lepi značaj ter jo obokali, s tem pa pokvarili večino slik. Cerkev na Muljavi je še v sedanjem stanju ena največjih cerkvenih zanimivosti na Kranjskem, — kaj bi šele bila, če bi bila ohranjena v prvotnem stanju!

Dosti praktičnih primerov. Opozoril bi vas še na eno: ako slišite kdaj, da je kaka umetnina v tako slabem stanu, da je ni mogoče več ohraniti, ampak je kdo prisiljen zavreči jo, z mirno vestjo izjavite, da se še da za nekaj časa rešiti, naj je tudi v najslabšem stanju. Moderno spomeniško varstvo ima zadosti tehniških sredstev na razpolago in bo tudi v tem slučaju prav gotovo pomagalo.

Iz teh par slučajev, ki so imeli namen seznaniti vas z načeli modernega spomeniškega varstva, ste spoznali prvič, da spomeniško varstvo nikakor ni tako nepraktično in sama sitnarija, kot se pogosto misli, ampak da je trezno pojmovano naravnost nenadomestljiva zahteva domače kulture in njenih spomenikov; drugič pa ste že tu videli, da je pri nas še mnogo takega, kar je varstva potrebno, pa tudi vredno. Naše kmetiške cerkvice krijejo še marsikaj lepega in zanimivega, treba je samo zbuditi razumevanje za to, pa bo najboljšo obvarovano; vstati mora zopet v nas zavest, da ima tudi naša domovina zanimivosti, enakopravne onim tujine. Dokler ta zavest splošno ne prodre, je kulturna naloga javnih faktorjev, kot sta to cerkvena in državna oblast, da v takih slučajih izvojujeta zmago svojemu, v mnogih smereh utemeljenemu stališču.

Sto let v dobro dediščine – izhodišča, pot in sadovi

JELKA PIRKOVIČ

Ob stoletnici javne službe varstva, ki jo praznujemo v letu 2013, je prav, da se najprej ozremo na naše začetke. Poleg tega nam stoletnica daje priložnost, da premerimo pot, ki smo jo v sto letih prehodili. Ponoven premislek o tem, na čem temelji naša dejavnost, in kritičen pregled nad uresničevanjem izhodiščne vizije nam lahko povesta veliko o tem, ali smo kot skupnost in kot dejavnost (stroka) uspešni ali pa smo morebiti zašli z začrtane poti. Spraševanje o koreninah in kritičen pregled predvsem prvih desetletij varstvene dejavnosti sta namen mojega prispevka k jubilejnim Dnevom evropske kulturne dediščine v Sloveniji. Drugi prispevki v tem zborniku pa osvetljujejo pot, prehojeno predvsem v drugi polovici stoletja v dobro dediščine.

Kot rojstni dan javne službe varstva kulturne dediščine štejemo 12. junij 1913, ko je bil dr. France Stelè imenovan za »zastopnika« Cesarsko-kraljeve centralne komisije za varstvo spomenikov v kronovini Kranjski.¹

Kot programsko podlago slovenskega varstva lahko štejemo tri članke, objavljene neposredno po ustanovitvi deželnega urada, in sicer dva izpod peresa Franceta Stelèta (Stelè, 1914 a; Stelè, 1914 b) in tretjega, najobširnejšega, ki ga je napisal tedanji ravnatelj Deželnega (kasneje Narodnega) muzeja, prav tako umetnostni zgodovinar (učenec Franza Wickhoffa) in hkrati arheolog dr. Josip Mantuani (Mantuani, 1914). Oba Stelètova članka imata isti naslov, in sicer Varstvo spomenikov, Mantuanijev pa Domovinsko varstvo. Prvi Stelètov članek in Mantuanijeva razprava sta izšla v začetku leta 1914, kar pomeni, da sta bila napisana nekaj mesecev prej – Stelè je objavil svoje Varstvo spomenikov v družabni reviji *Dom in svet* in Mantuani svoje Domovinsko varstvo v znanstveni reviji *Čas*. V naslednji številki *Časa* je izšel drugi Stelètov članek. Oba pisca sta izhajala iz tako imenovane dunajske šole umetnostne zgodovine, samo da je bil Stelè šestindvajset let mlajši od Mantuanija in si je po doktoratu pri Maxu Dvořáku (leta 1912) šele utiral svojo poklicno pot. Njunjo sodelovanje na področju domovinskega varstva je tema, ki kliče po posebni obravnavi in je na tem mestu ne bomo podrobneje predstavljali. Pomembno je ugotoviti, da sta tako Stelè in še posebej Mantuani opredelila področje varstva izredno široko in moderno. V nadaljevanju bomo nekoliko podrobneje osvetlili Stelètova članka, zato naj pri Mantuaniju povzamemo samo njegov programski pregled predmeta domovinskega varstva: »Kaj pa je predmet našemu domovinskemu varstvu? Predmet temu delu je, ako se splošno izrazimo, vsa domovina: kos naše zemlje in kar na njem stoji in živi, torej tudi duševna kultura.« (prav tam: 76.) Mantuani v nadaljevanju ta predmet razčleni na naravne značilnosti in naravne spomenike, nadalje na spomenike, ki jih je ustvarila človeška roka, vključno s podobo krajev in posameznimi stavbami in napravami, premičninami, kot so pohištvo, orodje, uporabni predmeti, obrtni izdelki, narodne in druge

1 Poimenovanje »zastopnik c. kr. centralne komisije za kronovino Kranjsko« je zapisal Mantuani (1914: 100). Celoten navedek se glasi: »S tem, da je (centralna komisija) postavila v Ljubljani lastnega zastopnika za kronovino Kranjsko v osebi usposobljenega domačina, je storila tudi že uspešen korak za domovinsko varstvo.« Sam Stelè je kasneje to »zastopstvo« v času avstro-ogrske monarhije imenoval Deželni konservatorski urad za Kranjsko. Glej Stelè, 1969: 536. V istem članku je zapisal tudi, da je urad začel delovati spomladi 1913. Cevc (1975: 58) navaja natančen datum Stelètovega imenovanja za deželnega konservatorja z dekretom, ki naj bi bil izdan 12. junija 1913.

umetnine, spominski predmeti, igrače, ustna tradicija ter ljudsko slo-
vstvo, domači jezik in ljudska govorica, narečja, narodna glasba, narodni
plesi, ljudska omika, izvirajoča iz prave ali dozdevne empirije: vremenska
pravila, navodila za razdelitev poljskega dela, domače zdravilstvo; tehnika,
terminologija ter narodne šege in navade. Skratka, že ob nastanku naše
organizirane skrbi za to, čemur danes pravimo kulturna dediščina, so naši
pionirji opredelili celotno področje delovanja, od naravne do opredmete-
ne in nesnovne kulturne dediščine.

Vrnimo se k Stelètu. Njegov prvi članek, napisan kmalu po na-
stopu službe v Ljubljani, je bil namenjen širšemu občinstvu. Stelè ga
je napisal tako, da je sledil konceptu Dvořákovke knjige *Katechismus
der Denkmalpflege*,² ki je, časovno gledano, nastajala dalj časa, vendar
ob objavi Stelètovega članka še ni bila objavljena. Novejše raziskave
Dvořákovkega dela so pokazale, da je Katekizem nastajal v tesnem sode-
lovanju z nadvojvodo Francem Ferdinandom, ki je bil med letoma 1910
in 1914 zaščitnik Centralne komisije za varstvo spomenikov. V tem času
naj bi Franc Ferdinand sproti spremljal nastajanje Dvořákovke izpeljave
Rieglovih varstvenih načel in generalnemu konservatorju dajal usmeritve
in napotke.³ Kot rečeno, je koncept Stelètovega članka zelo soroden Kate-
kizmu, le da je, razumljivo, krajši in prinaša le nekaj praktičnih primerov.
Gre za osem primerov iz sedmih spomenikov. Ti spomeniki so: Stična –
samostan Stična, Mirna Peč – cerkev sv. Kacijana, Novo mesto – cerkev
sv. Nikolaja, Gabrska Gora – cerkev sv. Jurija, Muljava – cerkev Marijine-
ga vnebovzvetja (dva primera), Stopiče – cerkev Marije Device Tolažnice
žalostnih, Gumnišče – cerkev Sv. duha, Bodešče – cerkev sv. Lenarta,
Črna pri Kamniku – cerkev sv. Primoža in Felicijana in cerkev sv. Petra,
Nadlesk – cerkev sv. Jedrti in Bistrica pri Trziču – cerkev sv. Jurija. Našte-
ti primeri kažejo, da je Stelè za svojo uvodno predstavitev izbral samo sa-
kralne spomenike, kar je razumljivo, če vemo, da ga je kot umetnostnega
zgodovinarja zanimalo predvsem srednjeveško stensko slikarstvo. Vendar
sta predstavljena le dva tovrstna primera: freske v Sv. Primožu in Felici-
janu ter freske v Bodeščah. Večina konkretnih primerov ilustrira načine
reševanja problematike sakralne opreme, kot so zlati oltarji, oltarne slike
in kipi, slikani stropi. Dva primera pa ponazarjata problematiko celostne-
ga ohranjanja cerkvenih arhitektur, vključno z ureditvijo notranjščine.

V uvodnih odstavkih tega članka je Stelè na kratko predstavil to, kar
je sam označil za »zanimanje za spomenike preteklosti« in kar se vse bolj
razvija v smer, ki ustreza »modernemu razvoju zgodovinske znanosti«.
Stelè je nato predstavil sistem spomeniških vrednot, od umetniških,
zgodovinskih, dokumentarnih in uporabnih do starinskih. V tem se je v
celoti poklonil »teoretični razpravi prof. A. Riegla« in hkrati napovedal,
da bo o tem podrobneje spregovoril v članku, ki bo objavljen v reviji *Čas*.
To se je seveda tudi zgodilo. Revija je kmalu po objavi članka v *Domu in
svetu* priobčila razpravo, v kateri je Stelè na šestih straneh skoraj dobesed-
no povzel pomemben del Rieglove razprave iz leta 1903.⁴ Že v *Domu in
svetu* je poleg zgoščenega pojasnila o Rieglovih spomeniških vrednotah

2 Nadvojvodo Franca Ferdinanda je za zaščitnika (protektorja) spomeniškega varstva imenoval cesar Franc Jožef (Brückler, 2009: 15). Dvořákov Katekizem je bil sicer v knjižni obliki prvič objavljen leta 1916, vendar ga je Dvořák napisal večinoma leta 1913.

3 O tesnem sodelovanju pri nastajanju knjige piše tudi Blower, 2010.

4 Riegl, 1903. Rieglova razprava ima v Swobodovi izdaji 24 strani, v Bacherjevi 42 strani (Bacher, 1995: 55–97). Seveda bi le podroben pregled obeh besedil pokazal, kolikšen je obseg dobesednega Stelètovega povzemanja Rieglovega originala.

povzel Rieglovo razlago odnosa med posameznimi vrednotami, ki jih zaznavamo pri obravnavi konkretnih primerov. Tako je na primer enako kot Riegl svaril pred upoštevanjem zgolj estetskih, umetnostnih vrednot: »Napačen je nazor, da so umetniške vrednote tiste, ki odločajo naše zanimanje za spomenike, napačen že zato, ker umetniška vrednota ni nič objektivnega, za vse čase in vse ljudi enakovrednega, ampak čisto subjektivna, v opazovalcu temelječa. Vrednost vsega umetniškega ustvarjanja v ožjem smislu besede je relativna in vedno enostranska, kakor je ravno v ospredju ta ali oni umetniški, to se pravi formalni, tehniški, izrazni problem.« (Stelè, 1914 a: 49.)

Poleg tematike spomeniških vrednot v članku Stelè na več mestih razlaga o tem, da naši spomeniki z umetnostnega stališča morda niso tako pomembni kot istočasno nastali spomeniki v drugih deželah. Imajo pa zato veliko zgodovinsko in starinsko vrednost, ki narekuje njihovo ohranjanje. Tako pravi: »Ta moment uči, da je opravičena avtoritativnost varstva spomenikov, da je opravičena v mnogih slučajih trdovratnost, ki mogoče proti veliki nevoljni in odporu zmaga.«

Poglejmo sedaj, kakšni so bistveni poudarki Stelètove predstavitve posameznih spomenikov. Predvsem prvega, to je samostan in samostansko cerkev v Stični, je Stelè izkoristil za praktično ponazoritev modernih konservatorskih nazorov dunajske šole. Pri Stični je ponazoril uporabo Rieglovega načina vrednotenja spomenikov, še posebej razreševanja nasprotja med varstvom in sodobnimi zahtevami. Tako je menil, da je treba spomenik prilagajati novim potrebam in pri tem določati le osnovne zahteve glede sprememb. Dodatki ne smejo posnemati zgodovinskih vzorcev, ampak naj jih oblikuje usposobljen ustvarjalec v modernem slogu. »Sloga in oblik ne bomo določali, ampak le prostor in velikost; oblike in izpeljava v velikem in podrobnem morajo biti pa stvar umetnikova.« (Stelè, 1914 a: 51.) Stelè je ponazoril uresničitev takšnih načel s primerom povečave župne cerkve sv. Kacijana v Mirni Peči. Prav v času, ko je nastopil svojo službo v Ljubljani, je padla odločitev, da se zaradi potreb po večji cerkvi stara baročna ladja podre in po načrtih arhitekta Josipa Vancaša zgradi nova cerkev, ki pa naj leži prečno na staro ladjo, tako da stari prezbiterij postane stranska kapela, stari zvonik pa prislonjen na zahodno steno nove ladje. Takšno korenito prezidavo stare cerkve so dejansko izvedli med letoma 1914 in 1915.

Tintorettova slika sv. Miklavža v kapiteljski cerkvi v Novem mestu je Stelètu predstavljala primer velike, tudi evropsko primerljive umetnine, pri reševanju katere je treba še toliko bolj dosledno upoštevati načelo »konservirati, ne restavrirati«. Kot je znano, so v tistem obdobju Tintorettovo platno v delavnicah Centralne komisije na novo napeli in očistili, niso pa je restavrirali.

S kipom svetega Jurija z Gabrske Gore je Stelè ponazoril primer, kdaj je možno odstopiti od načela hranjenja spomenika *in situ*. Zaradi neprimernih razmer v cerkvi, ki je bila originalno nahajališče gotskega kipa, je bilo treba najti trajno rešitev za kip. Tako je Stelè dosegel, da je kip našel novo domovanje v nadškofijskem muzeju, katerega fond je kasneje tvoril jedro fonda na novo ustanovljene Narodne galerije, kjer je sv. Jurij še danes.

V članku so nato predstavljeni trije zlati oltarji, to je tisti iz muljavske cerkve, cerkve v Stopičah in cerkve v Gumnišču. Vsi naštetih oltarji so po Stelètovem mnenju vrhunski izdelki svoje vrste, zato je pri njihovi obrav-

Lesen gotski kip sv. Jurija je sedaj del zbirke Narodne galerije (foto: Bojan Salaj, Narodna galerija, Ljubljana)

navi treba dosledno uveljavljati konservatorska načela po ohranjanju in ne obnavljanju. To pa ne pomeni, da to velja takrat, kadar imamo opravka z manj pomembnimi izdelki – tukaj je Stelè dopustil možnost »... oltarje na novo preslikati, pomanjkljive dele dopolniti ...«. Enako načelo je zagovarjal pri vprašanju fresk, ki so mu seveda bile po strokovni plati še posebno blizu. Najbolj se je poglobil v predstavitev problematike fresk pri Sv. Primožu nad Kamnikom. V tistem času se je ravno končala intervencija, s katero je Sternen odstranil napačno izveden restavratorski poseg svojega predhodnika Franca Kurza Goldensteina iz leta 1840.⁵ Tako je Stelèta poleg rešitve problema temnih madežev na freskah zanimala še avtorska in kulturnozgodovinska umestitev fresk. Freske v Sv. Lenartu v

⁵ O tem je Stelè na kratko poročal v osrednjem glasilu Centralne komisije. Glej *Mitteilungen der k.k. Zentralkommission* (1913), številka 5, str. 73. Poročilo sicer ni podpisano, se pa iz besedila in objavljenih fotografij vidi, da je avtor Stelè. To je v letu 1913 tudi prvo poročilo izpod njegovega peresa. Omenjena številka *Mitteilungen* je izšla maja, kar pomeni, da drži Stelètova omemba, da je v Ljubljani začel delati zgodaj pomladi 1913 in ne šele junija, ko naj bi bil podpisan dekret o njegovem imenovanju. Glej opombo št. 1.

Leseni slikan strop z motivom sv. Jurija z zmajem danes krasi cerkev sv. Jožefa v Trziču (foto: Bernarda Jesenko Filipič, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Bodeščah pa so mu dale priložnost, da je ponovil svoje prepričanje, da estetska vrednost ni edino merilo ohranjanja, enako pomembne so razpoloženske in zgodovinske vrednote.

Zadnji trije primeri, kot rečeno, so to Sv. Peter v Črni pri Kamniku, Sv. Jodrt v Nadlesku in Sv. Jurij v Bistrici pri Trziču, ponazarjajo pomemben element notranjščin naših podružničnih cerkva, to je slikane lesene stropce. Z njimi je Stelè prikazal po eni strani pomen teh elementov z zgodovinskega in ambientalnega stališča (stališča starinske vrednosti), kar po njegovem odtehta njihovo morebitno skromnejšo, umetniško manj dovršeno izdelavo: »Vsi ti predmeti imajo veliko folkloristično vrednost in krijejo v svojem ornamentalnem načinu toliko estetskih vrednot, da odtehtajo marsikako delo človeka, ki si je nadeval ime umetnika.« Po drugi strani pa je Stelè svaril pred morebitno željo, da se ti stropi odstra-

nijo in nadomestijo z oboki, saj to pomeni ne samo njihovo uničenje, temveč tudi popolno spremembo prostorske zaokroženosti notranjščine. Kot primer takšnega uničenja je navedel cerkev na Muljavi, ki je leseni strop izgubila v barokizaciji 17. stoletja, kar je povzročilo bistveno izgubo srednjeveških fresk.

Takšna je torej bila smer varstva, kot jo je začrtal Stelè. Kot je sam poudarjal v obeh uvodnih razpravah, v *Domu in svetu* in *Času*, mu je kot teoretična opora služil Rieglov »sodobni kult spomenikov«, kot glavno metodo pa je uporabljal topografiranje z natančnimi terenskimi zapiski in na tej podlagi izvedenim vrednotenjem. Identificiranje pomembnih elementov in celot ter vrednotenje pa sta mu omogočila opredelitev ključnih problemov ohranjanja in posledično utemeljevanje odločitev o tem, kako praktično izvesti posamezne konservatorske posege. V INDOK centru Ministrstva za kulturo, ki je drugi dedič Stelètovega Spomeniškega urada, hranijo njegove terenske zapiske.

Po tako začrtani poti je spomeniško varstvo v naslednjih desetletjih nadaljevalo svojo dejavnost. Pregled razvoja sta v časovnem razponu desetih let podala Stelè in Franjo Baš; Stelètov referat na zborovanju jugoslovanskih zgodovinarjev v Mariboru je bil objavljen leta 1929 v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* (Stelè, 1929), Bašev prispevek pa v zborniku ob dvajsetletnici Jugoslavije leta 1939 (Baš, 1939). Med pregledoma je poleg časovne distance še ena bistvena razlika: Stelètov članek je izjemno kritičen, namenjen je bil pač strokovni javnosti, medtem ko je bil Bašev namenjen svečanemu zaznamovanju uspehov nove države po prvi svetovni vojni. Stelè tako pred nami razgrinja velike probleme, s katerimi se je Spomeniški urad srečeval pri svojem delu.⁶ Eden izmed njih je propadanje pomembnih slovenskih gradov, predvsem štajerskih. Tako je Stelè obžaloval porušitev gradov Branék pri Ljutomeru in Legen pri Slovenj Gradcu, svaril pred slabim stanjem gradov Borl in Štatenberg, opozarjal nad možnimi negativnimi posledicami odprodaje gradu v Gornji Radgoni, »... ki je bil po vojni restavriran in napolnjen na novo z dragocenim starim pohištvom ...«. Vzroke za takšno stanje je videl v spremenjenih družbenih in ekonomskih razmerah, zaradi katerih stari lastniki niso več zmogli nositi velikih bremen vzdrževanja in obnov. Novi časi žal niso prinesli novih, zavednih lastnikov, morda zato ne, ker je vladalo prepričanje, kot se je izrazil Stelè, da so »... ta poslopja znaniki nekdanje naše narodne sužnosti, in naj le propadajo ...«. Torej je imel *damnatio memoriae*, ki je tako silovito prišel do izraza pri rušenju slovenskih gradov med drugo svetovno vojno in po njej, svoj izvor že v času medvojne Jugoslavije, ko smo tovrstno dediščino čutili kot nekaj tujega in nevrednega ohranjanja, na kar je spomeniško varstvo že takrat opozarjalo. Konservatorjevo stališče je že takrat bilo, da smo »... svobodni in demokratični dediči nedemokratičnih vladajočih stanov kljub temu obvezani, da čuvamo narodno premoženje, ki je zakopano v zidinah in opre mah teh stavb« (Stelè, 1929: 100). V nadaljevanju Stelè opozarja na pomen ohranjanja grajskih parkov, pri čemer omenja park gradu Mokrice, in grajskih arhivov, kar vse dokazuje njegovo celostno razumevanje nalog varstva. Kritičen je tudi do trgovanja s starinami in še posebej do tega, kar imenuje »... razvada, ki se vedno bolj širi, da vsak, kdor ima priliko, brska nekontrolirano po zemlji

⁶ Takrat se urad še ni imenoval banovinski, ker je bilo slovensko ozemlje po letu 1927 razdeljeno na dve oblasti, ki sta se šele leta 1930 združili v Dravsko banovino. Takrat je Stelè postal banovinski referent, neposredno strokovno podrejen banu (Baš, 1939: 317).

in izkopava stare grobove itd. z edinim namenom, da bi se obogatil« (Stelè, 1929: 102). Opozoril je tudi na nasprotovanje ohranitvi rimskega zidu na Mirju v Ljubljani ter na splošno na odstranjevanje zgodovinskih prič prejšnjih dob, kot sta na primer spomenika Tegetthoffu in nadvojvodi Janezu (za katera je menil, da jih je mogoče ohraniti tudi v muzejih in ne le na javnih mestih) ter na nestrpno brisanje nemških napisov v Mariboru in drugod.

Pri tem je poudaril, da se pri reševanju vseh teh problemov čuti pomanjkanje varstvene zakonodaje. S pozivom beograjskim oblastem, naj čim prej sprejmejo spomeniški zakon, katerega predlog je bil posredovan leta 1928, je Stelè zaključil svoj pregled.

Bašev priložnostni pregled je zanimiv zato, ker je iz njega razbrati, da je v desetih letih od Stelètovega kritičnega poročila že viden napredek, in je lahko zapisal, da spomeniško varstvo »... temelji na upravnem in znanstvenem delu, pri katerem je postal svetovalec in nadzornik pri vseh spomenikih zgodovinskega, kulturnega in umetniškega značaja pri njih vzdrževalnih in obnovitvenih delih« (Baš, 1939: 318). Dejstvo, da so za razliko od prejšnjega desetletja sedaj poudarjene upravne naloge, izhaja iz tega, da sta vsaj nekaj pravnega varstva zagotovila zakon o gozdovih, sprejet leta 1929, in gradbeni zakon, sprejet dve leti kasneje. Baš je poleg tega pohvalil vlogo spomeniškega varstva kot koordinatorja med muzejskim, galerijskim in arhivskim delom, njegovo uvajanje sodobnih varstvenih metod pri restavriranju posvetnih in predvsem cerkvenih spomenikov in njegovo pionirsko delo pri uvajanju »... v sistematsko urbanistiko«. Slednje je bilo naposled kronano s sprejetjem dveh aktov, ki jih Baš sicer ne omenja. To sta bila pravilnika o zaščiti zgodovinskih in umetnostnih spomenikov v Ljubljani in Mariboru, sprejeta leta 1931 oziroma 1935, in to na podlagi gradbenega zakona.⁷ Glavni pobudnik in avtor prvega je bil Stelè, drugega pa Baš. Slednji je bil namreč od leta 1932 zaupnik banovinskega Spomeniškega urada za severovzhodno Slovenijo (Stelè, 1969: 535). Oba pravilnika sta tako opravičevala Baševo poudarjanje upravnega in ne le raziskovalnega poslanstva spomeniškega urada.

O tem je v svojih spominih na Baša in na predvojno delo v spomeniškem uradu pisal Stelè v članku, objavljenem tri leta pred smrtjo (Stelè, 1969: 535). S stališča konservatorske prakse pred letom 1941 je zanimivo, da je poleg bitke za ohranitev rimskega zidu Stelè omenjal še začetek prizadevanj za ohranitev Koslerjeve hiše, ki so jo zaradi nameravane širitve takratne Šelenburgove ulice hoteli porušiti že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja,⁸ in bitko za poglobitev železniške proge, ki se je začela v tridesetih letih.⁹

Kratek pregled petih besedil treh pionirjev varstva kulturne dediščine v Sloveniji – poleg Stelèta smo predstavili še Josipa Mantuanija in Franja Baša – je, upam, pokazal izhodišča in načela, na katerih temelji naša

⁷ *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*, letnik 16, številka 139, 18. junij 1935, str. 2, <http://www.dlib.si> (geslo URN:NBN:SI:DOC-FTESBZ1N).

⁸ »... tak spopad je pomenil v dvajsetih letih sproženi načrt, da se iz prometnih ozirov podre tako imenovana Kozlerjeva hiša v Titovi ulici. Boj za to baročno hišo se je vlekel več kot trideset let in je postal kar simbol borbenega spomeniškega varstva v Ljubljani. V tem boju so aktivno sodelovali s konkretnimi predlogi ureditve prometa z ohranitvijo te hiše v smislu spomeniške zaščite najuglednejši arhitekti Jože Plečnik, Marjan Mušič in Edo Ravnikar. Nazadnje je padla kot žrtev pretiranega uveljavljanja prometnih ozirov.« (Stelè, 1929: 102.)

⁹ »Sledil je boj za poglobitev železniške proge, ki je obetal če se ne odločimo za preložitev na Posavje, urbanistično najugodnejšo rešitev za bodočo Ljubljano, ki se najbolj širi prav v ti smeri.« (Stelè, 1929: 102.)

dejavnost. Pri načelih seveda ne moremo prezreti še Stelètovih Osnovnih načel iz leta 1928 (Stelè, 1928). Zanje smo že pred časom ugotovili, da se po namenu, strukturi in vsebini naslanjajo na Dvořákov Katekizem spomeniškega varstva, seveda spet v primerno skrajšani obliki in s prilagoditvijo na naše razmere. Tako gre za drugo Stelètovo delo, ki se je zgledovalo pri učitelju Dvořáku. Stelètovo pionirsko delo je pri nas utrdilo varstvena izhodišča, kot jih je na prelomu iz 19. v 20. stoletje začrtala dunajska šola; ta se je že od vsega začetka tudi pri nas izkazala s svojo širino, ki obsega vse dediščinske pojave, ter s svojo teoretično utemeljenostjo v znanstvenem pojmovanju odnosa med družbo, posameznikom in dediščinskimi (spomeniški) vrednotami.

Vsi trije avtorji, ki smo jih nekoliko podrobneje predstavili, nakazujejo pot, ki je vodila od ljubiteljsko zgodovinskega in nacionalno občutljivega zanimanja za priče preteklosti preko muzealizacije k osamosvojitvi spomeniške dejavnosti kot posebne organizacijske oblike, ki je združevala znanstveno proučevanje in upravni vidik. Upravni vidik je bil že v začetni fazi spoznan za bistvenega zato, ker je bila dediščina (če govorimo z današnjim besednjakom, vendar smo opazili, da je Stelè že leta 1929 uporabljal izraz »dediščina«, in to v množini) spoznana kot »narodno premoženje« in zato njeno varstvo zahteva omejevanje pravic lastnikov in drugih, ki pridejo z dediščino v stik. Značilen Stelètov citat v zvezi s problematiko ohranjanja gradov se tako glasi: »Tudi sodobne demokratične samouprave, naj si bodo oblastne ali občinske, še daleč niso dozorele do razumevanja, da je pravzaprav njihova dolžnost, da se za take dediščine zavzemajo in tako rešijo nacionalno premoženje, ki ga s smotrno porabo lahko tudi kolikor toliko plodonosno upravljajo (važnost razvalin, gradov in drugih zanimivosti za tujski promet).« (Stelè, 1929: 100.) Pot je tako vodila k utrjevanju varstva kot oblastne strukture in k njegovi vse večji interdisciplinarnosti. Začetniki naše dejavnosti so bili vsestranski strokovnjaki, to še posebej velja za Mantuanija in kasneje za Baša. Že zelo kmalu pa je Stelè k sodelovanju pritegnil sodelavce različnih profilov, predvsem arhitekta, kasneje še zgodovinarje in geografe ter mlajše umetnostne zgodovinarje, nekaj manj arheologe, saj so ti med obema vojnoma delovali predvsem v okrilju muzejev.¹⁰

Ko smo predstavljali varstveno dejavnost v obdobju do začetka druge svetovne vojne, smo omenjali nekaj primerov praktičnega delovanja. Stelè takšne primere opisuje že v uvodnem članku iz leta 1914, vendar so, kot smo že ugotovili, omejeni na sakralne spomenike. Leta 1929 našteva predvsem problematiko rimskega zidu, torej arheološke dediščine, gradov in mestnih središč. Baš pa potrebo po konkretizaciji varstvenih načel širi na zgodovinska vaška naselja, vendar ne podaja konkretnih primerov.

O razvoju varstva dediščine v zadnjih petdesetih letih bo več govora v nadaljevanju te knjige. Da bi vseeno potegnili vzporednico med pionirskimi in sedanji časi, bomo na kratko pogledali, kako se je konkretnim spomenikom, ki so omenjeni pri Stelètu, godilo v naslednjih obdobjih.

Najprej naj poudarim, da so danes osnovni in nekateri zgodovinski podatki o teh in drugih objektih in območjih, ki jih Stelè omenja, javno

¹⁰ Med arhitekti je Stelè ob začetku svoje poklicne poti sodeloval na primer s Fritzem Schmidingerjem in Josipom Vančašem, od dvajsetih let pa predvsem z Jožetom Plečnikom. Med restavratorji je bil ves čas njegov najtesnejši sodelavec Matej Sternen, med zgodovinarji poleg Baša (ki je bil tudi geograf) še Ignac Orožen, med arheologi Walter Schmidt, s katerim sta uspešno sodelovala pri reševanju rimskega zidu, med mlajšimi umetnostnimi zgodovinarji pa predvsem France Mesesnel, ki je, kot je znano, Stelèta nasledil kot vodja Spomeniškega urada leta 1938.

Bodešče, cerkev sv. Lenarta, freska prizora s sv. Heleno (foto: Bernarda Jesenko Filipič, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

dostopni na spletu, in to po zaslugi registra nepremične kulturne dediščine, ki ga od leta 1995 vodi osrednja državna upravna organizacija, pristojna za varstvo kulturne dediščine.¹¹ Pomemben vir podatkov o varstvenih posegih pa je objavljen v številkah osrednje revije našega področja, to je v *Varstvu spomenikov* in njegovih *Poročilih*. V zadnjih letih smo na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije skrbno digitalizirali vse številke *Varstva spomenikov*, *Poročil* in vse objave v zbirki *Dnevi evropske kulturne dediščine*. Vse to digitalizirano gradivo bo v kratkem objavljeno na portalu Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ki bo povezan s spletnim Registrom nepremične kulturne dediščine. To pomeni, da strokovne opredelitve spomenikov in dediščine ter podatki o posegih vanje niso več skriti v naši dokumentaciji ali med platnicami zaprašenih knjig. To velja tudi za Stelétove terenske zapiske in fotografije (in enako za terenske zapiske njegovih naslednikov, pred drugo vojno predvsem Staneta Mikuža, po njej pa Marijana Zadnikarja, Ivana Komelja, Jožeta Curka ipd). Vsi zapiski in fotografije imajo izjemno zgodovinsko in do-

¹¹ Takrat se je imenovala Uprava RS za varstvo kulturne dediščine, sedaj je to Ministrstvo za kulturo.

Črna pri Kamniku, freske v cerkvi sv. Primoža in Felicijana zahtevajo čimprejšnje konservatorsko-restavratorske posege (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

kumentarno vrednost. Večina tega gradiva je že objavljena kot del spletne verzije Registra nepremične kulturne dediščine in je za povrh dostopna na portalu Europeana.¹²

Med primeri, ki jih je Stelè obravnaval v svojih dveh člankih, smo predstavili devetnajst enot. Vse razen dveh, to je nekdanjega dvorca Legen, ki je bil v ruševinah že leta 1914, in Koslerjeve hiše v Ljubljani, ki je bila porušena leta 1959, so vpisane v register kulturne dediščine. Od tega imajo tri enote, to je Stična – samostan, Dolane – grad Borl in Ljubljana – rimski zid na Mirju, status kulturnega spomenika državnega pomena, dvanajst jih ima status kulturnega spomenika lokalnega pomena in samo dve enoti imata status kulturne dediščine, ki je varovana le v okviru občinskih prostorskih aktov. Presek skozi prizmo Stelétovih primerov torej kaže, da smo v sto letih dosegli pravno varstvo za veliko večino »klasične« dediščine, kot so cerkve in gradovi. Če bi Stelè v času svoje aktivne konservatorske službe poročal še o etnološki, tehnični in arheološki dediščini (da ne govorimo o dediščini 20. stoletja), bi bila slika precej manj ugodna, saj so od Stelétovih začetkov ti objekti v veliki večini izginili in sploh niso dočakali, da bi bili prepoznani kot dediščina.

Druga ugotovitev je, da so vsi sakralni spomeniki, omenjeni leta 1914, ohranjeni (za razliko od gradov in druge profane stavbne dediščine), kar pomeni, da na srečo niso doživeli usode mnogih cerkva, porušeni deloma v vojnem času, predvsem pa po letu 1945. O muljavskem zlatem oltarju je na primer pisal Milan Železnik.¹³ Klub temu so nekatere cerkve s »Stelétovega seznama« v slabem stanju, kar, žal, pomeni, da so ogrožene nekatere njihove pomembne likovne sestavine, o katerih je pisal

¹² Za objave na interaktivni karti Registra nepremične kulturne dediščine glej: <http://giskds.situla.org/giskd/>, za objave, ki so dostopne na portalu Europeana in projekta Carare, pa <http://www.europeana.eu> in <http://carare.eculturelab.eu/Carare50m/Map.html>. Ta portal tudi omogoča iskanje e-dediščinskih vsebin na interaktivni karti.

¹³ Železnik, Milan (1955–1957): Ob restavriranju muljavskega oltarja, *Varstva spomenikov*, 6, str. 36–45. O restavriranju muljavskih fresk, ki sta jih vodila Ivan Bogovčič in Alenka Železnik (282), je poročal Valentin Benedik. Benedik, Valentin (1990), Muljava, *Varstva spomenikov*, 32. Celovito obnovo muljavskega oltarja, ki se je končala pred nekaj leti, je vodil Vito Dolničar. Dolničar, Vito (2008): Muljava – cerkev Marijinega vnebovzvetja, glavni oltar Marijinega vnebovzvetja, *Varstva spomenikov – Poročila*, 44, str. 165–166.

Stelè. To še posebej velja za podružnične cerkve, ki sestavljajo najštevilnejšo skupino. Izvzete niso niti podružnice izjemnega pomena, kot sta tisti v Bodeščah¹⁴ in v Črni pri Kamniku. Za Sv. Primoža in Felicijana ugotavljamo, da znamenite freske zahtevajo čimprejšnje konservatorsko-restavratorske posege, ki bi zaključili poskus reševanja, izveden pred več kot petnajstimi leti (injektiranje in zasilno razvlaževanje). V nasprotnem primeru lahko pride do uničenja večjih poslikanih površin.¹⁵

Da manjše podružnične cerkve v odročnih krajih znamo celostno obravnavati, dokazuje cerkev sv. Ahaca v Nemškem Rovtu. Cerkev je bila še pred leti močno ogrožena zaradi sledov časa in rušilnih potresov v Posočju. Danes je to primer zgledega konservatorsko-restavratorskega reševanja. V cerkvi je bila poleg statične sanacije in arhitekturne obnove konservatorsko rešena še notranja oprema, predvsem eden lepših primerov za Slovenijo tako značilnih zlatih oltarjev iz 17. stoletja, v katerem je ohranjen reliefni prizor iz starejšega gotskega oltarja.¹⁶

Druga dva sakralna spomenika, o katerih je pisal Stelè, to sta samostan Stična in njegova samostanska cerkev ter kapiteljska cerkev v Novem mestu z znamenito Tintorettovo oltarno sliko, prav tako sodita v skupino zgledega ohranjenih spomeniških celot. O konservatorski problematiki teh dveh spomenikov je bilo v *Varstvu spomenikov* in zbirki *Dnevi evropske kulturne dediščine* (torej v času po letu 1948) objavljenih največ člankov in poročil.¹⁷ Stična je bila predmet dveh obsežnih konservatorsko-arhitekturnih in stavbno-arheoloških raziskav, in sicer v prvi polovici sedemdesetih let 20. stoletja in v začetku novega tisočletja. Prve je vodil Marijan Zadnikar z Zavoda SRS za spomeniško varstvo, sledili so konservatorsko-restavratorski posegi v sami cerkvi. Raziskave, ki so obsegale kabinetno in terensko delo, arheološko sondiranje, arheološke in stavbne raziskave, so potrdile obseg in arhitekturno zasnovo romanske samostan-

14 O stanju in posegih na cerkvi sv. Lenarta v Bodeščah sta poročala Ivan Komelj in Olga Zupan. Komelj, Ivan (1958–1959, 1960–1961): Bodešče, *Varstvo spomenikov*, št. 7 in št. 8, Zupan, Olga (1965): Bodešče, *Varstvo spomenikov*, 10, str. 219. Sledijo poročila restavratorja Demšarja o odkrivanju in restavriranju fresk, Demšar, Anton (1966, 1967): Bodešče pri Bledu, *Varstvo spomenikov*, 12, str. 111–112. Peter Fister je poročal o problematiki strehe zvonika. Fister, Peter (1990): Bodešče, *Varstvo spomenikov*, 15, str. 180. Sedaj je odgovorna konservatorica za Bodešče Nika Leben.

15 Naj omenim, da so v 7. in 9. številki *Varstva spomenikov* objavljeni trije ključni članki, ki odpirajo in deloma pojasnjujejo konservatorsko problematiko tega spomenika, to je predvsem slabo stanje fresk, konkretno pojav črnih madežev, o katerih je poročal že Stelè. Naj jih naštejemo: Šumi, Nace (1958–1959): Sv. Primož nad Kamnikom: *Varstvo spomenikov*, 7; Cevc, Emilijan (1962–1964): Sv. Primož nad Kamnikom med romaniko in pozno gotiko, *Varstvo spomenikov*, 9, str. 36–46; Stelè, France (1962–1964): Rezultat čiščenja fresk pri Sv. Primožu nad Kamnikom, *Varstvo spomenikov*, 9, str. 47–52; Molè, Izidor (1962–1964): O restavriranju fresk pri Sv. Primožu nad Kamnikom, *Varstvo spomenikov*, 9, str. 53–60. Naslednje konservatorsko poročilo, sicer neobjavljeno, je leta 1987 pripravil Restavratorski center. Leta 2012 je odgovorna konservatorica Maja Avguštin pripravila novo konservatorsko poročilo, ki kaže, da je časa za reševanje te problematike še zelo malo in da se je nujno treba takoj lotiti interventnih posegov.

16 Nemški Rovt – Cerkev sv. Ahaca, EŠD 1645. Konservatorsko-restavratorski projekt je financiralo Ministrstvo za prostor in infrastrukturo iz programa popotresne obnove, delo je izvedla strokovna ekipa Restavratorskega centra Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije pod vodstvom Vlada Frasa Zavrla.

17 O stiški cerkvi in samostanu je bilo objavljenih 19 člankov in poročil. Pri tem niso upoštevane objave v drugih revijah. Naj naštejemo samo pomembnejše objave: Zadnikar, Marijan (1953–1954): Nova odkritja na spomenikih romanske arhitekture, *Varstvo spomenikov*, 5, str. 93–100; Železnik, Milan (1958–1959): Stična, *Varstvo spomenikov*, 7, str. 234–235; Oman, Jože, Vičič, Boris (1985): Stična, *Varstvo spomenikov*, 27, str. 287–288. O Stični sta v zbirki *Dnevi evropske kulturne dediščine* pisala tudi Šumi in Zadnikar. Šumi, Nace (1992): Stična – samostan in cerkev, *Po poti baročnih spomenikov Slovenije*, Ljubljana, str. 107–108; Zadnikar, Marijan (1996): Opatija Stična, *Kulturna dediščina meniških redov*, Ljubljana, str. 95–105.

Stična, križni hodnik (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Stična, križni hodnik, detajl (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Novo mesto, cerkev sv. Nikolaja, Jacopo Tintoretto, Sv. Miklavž, slika med konservatorsko-restavratorskimi posegi (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

ske cerkve in nekatera pomembna dejstva iz zgodovine samostana (na primer vlogo plemiške družine Auerspergov, obstoj kapele ob nekdanjem vhodu v samostan ipd.). Na tej podlagi sta bila izdelana načrt prezentacije in predlog za predstavitev najdb (predvsem kamnoseških in kiparskih detajlov ter snetih fresk z zunanjsčine) v tako imenovani stari zakristiji, kar je vodstvo samostana sprejelo.¹⁸ Zanimivo je, da je celostno zasnovan projekt delno financiral Raziskovalna skupnost, kar je v nadaljnjem obdobju postajalo vse bolj redko – iz raziskovalnih sredstev se ne financirajo več predhodne raziskave stavbne zgodovine posameznih spomenikov, deloma je to omogočeno le pri preučevanju novih naravoslovnih raziskovalnih metod, ki se uporabljajo pri konserviranju-restavriranju likovne dediščine. Morda je tako zato, ker konservatorstvo kot izrazita interdisciplinarna dejavnost ni pridobilo statusa raziskovalnega področja ali vsaj podpodročja niti doslej ni bil sprejet noben raziskovalni program, ki bi bil posebej namenjen tovrstnim raziskavam. Drug celovit konservatorski projekt, ki je bil izveden v samostanu Stična, v letih od 2002 do 2005, je bil namenjen križnemu hodniku in ga je izvajal Restavratorski center Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Projekt sta vodila Mateja Kavčič in Ljubiša Milič.¹⁹ Metodološko in izvedbeno je bil to vzoren primer sodobne konservatorske intervencije na pomembnem stavbnem spomeniku. Vse odločitve so temeljile na natančnih predhodnih raziskavah, pri katerih so bile najpomembnejše nedestruktivne raziskave, kot sta termografija in raziskave z georadarjem. Vključeni so bili vsi pomembni elementi celote, od poslikave preko arhitekture in njenih delov do arheoloških ostalin. Še posebej pomembno je, da je vse raziskave in posege je spremljala natančna dokumentacija, vključno z izmerami, foto- in videodokumentiranjem. Rezultat projekta so številna nova odkritja, lepo obnovljen križni hodnik in skrbno pretehtana prezentacija posameznih elementov.

18 Zadnikar, Marijan (1976): Nova odkritja v Stični, *Varstvo spomenikov*, 20, str. 239–256.

19 Kavčič, Mateja, Milič, Ljubiša (2006): Stična – samostan Stična, *Varstvo spomenikov - Poročila*, 39–41, str. 194–197.

Kapiteljska cerkev je bila, v nasprotju s Stično, predmet zaporednih konservatorskih posegov. Večji med njimi je potekal v letih 2003–2008. Najprej so bile opravljene stavbne raziskave in raziskave zunanjih ometov, nato še raziskave v notranjščini. Odkriti so bili ostanki pomembnih renesančnih fresk, datiranih v čas obnove cerkve po požaru leta 1576. Konservirani so bili stari zunanji ometi, nekateri še iz 15. stoletja, konservirane in prezentirane so bile freske v notranjščini.²⁰ Med letoma 2008 in 2010 so bili opravljeni konservatorski posegi na dveh Metzingerjevih oltarnih slikah,²¹ in kar je najpomembnejše, na veliki Tintorettovi oltarni sliki sv. Miklavža s sv. Mohorjem in Fortunatom, o kateri je leta 1914 pisal Stelè. Projekt sta vodili Marinka Dražumerič kot odgovorna konservatorica in Emina Frljak iz Restavratorskega centra Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.²² Konservatorsko-restavratorski projekt je bil izjemno zahteven zaradi slabega stanja slike in njenega nosilca, obsežnih starejših retuš in preslikav in ne nazadnje zaradi njenih dimenzij. Z naravoslovnimi raziskavami je bila potrjena velika verjetnost, da gre za Tintorettovo delo. Slika je bila že po dobrem letu nared in sedaj ponovno krasi prostor, za katerega jo je Tintoretto izdelal. Na podlagi tako kontrastnih primerov, kot sta Sv. Primož nad Kamnikom in Bodešče na eni strani ter Stična in Sv. Miklavž v Novem mestu na drugi, lahko bralec sklepa, da je stanje odvisno le od večje ali manjše skrbi javne službe varstva. Žal ni tako, zavod nima čarobne paličice, ki bi omogočala izvedbo projektov v finančnem pogledu, saj nimamo neposrednega vpliva na zagotavljanje niti javnih niti zasebnih sredstev za vzdrževanje in obnovo. Vire za izvedbo nujnih in celovitih posegov na spomenikih zagotavlja proračun države in lokalnih skupnosti (če gre za spomenike lokalnega pomena), predvsem pa lastniki spomenikov samih, kar je eden največjih sistemskih problemov ohranjanja naše dediščine.

Lahko bi nadaljevali še s predstavitvijo drugih poročil o dognanjih in posegih na sakralnih spomenikih, o katerih je pisal Stelè. Vendar naj bo dovolj. Na hitro preglejmo še, kaj se je dogajalo s spomeniki grajskega stavbarstva, o katerih je poročal Stelè leta 1929. Kot rečeno, je njihova usoda precej žalostna. Povedali smo že, da je bil gradič Legen uničen že v času, ko je o tem pisal Stelè, enako velja za grad Branek, ki je leta 1925 pogorel in so kasneje njegove ostanke deloma vključili v nov objekt, sezidan na delu stavbišča. Kljub temu je ostanek razglašen za spomenik lokalnega pomena. Gradova Borl in Štatenberg sta kljub njunemu spomeniškem pomenu in spomeniškem statusu v zelo slabem stanju, ki je posledica neurejenega upravljanja in predvsem dejstva, da sta oba gradova že več desetletij prazna in zato še bolj prepuščena propadanju. Oba gradova sta še nekaj časa po začetku druge polovice prejšnjega stoletja vsaj nekaj časa služila v turistične in gostinske namene, vendar so uporabniki naredili v resnici več škode kot koristi. Ko je Borl konec sedemdesetih let ostal brez namembnosti, ga je od občine neformalno prevzel v upravljanje tedanji Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, ki je skrbel za pridobivanje javnih sredstev in vodil več let trajajočo statično

20 Gerič, Dunja (1991): Novo mesto, *Varstvo spomenikov*, 33, str. 309–310, Peskar, Robert; Golob, Tomaž (1998): Novo mesto – ž. c. sv. Nikolaja, *Varstvo spomenikov*, 37, str. 78; Peskar, Robert (2006): Novo mesto – cerkev sv. Nikolaja, *Varstvo spomenikov – Poročila*, 39–41, str. 125–127.

21 Mesojedec, Tanja, Salmič Pungerčar, Zdenka (2009): Novo mesto – cerkev sv. Nikolaja, *Varstvo spomenikov – Poročila*, 45, str. 136–140.

22 Frljak, Emina (2010): Novo mesto – cerkev sv. Nikolaja, *Varstvo spomenikov – Poročila*, 46, str. 243–246.

sanacijo in gradbeno obnovo.²³ Dela, žal, niso bila zaključena. Sledilo je podržavljenje gradu leta 1996 oziroma 1999, kar pa ni prineslo nobenega izboljšanja – nasprotno, grad je prazen in brez rednega vzdrževanja in upravljanja še naprej propada. Od leta 2008 so sledili poskusi, da bi država grad prodala ali ga dala v dolgoročni najem, vendar doslej brez uspeha. Leta 2012 je sledila še porušitev dela grajskega pobočja tik nad strugo Drave, kar je sedaj za silo sanirano.

Grad Štatenberg za razliko od Borla ni bil podržavljen, ampak privatiziran. Njegovo upravljanje je leta 1990 prevzelo podjetje iz bližnje Slovenske Bistrice, kasneje je grad prešel v njihovo lastništvo. V začetku je podjetje želelo obuditi turistično dejavnost v gradu, kasneje je zašlo v finančne težave in nima več interesa grad vzdrževati, kaj šele celostno obnoviti. Tako je bil dvorec zadnjič deležen obnovitvenih del v osemdesetih letih, ko so deloma obnovili strehe in del fasad, zasilno statično sanirali stebre v pritlični dvorani in podobno.²⁴ Danes je dvorec le deloma v uporabi, večji del prostorov je praznih, slabega vzdrževanja ni deležna samo stavba, temveč tudi grajski vrt.

Grad Gornja Radgona, za katerega Stelè pravi, da je bil konec 19. stoletja obnovljen in na novo opremljen s starim pohištvo, je po letu 1945 doživeljal podobno usodo kot Borl in Štatenberg, le da je v njem do konca sedemdesetih let domovala šola. Ko so grad izpraznili, je leta sameval in propadal. Zaradi dveh srečnih okoliščin – prva je njegova lokacija sredi naselja in ob državni meji, druga pa je v tem, da je ostal v občinski lasti in ga država ni olastnila – je v devetdesetih letih dobil novega dolgoročnega najemnika, ki je izvedel nujna vzdrževalna in obnovitvena dela na gradu in vsaj deloma zagotovil novo turistično namembnost. Res da pri obnovi gradu najemnik ni v celoti sledil varstvenim zahtevam in je zaradi tega nastal spor med konservatorji, občino in najemnikom, vendar je, gledano v celoti, grad v sorazmerno dobrem stanju in ne sodi v skupino močno ogroženih spomenikov.²⁵

Še bolj žalostna je bila usoda Koslerjeve palače, ki jo je Stelè prav tako omenjal v članku iz leta 1929. Potem ko so navkljub nasprotovanju spomeniškega varstva in mnogih arhitektov na podlagi politične odločitve porušili, so kamnite dele odpeljali v Arboretum Volčji Potok, kjer kljub obljubam nikoli ni prišlo do rekonstrukcije palače na mestu med vojno

porušenega gradiča grofov Bonomo. Od njega in od Koslerjeve palače ni ostalo nič.

Zaključimo s svetlejšimi toni. Velik Stelètov uspeh, to je ohranitev in prezentacija rimskega zidu na Mirju, je po zaslugi Walterja Schmidta in predvsem Jožeta Plečnika postal pomembna ljubljanska znamenitost in primer dobre prakse iz pionirskih časov našega varstva. O tem podrobneje piše Ana Plestenjak v tej publikaciji. Dodajmo še, da je bil po letu 1945 rimski zid deležen primerne konservatorske skrbi in vzdrževalnih posegov. Vse je izvajal Restavratorski center oziroma njegov prednik, Restavratorski atelje Zavoda za spomeniško varstvo Slovenije. Večina posegov je dokumentiranih v *Varstvu spomenikov*,²⁶ zadnji med njimi, izveden lansko leto, še ni doživel objave. Vzdrževalni posegi so obsegali reševanje tako Plečnikovih prezentacijskih dodatkov (čelne stene zidu, piramida, tako imenovana kapelica) kot originalnih struktur. V okviru prezentacije so bile postavljene pojasnjevalne table, prvič leta 1991 in drugič leta 2012.

Upam, da smo s kratko predstavitevijo novjših raziskav in posegov na tistih spomenikih, o katerih je poročal Stelè pred prvo svetovno vojno in leta 1929, plastično prikazali sadove in nekatere temnejše plati naše dejavnosti. V celoti je slika izjemno pisana in sestavljena iz množice dejanj, ki skupaj sestavljajo mrežo naših prizadevanj v dobro dediščine, od evidentiranja in registriranja do izvajanja raziskav in posegov ter spremljanja stanja na terenu. Vsa ta dejavnost na letni ravni dosega več deset tisoč posameznih aktivnosti, v katere so vpeti naši sodelavci. Že v tem ozkem preseku skozi življenje spomenikov smo vsaj pod črto predstavili nekaj naših strokovnjakov z imeni in priimki. Nekateri so že, žal, pokojni, nekateri v pokoju, mnogi so še aktivni. Ocenjujem, da na širšem področju varstva nepremične in z njo povezane premične dediščine trenutno dela več kot petsto ljudi, od tega jih je dobra polovica zaposlenih na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, drugi delajo v drugih institucijah, predvsem v Direktoratu za kulturno dediščino Ministrstva za kulturo, vedno več v občinskih službah, kar je razveseljivo (da ne štejemo kolegov muzealcev), med sto in dvesto ljudi pa se v zasebnem sektorju ukvarja z našo dejavnostjo. Če k temu prištejemo še ljubitelje, zavedne lastnike spomenikov in dediščine in vse, ki jim je dediščina pri srcu, govorimo o veliki množici podpornikov in ne nazadnje volivcev. Dokler govorimo le o številkah dediščine (30.000 registriranih enot, od tega 8000 spomenikov), to ne doseže pravega učinka. Ko pa govorimo o 30.000 zadovoljnih lastnikih, številke dobijo drugačen pomen. Ko se bo politika zavedla, da je dobro varstvo dediščine eminentna politična tema, bo za našo dediščino nastopila zlata doba.

Danes smo upravičeno ponosni na Stelèta in druge pionirje varstva. Ponosni smo lahko na vse strokovnjake, ki vsak po svoje prispevajo k ohranjanju dediščine in popularizaciji varstva. Prepričana sem, da bodo naši slovenski zanamci prav tako ponosni nanje in na prehojeno pot ter bodo leta 2113 z veseljem slavili »dve stoletji v dobro dediščine«.

23 Prvo poročilo o konservatorski problematiki Borla je leta 1964 prispeval Jože Curk; Curk, Jože (1964): Borl, *Varstvo spomenikov*, 9, str. 211. Sledila je vrsta poročil Janeza Mikuža, ki je kot odgovorni konservator v osemdesetih letih vodil sanacijska in obnovitvena dela, Mikuž, Janez (1979, 1981, 1982, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991): poročila z naslovom Dolane, Ptuj ali Borl, Ptuj, *Varstvo spomenikov*, vse št. od 22 do 33, z izjemo št. 25, v kateri je bil objavljen članek: Mikuž, Janez (1983): Kaj se dogaja na gradu Borl, *Varstvo spomenikov*, 25, str. 81–84. O Borlu je pisala še Alenka Horvat, ki je za Mikužem prevzela vlogo odgovornega konservatorja za ta grad, in to v publikaciji, ki je izšla v okviru Dnevov evropske kulturne dediščine. Glej Horvat, Alenka (2006): Grad Borl, *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja: vodnik po spomenikih*, Ljubljana, str. 72–73.

24 Konservatorska poročila – večinoma jih je pisala Andreja Volavšek – z izjemo Curk, Jože (1961–1962, 1963–1964): poročila z naslovom Štatenberg. *Varstvo spomenikov*, št. 8 in 9, so bila objavljena v naslednjih številkah. Volavšek, Andreja (1977, 1979, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1990): poročila z naslovom Štatenberg, *Varstva spomenikov*, od št. 21 do št. 27 in št. 32. O dvorcu so pisali Nace Šumi v prvi knjigi iz zbirke Dnevi evropske kulturne dediščine ter Miran Krivec in Gojko Zupan v knjigi, posvečeni zgodovinskim parkom in vrtovom. Glej Šumi, Nace (1992): *Po poti baročnih spomenikov Slovenije*, Ljubljana; Krivec, Miran; Zupan, Gojko (1995): Park ob gradu Štatenberg, *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji*, Ljubljana, str. 46–48.

25 Poročila o novjših posegih na gradu Gornja Radgona so objavljena v dveh številkah *Varstva spomenikov*. Glej Volavšek, Andreja (1981): *Varstvo spomenikov*, 23, str. 309; Urek Sulič, Neva; Gokjovič, Viktor; Kranjc Horvat, Irena (1994/95): *Varstvo spomenikov*, 35, str. 97–98.

26 Avtorji poročil so Marijan Mušič, ki je 2. številki *Varstva spomenikov* objavil načrt za ureditev arheološkega parka na območju rimskega zidu, Marijan Slabe, Boris Vičič in Valentin Benedik. Glej *Varstvo spomenikov*, št. 2, 24, 26 in 27. O rimskem zidu na Mirju je v drugi publikaciji iz zbirke Dnevi evropske kulturne dediščine pisala tudi Iva Curk. Glej Mikl Curk, Iva (1993): Ljubljana – Emona, *Po poteh rimskih vojakov v Sloveniji*, Ljubljana, str. 37–39.

Slovenija: sto nemirnih let kulturne dediščine v šestih državah

GOJKO ZUPAN

Ohranjanje kulturne dediščine je pomemben element identitete vsake države in naroda. Čas globalizacije in informatizacije postavlja vedno nove izzive tej humani dejavnosti, znanosti, spodbujevalki trajnostnega razvoja in vésti vsake družbe. Odnos do dediščine kaže stopnjo razvoja vsake države posebej in je ogledalo družbe kot celote. Najbolj razvite države sveta natančno skrbijo za vse raznolike zvrsti svoje kulturne dediščine, in ta je izhodišče kakovosti življenja vseh generacij, je izziv prihodnosti.

Evropa je sredi 19. stoletja obrnila temelje svoje kulturne identitete. Pomlad narodov je leta 1848 spremenila načine razmišljanja Slovencev različnih dežel imperija in spodbudila vihanje slovenske zastave ter razmišljanja o preteklosti.¹ Hkrati so na Dunaju znanstveno utemeljevali ohranjanje kulturne dediščine vse monarhije, tudi na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem in Primorskem. V tedanji prestolnici velikega imperija so 31. decembra 1850 s cesarskim dekretom ustanovili *K. k. Central-kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*.² Drugačen odnos do obravnave prostora in posegov vanj v dobi industrializacije in po njej ter vrednotenje obstoječih objektov in njihove opreme, premične in nesnovne dediščine sta se pri nas razvijala postopoma, vendar podobno kot drugje v Evropi. Vedno sta bila povezana z ustvarjalnostjo, znanostjo, izobraževanjem in političnimi razmerami ter finančnimi okviri. Ti elementi sooblikujejo naše življenje, mišljenje in načine ohranjanja kulturne dediščine še v 21. stoletju, z vsemi senčnimi in sončnimi poglavji.³

V nemirnem času preteklih sto let je načrtno, sodobno varovanje kulturne dediščine potekalo v Evropi bolj z načrtnim uničevanjem te dediščine kakor z njenim ohranjanjem. Dve svetovni vojni sta divjali od Iepre do Gorice, od Varšave, Coventryja do Dresdna in Rašice. V enem samem stoletju se je na našem ozemlju do osamosvojitve Slovenije izmenjalo pet velikih držav.⁴ Pustile so viden pečat na ljudeh in dediščini našega območja. Vojni sta po osmih letih bojev zahtevali še najmanj enkrat toliko let obnove; ta ni bila vedno usmerjena v prioritarno obnovo dediščine. Za vedno smo izgubili številne ljudi in spomenike. Soška fronta je uničila stotine stavb in desetine naselij na zahodnem robu Slovenije ter pregnala vsaj 80.000 ljudi, to pa je spremenilo naše etnične meje, navade, kulturno krajino. Iz zgodovine razvoja dediščine in odnosa do nje to poglavje pogosto izključimo, čeprav je pomembnejše kakor razvoj matičnih strok in zakonodaj.

Teror se je, vsaj na Primorskem in delno na Koroškem, nadaljeval med obema vojnoma. Začetek fašizma v Evropi je zaznamoval zažig slovenskega Narodnega doma v Trstu.⁵ Uničena palača, eno najboljših del arhitekta Maksa Fabianija, je gorela trinajst let pred Reichstagom v Berlinu. Sledil ji je pogrom na slovenske kulturne domove. Nemški parlament so v celoti obnovili in nadgradili v novo palačo nove Nemčije. Narodni dom ostaja brez poudarjenega prizvoka slovenske dediščine; še Trst se samo postopoma in delno vrača v kulturno zavest našega naroda. Čedermaci so morali med obema vojnoma skrivati slovenske knjige; iredentiistični oblastniki so razbijali nagrobnike. Italijanskemu pravno opravičevanemu umikanju slik in drugih dragotin z našega območja, iz naših palač in oltarjev, je sledilo požiganje vasi s cerkvami in njihovo opremo vred.⁶ Nemški okupatorji so po letu 1941 ravnali enako kruto in nekulturno. Gorele so grmade knjig slovenskih knjižnic po Štajerskem, gorele so domačije, selili in pobili ter izgnali so na tisoče ljudi. Uporniki so maščevalno med vojno in po njej uničevali vse, kar je bilo v povezavi z okupatorji in njihovimi sodelavci ali je samo spominjalo nanje.⁷ Uničevali so sledi fevdalizma, posamezne socialne sloje in jezikovne ali etnične skupine. Miselnost odmeva v usodi degradiranih, izropanih gradov in posameznih cerkva ter odnosa do tovrstne dediščine z rušenji in krajami vse do danes. Zato je bilo skoraj čudežno zavzemanje posameznikov, ki so na robu osvobojene Bele krajine že leta 1944 snovali zakonsko varovanje stavbne dediščine Slovenije. Izobraženci med partizani so zapisali prvo formalno varovanje nepremične kulturne dediščine Slovenije v slovenskem jeziku.⁸ Kot spomin na vojne in žrtve smo dobili množico memorialne dediščine. Varujemo avtentična območja frontnih linij ob Soči in skrite partizanske bolnišnice. Imamo preštevilna pokopališča,⁹ javna in prikrita grobišča ter likovno izjemne javne spomenike, vkomponirane v naravno okolje, kakršnih nima nobena druga država v Evropi.¹⁰ Med evropske spomenike smo Slovenci poleg Plečnikovih Žal intuitivno uvrstili spominsko cerkvico Javorca in partizansko bolnišnico Franja.

Razvoj idej varovanja, iz njih znanstvenih disciplin, prvih predpisov in posebnega uradništva je julija 1913 omogočil državno imenovanje umetnostnega zgodovinarja Franceta Stelëta za deželnega konservatorja spomeniškega urada za Kranjsko.¹¹ Prvi sedež njegovega urada je bil v

5 Narodni dom je bil sezidan med letoma 1901 in 1904. Zažgali so ga 13. julija 1920. Napadli in zažgali so še 20 drugih objektov slovenskih, srbskih in hrvaških lastnikov: tiskarno, banke in hranilnice, pisarne, gostilne. Nemški parlament so zažgali 27. februarja 1933, natanko pred osmimi desetletji.

6 Italijanska vojska je na Kočevskem v dveh letih in pol uničila več cerkev kot pozneje revolucionarno in nacionalno naglašeno povojno čiščenje v več kot štirih desetletjih.

7 Po zadnjih podatkih je v Sloveniji zaradi vojne in povojnih pobojev umrlo 97.500 ljudi. Pred vojno je na ozemlju sedanje Slovenije živel 1.492.000 ljudi.

8 Uradna objava Odloka SNOS je bila 27. januarja 1945 v *Slovenskem poročevalcu*. Enaintridesetega julija 1945 je bil v Uradnem listu DFJ objavljen *Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti demokratske federativne Jugoslavije*. Trenutno veljavni *Zakon o varstvu kulturne dediščine* je bil objavljen 15. februarja 2008, Uradni list RS, št. 16/08, predhodnik pa je bil objavljen leta 1999.

9 Samo na vojaškem pokopališču Gorjansko je pokopanih več padlih s soške fronte, kakor je bilo žrtev v Teharjah in Kočevskem rogu skupaj.

10 Zupan, Gojko (1994): *Les monuments et l'espace public Slovene de 1945 à 1991, Bildersturm in Osteuropa, Icomos News, München, str. 54*. Takšni so Ruska kapelica na Vršiču, spomenik Pohorskemu bataljonu in Gramozna jama.

11 Na Kranjskem in v drugih deželah so pred tem imeli t. i. častne konservatorje, ki so svoje delo opravljali priložnostno in prostovoljno.

1 Slovensko zastavo z belo-modro-rdečimi barvnimi pasovi so prvič izobesili slovenski izobraženci maja 1848 na hiši Wolfova ulica 8 v Ljubljani.

2 *Cesarsko kraljeva centralna komisija za raziskovanje in ohranjanje stavbnih spomenikov* je po ustanovitvi še dvakrat spremenila ime. Najprej v *C. kr. Centralno komisijo za proučevanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov* (1873–1912) in zatem v *C. kr. Spomeniški urad ali K. k. Denkmalamt* (1912–1918). Naslednik v Kraljevini Jugoslaviji je bil *Spomeniški urad v Ljubljani*.

3 V Sloveniji, eni od štiridesetih najbolj razvitih držav sveta, je terciarni sektor vedno pomembnejši, saj ustvarja že 70 odstotkov vsega bruto domačega proizvoda (BDP).

4 Avstro-ogrska, Kraljevina Italija, SHS in Kraljevina Jugoslavija, nemški rajh in socialistična Jugoslavija (FLRJ in SFRJ). Manjši vpliv na dediščino sta imeli madžarska zasedba Prekmurja in hrvaška okupacija vasi ob Mokricah.

Ljubljana, Drogenigova hiša (foto: Miran Kambič, fototeka INDOK centra, Ministrstvo za kulturo)

srednjeveškem jedru Ljubljane, nasproti mestne hiše.¹² Verjetno se ob ustanovitvi v Ljubljani niso zavedali izjemnega pomena dogodka, niti tega, da je najbolj human odmev na sočasno divjanje balkanskih vojn na robu tedanjega imperija. Bilo je obdobje, ko Slovenci nismo imeli lastne univerze, akademije znanosti, galerij. Dunaj je do ustanovitve Deželnega muzeja selil dragocenosti s slovenskega ozemlja v svoje muzeje. V krizi vrednot se je stopnjevala potreba po ohranjanju dediščine. En sam izobraženec, imenovan v času, ko so se sence vojn že širile po Evropi, naj bi ambiciozno zastavil varovanje po maksimi dunajskih učiteljev: *konservirati in ne restavrirati*.¹³ Znanstvenik je pripravil prve dopise, zbral nekaj strokovnih knjig ter začel dokumentirati in fotografirati spomenike, v veliki meri cerkve in srednjeveške poslikave.

Stelè je skušal zavarovati Mestni trg v Ljubljani pred novimi arhitekturami, pred gradnjo steklenega pročelja veleblagovnice. Zamisel arhitekta Karla Brunnlerja nekaj deset metrov od konservatorjeve prve pisarne je bila v začetku ocenjena kot prvi poraz stroke, ker je vojvodina Kranjska odločila, da lahko centralna komisija zapiše samo neobvezno izvedensko mnenje, ne more pa presojati kakovosti nove arhitekture.¹⁴ V novem tisočletju je temno pročelje zlito v raznolikost baročno klasicističnih hiš. Marljivi konservator je v prvem letu delovanja komaj rešil freske

¹² Sedež Spomeniškega urada za Kranjsko je bil najprej v prvem nadstropju hiše Mestni trg 25 v Ljubljani.

¹³ Stelè se je naslonil na teoriji Aloisa Riegla in Maxa Dvořaka ter moto Georga Dehia. O tem in drugih mejnikih razvoja je natančno pisala Sonja Ana Hoyer v geslu: Spomeniško varstvo *Enciklopedija Slovenije* 12, Ljubljana, 1998, str. 214–217; pred tem Emilijan Cevc v geslu: Stelè, Francè v *Slovenskem biografskem leksikonu* II, 30, str. 465–468. Zaradi velikega števila strokovnjakov in omejenega obsega članka poimensko navajam le tiste kolege, ki so že zaključili svoje aktivno delo.

¹⁴ Natančen opis je v članku: Mihelič, Breda (1997): Drogenigova hiša, *Secesijska arhitektura v Sloveniji*, Ljubljana, str. 83.

sv. Primoža nad Kamnikom in zavlčeval predajo srednjeveške sohe sv. Jurija iz Zasavja v zbirke avstrijskega prestolonaslednika. Napisal je nekaj temeljnih člankov o dediščini, ko ga je julija 1914 zaustavil začetek velike vojne. Ta je za pet let prekinila delo konservatorja, ker so ga poslali na fronto. Avstro-ogrski imperij je novembra 1918 razpadel. Iz ruskega ujetništva se je Stelè vrnil pred koncem avgusta 1919 in v začetku oktobra s svojim zgledom, znanjem, pisanjem in terenskim svetovanjem znova nastopil službo konservatorja. Nakazal je široko varovanje urbanističnih celot, krajine, gotskih poslikav in gradov z opremo.

Strokovna in zakonska izhodišča habsburške države so morala zadoščati še za več kot 20 let, ker posebne zakonodaje za varstvo kulturne dediščine nova Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, poznejša Kraljevina Jugoslavija, sploh ni imela.¹⁵ Srbska akademija je 28. oktobra 1921 sestavila posebno pismo o tej problematiki. Jeseni 1922 so imeli na pobudo ptujskega Muzejskega društva jugoslovanski muzealci in arheologi skupen posvet v Dobrni.¹⁶ Dva meseca kasneje, kakor poroča Stelè,¹⁷ so imeli pripravljen prvi osnutek zakona s 47 členi. Strokovnjakom je uspelo zakonske osnutke dopolnjevati in širiti vse do zaokroženega predloga, ki je bil pripravljen jeseni 1932 in ga je Stelè v svojem članku praktično v celoti povzel. Sprejetje zakonodaje je zastalo po atentatu v Marseillu. Stelè je v soglasju s pristojnim ministrom Savo Šumenkovičem pripravil nekaj popravkov, predvsem zaradi nasprotovanj lastnikov, v največji meri cerkvenih. Kljub temu krovni zakon ni dobil zelene luči v parlamentu. Dodatki v gozdarski in gradbeni zakonodaji so bili bolj marginalni. Drugače je bilo na Primorskem, kjer je po letu 1918 veljala italijanska zakonodaja. Ob njej in z njeno pomočjo je veliko objektov, posebej urbanističnih zasnov vasi, reševal arhitekt Fabiani, ko se je z Dunaja vrnil v domači Štanjel. V novi Kraljevini Jugoslaviji in Dravski banovini je morala zadoščati avtoriteta Franceta Stelèta, njegovih prvih sodelavcev in diplomantov dveh visokih šol. Konservator je pomagal ustanoviti in vzgajati mlade na novi univerzi v Ljubljani, posebej na oddelku za umetnostno zgodovino. Po prevzemu profesorskega mesta se je manj ukvarjal z organizacijskimi in pravnimi vprašanji. Močno je vplival tudi na arhitekturno šolo. Vodil jo je njegov prijatelj Jože Plečnik. Značilen primer njunega sodelovanja je bila Plečnikova zidava cerkve v Bogojini. Cerkev je zasnovana po zgledu dozidav cerkva v Radomljah in Radečah. Koncept takšnih prizidav, prečno ob obstoječo cerkev, je Stelè zagovarjal že leta 1914. Kreativno sodelovanje konservatorja in arhitekta je po daljnem vzoru Hradčanov materializirano v konceptu prenove Ljubljanskega gradu¹⁸ ali reševanju in dopolnjevanju arheološkega bisera – Rimskega zidu na Mirju in v desetinah drugih projektov. Pri vseh je konservator dopuščal kreativno nadgradnjo, dopolnjevanje spomenikov. Svoja izhodišča in zagovor arhitekturnih dopolnil je običajno razložil v člankih in brošurah.

¹⁵ Niti v Dravski banovini, ustanovljeni 3. oktobra 1929, za spomeniško varstvo niso sprejeli posebne zakonodaje, čeprav je Stelè napisal in objavil predlog zakona in njegovo vsebinsko utemeljitev. Problem spomeniškega varstva v Jugoslaviji, *Jugoslovnski istorijski časopis*, 1935–1936, str. 426–454, in *Jugoslovnski istorijski časopis*, 1936, str. 49–100. Skoraj pozabljena publikacija, ki je izjemno redka v knjižnicah, je izhajala samo nekaj let. Izdajalo jo je Jugoslovnsko istorijsko društvo, zanj direktor St. Stanojevič. Urednik je bil Viktor Novak. Soredniki so bili Vladimir Todorović v Beogradu, Ferdo Šišić v Zagrebu in Milko Kos v Ljubljani.

¹⁶ Arheologi v tedanji Jugoslaviji so bili pogosto šolani zgodovinarji, nekateri tudi umetnostni zgodovinarji.

¹⁷ *Jugoslovnski istorijski časopis*, str. 80.

¹⁸ Med dolgoletnim prenavljanjem se je koncept izrodil.

Štanjel, vrt ob vili Ferrari (foto: Miran Kambič, fototeka INDOK centra, Ministrstvo za kulturo)

Načini reševanj so ostali značilnost konservatorske doktrine v Sloveniji, pretežno z inventivnimi,¹⁹ včasih z zgrešenimi dopolnjevanji funkcij in objektov. Kako nujno je ohranjanje dediščine za bit naroda, je pokazala akcija reševanja Prešernove domačije v Vrbi. Pobudo je še pod svobodnim soncem sprožil Fran Saleški Finžgar, ko so nacisti širili svojo državo do Karavank. Pesnik Prešeren se je razvil v simbolni lik kulturnega preroka, ki je spremljal osamosvajanje Slovenije na bankovcih in z izborom Zdravljice za našo himno.

Obe omenjeni študijski smeri na novi Univerzi v Ljubljani sta zaznamovali postopen razvoj varovanja dediščine v Sloveniji s sorazmerno skopimi teoretičnimi in z bolj premišljenimi praktičnimi izhodišči. Temelj ohranjanja je bil odlično obvladovanje gradbenih materialov in tehnik ter sprotne stavbna analiza, upoštevanje vseh zgodovinskih faz razvoja posameznega objekta²⁰ in njegovih funkcij. Podobna izhodišča so uveljavljali ob reševanju slik in kipov ter arheoloških najdb. Sledila je kreativna, včasih zelo samozavestna nadgradnja, odvisna od ustvarjalnih (z)možnosti arhitekta in svetovalnih sposobnosti posameznega konservatorja. Pod vodstvom Plečnikovih in Stelétovih učencev je varovanje prerastlo v slovensko konservatorsko šolo, zlasti po letu 1945. Stiske povojnih let, ko ni bilo dovolj strokovnjakov, denarja in znanja, so reševali z entuziazmom. Študenti umetnostne zgodovine so organizirano popisovali dediščino Primorske, uničeno dediščino Kočevske ali v delovnih akcijah popravljali in dokumentirali gradove in samostane. Pionirsko delo je na šoli za arhitekturo nadaljeval Marjan Mušič,²¹ za njim pa ga je razvijal Peter Fister.²²

19 Reteče, dozidava cerkve, arhitekt Oton Jugovec, konservator Milan Železnik.

20 Skrajno obliko tega koncepta je razvil Milan Železnik pri Opatovi kapeli v Stični, v Škofji Loki, pojavlja se pri prenovljeni Komendi v Polzeli in drugje.

21 Marjan Mušič (1904–1984) je bil profesor na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo v Ljubljani in redni član SAZU. Izjemna je bila vloga Plečnikovega asistenta Antona Bitenca in ob njem vodilnih pri prenovi Ljubljane: Borisa Kobeta, Vlasta Kopača in Otona Jugovca.

22 Fister je razvil svojo smer prenov s terensko izdelavo popisnih kartonov in arhitekturnih shem. Razvijal je terminologijo. Sam in njegovi nasledniki upoštevajo natančno topografranje vsega stavbarstva in konservatorske izkušnje zahodne Evrope. Ti arhitekti imajo vodilno vlogo pri prenovah.

Vrba, Prešernova rojstna hiša (foto: Stane Klemenc, fototeka INDOK centra, Ministrstvo za kulturo)

Na terenu so delale Plečnikove učenke, katerih rezultati so pogosto ostali anonimni. Arhitektke so bile spretno projektantke, pisale pa so malo. Edino Nataša Štupar Šumi je opisala obravnavo pomembne stavbne dediščine Primorske; podobno so ravnali njeni kolegi.²³ Bolj avtorski, čeprav včasih čez meje konservatorskih okvirov, so bili Boris Kobe, Oton Jugovec in zlasti Edvard Ravnikar. Kreativno dodajanje je razvijal po svoje, včasih vzporedno z bolj konservativno usmerjenim Antonom Bitencem²⁴ (obrobja Trga republike v Ljubljani), včasih do skrajnih meja stilnih trendov, kar je mogoče videti v prizidku Narodne galerije v Ljubljani.

V generaciji neposrednih Stelétovih učencev je kot pedagog na Filozofski fakulteti in v praksi izstopal Nace Šumi. Znotraj zavoda, ki je samostojno zaživel v novi Jugoslaviji, so delo najprej nadaljevali Marijan Zadnikar, Ivan Komelj in Ivan Sedej, generacijo za njimi, v že razviti regijski mreži, pa kastelolog Ivan Stopar. Med umetnostnimi zgodovinarji se so izkazale Andreja Volavšek, Helena Menaše, Anka Aškerc, Olga Zupan in Sonja Ana Hoyer.²⁵ Nič manj aktivni niso bili arheologi, ki so običajno in na začetku delali v okviru muzejev ali inštitutov in tako reševali zlasti antične ostaline ter postopoma razvijali raziskave srednjega veka. Med njimi je izstopala Iva Mikl Curk,²⁶ ki je dolga leta urejala še *Varstvo spomenikov*. Njen mož, umetnostni zgodovinar Jože Curk, je bil natančen topograf štajerske dediščine. Vodenje republiškega Zavoda pa je bilo v prelomnih letih zaupano Marijanu Slabetu. Veliki razcvet arheoloških terenskih raziskav je bil spodbujen z osamosvojitvijo Slovenije in zlasti z gradnjo avtocestne mreže ter razvojem metod nedestruktivnih raziskav.

Šumi, Sedej in Stopar so bili tudi etnologi, ki so pomagali prvemu konservatorju med njimi, Borisu Orlu, in naslednikom na regionalni ravni,²⁷ da so enakovredno vključili varstvo raznolikega stavbarstva in

23 Gizela Šuklje, Špelka Valentinčič in Staša Blažič; Vlasto Kopač, Jaroslav Černigoj.

24 Bitenc je samostojno ustvaril več za tedanji čas vzorčnih prenov: blejski grad, Otok, Zemono, vhod dvorca na Ravnah.

25 Aškercjeva, Volavškova in Zupanova so prevzele tudi vodstvena mesta na regijskih zavodih; Hoyerjeva je predavala konservatorstvo na FF.

26 Leta 1956 je bil prvi republiški konservator arheolog dr. Vinko Šribar, za njim Peter Petru, potem Iva Mikl Curk.

27 Prva je v osrednji Sloveniji delala Ada Bar Janša.

načine življenja na podeželju. Sedej je v sedemdesetih letih 20. stoletja napisal vrsto pronicljivih metodoloških prispevkov. Na oddelku za etnologijo FF pa so izsolali prodorne konservatorje, ki z ohranjanja kmečkih domačij, vasi in podeželske krajine prešli na ohranjanje mestnih četrti in delavskih kolonij. Sami ter z muzeji na prostem rešujejo profano dediščino vseh slojev prebivalstva. Skupaj z INDOK centrom ministrstva in Slovenskim etnografskim muzejem orjejo tudi ledino ohranjanja nematerialne dediščine.

Varstvo narave je bilo, kakor zametki varovanja naselij, od vsega začetka del skupne skrbi konservatorjev. Pionirka varovanja narave je bila po drugi svetovni vojni Angela Piskernik,²⁸ zagovornica posebne zaščite Rakovega Škocjana, Robanovega kota in območja sedanjega Triglavskega narodnega parka. Varstvo narave je bilo vse do konca leta 1994 vključeno v skupen zavod za varstvo dediščine. To je bilo za državo ter sodelovanje strok edino racionalno in smiselno. Razdruževanje varovanja v istem prostoru Slovenije je obema področjema zožilo obzorja in ju močno marginaliziralo ali preusmerilo pozornost v posameznosti, in ne celoto. To najbolj občutijo krajinski arhitekti in krajina ter urbana območja, saj prostora bivanja ni mogoče deliti.

Med vojnama ob Mateju Sternenu in zatem na samostojni Akademiji za likovno umetnost in v Restavratorskem centru Slovenije se je razvijala restavratorsko-konservatorska dejavnost. Akademske šolane likovniki, med njimi je bil viden delež Mirka Šubica, Mihe Pirnata, Ivana Bogovičiča in Franceta Kokalja, so organizirali samostojen študij. Njihovo delo, dopolnjeno z naravoslovnimi raziskavami, dodatno opremo in z aktivnim sodelovanjem kolegov v muzejih, si je postopoma nabralo reference, spoštovane v strokovnih krogih izven Slovenije. Restavriranje srednjeveških poslikav, prestop v celostne preнове baročnih fresk, npr. v ljubljanski stolnici, ali reševanje lesenih oltarjev, kopiranje Robbovega vodnjaka in rekonstrukcija pročelja minoritske cerkve na Ptujju, pred tem statične sanacije pri popotresnih obnovah od Črne gore do Posočja so potrdili, da je Restavratorski center vodilna institucija tega področja pri nas. Podobno marljivo delajo restavratorji znotraj regijskih enot Zavoda.

Strokovno in organizacijsko znanje slovenskih konservatorjev je bilo v pomoč dediščini vse Jugoslavije in sveta. Prah zgodovine prekriva spomine na pomoč pri reševanju fresk²⁹ v Egiptu ali reševanju statike pri Sveti Sofiji v Ohridu ter po potresu v Kotorju. Vloga direktorja centralnega zavoda Marijana Kolariča in njegovih sodelavcev, ki so imeli pomemben delež pri oblikovanju kriterijev UNESCO za svetovno dediščino in so že leta 1979 postavili kulturne in naravne spomenike Jugoslavije³⁰ ob bok Velikemu kanjonu in Versaillesu, državo pa med trojico vodilnih na tem področju v Evropi, še ni niti ovrednotena niti presežena.

Zadnje desetletje 20. stoletja je označilo osamosvajanje Slovenije; spomeniškovarstvene službe so že pred tem delale popolnoma neodvisno in bile že več desetletij organizirane v regijsko mrežo s sedmimi večjimi

28 Pred njo so varstvo narave spodbujali Ferdinand Seidl, Stanko Bevk, Albin Belar, hkrati z njo Anton Šivic, za njo na Štajerskem Mirko Šoštarčič, v centralnem zavodu Rado Smerdu, Matjaž Puc in drugi.

29 Freske je reševal slikar Miha Pirnat; fasado cerkve sv. Sofije v Ohridu je rešil arhitekt Marjan Mušič.

30 Zavod za varstvo kulturne dediščine je v Ljubljani nesebično koordiniral del nominacij za Dubrovnik, Dioklecijanovo palačo v Splitu, Plitviška jezera, Ras in Sopočane, Kotor in spomenike Ohrida.

Marjan Mušič, risba zahodnega pročelja cerkve sv. Sofije v Ohridu (arhiv Marka Mušiča)

izpostavami.³¹ Boji za osamosvojitve so pustili pečat tudi v rušenju dediščine, v Sloveniji na srečo samo zvonika v Gornji Radgoni. Optimizem nove države in samozavest ljudi sta zavela v novem prizadevanju strokovnjakov za iskanje identitete države. Občine in lokalni politiki so na predlog konservatorjev v prvih dveh letih po osamosvojitvi razglasili kar 1800 kulturnih spomenikov; toliko jih niso nikoli prej ali pozneje v tako kratkem času.

Nova država je v svojo last prevzela tri desetine grajskih objektov³² ter s pomočjo občin in kulturnih institucij polovico med njimi že rešila pred propadom. Slovenija je optimistično sprejela dvakrat spremenjeno področno zakonodajo; pri tem so kakor pozneje na večini področij začeli pretiravati z vedno obsežnejšimi zakoni in podzakonskimi akti³³ ter novimi reorganizacijami. Ukinjen in znova ustanovljen je bil centralni zavod; varovanje narave je prevzelo drugo ministrstvo. Samostojno je delovala Uprava za kulturno dediščino; ko pa ji je uspelo prvič v zgod-

31 Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Piran, Nova Gorica, Novo mesto.

32 *Zakon o lastnjenju spomenikov in znamenitosti v družbeni lastnini* (ZLSZDL), Uradni list RS, št. 16/96, 9/99 – Odl. US: U-I-312/96, 56/99-ZON (31/00 popr.), 89/99 (107/99 popr.). Večina grajskih stavb je bila razglašena za spomenik državnega pomena leta 1999. Na seznam so uvrstili tudi Aljažev stolp in več drugih simbolno pomembnih objektov.

33 Ob krovnem zakonu (ZVKD-1, 2008) je na področju ohranjanja treba upoštevati več kot 50 zakonov, konvencij in pravilnikov ter več sto aktov o razglasitvi kulturnih spomenikov.

Idrija, vhod v Antonijev rov (foto: Bogdan Zupan, INDOK center, fototeka INDOK centra, Ministrstvo za kulturo)

vini zagotoviti samostojno stavbo za delovanje na Metelkovi ulici 4, so jo uknili. Odmevno in učinkovito je bilo dodatno financiranje dediščine z interventnim zakonom. Popularen »kulturni tolar« so podprli prav vsi poslanci v slovenskem parlamentu. Izjemen razmah in metodološki razvoj je z omenjenimi infrastrukturnimi posegi doživela arheološka znanost. Zgodovinska slika poselitve Slovenije je bila dopolnjena; v muzejih so nove najdbe, ki jih bodo raziskovali še desetletja. Postopoma so se lastniki spomenikov usmerjali v projekte, ki jih sofinancira Evropska unija. Strokovnjaki sodelujejo v različnih organizacijah in povezavah, pri projektih, kakršni so Transromanica ali Gothicmed, Herrein, Europeana.

V novem tisočletju bodoče konservatorje naše dediščine vzgajajo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, predvsem med umetnostnimi zgodovinarji, etnologi in arheologi: na Fakulteti za arhitekturo, Akademiji za likovno umetnost in oblikovanje, Univerzi v Novi Gorici, v Benetkah, Gradcu in drugje v Evropi. Podobne študijske smeri imajo v Mariboru in Kopru. Slovenski konservatorji se izpopolnjujejo pri domačih strokovnjakih, v Bratislavi, Yorku, so tudi med izbranci Jeunesse Patrimoine³⁴ v Franciji in znamenite ICCROM-ove šole v Benetkah ali Rimu.³⁵ Bolj povezan teoretični študij različnih univerz bi v povezavi s prakso dal boljše rezultate.

Varuhi kulturne dediščine so nadgradili izhodišča Stelétovega načina ozaveščanja z izdajanjem knjig, brošur in posebnega glasila šele po drugi svetovni vojni. Varstvo spomenikov,³⁶ strokovno glasilo vseh strokovnjakov za dediščino, je od avgusta 1948 hrbtenica poročanja o opravljenem delu konservatorjev. Nekoliko manj je objavljenih teoretičnih razprav. Do stoletnice dejavnosti je izšlo še 46 števil.³⁷ Skoraj dvajset let za revijo je Zavod za varstvo kulturne dediščine začel izdajati strokovno neoporečne,

34 Francoska organizacija za šolanje mladih konservatorjev.

35 International centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, Rim. Med udeleženci šol sta bila npr. Peter Fister in Irena Potočnik.

36 Časni konservatorji in Stelè so najprej objavljali v avstrijskih muzejskih in spomeniških biltenih *Mitteilungen* in v *Carnioli* in nato v *Zborniku za umetnostno zgodovino*.

37 Jubilej, 60 let izhajanja, je predstavljen v: Peskar, Robert (2008): 60 let Varstva spomenikov, *Varstvo spomenikov*, 44, str. 7–17.

vendar poljubno pisane brošure s predstavitvami kulturnih in naravnih spomenikov Slovenije. Avtor prve je naravovarstvenik Stane Peterlin. Posvečena je Triglavskemu narodnemu parku, največjemu zaščitenemu območju narave in kulturne dediščine v Sloveniji. Serija izhaja naprej in zadnja knjižica s predstavitvijo cerkve sv. Janeza Krstnika v Bohinju ima številko 215.

Slovenija je svojo kulturno vpetost v kulturno dediščino Evrope potrdila še pred osamosvojitvijo. Uprava za kulturno dediščino je organizirala dneve, posvečene nepremični kulturni dediščini. Od leta 1992 vsako leto izide bogato ilustrirana knjiga, posvečena ključnim spomenikom, zvrstem, načinom varovanja in prezentiranim objektom. Informacije o dediščini na spletnih straneh so vključno z registrom postale nuja.

Sto let po zaposlitvi prvega konservatorja v službah pristojnega ministrstva, samostojnega Zavoda za varstvo kulturne dediščine in njegovih izpostav ter restavratorskih delavnic dela skoraj 300 ljudi. Velika večina ima visoko izobrazbo. Za premično dediščino skrbi več kot dvakrat toliko profesionalcev v muzejih, za dragocene listine in drugo gradivo posebej skrbijo arhivarji in knjižničarji. Varovanje dediščine je kot konservatorstvo postalo znanstvena disciplina. Ima poseben krovni zakon in več področnih zakonov.³⁸ Slovenija je podpisnica vseh ključnih mednarodnih konvencij s tega področja, od Haaške do UNESCOVE.³⁹ V državi smo po osamosvojitvi zasnovali in do danes razvili računalniško podprt centralni register nepremične kulturne dediščine, ki je eden sodobnejših in najcelovitejših v Evropi; sistematično geolociranje podatkov o kulturni dediščini je bila novost tudi na evropski ravni. Strokovnjaki so do sedaj vpisali vanj skoraj 30.000 enot nepremične dediščine in s tem olajšali celostno varstvo, zlasti posege in dinamiko posegov v prostor, v 212 občinah. Med dediščino je več kot 8200 kulturnih spomenikov. Nekoč smo občudovali pretežno posamezne gradove in razvaline, cerkve na gričih in kozolce. V novem stoletju skušamo celostno ohranjati mesta in četrti, vaška jedra, cele domačije, dvorce, spremenjene v muzeje, parke in kulturno krajino. Kar 300 spomenikom sta stroka in politika priznali izjemen, vsedržavni pomen. Tri območja v Sloveniji so vpisana med spomenike izjemnega pomena na listo svetovne kulturne dediščine pri UNESCO. Ves svet priznava univerzalno vrednost kraških pojavov Škocjanskih jam z njihovo neposredno okolico, travniki, suhozidi in kamnitimi hišami; izjemni so kolišča Ljubljanskega barja ob Ljubljani in tehniška dediščina rudnika živega srebra v Idriji. To je naše največje bogastvo ob številnih šolanih entuziastih, v praksi preizkušenih konservatorjih. Dame in gospodje vsakodnevno svetujejo lastnikom in vsem ljubiteljem dediščine, popisujejo, raziskujejo, restavrirajo, pomagajo gradbenikom, iščejo denar in si prizadevajo za status dediščine. V preobilici raznolikih nalog pogosto zanemarjajo le promocijo svojega dela. Velikih uspehov in občasnih stranpoti je preveč, da bi kratek uvod zajel vse. Različnim zvrstem dediščine in

38 Poplava vedno številnejših pravnih aktov in obširnih obveznih ter manj obveznih študij občasno zavira ohranjanje. Skupni zakon o varovanju naravne in kulturne dediščine iz leta 1981 je imel 113 členov (Uradni list SRS, št. 1–3/81). Samostojni *Zakon o varstvu kulturne dediščine* leta 1999 je imel 86 členov (Uradni list RS, št. 7/99), trenutno veljavni *Zakon o varstvu kulturne dediščine* iz leta 2008 (Uradni list RS, št. 16/08) pa ima 146 členov.

39 Popularne konvencije so posvečene varstvu arheološke in arhitekturne dediščine, kulturne krajine in podvodne dediščine. Popularna je Unescova konvencija o dediščini. Listine so citirane v publikaciji Uprave RS za kulturno dediščino (Petrič, Magdalena (2000): Mednarodno pravno varstvo kulturne dediščine, *Vestnik*, XVII), in na spletnih straneh ZVKDS. Mednarodne listine so bile objavljene tudi v *Doktrini 1*, Ljubljana, 2003, ki jo je pripravil Jovo Grobovšek s sodelavci.

Sečoveljske soline (foto: Bogdan Zupan, fototeka INDOK centra, Ministrstvo za kulturo)

strokovnjakom ter dosežkom mora biti posvečeno jedro proslav stoletnice. Vsaka celostna akcija in vsak konservator bi si zaslužila posebno poglavje debele knjige. Njihovo delo najboljše kažejo ohranjeni spomeniki, od Aljaževega stolpa na Triglavu in Blejskega otoka do Kostanjevice ter od Gradu na Goričkem do Sečoveljskih solin. Države Slovenije brez njene kulturne dediščine in njenih varuhov ni.

Sto let v dobro dediščine na Obali: Stelètova in Forlatijeva konservatorska doktrina

MOJCA MARJANA KOVAČ

Kratek oris zgodovine konservatorskih posegov na Obali bi najlažje prikazali na posameznih konkretnih primerih, kot sta npr. koprška loggia in krstilnica sv. Janeza Krstnika. Oba primera sta med drugim pomembna tudi zato, da posredno spoznamo, kako so se teoretična načela varovanja prenesla v prakso. Od sredine 19. stoletja je mogoče zaslediti številne publikacije, ki so s filozofskega in historično estetskega pogleda obravnavale pojavnost objekta, pojmovanega kot umetnina, katere temeljno izhodišče je predstavljalo dejstvo, da gre za starino, podedovano od prednikov z namenom, da jo želimo ohraniti za bodoče rodove. V posameznih državah so ti pogledi in načini variirali, zato je mogoče temeljno doktrino ohranjanja in varovanja historičnih objektov v različnih državah med seboj razlikovati kot nacionalno usmeritev, značilno za določeno državo, ki jo označujejo začetniki konservatorske doktrine. Rezultati takšnega različnega pristopa so še danes razpoznavni, saj je vsaka država zgradila svojo državno službo in od začetnih temeljev posodabljala konservatorstvo, zato lahko opredelimo službe glede na posamezne države.

Pred stoletjem je sodilo današnje slovensko ozemlje v okvir avstro-ogrske monarhije, zato je bila slovenska služba za spomeniško varstvo organizirana v okviru omenjene monarhije na temeljnih načelih avstrijske doktrine (Šumi, 1997). Ta doktrina je temeljila na vrednostnih kategorijah Aloisa Riegla in Maxa Dvořaka; slednji, učitelj na dunajski umetnostnozgodovinski šoli, je bil obenem ključni strokovnjak pri ustanovitvi državne službe v monarhiji, zaslužen tudi za to, da je umetnostni zgodovinar France Stelè nastopil službo kot prvi profesionalni konservator za Kranjsko. Zatorej je Stelè slovensko konservatorsko doktrino razvijal na izhodiščih Riegel-Dvořak-Dehijevе spomeniškovarstvene teorije, ki jo je po svoje interpretiral in dopolnil, še posebej temeljno konservatorsko definicijo: »Konservirati, ne restavrirati« (Hoyer, 1997). Stelè je svoja teoretična konservatorska razmišljanja o estetiki in dokumentarnosti v restavriranju spomenikov strnil v članku 5. številke *Varstva spomenikov* (Stelè, 1955), v katerem podaja svojo interpretacijo problema »konservirati, ne restavrirati« pri arhitekturi. Po njegovih besedah »konservacija pomeni dokumentarno restavracijo, to se pravi ohranitev vseh še ohranjenih potez spomenika, naj gre za stil, formo, tehniko, funkcionalni organizem ter prav posebno vseh dokumentarnih potez, kakor so zgodovinski napisi in vseh vrst zgodovinsko pričevalni likovni elementi« (Stelè, 1955). Estetski potencial konserviranega spomenika se mora odražati le kot spontana in neponarejena lepota, zato je najpomembnejše, da se spomeniku povrne prvotna podoba le, če nimamo nikakršnih dvomov o njej, saj je nedopustno v spomenik vnašati nove in tuje elemente. Stelètova velika skrb je način, kako se »estetsko nežaljivo /.../ vključi v restavrirano celoto posamezni element«, saj lahko »dokumentacija po nepotrebnem oškoduje estetiko konserviranega spomenika, še več, saj s pretiravanjem slabo razumljenih konservatorskih načel lahko celo uničimo estetski potencial reševanega spomenika« (Stelè, 1955). V navedenem članku Stelè predstavi Forlatijeva načela: »/.../ da se sodobni konservator ne bo ogibal najmodernejših tehničnih načinov, da utrdi ogroženi spomeniški organi-

zem, porabljal pa jih bo tako, da bo njihova navzočnost skrita očem, da z drugimi besedami ne bo vnašala v estetski izraz spomenika novih, tujih elementov temveč omogočala, da se podedovani estetski potencial, čeprav okrnjen, do najvišje možne mere ohrani« (Stelè, 1955). Stelè je štiri leta kasneje predstavil Forlatijevo delo na palači v Trevisu; Forlati je namreč veljal za izjemnega in mednarodno uveljavljenega strokovnjaka, ki je vse svoje znanje usmeril v ohranitev starega objekta z metodami in »načinom mehničnega vračanja nagnjenih zidov v navpično lego« (Stelè, 1959). Forlati in Stelè, prvi inženir in arhitekt, drugi umetnostni zgodovinar, oba pa konservatorja, sta se tedaj strinjala, da obstoječih spomenikov, ne glede na njihovo materialno ohranjenost, nikakor ni primerno podirati, nato pa jih ponovno pozidati,¹ temveč je treba uporabiti sodobne metode in tehnike izključno za nevidno utrditev. Sodobna priporočila² omogočajo sodobne načine poseganja, ki so preizkušeni in s katerimi je mogoče doseči zahtevano dokumentarnost ter ohraniti estetski potencial arhitekture.

Območje današnje slovenske Istre, vključno s preostalim delom Istre, je v času postavljanja prvih državnih institucij za spomeniško varstvo sodilo pod pristojnost kraljevine Italije, ki je bila od sredine 19. stoletja tudi izjemno aktivna na področju razvoja konservatorske stroke. Ozemlje Italije je bogato posejano s številnimi enotami nepremične kulturne dediščine in spomeniki vseh stilnih obdobij, zato so se številni italijanski strokovnjaki povezovali z vsemi tedaj najpomembnejšimi predstavniki v Angliji, Franciji in Nemčiji, ki so arheološko raziskovali antiko širšega sredozemskega območja (Jokilehto, 1986). Posamezniki, ki so pripadali italijanski konservatorski usmeritvi, so sodili med tedaj vodilne strokovnjake, ki so med seboj odgovorno sodelovali in pripravljali prve listine in priporočila za vrednotenje ter oblikovali načine poseganja v kulturne spomenike. Njihova zavzetost je bila največja od leta 1883 do leta 1931, ko so svoje izsledke in navodila predstavili mednarodni strokovni javnosti na prvem kongresu arhitektov in tehnikov za kulturno dediščino v Atenah (Doktrina 1, 2003). Italijanska državna služba, ki je bdela nad celotno kulturno dediščino, imenovana nadzorništvo, je temeljila na specifičnih načelih, ki so se izoblikovala na lastnih izkušnjah in iz dolgoletne prakse restavriranja spomenikov različnih vrst, katerega smisel je bila ohranitev historične substance v največji možni izvornosti, z zelo omejenim obsegom rekonstrukcij in tehtnim razlogom zanje (Boito, 1893; Giovannoni, 1913). Predpogoj za vsak poseg v spomenik je bila izdelava dokumentacije obstoječega stanja pred posegom. Sočasno so v Italiji oblikovali zelo konkretna navodila in pravila konservatorske doktrine, znana kot »Carta del Restauro«; že v letu 1939 je Italija zaščitila varovanje kulturnih spomenikov s samostojnim zakonom. Sredina tridesetih let 20. stoletja je pomembno obdobje v praksi uveljavljanja mednarodnih načel konservatorske stroke in za ustanovitev državne službe.

Če se povrnemo v obdobje plodnega delovanja obeh konservatorjev Stelèta in Forlatija v trideseta leta 20. stoletja, je mogoče ugotoviti, da je bil to čas, ko so službe za spomeniško varstvo, ki jih je ustanovila država, delovale že dobri dve desetletji in je bila skrb za varovanje kulturne de-

diščine pravno urejena s prvimi mednarodnimi priporočili varovanja in ohranjanja, uveljavilo pa se je že pravno varstvo, saj so posamezne države sprejemale prve zakone s področja varovanja kulturne dediščine.

Gre torej za zanimivo obdobje, ko so se temeljne poteze konservatorske doktrine že izoblikovale v mednarodnih priporočilih in listinah ter bile sprejete in uveljavljene, kar ni naključje, saj je bilo to obdobje naklonjeno oblikovanju sistema varovanja kulturnih spomenikov, kasneje razširjeno tudi na dediščino z državno službo in z usposobljenimi kadri – konservatorji, ki so pričeli strokovno varovati kulturno dediščino. Forlatijevo delovanje v Kopru sovпада s časom, ko se je tudi na Kranjskem državna služba razvijala v polnem razmahu. Stelè je do potankosti poznal prostor, na katerem je deloval kot konservator, obenem pa je raziskoval tudi zunaj svojih meja v sosednjih pokrajinah in imel odlične stike s konservatorji. Kot umetnostni zgodovinar je svoje ugotovitve v dolgoletni praksi na objektih opredelil v posebni publikaciji, v kateri je Slovenijo označil kot izjemno lokacijo, kjer so se v zgodovini križali mediteranski in srednjeevropski tokovi (Stelè, 1960).

Za razliko od italijanskega vzorca varovanja kulturne dediščine, ki je poudarjal praktični in tehnični vidik varovanja, je temeljno področje delovanja v avstrijskem vzorcu predstavljala umetnostnozgodovinska stroka, ki se je v praksi povezovala s posebej izobraženim inženirskim tehničnim kadrom, hkrati pa je sodelovala tudi z arheološko stroko ter v sistem službe v začetku vključevala tudi laike, ki so bdeli nad posameznimi teritoriji.

Ferdinando Forlati je svoje bogate izkušnje iz prakse razlagal na številnih kongresih, zato je veljal za pionirja v uveljavljanju sodobnih materialov in tehnologij pri saniranju in obnovi spomenikov. V strokovnih krogih in v javnosti je večkrat zagovarjal vlogo konservatorja v procesu restavriranja in obnove kot pomemben avtorski prispevek v projektu, njegovo strokovno vlogo pa kot enakovredno pri sodelovanju s projektanti. Zagotovo je bila njegova prednost v danosti, ki jo je imel v sebi, saj ga ocenjujejo kot sposobnega predvsem zato, ker je imel poleg izjemnih tehničnih sposobnosti tudi čut za estetiko, kar je temeljni pogoj za uspešnega konservatorja. In prav to je Stelè izjemno cenil.

Morda sta se Forlati in Stelè prav zaradi različne strokovne izobrazbe in skupnih pogledov na temeljna načela varovanja spomenikov odlično dopolnjevala in uspešno delovala kot konservatorja. Priložnost za strokovno sodelovanje sta imela v pomembnem mednarodnem skupnem projektu, ko sta še z drugimi strokovnjaki reševala močno poškodovano cerkev sv. Sofije v Ohridu (Stelè, 1966: 16, 23). Za celotno slovensko pa tudi jugoslovansko in makedonsko službo je bil omenjeni projekt reševanja kulturnega spomenika v letih 1951 in 1952 izjemno pomemben. Mednarodno strokovno skupino, ki jo je določil UNESCO, je vodil Ferdinando Forlati, člana pa sta bila še Cesare Brandi in Yves Froidevaux. Med številnimi jugoslovanskimi strokovnjaki službe sta bila imenovana kot vodja projekta France Stelè, ki je bil korespondent Mednarodnega komiteja za varstvo spomenikov UNESCO, in arhitekt Marjan Mušič. Na podlagi poročila, ki ga je pripravil Forlati, je mogoče ugotoviti, da je bila Forlatijeva naloga statična sanacija močno poškodovanega sakralnega spomenika. Ker gre za izjemno bizantinsko arhitekturo, v notranjosti poslikano s freskami, je bila sanacija precej zahtevna naloga (Forlati, 1953). Verjetno ni naključje, da je bil za to nalogo izbran prav inženir Forlati, saj je sodil v sam vrh najuspešnejših strokovnjakov na področju sanacij kulturnih

¹ Izvesti popolno rekonstrukcijo.

² Priporočila ICOMOS – Mednarodna listina o ohranjanju in obnovi spomenikov in spomeniških območij, temeljna listina konservatorske doktrine, znana kot Beneška listina, je bila sprejeta na kongresu arhitektov in tehnikov za zgodovinske spomenike v Benetkah leta 1964, *Doktrina 1*, ICOMOS/SI, Ljubljana 2003, str. 25–28.

spomenikov. Iz njegovega poročila ni razvidno, kaj je bila Stelètova naloga, domnevati pa je mogoče, da se je kot strokovnjak za slikarstvo posebej posvetil bizantinskemu slikarstvu, torej freskam, saj so bile te na močno poškodovanih zidovih. Pri tako pomembnem mednarodnem projektu je v Forlatijevem poročilu posebej poudarjena možnost strokovnega usposabljanja domačih strokovnjakov, še posebej restavradorjev, ki so se prav za to nalogo lahko še dodatno izobraževali in izpopolnjevali v različnih UNESCOVIH centrih v Italiji in Franciji. Pomembna je tudi odločitev vodstva projekta, da se znanje in nova odkritja posredujejo strokovni javnosti, zato je bila strokovnjakom naložena obveza, naj svoje izkušnje in odkritja predstavijo na kongresih, ki bodo posvečeni prav bizantinski umetnosti. Domnevati je mogoče, da se je Stelè posebej posvetil stenskim poslikavam, saj je bilo to njegovo priljubljeno strokovno področje. S tematiko stenskega slikarstva in bizantinske umetnosti je nastopal na številnih kongresih doma in po svetu (Stelè, 1955).

V svojih spominih se Stelè zaveda pomena in vpliva svojih dveh učiteljev Dvoršaka in Riegla, a njima ob bok postavlja tudi Ferdinanda Forlatija, izkušenega konservatorja, ki ga sam ocenjuje kot strokovnjaka, ki je nanj naredil izreden vtis (Stelè, 1966: 37). Žal pa v Stelètovi zapuščini niso znani zapisi, na podlagi katerih bi bilo mogoče ugotoviti vsebino in obseg dela posameznega strokovnjaka te skupine, niti ni znan konkreten prispevek Franceta Stelèta. V stoletnem obdobju državne spomeniške službe pravzaprav ni bilo več nobenega drugega tako pomembnega mednarodnega projekta.

Začetek profesionalnega delovanja naše državne službe je postavljen torej na temeljih umetnostne zgodovine, za izvajanje spomeniškovarstvenega dela v praksi pa je bilo treba usposobiti specialni tehnični kader, med katerim so bili najprej zelo cenjeni inženirji. Konservatorska služba se je razvijala in dopolnjevala skoraj vse stoletje, kot ugotavlja Hoyerjeva, »do stopnje, da jo danes označujemo kot izrazito interdisciplinarno stroko, kjer gre za koordinacijo estetskih, zgodovinskih, znanstvenih in tehničnih metod« (Hoyer, 1997). Žal se je do uveljavitve novega zakona o varovanju kulturne dediščine leta 2008 prekinila uspešna tradicija, ki je temeljila na Stelètovi zasnovi službe.

II. INTERDISCIPLINARNOST V SLUŽBI VARSTVA MED TEORIJO IN PRAKSO

Vloga arheologije na Slovenskem ob stoletnici spomeniške službe

MARKO STOKIN

Uvodni prispevek je splošni pregled razvoja arheologije v sklopu spomeniške službe na Slovenskem ob njeni stoletnici s kratkim pregledom dogajanj na obali ter prikazom na Goriškem, Gorenjskem, Štajerskem in Dolenjskem; Ljubljani kot prestolnici je posvečeno posebno poglavje. Na koncu so dodani tudi pregled razvoja podvodne arheologije v Sloveniji in nekaj aplikativnih primerov uspešnih arheoloških projektov, ki jih je pripravil Center za preventivno arheologijo ZVKDS.

Zgodovinski oris arheoloških raziskav bomo začeli na slovenski obali, in sicer na Koprskem. Prvi se je za antiko pričel zanimati koprski humanist Peter Pavel Vergerij starejši (1370–1444), v 16. stoletju je znani geograf in kartograf Pietro Coppo v svojem delu *Del sito de L'istria* že natančno opisal Istro in nekatera arheološka najdišča, v 18. stoletju jih je opisal G. Rinaldi Carli, koprski škof Paolo Naldini je podal natančen popis sakralnih spomenikov, sir Richard F. Burton pa je že leta 1874 objavil spis prazgodovinskih gradišč v Istri (Cunja, 1992: 72). Leta 1843 je bil v Trstu, nedaleč od bazilike sv. Justa, odprt lapidarij in nato leta 1873 *Museo Civico di Trieste*, Koper pa je tak muzej dobil šele leta 1911.

Za nepremično dediščino je skrbela leta 1850 ustanovljena Centralna komisija za proučevanje in vzdrževanje stavbnih spomenikov (*Kaiserlich-Königlich Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, kasneje preimenovana v *K. K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*) (Baš, 1954: 15).

Obdobje avstro-ogrske države so zaznamovala predvsem dela Pietra Kandlerja, od leta 1856 častnega konservatorja v Trstu za Primorsko pri Centralni komisiji za spomeniško varstvo z Dunaja. Njegovo zanimanje in raziskovanje je obsegalo arheologijo, zgodovino in etnologijo, s svojim delovanjem je pripomogel k evidentiranju in reševanju številnih arheoloških najdišč in najdb na Primorskem in v Istri, pomembni so njegova

Mestno jedro Kopra (foto: arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

arheološka karta za Istro in 1300 zbranih in evidentiranih rimskih napisov (Cunja, 1992: 71). Njegovo delo je nadaljeval Alberto Puschi, ki je zapustil številne arheološke topografske podatke tudi za Koprsko (Benussi, 1927–1928: 243).

Žal so to obdobje na Primorskem zaznamovali številnimi nacionalizmi, zato je bila tudi problematika slovanske poselitve popolnoma izključena (Cunja, 1991: 73). Pri raziskavah so bili favorizirani Italijani (Župančič, 1990: 21), na drugi strani pa so se vrstili spori zaradi tržaškega profesorja Karla Moserja, ki je kot korespondent Centralne komisije z Dunaja od leta 1896 tudi ob finančni pomoči antropološkega društva (*Antropologische Gesellschaft*) izkopal tako na tržaškem Krasu kot na Koprskem (Jelarji, Sv. Mihael, Osp, Socerb), najdbe pa je pošiljal na Dunaj. Podobno je na Socerbu kopala znana vojvodina Meklenburška, ki je bila aktivna predvsem na Dolenjskem (Cunja, 1991: 74). Tudi njene najdbe s Socerba so bile prodane na dražbi in jih je kasneje odkupil Peabody Museum iz ZDA (Župančič, 1990: 19). Takim Moserjevim dejanjem je ostro nasprotoval Carlo Marchesetti, ravnatelj prirodoslovnega muzeja v Trstu, ki je v svojem temeljnem delu *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia* pripravil pregled predvsem prazgodovinskih gradišč.

Za razliko od ostalih pokrajin Slovenije, ki so leta 1918 postale del nove države SHS, kasneje kraljevine, je slovensko ozemlje v Istri ter na Notranjskem in Goriškem ob koncu prve svetovne vojne, takoj po premirju zasedla italijanska vojska. Istega dne se je v Trstu izkrcal generalpolkovnik Carlo Petitti di Roreto, ki je takoj ustanovil Kraljevi gubernatorat za Julijsko krajino, vojaški organ, ki mu je bila poverjena tudi zaščita kulturne dediščine v novih pokrajinah (Milotti-Bertoni, 2002: 54), leta 1923 pa je bilo ustanovljeno deželno nadzorništvo v Trstu (*Soprintendenza alle opere d' antichità ed arte*) (Bitelli, 1999: 61). Ne glede na to, da je bilo v medvojnem času zanimanje za arheologijo v Istri osredotočeno na velika arheološka najdišča, kot so Pulj, Nezakcij in castrum na Brionih, opaznejših posegov na našem območju ni bilo (Bitelli, 1999: 86). Vsekakor je treba omeniti Atillia Degrassija, ki je s številnimi natančnimi topografskimi zapisi o Simonovem zalivu, Viližanu, Koprju in Serminu, kjer je domneval antično mesto Aegido (Degrassi, 1954), najbolj celovito prikazal poselitev območja v rimskem času. Bruna Forlati Tamaro, žena arhitekta konservatorja Ferdinanda Forlatija, je pri izkopavanjih v Simonovem zalivu odkrila mozaik rimske vile in ga prenesla v takratni koprski muzej (Stokin, Zanier, 2011: 33). Omeniti pa je treba še tržaškega grofa Demetriusa de Economa, ki je v letih 1923 in 1924 iz ruševin gradu Socerb ohranil in delno rekonstruiral stolp in severno obzidje ter v notranjosti prizidal manjši prostor. Posegi na Socerbu so zanimivi, ker so minimalne rekonstrukcije nastale bolj v sozvočju z naprednimi varstvenimi načeli razvijajočega se konservatorstva kot pa z vprašljivimi rekonstrukcijami arhitekta Eugena Viollet-le-Duca.

Po prvi svetovni vojni so bili verjetno najbolj zanimivi in politično motivirani projekti raziskovanje Claustre Alpium Iuliarum ter izkopavanja in restavratorski posegi na rimskem taboru na Hrušici (Ad Pirum), ki jih v nadaljevanju opisuje tudi Patricija Bratina. Raziskave, ki jih je leta 1920 vodil vojaški polkovnik Italo Gariboldi, so imele predvsem politični pomen, tako kot je bila jasna tudi povezava med raziskovanjem rimskega obrambnega sistema in novo, še popolnoma nedoločeno mejo med Italijo in novo državo SHS (Bitelli, 1999: 34–35). To se kaže v sporočilu itali-

Grad Socerb po konservatorskem posegu, konsolidaciji (foto: Marko Stokin, arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

janskega ministra predsedniku Wilsonu, v katerem minister opravičuje priključitev Julijske krajine k Italiji tudi z obstojem rimskega obrambnega sistema (Bitelli, 1999: 39). V letih 1937–1940 je izkopavanja in restavratorska dela vodil Giovanni Brusin (Mirabella Roberti, 1938: 233–234), ravnatelj oglejskega muzeja kot projekt valorizacije rimske arheološke dediščine ob praznovanju dvatisočletnice cesarja Avgusta, ki ga je predlagal Mussolini (Bitelli, 1999: 103). Dejansko gre za največji »restavratorski« poseg v tistem času na arheološkem spomeniku pri nas, predvidevamo pa lahko, da so bila po svoje že upoštevana načela ohranjanja *in situ* »Carte di restauro« (Doktrina I, 2003: 17), čeprav je oblika predstavljenih zidov tabora precej nenavadna in estetsko vprašljiva.

Razvoj spomeniške službe v prvih desetletjih prejšnjega stoletja je v ostalih pokrajinah Slovenije najbolj zaznamoval France Stelè, ko je postavil temelje sodobnega konservatorstva pri nas (Hoyer, 1997: 37), pomembno pa je bilo tudi njegovo sodelovanje z drugimi strokovnjaki, tudi arhitekti, predvsem s Plečnikom.

Plečnikove urbanistične dopolnitve se kažejo tudi v njegovi nadgradnji posameznih elementov razvoja mesta in spoštovanju mestne zasnove antične Emone, zato pri njegovih delih ne preseneča veliko število arhitekturnih elementov antične provenience. Plečnikove prezentacije so sicer imenovali »romantična konservacija ruševine« (Kastelic, 1988: 192). Zgleda za njegovo urejanje mesta z rimskimi arhitekturnimi elementi in ne s tradicionalnimi oblikami in razumevanje Ljubljane kot mediteranskega mesta lahko iščemo v antični Emoni, ki je bila postavljena kot pravokotno mesto mediteranskega tipa na skrajnem robu imperija (Gaspari, 2009: 2). Če je bilo v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno in tudi v povojnem času spomeniško varstvo pri nas domena predvsem umetnostne zgodovine in so se druge vede postopno vključevale v spomeniško službo, je bila arheologija bolj domena posameznih muzejev, ki so izvajali tudi zaščitna izkopavanja na primer na Dolenjskem (Slabe, 1981: 121), Gorenjskem (glej Sagadin), v Ljubljani (glej Plestenjak) in na Štajerskem (glej Magdič, Kajzer-Cafnik) in Goriškem (glej Bratina).

V povojnem času je prišlo do hitrega vzpona in razvoja arheologije. Za to ima nedvomno zasluge institucionalizacija arheološke dejavnosti s težiščem v Ljubljani, kjer so delovale znanstvene in strokovne ustanove, zgomotila pa se je tudi mreža muzejev zunaj Ljubljane (Dular, Guštin, Slapšak, 1991: 91). Pomembno vlogo so imeli tudi mednarodna listina UNESCO, tako imenovana newdelhijska priporočila za arheološka izkopavanja iz leta 1956 (New Delhi, 1956). V povojnem času so potekali odmevni projekti, razmahnila so se velika sistematična in zaščitna terenska raziskovanja, najprej na Ptuj, nato pa skoraj po vsej Sloveniji. Največ zanimanja strokovnih krogov so vzbujala tista v Ormožu, Stični, Novem mestu, na Mostu na Soči, v Ljubljani, Celju, Šempetru v Savinjski dolini (Klemenc 1960, 101), na Rifniku, Vranju, Bledu ter Hrušici (ANSI, 1975). Ugotovimo lahko, da je v tem času pri različnih izkopavanjih sodeloval tudi Republiški zavod za spomeniško varstvo, slovenske ustanove so z različnimi projekti uspešno sodelovale s številnimi tujimi institucijami (Stična, Hrušica), skratka, rečemo lahko, da je bila slovenska arheologija dobro vpeta v mednarodni znanstveni okvir. V tem času smo dobili tudi prve arheološke prezentacije na prostem – Šempeter (Černigoj, 1960: 89), Rifnik, Ajdovski gradec –, rekonstruirane rimske utrdbe – na Lanišču (Petru, 1962), v Ajdovščini, Vrtovinu – ter posamične predstavitve predvsem rimskih arhitekturnih ostankov *in situ* v mestnih jedrih Ljubljane, Ptuja in Celja (Brišnik, 2012: 73).

Prvi arheolog konservator kot zunanji sodelavec je postal leta 1956 Vinko Šribar na takratnem Republiškem zavodu za spomeniško varstvo, kasnejši ravnatelj Narodnega muzeja Peter Petru pa je bil dejansko prvi konservator in vodja arheološkega referata Zavoda za spomeniško varstvo SR Slovenije; med letoma 1958 in 1970 je vodil štiri izkopavanja (Horvat, 1984: 73), sodeloval pri prezentaciji Šempetra in Castre, rekonstrukciji utrdbe na Lanišču ter pri pripravi ANSI. Leta 1965 ga je nasledila Iva Mikl Curk, ki je pred tem delovala na Ptuj. Prvi arheolog konservator, ki se je zaposlil v regionalnem zavodu, je bil Marijan Slabe in sicer se je leta 1968 zaposlil v takratnem ljubljanskem regionalnem zavodu.

Leta 1975 je izšla publikacija Inštituta za arheologijo Arheološka najdišča Slovenije, projekt SAZU (ANSI, 1975), pri kateri sta sodelovali tako Republiški zavod za spomeniško varstvo kot Narodni muzej. Publikacija je eno izmed temeljnih del arheološke stroke in je postala podlaga za zakonsko varovanje arheološke dediščine, vendar po drugi strani ni bila nadgrajena s sistematičnimi topografskimi pregledi, z uporabo različnih tehnik detekcije arheoloških najdišč na državni ravni in varstvenim vrednotenjem. Izrazito počasen proces vključevanja arheologov v spomeniške zavode, za razliko z muzeji, je potekal vse do druge polovice osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko sta bila prva arheologa zaposlena tudi na zavodu v Celju in Piranu. Pomemben preobrat pri zaposlovanju različnih strokovnjakov in arheologov na zavodih je pomenilo sprejetje *Zakona o naravni in kulturni dediščini* leta 1981 (Uradni list SRS, št. 1–3/81), ki je določal zakonsko varovanje vse kulturne dediščine.

Dolgo odsotnost arheologije na nekaterih zavodih in slabo varovanje arheološke dediščine, tudi zaradi nedorečene zakonodaje, lahko posledično povežemo tudi z uničevanjem in nenadzorovanim odstranjevanjem kulturne dediščine na nekaterih območjih, kot je ugotavljal že Cunja (1991: 80). Problematika varovanja arheološke dediščine je bila izpostavljena leta 1980 na razstavi »Rešena arheološka dediščina Slovenije

1945–1980«, do problematičnih situacij in uničevanj pa je prihajalo tudi v Ljubljani (Gaspari, 2010: 7). Tako je bilo že ob tej razstavi ugotovljeno, da je kljub velikim odprtim površinam ostalo zelo malo arheološke dediščine, ki jo je bilo mogoče rešiti oziroma predstaviti, aktualna pa je bila takrat prepoznavnost antične identitete mesta (Plesničar, 1987: 47).

Po letu 1981 so bili poleg republiškega zavoda po celotni državi razporejeni samostojni regionalni zavodi za spomeniško varstvo. Delovali so v Mariboru, Celju, Novem mestu (ustanovljen 1985), Ljubljani, Kranju, Novi Gorici in Piranu ter bili v prvi vrsti zaposleni z zaščitnimi arheološkimi izkopavanji. Ta so se pričela izvajati tudi na Obali, v mestnih jedrih Kopra, Izole in Pirana, in sicer s predstavljenimi starejšimi fazami poselitve, kot na primer v cerkvi sv. Jurija v Piranu. Pred tem so se z novimi terenskimi pregledi in zbiranjem podatkov na podlagi geografskega informacijskega sistema pričele tudi prostorske raziskave Krasa in Rodika (Budja, 1989; Slapšak, 1989: 41). V začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja je vpliv anglosaške procesualne arheologije, ki je postopno prodirala v Evropo, dosegel tudi Slovenijo, vzporedno pa so se pričele uvajati nove tehnike in metode terenskega dela ter dokumentiranja in tudi nedestruktivne tehnike detekcije. Že leta 1990 so ugotavljali, da si je arheologija v Sloveniji merila in standarde dela zastavila visoko in da je v svojem raziskovalnem jedru mednarodno »kompetitivna« ter da se je mogoče učinkovito približati razvoju v svetu le z velikimi sistematičnimi terenskimi raziskavami, takšne raziskave pa so hkrati tudi pogoj za preverjanje teoretskih postavk in premikov, ki so se v stroki zgodili v zadnjih letih (Dular; Guštin; Slapšak, 1991: 92).

Nov začetek pomeni leto 1993, ko so z zahtevo po predhodnih raziskavah pri gradnji avtocest (glej Korak za korakom do preventivne arheologije) prinesla kvalitativen preobrat na področju preventivne arheologije in so bila že upoštevana načela še nesprejete Malteške konvencije; to je posledično pripeljalo do centralne organiziranosti vodenja projekta ter izdelave enotne metodologije in standardov arheoloških raziskav, zaradi česar je bila tudi ustanovljena Skupina za arheologijo na avtocestah Slovenije – SAAS (Djurić, 2003: 13). Sprejeti sta bili dve bistveni načeli, in sicer, da mora biti vsa znana arheološka dediščina varovana brez izjeme, tako da se ji načrtovalci gradnje izognejo, ter da se vsa novo odkrita arheološka najdišča, ki se jim ni mogoče izogniti, varujejo s preventivnim arheološkim izkopavanjem in izdelavo najpopolnejšega arhiva najdišča, ki se hrani v pristojnem muzeju, ter izjemoma s prezentacijo kvalitetnih ostankov *in situ* (Djurić, 2003: 13).

Republika Slovenija je leta 1999, tudi na podlagi izkušenj avtocestnega projekta, ratificirala malteško konvencijo, ki je imela velik vpliv na kasnejšo zakonodajo, predvsem na področju prostorskega planiranja in prostorskega varovanja krajine (Malteška konvencija, 1999). Na koncu ne smemo mimo pomembnega dejstva, da je prav v sklopu avtocest postal pomemben dejavnik pri izvedbi zaščitnih raziskav zasebni sektor in da so se pričela arheološka dela izvajati na podlagi javnih naročil.

Potreba po centralnem vodenju tako velikega projekta, neenotni standardi in metodologija so pogojevali centralizacijo celotne spomeniške službe, ki jo je prinesel že *Zakon o varstvu kulturne dediščine* leta 1999 (Uradni list RS, št. 7/99), zadnji zakon iz leta 2008 (Uradni list RS, št. 16/08) pa je v prvi vrsti konkretiziral novo reorganizacijo zavoda in ustanovitev Centra za preventivno arheologijo v sklopu ZVKDS, ki je

dobil primarno in ključno vlogo pri prostorskem raziskovanju arheološke krajine tudi s sodobnimi nedestruktivnimi tehnikami detekcije. Tovrstne raziskave so bistvene pri prostorskem načrtovanju in varovanju kulturne krajine, ker slednjo razumemo tudi kot artefakt oziroma kot palimpsest preteklih stanj, različnih arheoloških in zgodovinskih vzorcev poselitve in dogajanj, ki se zrcalijo v sedanjih krajinskih oblikah, zato jih moramo raziskati, ovrednotiti in ohranjati (Pirkovič, 2005: 14–15). Na ta način se arheologija od posameznih najdišč in urbanih središč usmerja v kompleksno vrednotenje in varovanje prostora.

Na koncu lahko ugotovimo, da se je iz izhodišč centralne komisije v prejšnjem stoletju konservatorska dejavnost na Slovenskem v 21. stoletju razvila v izrazito interdisciplinarno stroko, ki temelji tako na teoretičnih izhodiščih, ki jih je postavila avstrijska spomeniška služba s Stelétom (glej Pirkovič) ter na Primorskem z močnim vplivom Forlatija (glej Kovač), kot na sodobnih aplikativnih tehnikah in metodologijah raziskav, kot jih poznamo v sodobnem svetu.

GORIŠKA

PATRICIJA BRATINA

Prve zametke konservatorske stroke – topografske preglede v zahodnem delu Slovenije – prepoznamo v delu ravnatelja tržaškega muzeja Carla Marchesettija iz leta 1903 (*I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*), v katerem so podani natančni opisi posameznih gradišč ter poselitvena podoba v bronasti in železni dobi na Krasu in v Istri. Območje, ki je danes v pristojnosti območne enote Nova Gorica ZVKDS,¹ je v avstro-ogrski monarhiji sodilo v delovni teritorij dveh cesarsko-kraljevih spomeniškovarstvenih poverjenikov dunajske centrale, in to za Kranjsko in Goriško-Gradiščansko. V obdobju po drugi svetovni vojni je bila arheološka stroka naravnana zlasti v zbiranje podatkov za izdajo arheološke karte Slovenije (*ANSI*, 1975), ki jo je arheologinja Nada Osmuk, prva zaposlena konservatorica za arheološko dediščino na goriškem zavodu, uporabila kot enega izmed osnovnih virov za vzpostavitev baze arheološke dokumentacije (Evidence arheoloških najdišč).² Na prostoru zahodne Slovenije so bile v sedemdesetih in osemdesetih letih izvedene sistematične arheološke raziskave z namenom vrednotenja znanih najdišč, prazgodovinskih gradišč in poznoantičnih pribežališč ter zgodnjelovanskih grobišč v Vipavski dolini (Goriški in Narodni muzej), prazgodovinskih gradišč v Pivški kotlini ter Brkinih in v dolini Reke (Notranjski muzej) ter jamskih najdišč na Krasu in v Pivški kotlini (Inštitut za raziskovanje Krasa in Inštitut za arheologijo SAZU). Prav tako je bila v tem obdobju narejena topografija rimskih zapor (*Claustra Alpium Iuliarum*, 1971). V okviru topografskega projekta Arheološka topografija Slovenije, ki ga je koordiniral Arheološki inštitut SAZU, so bili opravljeni topografski

¹ Leta 1961 ustanovljeni Zavod za spomeniško varstvo Gorica se je leta 1984 preimenoval v Zavod za naravno in kulturno dediščino Gorica (ZVNKD), leta 2002 pa se je kot območna enota priključil Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS) in se preimenoval v ZVKDS, OE Nova Gorica.

² Teritorialna pristojnost novogoriškega zavoda obsega Posočje, Cerkljansko in Idrjsko hribovje, Goriška brda, Vipavsko dolino, Kras, Brkine in dolino Reke, Pivško kotlino ter Kambreško, Banjško in Trnovsko planoto.

pregledi Krasa pod vodstvom Božidarja Slapšaka (topografska poročila v *Varstvu spomenikov*, 17–19/1, 1974) ter Brkinov in Vipavskih Brd pod vodstvom Nade Osmuk (topografska poročila v *Varstvu spomenikov*). V zadnjih treh desetletjih 20. stoletja pa so večino arheoloških raziskav, med katerimi so prevladovale zaščitne raziskave, opravili zavod in pristojni muzeji. Tovrstne raziskave so bile navadno nujne zaradi različnih gradbenih ali zemeljskih posegov, redko so bile topografske narave, kot sta bili na primer nalogi Banjška planota in Rimska cesta po Vipavski dolini za potrebe občinskega prostorskega načrtovanja, ali po obsegu manjši topografski pregledi. Gre za raziskave prazgodovinske in rimskodobne naselbine in grobišča Arheološkega oddelka FF na Rodiku, raziskave Arheološkega inštituta kamenodobnih jam na Krasu in v Pivški kotlini, jame Divje babe na Cerkljanskem, poznoantične naselbine na Tonovcovem gradu nad Kobaridom itd. Šele v zadnjem desetletju se tudi v zahodni Sloveniji z uporabo nedestruktivnih metod v arheološki stroki ponovno izvajajo sistematične prostorske analize, kot so površinski pregledi Vremske doline, analiza lidarskih posnetkov v zgornjem Posočju, na Krasu, v okolici Škocjana in Senožeških Brd. S spremembo zakonodaje na področju varstva kulturne dediščine v letu 2008 (*Zakon o varstvu kulturne dediščine*, Uradni list RS, št. 16/08) se je vrednotenje najdišč z uveljavljenimi metodami arheoloških raziskav razširilo od dediščine, ki sodi v klasična arheološka obdobja (prazgodovina, rim, srednji vek), na vso dediščino do prve polovice 20. stoletja. S tem se je obseg dela konservatorja arheologa na zavodu bistveno povečal.

V nadaljevanju bomo predstavili pet arheoloških akcij goriškega zavoda, ki so v slovenski konservatorski stroki najbolj prepoznavne, opozarjajo pa tudi na pereče probleme stroke v Sloveniji.

Poznoantična višinska postojanka Sv. Pavel nad Vrtovinom je s svojim dominantnim položajem obvladovala osrednji del Vipavske doline in itinerarsko cesto proti Akvileji. Zgrajena je na skalnem osamelcu, katerega prepadne stene so bile še dodatno utrjene z meter širokim obzidjem (Svoljšak, 1985: 195–236). V južnem podnožju platoja je z obzidjem spojen tudi vodni stolp, h kateremu vodijo v skalo vsekane stopnice. Na

Sv. Pavel nad Vrtovinom, rimski vodni stolp (foto: Minka Osojnik, ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Ajdovščina, rekonstruirano vzhodno obzidje s stolpom 8 (foto: Patricija Bratina, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

velik pomen vodnega stolpa pod Sv. Pavlom kot prvorazrednega spomenika poznoantične arhitekture je opozoril že Peter Petru in kot prvenstveno nalogo službe spomeniškega varstva izpostavil prav njegovo zaščito in ureditev (Petru, 1972: 343–366). S tem se je v letih 1974–1978 spopadala arheologinja Nada Osmuk (Osmuk, 1982: 31–41). Načrtovano nadaljevanje utrjevalnih del na obrambnem obzidju naselbine je zaradi pomanjkanja finančnih sredstev odpadlo. Danes je Sv. Pavel predvsem priljubljena rekreativna točka, z žal povsem neizkoriščenim kulturnim potencialom.

Najstarejši del mesta Ajdovščine je nastal v okviru poznorimskega vojaškega tabora, zato večina mestnih zgradb stoji na antičnih temeljih. Rimska Castra je utrdba z mogočnim obzidjem in štirinajstimi stolpi. Zgrajena je bila v 3. stoletju kot bazna postojanka s stalno vojaško posadko v okviru kraških zapor – Claustre Alpium Iuliarum. Arheološke raziskave, ki so v drugi polovici 20. stoletja v Ajdovščini potekale pod okriljem spomeniške službe (Petru, Osmuk) in Goriškega muzeja (Svoljšak), so dale izjemne rezultate, med drugim je bil v celoti ugotovljen potek južne stranice kastela, raziskani so bili atrijska hiša, terme in skladišča, odkopanih je bilo nekaj grobov zahodne nekropole (Osmuk, Svolfjšak, Žbona Trkman, 1994). V tem obdobju je bilo tudi skoraj v celoti raziskano, utrjeno in predstavljeno rimskodobno trdnjavsko obzidje z obhodno potjo ob obzidju (Petru, 1966: 131–144; Osmuk, 1991: 115–127). Pri ohranjanju in prezentaciji Castrae se je sledilo smernicam, ki jih je v sedemdesetih letih načrtno Petru; to so ohranjanje in ureditev mestnega obzidja na vseh štirih stranicah ter njegova vključitev v turistično ponudbo (Petru, 1966: 131–144).

Danes so prezentirani tisti deli obzidja, ki so bili vsaj vizualno dostopni in odprti javnosti in kjer je mestno obzidje ohranjeno kot meja med poseljeno notranjostjo in nezazidanim prostorom pred obzidjem. Obnova vzhodnega obzidja na prostoru Grajskega dvorišča je bila opravljena že v začetku sedemdesetih let. Stolp 8, imenovan stolp s cinami, ki je bil v srednjem veku nadzidan in verjetno uporabljen kot stražarsko razgledni obrambni stolp, je bil po opravljenih arheoloških izkopavanjih v letih

1962 in 1963 utrjen in obnovljen po navodilih konservatorja Emila Smoleta, direktorja goriškega zavoda, in Petra Petruja. Stolp 9 je bil po projektu arhitekta Antona Bitenca vključen v visoke obzidne arkadne slope, ki krasijo zunanjo stranico grajskega obzidja. Ob gradnji nove kinodvorane leta 1965 je bilo pod vodstvom Petruja in Svolfjška odkrito južno obzidje s stolpom 13. Odkritju je sledila obnova po projektu arhitekta Bitenca. Dve desetletji kasneje so raziskave goriškega zavoda, ki so potekale ob urejanju tržnice pod vodstvom Osmukove, odkrile nadaljevanje južnega obzidja s stolpom 12 ter stavbne objekte, med katerimi so bile tudi antične terme (Osmuk, 1986: 258; 1988: 233). Po predlogu arhitekta Svetozarja Križaja sta bili izvedeni delna rekonstrukcija stolpa ter ureditev prostora pred zgradbo mestne tržnice, v katerega je bila vključena tudi prezentacija tlorisa poznoantičnih term. V okviru novozgrajene stavbe pa je bil *in situ* predstavljen preostali del rimskih term. Predstavitev južnega obzidja rimske utrdb je nedvomno uspešen poskus vključitve obzidja kot samostojne spomeniške enote v ambient sodobnega mesta.

Arheološke ostaline železnodobnega človeka na Mostu na Soči (Sv. Lucija) so nedvomno eden najpomembnejših arheoloških spomenikov ne le na naših tleh, marveč v vsej srednji Evropi. Prvi, ki je že sredi 19. stoletja nabiral prazgodovinske in rimske najdbe iz Mosta na Soči ter poročal o njih, je bil svetolucijski župnik Tomaž Rutar. V devetdesetih letih 19. stoletja je Alojzij Carli, prav tako župnik iz Sv. Lucije, odkopal ostanke rimske stavbe. Od leta 1884 pa vse do leta 1902 so potekala arheološka izkopavanja železnodobnega grobišča z več kot 6.000 grobovi, ki sta jih vodila Carlo Marchesetti in Dunajčan Joseph Szombathy (Gabrovec, Svolfjšak, 1983). Približno stoletje kasneje, med letoma 1971 in 1982, je Goriški muzej pod Svolfjškovim vodstvom izvedel v okviru zazidalnega območja na pobočju Sv. Mavra pilotski projekt raziskovanja prazgodovinske naselbine (Svolfjšak, 1974; 1979: 267–269; 1981: 214–215; 1982: 154; 1983: 202–203). Gre za prazgodovinsko in rimskodobno naselje, z izredno dobro ohranjenimi sledovi urbanizma ter posameznih stavb iz bronaste dobe, halštata, latenskega in rimskega obdobja. To izjemno bogastvo je spomeniški službi narekovalo ohranjanje in predstavitev železnodobnega in rimskodobnega objekta *in situ*. Na območju novega šolskega objekta se je pokazala možnost vključitve utrjenih ostankov prazgodovinske hiše v vzgojno-izobraževalni objekt ter v ureditev muzejske zbirke. Leta 2002 je bil odprt Arheološki muzej na Mostu na Soči z delno rekonstrukcijo posoške halštatske hiše in predstavitevijo svetolucijskega železnodobnega stavbarstva.

Hrušica (Ad Pirum) je nastala kot osrednja trdnjava poznorimskih zapor Claustre Alpium Iuliarum. Večji del arheoloških raziskav je v osemdesetih letih 20. stoletja opravil Narodni muzej s tujo strokovno pomočjo (Petru, 1972: 343–366; 1974a: 129–130; 1974b: 197; 1977: 219–222;

1981: 270–271). Srednjeveška poštna postaja je bila obnovljena pod vodstvom goriškega zavoda. Danes sta v stavbi gostilna in prostor, namenjen predstavitvi trdnjave v Hrušici. Sanacijska dela na obzidju utrdb se potekala od leta 1993 do leta 1998 pod nadzorom Osmukove.

Nad dolino Soče pri Kobaridu je na skalni gmoti, imenovani Tonovcov grad, poznorimska utrjena naselbina, ki je zaradi odlične ohranjenosti stavbnih ostalin in velikih možnosti za predstavitev arheoloških odkritij javnosti eno najpomembnejših središč staroselcev in Germanov na vzhodnoalpskem območju. Arheološke raziskave, ki so s presledki potekale

med letoma 1993 in 2004, je izvajal Arheološki inštitut pod vodstvom Slavka Ciglenceškega (Ciglencečki, Modrijan, Milavec, 2011). Pomen naselbine na Tonovcovem gradu še povečuje v celoti raziskano zgodnje-krščansko cerkveno središče, postavljeno na skalni plato s čudovitim razgledom po dolini. Pri obnovi ostankov severne in srednje cerkve je bila uporabljena metoda suhe konservacije, ki je posledično zahtevala trajno zaščito z nadgrajeno stavbo. Rekonstrukcija cerkva, ki je narejena po projektu arhitektke Veronike Ščetinin, v celoti upošteva konservatorska izhodišča, saj so bili pri gradnji uporabljeni materiali, ki so bili odkriti med raziskavami, poseg v ostanke originalov stavb pa je bil minimalen. Preostala raziskana objekta v naselbini, stavba 1 in vodni zbiralnik, sta bila obnovljena in predstavljena v ohranjenem obsegu. Upravljanje kulturnega spomenika je bilo poverjeno Kobariškemu muzeju. Kljub številnim naravnim danostim najdišča in kljub izredno močnemu interesu lokalne skupnosti in Kobariškega muzeja po vključitvi najdišča v turistično ponudbo sta nadaljevanje raziskav in prezentacija ostankov zaradi pomanjkanja sredstev zastala.

GORENJSKA

MILAN SAGADIN

Zanimanje za arheološke ostaline je bilo v skladu z estetskimi kriteriji renesanse sprva osredotočeno na likovne stvaritve rimske in grške antike kot nosilce lepote kanona (Baš, 1954: 13–37, 14). Vendar je to zanimanje kmalu prekoračilo meje estetskih kriterijev in poseglo tudi na področje epigrafskih spomenikov. Na Gorenjskem so sledovi teh zgodnjih evidenc ohranjeni v rokopisu Avgušтина Tyffernusa iz leta 1507, v katerem so omenjeni rimski napis iz Lesc in Radovljice (Meterc, 1999: 145). Dejavnost predstavnikov slovenskega razsvetljenstva, ki so arheološke najdbe vključevali med pomembne zgodovinske vire, je na Gorenjsko posegla s Schönlebnovimi poskusi ugotavljanja antičnega imena za Blejsko jezero in Linhartovimi poskusi lociranja antičnega Santica (omenjenega pri Klavdiju Ptolemeju in v Antoninskem itinerariju) v današnji Kranj (Linhart, 1788: 322). Linhartova izpeljava *vie publice Emona–Atrans* preko Mengša in s tem v zvezi lokalizacija postaje *Ad Quartodecimo* je ob novjših raziskavah v Mengšu še vedno zanimiva. Glede na ambicioznost teh poskusov je prvi dekret dvorne pisarne na Dunaju leta 1812 pravzaprav konservativen, saj je usmerjen predvsem na varovanje najdb kot nosilcev likovnih kvalitet in materialne vrednosti (Baš, 1954: 14). Mnogo doslednejši pa je bil že dekret iz leta 1818, ki je pred odtujitvijo zavaroval praktično vso premoščeno dediščino (Baš, 1954: 14). Sledila sta še zaščitna odloka iz let 1827 in 1828 – slednji je tudi na Gorenjskem rešil marsikakšen rimski napisni kamen, na primer v Lescah in Radovljici. V zvezi z izdajo teh odlokov pa so predvsem pomembne nove funkcije, ki so jih v sistemu varstva kulturnih spomenikov dobile licejske knjižnice in deželne ustanove (deželni muzeji). To je olajšalo razvijanje mreže konservatorjev in korespondentov Centralne komisije.

Na Gorenjskem se je novi sistem varstva arheoloških najdb in najdišč praktično takoj in razpoznavno izrazil v izrazitem povečanju števila prvih omemb najdb in najdišč v časopisju in rednih poročilih Centralne komisije. Zlasti aktivni so bili sodelavci Deželnega muzeja (Karl Dežman,

Walter Schmid, Alfons Müllner, Rajko Ložar). Število evidentiranih odkritij arheoloških lokacij v približno šestdesetih letih delovanja Centralne komisije (okrog 140) je povsem primerljivo s številom odkritij (približno 130) od njenega prenehanja do leta 1963 (zaključek redakcije Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana 1975). Sistematično delo pri zbiranju topografskih podatkov je doživelo sintezo že leta 1889 z objavo Arheološke karte Kranjske (Globočnik, 1889), izdelane na pobudo Centralne komisije. To je bil nesporno tudi plod bolj specializiranega pristopa po reorganizaciji Centralne komisije leta 1873, ki je prinesla delitev dela po znanstvenih strokah. Z območja Gorenjske karta prinaša 19 (pretežno antičnih) lokacij. Arheološka izkopavanja raziskovalne narave so bila na Gorenjskem v tem času vendarle še zelo redka (Ajdovski gradec v Bohinju 1849, Jereka 1888, Kopa nad Kompoljem 1879, Trojane 1846), še redkejša pa zaščitna, ki so bila zlasti po zaslugi kranjskega rojaka Schmida na visoki strokovni ravni (Srednja vas v Bohinju 1907, Kranj – Lajh 1901 in 1905). Prav ob spremljanju izjemno odmevnih arheoloških izkopavanj v Kranju se je tedanji gimnazijec France Stelè navdušil za zgodovino in umetnost (Klemenc, 2003: 189).

Deželni muzej, ki je že v okviru Centralne komisije strokovno vzorno vodil vse pomembnejše raziskave na Kranjskem, je postal po njeni reorganizaciji oziroma skrčenju njene dejavnosti na umetnostnozgodovinsko področje leta 1911 ključna ustanova, ki je še naprej zagotavljala strokovno varstvo tudi arheološkim spomenikom. Predstavljal je tudi oporo pri ustanavljanju in delovanju zgodovinskih društev – na Gorenjskem Muzejsko društvo v Škofji Loki. Do druge svetovne vojne je bil Deželni (od leta 1920 Narodni) muzej angažiran pri tretjini vseh arheoloških odkritij na Gorenjskem in je vodil tudi vsa arheološka izkopavanja na tem območju (Schmidova raziskovalna dejavnost v tridesetih letih v Bohinju – Ajdovski gradec z grobišči, Bitnje, Nomenj, Žlan, Jereka), prevladovala pa so že zaščitna izkopavanja, pri katerih je bil največkrat angažiran Rajko Ložar. Zanimivo je, da so na Gorenjskem arheološka izkopavanja potekala tudi med drugo svetovno vojno (Trojane in Učak, Bled – Pristava in Bled – Mlino).

Sistem, kakršen se je izoblikoval po reorganizaciji Centralne komisije leta 1911 in ki je praktično celotno skrb za arheološko dediščino prenesel na Deželni muzej, je ostal praktično nespremenjen tudi po drugi svetovni vojni. Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti, ki ga je na podlagi zveznega zakona leta 1948 sprejela Ljudska skupščina Ljudske republike Slovenije (LRS), je sicer med zvrsti kulturnih spomenikov uvrščal tudi arheološke, vendar strokovnjaki za to področje niso bili vključeni v takratni Zavod za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS. Na Gorenjskem so delovali izključno arheologi iz Narodnega muzeja in Arheološke sekcije pri SAZU. Poleg nekaj pretežno topografskih sondiranj je bilo opravljenih tudi nekaj za posamezna obdobja ključnih izkopavanj (Bled – Pristava, Drulovka, Kranj – župna cerkev). Zlasti Blejski kot je ostajal območje arheoloških raziskav Narodnega muzeja tudi še potem, ko je bil leta 1953 ustanovljen Mestni muzej Kranj, saj je bil prvi arheolog (Andrej Valič) tu zaposlen šele leta 1959.

V tem času sta bili pomembni dve intervenciji Tehniškega muzeja Slovenije na področju gorenjske arheološke dediščine – leta 1953 je bila izkopana in naslednje leto vzorno prezentirana in objavljena Slovenska peč nad Kropo (Baš, 1954), leta 1953 pa so bile očiščene, dokumentirane

in strokovno objavljene ruševine t. i. Heminega plavža pri Nomnju v Bohinju, ki ga je sicer že leta 1938 izkopal, a napačno interpretiral Schmid (Smole, 1953: 54–57). Tehniški muzej Jesenice je ostanke tega železarskega objekta prezentiral leta 1972.

Valič je prevzel skrb za arheološke spomenike tudi v predhodnici spomeniškovarstvene ustanove v Kranju – Okrajni spomeniški komisiji, ki je bila sicer ustanovljena že leta 1953. Sistem je torej še vedno ohranjal avstro-ogrsko tradicijo iz leta 1911 in je arheologijo izločil iz spomeniškovarstvenih ustanov ter jo prenesel v muzeje. Obenem so se pričele množiti številne intervencije na terenu ob naključnih najdbah, ki so ostale bodisi na ravni »arheoloških raziskav ob gradnji« bodisi so imele obseg večjih zaščitnih izkopavanj (Kranj – župna cerkev, Bled – sedlo). Valič je veliko pozornost posvečal sistematičnemu topografskemu delu, ki ga je pogosto dopolnjeval s sondiranjem. Vodilo so mu bili podatki iz knjige Jožeta Žontarja Zgodovina mesta Kranja, 1939 (Valič, Arheološka raziskovanja na kranjskem območju v preteklih štirih desetletjih – V: Žontar, 1982). V sodelovanju z leta 1960 ustanovljenim Okrajnim (od leta 1962 pa Medobčinskim) zavodom za spomeniško varstvo v Kranju je bila izvedena tudi prva kvalitetna *in situ* prezentacija v Kranju – zgodnjersrednjeveški grobovi pod tlakom mestne hiše (Valič, 1966 (1967): 13–17). Prezentacija je kvalitetno utrdila takrat prevladujoč pomen Kranja kot mesta največje zgodnjersrednjeveške nekropole v Sloveniji. Večjo angažiranost pri načrtovanju *in situ* prezentacij je omogočila tudi zaposlitev arhitekta Petra Fistra na Zavodu za spomeniško varstvo v Kranju, eden večjih dosežkov na tem področju pa je nedvomno prezentacija srednjeveških kostnic in zgodnjekrščanske krstilnice pri župni cerkvi v Kranju. Strokovnjaki muzeja in Zavoda za spomeniško varstvo so sodelovali tudi pri zelo uspešnem projektu topografije in izmer gorenjskih gradov. Stanje skrbi za arheološko dediščino nazorno ilustrira sklep 1. seje sveta Zavoda za spomeniško varstvo v Kranju z dne 27. februarja 1963:

»... Kar pa zadeva delovno mesto arheologa, zavodu le-to ni potrebno, ker sodi odločanje o arheoloških izkopavanjih in podobnih zadevah po veljavni spomeniški zakonodaji izključno v pristojnost republiškega in ne lokalnih zavodov; razen tega si kranjski spomeniški zavod lahko poma-ga z arheologom Gorenjskega muzeja ...« (Zapisnik in sklepi 1. seje sveta Zavoda v letu 1963, hrani arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj.)

Tako je za področje arheološke dediščine za Zavod za spomeniško varstvo v Kranju vse do leta 1976 skrbel arheolog Gorenjskega muzeja. Takrat je bil na kranjskem zavodu kot zadnjem v Sloveniji zaposlen tudi prvi arheolog (podpisani), sprva sicer kot konservator za spomenike ljudske revolucije in nato kot konservator dokumentalist, vendar je od vsega začetka prevzemal tudi vse naloge konservatorja arheologa. Načrtovani del opravil je bil usmerjen v nadaljevanje topografije s sondiranjmi – zlasti na vzhodnem delu zavodskega teritorija. Dokler so bili materialni stroški topografij dodatno financirani (do leta 1989), je bilo sondiranih 20 slabše opredeljivih ali na novo odkritih arheoloških lokacij. Pripravljeni so bili tudi prvi občinski odloki o razglasitvi arheoloških spomenikov lokalnega pomena. Posebno pomembna so bila v tem obdobju zaščitna izkopavanja zgodnjersrednjeveškega grobišča pred tovarno Iskra (1977) in notranjosti župne cerkve v Kranju (1984). Do leta 2006, ko je dovršen del terenskih nalog – predvsem v zvezi z avtocestnim projektom – prevzela arheologinja Judita Lux, je bilo tako opravljenih 106 bolj ali manj obsežnih terenskih zaščitnih raziskav.

Ajdna, prezentirana poznoantična naselbina (foto: Milan Sagadin, ZVKDS, Območna enota Kranj)

Izziv, ki ga je slovenska arheološka stroka sprejela z nastopom projekta slovenskih avtocest, je zaradi uspešnega reorganiziranja stroke rešil veliko problemov, ki so zaradi šibke kadrovske in materialne opremljenosti posameznih območnih enot Zavoda za varstvo kulturne dediščine ogrožali strokovnost dela. Zunaj avtocestnega projekta so rdečo nit od začetka osemdesetih let dalje na Gorenjskem predstavljale arheološke raziskave s prezenacijami *in situ* na Ajdni nad Potoki, na Malem gradu v Kamniku in v starem mestnem jedru Kranja. Prezentacija Malega gradu se je končala pred zaključkom. Ko je bila opravljena najnujnejša sanacija obzidja, ki je ogrožalo mesto pod seboj, investitor (Občina Kamnik) ni bil sposoben dojeti tega spomenika kot razvojni potencial lokalnega turizma in je ustavil financiranje. Kranj je dvema prezentiranimi objektoma (staroslovanski grobovi v mestni hiši ter kostnici in zgodnjekrščanska krstilnica) dodal še nekaj elementov. Po izhodiščni presoji, da je naselje kot mesto definirano s sedežem kulta, tako posvetne kot cerkvene oblasti, ter središčem specialne produkcije, so bili prezentirani segmenti zgodnjeantičnega in poznoantičnega obzidja kot tudi ostanki poznoantične steklarske delavnice. Prezentacija poznoantične naselbine na Ajdni je bila v več pogledih posebnost in strokovni izziv, začeta je bila na pobudo investitorja (Občine Jesenice). Njegove konkretne zahteve in ekstremna lega naselbine so izvajalca prisilile v reševanje velikih logističnih problemov in uvedbo novih metod sanacije in konsolidacije arheoloških zidov, ki so se med izvajanjem del še dopolnjevale. Metodološko je ta projekt pomenil pomemben razvojni prispevek. Sedemindvajset let uspešnega dela pa je bilo z razpadom občine in nerazumno odločitvijo Ministrstva za kulturo spomladi 2004 tik pred zaključkom prekinjenih.

Skupna značilnost bolj ali manj uspešnih prezentacij na Gorenjskem je torej nedokončanost, saj v nobenem primeru niso privedle do revitalizacije in s tem do vsaj osnovnega samovzdrževanja. Ugotavljamo lahko, da financiranje tega področja sistemsko ni urejeno, turizem pa tovrstne ponudbe za zdaj še ne zaznava kot poslovno priložnost.

ŠTAJERSKA

MIHELA KAJZAR CAFNIK IN ANDREJ MAGDIČ

Konservator Centralne komisije Alfons Müllner je leta 1875 v Rušah raziskoval grobišče s konca bronaste dobe, t. i. kulture žarnih grobišč. S tem so Ruše postale eponimno najdišče arheološke kulturne skupine, ki je v evropski strokovni literaturi dobila ime ruška kulturna skupina, po nemško Maria-Rast Gruppe (Gabrovec, 1971: 35). Vendar je dejavnost varstva arheoloških ostalin potekala tudi že prej. V severovzhodni Sloveniji je nedvomno močno povezana z nastankom Joanneuma, deželnega muzeja za Štajersko, ki je bil ustanovljen leta 1811 v Gradcu (<http://www.museum-joanneum.at/de/joanneum/ueber-das-joanneum>). Joanneum je že leta 1817 sprejel načrte za pričetek sistematičnih arheoloških raziskav ostankov rimskega mesta na prostoru današnjega Ptuja. Muzej se je trudil za svoje nove zbirke pridobiti odmevne in reprezentativne arheološke eksponate iz celotne Štajerske. Popolnoma razumljivo je, da je svoj pogled glede tega usmeril tudi na prostor Petovione, saj ta po pomenu nedvomno sodi v sam vrh rimskodobnih mestnih naselbin na območju Štajerske (Horvat idr., 2003). Kljub zastavljenim načrtom pa se Joanneum sam ni lotil arheoloških raziskav na Ptujju še več nadaljnjih desetletij. Z arheološkimi eksponati, prvenstveno rimskimi novci in epigrafskimi napisi, so ga v zadovoljivi meri zalagali slučajni najditelji in lokalni kopači, od katerih je predmete odkupoval. Tako je najstarejša pošiljka rimskodobnih artefaktov s Ptujja v Gradec prispela že leta 1817, poslal pa jo je cesarsko-kraljevi lekarnar Benedict Hauschka starejši (Vomer-Gojkovič, Kolar, 1993: 24).

Najpomembnejši podvig arheološkega konservatorstva na obravnavanem prostoru v obdobju pred prvo svetovno vojno so nedvomno arheološke raziskave na Spodnji Hajdini in Bregu pri Ptujju, na območju rimske kolonije Poetovio, ki sta jih vodila Wilhelm Gurlitt, profesor za klasično arheologijo in filologijo na Univerzi v Gradcu, ter Samuel Jenny, oba konservatorja Centralne komisije za raziskovanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov (tako imenovane od leta 1873). Pri tem velja poudariti odkritje in raziskavo svetiščnega kompleksa znotraj mestne četrti vicus fortunae v letih 1897/99 (Vomer-Gojkovič, Kolar, 1993: 27). Prezentacija ostalin Mitrovega svetišča pod zaščitno stavbo (t. i. prvi mitrej), skupaj z oltarji in obrednimi plastikami, odkritimi v prvotni legi, velja za najstarejšo predstavitev rimskodobnih arhitekturnih ostalin v notranjeavstrijskih deželah in eno najstarejših v celinski Evropi nasploh (Kolar, 2001: 383). V tem času je konservatorska doktrina v naših deželah namreč arheološkim ostalinam namenjala prostor praviloma v muzejskih zbirkah, najdiščni konteksti in gradbene ostaline pa niso bili predmet njene pozornosti. Gurlittov podvig pomeni prelomnico pri dojetanju arheoloških kontekstov kot nepremične kulturne dediščine, s čimer sta njihova obravnava in dojetanje postavljena ob bok varstvu stavbne dediščine (Baš, 1955: 16). Podobno je bilo kasneje predstavljeno in zaščiteno še eno Mitrovo svetišče (t. i. tretji mitrej), ki sta ga leta 1913 na Bregu pri Ptujju odkrila in raziskala konservator centralne komisije Viktor Skrabar in Mihovil Abramič (Vomer-Gojkovič, 2001: 107). Oba mitreja še danes veljata za najpomembnejša prezentirana arheološka spomenika rimskodobnega Ptujja.

Spodnja Hajdina, prvi mitrej, prezentacija arheoloških ostalin pod zaščitno stavbo (foto: arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

Po koncu prve svetovne vojne so arheološke raziskave še vedno v glavnem opravljali muzeji, sicer pod nadzorom Spomeniškega urada za Slovenijo, vendar brez njegove aktivne vloge pri oblikovanju načel varovanja arheoloških ostalin.

Čas po drugi svetovni vojni je prinesel novo organizacijo spomeniškovarstvene službe. Na podlagi določil Zakona o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljudski republiki Sloveniji (LRS) iz leta 1948 je bila naloga varstva dediščine dodeljena ne samo Zavodu za varstvo spomenikov LRS (nasledniku Spomeniškega urada za Slovenijo), ampak tudi drugim ustanovam (Kušević, 1998: 250). To je posebej pomembno za varstvo arheološke dediščine, ki je bilo zaradi pomanjkanja primerno profiliranega strokovnega kadra na zavodu naloženo predvsem pokrajinskim muzejem, tradicionalno dejavnim na področju arheološkega raziskovanja že od konca 19. stoletja. Pomembno vlogo pri oblikovanju novih raziskovalnih pristopov je odigral Pokrajinski muzej Maribor s svojim kustosom arheologom Stankom Pahičem. Pahič je bil namreč izredno dejaven pri oblikovanju metodologije ter pri izvedbi terenske topografije in kartiranja vseh do takrat znanih arheoloških najdišč na območju Republike Slovenije. V sklopu projekta, ki je bil osnovan na podlagi določil Medakademijskega odbora za izdajo arheološke karte Jugoslavije ter na podlagi Pahičeve metodologije, je nastalo delo Arheološka najdišča Slovenije. (ANSI, 1975).

Prihod arheologov na Zavod za spomeniško varstvo Maribor šele leta 1973 sovpada z začetkom obsežnih arheoloških raziskav na velikih površinah v Rabelji vasi pri Ptujju, kjer je bila načrtovana gradnja večje blokvske sošeske, na podlagi rimskodobnih arheoloških ostalin imenovana Rimska ploščad. Raziskav tako velikih površin do takrat ni bilo, zato so v enormnem delovnem obsegu poleg arheologov mariborskega zavoda sodelovali tudi arheologi muzejev, Arheološkega inštituta SAZU, arheologi in študentje arheoloških oddelkov v Ljubljani, Zagrebu in

Maribor, Villa rustica in staroslovansko grobišče Radvanje, pogled iz zraka na prezentiran del najdišča (foto: arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

Beogradu ter občasno tudi drugi. Arheološke raziskave v Rabelčji vasi, ki so v etapah potekale med letoma 1973 in 1978, veljajo za enega največjih skupnih projektov jugoslovanske arheologije. Razkrile so obsežno rimskodobno obrtno četrt z opekarskimi in lončarskimi obrati s pečmi in spremljevalnimi objekti. Ena od opekarskih peči je bila konservirana in predstavljena javnosti, sprva pod kovinsko konstrukcijo in zvonom iz pleksi stekla, pri obnovitvenih delih v letih 1998–2000 pa so jo obdali z betonsko lupino in za javnost uredili tudi njeno notranjost (Tomanič – Jevremov, 2004: 3). V tem času so arheologi Zavoda za spomeniško varstvo Maribor začeli sodelovati tudi pri arheoloških raziskavah prazgodovinske naselbine v Ormožu. Ormož velja za najbolje raziskano prazgodovinsko utrjeno naselbino v severovzhodni Sloveniji. Glavno vlogo pri prostorskem načrtovanju in arheoloških raziskavah na širšem ptujskem območju je zavod prevzel leta 1994 z ustanovitvijo posebne izpostave mariborskega zavoda na Ptujju.

Prve obsežnejše novodobne raziskave, ki jih je opravil zavod na območju rimske naselbine Colatione v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, so bile v letu 1977 sploh prve arheološke sistematčne raziskave na Koroškem. Potekale so v zvezi z rekonstrukcijo cestnega križišča Stari trg–Kotlje in vzporedno z gradnjo trase plinovoda Podloge–Ravne. Z izkopavanji sta bila raziskana del rimske državne ceste Celeia–Virunum in del bogatega rimskega grobišča iz časa 1. in 2. stoletja (Strmčnik Gulič, 1982: 348). Novejše arheološke raziskave naselbinskega dela Colatione kot osrednjega rimskega središča pokrajine med Celjem in Gosposvetskim poljem so potekale predvsem v devetdesetih letih prejšnjega stoletja na mestih redkih stanovanjskih novogradenj, večinoma pa jih je ob sodelovanju zavoda izvajal Koroški pokrajinski muzej (Djura Jelenko, 1994: 17).

Večji nadzorovani gradbeni posegi konec osemdesetih let prejšnjega stoletja na južnem obrobju Maribora so potrdili vlogo ugodne rodovitne in geografske lege med Pohorjem in Dravo, ki je privabljala naseljence v obdobjih od neolitika do zgodnjega srednjega veka in v

Miklavž na Dravskem polju, gomilno grobišče, pogled iz severa na raziskano in prezentirano gomilo I. (foto: arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

marsičem pogojevala srednje- in novoveški razvoj okolja in kulturne krajine ob stari prometni vpadnici. Za to obdobje in za proučevanje rimske provincialne arheologije so pomembna predvsem odkritja posamičnih kmečkih gospodarstev, t. i. vile rustike (villae rusticae), ki so bile središča večjih posestev, katerih lastniki so bili koloni ali premožnejši predstavniki staroselskega prebivalstva. Takšna središča so na Betnavi, v Bohovi in Radvanju nastala med 1. in 4. stoletjem ob cesti, ki je povezovala Celeio s Flavio Solvo (Strmčnik Gulič, 1990). Do raziskav večjih površin je v istem času prišlo tudi zaradi oblikovanja in širjenja obrtno-industrijske cone v Slovenski Bistrici. Najbolj se je potencial sistematičnega arheološkega raziskovanja prostora razvil pri projektu nacionalnega programa gradnje avtocest v Republiki Sloveniji. Poglavitna pridobitev raziskav na tako velikem območju so bila odkritja arheoloških najdišč v prostoru, ki je bil prej marsikje arheološko skoraj povsem neznan ali pa so nanj opozarjali le posamezni indici. Poudarek je predvsem na novih prazgodovinskih najdiščih s posameznimi poselitvami iz eneolitike, zgodnje, srednje in pozne bronaste ter starejše in mlajše železne dobe, dokazali smo rimskodobno poselitev z ohranjeno arhitekturo ter dolgo pričakovane zelo izpovedne zgodnjersrednjeveške naselbinske elemente. Sploh prvič so bila na našem območju raziskana tudi visokosrednjeveška najdišča. Med izstopajoča najdišča uvrščamo predvsem Radvanje pri Mariboru – zaradi doslej najstarejše in najbolj ohranjene poselitve območja iz časa na prehodu iz 5. v 4. tisočletje pr. n. š. oziroma iz časa prehoda kamene v bakreno dobo; Krog (Pod Kotom – jug) – zaradi izjemnega odkritja bakrenodobnega žarnega grobišča iz sredine 4. tisočletja pr. n. š., ki sodi v srednjeevropsko kulturno skupino s keramiko z brazdastim vrezom; Slivnico pri Mariboru – zaradi odkritja multiperiodnih nižinskih naselbin, ki jih do tedaj iz obdobja, kot sta bakrena in zgodnja bronasta doba, nismo poznali, iz poznolatenskega in zgodnjersrednjeveškega časa pa so nam bile znane le deloma; Pobrežje – zaradi odkritja poznobronastodobne naselbine, ki ob že znanem pripadajočem grobišču v neposredni bližini pomembno

dopolnjuje razumevanje in poznavanje tega obdobja pri nas; Hajndl pri Ormožu – zaradi bistveno spremenjene podobe o poselitvi območja v obdobju na prehodu iz pozne bronaste v železno dobo; Hotinjo vas – zaradi odkritja nižinskega naselja iz starejše železne dobe, ki je za ta čas v naših krajih redka oblika naselbine glede na pogostejšo obliko višinske naselitve oziroma gradišča; Spodnje Hoče – zaradi prvič odkritih ostalin zgodnjerednjeveških bivalnih objektov, t. i. polzemljank, iz časa prvega poselitvenega vala zgodnjih Slovanov, ki so se po koncu 6. stoletja postopoma naseljevali na Slovenskem; ter najdišča južno in jugovzhodno od Murske Sobote – zaradi prvih večjih in obsežnih odkritij slovanske poselitve Prekmurja od druge polovice 6. pa vse do 12. stoletja.

Prav interdisciplinarni pristop in enakovredno sodelovanje med strokami se pri obnovah stavbnih spomenikov danes kaže tudi v vse obsežnejših in pogostejših prezentacijah starejših ostalin, bodisi v sklopu samega prenovljenega objekta bodisi v sklopu njegove zunanje ureditve. Posebno celoto predstavljajo različne prezentacije v cerkvah: na primer sv. Jurij na Legnu pri Slovenj Gradcu ali sv. Mihael v Črešnjevcu. Kot posebni ureditveni, arhitekturni ali urbanistični element so v sklopu kulturnozgodovinskih obeležij in zgodovinskih točk obstale in nastale tudi nekatere prezentacije v okviru mestnih jeder. Med takimi naj omenimo predvsem točkovni *in situ* prikaz poteka srednjeveškega obzidja ter nekaterih pripadajočih objektov in ostalin v Slovenj Gradcu in Mariboru ali na primer prikaz posameznih elementov, odkritih ob obnovah večjih kompleksov, na primer v sinagogi, Vetrinjskem dvoru in minoritskem samostanu v Mariboru ter dominikanskem samostanu in Malem gradu na Ptujju. Drugačen sklop pa po vsebini predstavljajo samostojne prezentacije arheoloških najdišč oziroma arheoloških ostalin. Ponekod so predstavljeni posamični arhitekturni oziroma naselbinski elementi (na primer prikaz rimskih peči in dela trase rimske ceste na Ptujju ter delno v Slovenski Bistrici), drugod posamični objekti (na primer mitreji na Ptujju) ali večji kompleksi (na primer rimska vila rustika v Radvanju, poznoantično/zgodnjerednjeveško Ančnikovo gradišče v Jurišni vasi, del rimskega grobišča v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, ostaline srednjeveškega gornjega gradu na Piramidi v Mariboru). Zaradi značilne vrste spomenika in naravnih okoliščin so na našem območju nastali tudi razmeroma številni arheološko/krajinsko/izobraževalno/rekreativni parki, ki zajemajo območja gomilnih grobišč, včasih skupaj s pripadajočim gradiščem, z bolj ali manj urejenimi in vzdrževanimi potmi, informativnimi tablami, zloženkami in ponekod tudi s prezentacijo pokopa v posamični gomili (na primer v Pivoli in na Pošteli, v Miklavžu na Dravskem polju, Brengovi ...).

DOLENJSKA

PHIL MASON

Na začetku delovanja Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine (ZVNKD) Novo mesto leta 1983 so bili predhodne arheološke raziskave in nadzori ob gradnji delno povezani s posegi v že evidentirane arheološke in druge vrste nepremične kulturne dediščine, za katere je investitor pridobil pogoje, delno pa z nedovoljenimi posegi v prostor

ali z odkritjem naključnih najdb v prostoru. Evidentirana arheološka najdišča so bila definirana na osnovi starejših podatkov, večinoma objavljenih v ANSI (1975), poročil najditeljev in arheološke topografije, s katero so prostorsko in časovno zamejili najdišča glede na prisotnost najdb in površinskih znakov oziroma glede na obliko terena. V osemdesetih letih 20. stoletja so večja izkopavanja ZVNKD Novo mesto (v času od 1980 do 1992) potekala na že znanih najdiščih, med drugim na prazgodovinski gomili pri Medvedjeku ob širitvi magistralne ceste Ljubljana–Beograd (1981–1982) (Breščak, 1990: 43–44), na gomili IV v skupini prazgodovinskih gomil na ledini Hrib nad Metliko po nedovoljenem posegu v prostor (1987) (Križ, 1990: 45–48) ter na rimski vili rustiki v Zloganju (Breščak, 1990: 103). Izkopavanja so potekala tudi na večjem rimskodobnem ruralnem planem grobišču v okolici naselja Verdun pri Stopičah, ki je bilo odkrito pri oranju v letu 1983 in je bilo ogroženo zaradi nadaljnega obdelovanja kmetijskih površin. (Breščak, 1990: 99–102).

V tem obdobju so se v arheoloških raziskavah ZVNKD Novo mesto že pojavili inovativni raziskovalni pristopi, ki so bili v skladu z razvojem arheološke stroke v Sloveniji v tem času. Tukaj velja omeniti izvedbo več geofizikalnih raziskav na rimskodobni vili rustiki in v manjših mestnih naseljih na Dolenjskem in v Posavju, na primer Zloganje pri Škocjanu, Velike Malence in Benečijo pri Trebnjem. Geofizikalne in sondažne raziskave so na območju Benečije v bližini znanega rimskega naselja Praetorium Latobicorum (Trebnje) v letu 1988 pokazale prisotnost večjega rimskodobnega naselja na takrat predvidenem priključku načrtovane avtoceste (Breščak, 1989: 220; 1990: 43–44, 83–84). Znotraj kulturnega spomenika Šentvid – Malence so na območju rimskodobne vile rustike ter prazgodovinskega in poznorimskodobnega gradišča Velike Malence potekale bistveno večje raziskave: geofizikalne na površini 16 ha, intenzivni površinski pregledi na površini 6,455 ha, izkopavanja ob gradnji in ureditvi okolice mrliške vežice od leta 1993 do leta 1994 in v širši okolici v letih 1995 in 1999 v skupni površini 590 m² (Bavec, 2001: 3, 87–176). Raziskave so pripomogle k boljši interpretaciji najdišča in predpripravi za didaktično prezentacijo.

Tukaj velja omeniti tudi raziskave na območju obkolpske ravnine med naseljema Griblje in Krasinec kot primer uporabe nove tehnike intenzivnega površinskega pregleda z namenom zamejevanja in odkrivanja doslej neznanih ali slabo znanih arheoloških najdišč v navidezno praznem prostoru. Na tem območju je bilo odkritih ali zamejenih več najdišč iz več obdobji, na primer neolitske, bronastodobne in rimskodobne naselbine ob že znanih rimskodobnih grobiščih in prazgodovinski gomili (Mason, 2001: 7–27). Območje raziskav je vključeno v enoto kulturne dediščine Griblje – arheološko najdišče ob Kolpi (EŠD 10094), ki obsega 316,57 ha veliko območje ob kolpske ravnine v Beli krajini (Mason, Grahek, Bricelj, Pintér, Čaval, 2006: 55–56; Žorž, 2013: 74–76).

Prav tako so bili terenski pregledi po metodologiji SAAS že v letu 1997 uporabljeni pri večjih linearnih in površinskih posegih v prostoru, na primer pri gradnji telefonskih in električnih kablovodov in daljnovodov, plinovodov in komunalnih vodov ter na trasah novih cest in pri zazidalnih načrtih večjega obsega za industrijske cone in stanovanjska naselja. Od leta 1997 do leta 2008 so arheologi konservatorji ZVNKD

Novo mesto, v okviru svoje pristojnosti izvedli in nadzirali 158 ekstenzivnih terenskih pregledov na območju Dolenjske, Bele krajine in Posavja. K temu je treba prišteti tudi večje posege v prostor, kjer so se v nadaljevanju izvajali intenzivni pregledi, izkop ročnih ali strojnih testnih jarkov in večja zaščitna arheološka izkopavanja pred gradnjo, kot so arheološko najdišče PSC Mačkovec (Mason, 2012: 153; Mason, Kmetec, 2007, 2008), črnomaljska obvoznica, zahodni krak (Mason, 2012: 143–152; Mason, Predan, 2006), kjer so bili v vrtačastem svetu odkriti obsežni in kompleksni sledovi poselitve in uporabe prostora v več obdobjih od eneolitika, srednje in pozne bronaste dobe, starejše železne dobe in rimskega obdobja do srednjega veka. Predhodne raziskave so pokazale velik arheološki potencial arheološko še neraziskanega nižinskega krasa v Beli krajini (Mason, 2012: 143–157). Prav tako so v letih 2007 in 2009 zaščitna arheološka izkopavanja pred gradnjo stanovanjske soseske na zahodnem robu mesta Trebnje pokazala kompleksnost razvoja rimskodobne obcestne naselbine Praetorium Latobiorum (Bavec, Murko, Predan, 2008: 285–286; Bavec, 2008: 383–385).

Predhodne arheološke raziskave na trasi avtoceste so potekale tudi na območju Dolenjske in Posavja. Delovanje SAAS in potek celotnega avtocestnega projekta sta obravnavana drugje, zato ju za območje Dolenjske tukaj ne bomo obravnavali posebej. Velja pa omeniti dve večji izkopavanji. Izkopavanja na mednarodnem mejnem prehodu Obrežje med letoma 2001 in 2003 so odkrila zgodnjeavgustejski vojaški tabor, srednjeveško vasico in večjo poznobronastodobno žarno grobišče (Mason, 2003: 66–71; 2008: 187–198), na območju Ribnice na Dolenjskem pa so potekala večja izkopavanja rimskodobne naselbine z grobiščem, ki predstavlja obcestno postajo Romula (Breščak, 2003: 230–232).

Pomemben del zaščitnih arheoloških raziskav in prezentacij arheoloških ostalin je potekal tudi ob posegih na območjih srednjeveških in zgodnjenovodobnih cerkvenih stavb ter historičnih mestnih in trških jedrih, kjer je Borut Križ v letih 1985 in 1986 izkopaval celotno ladjo in del prezbiterija župnijske cerkve sv. Jerneja v srednjeveškem trškem naselju Šentjernej. V cerkvi so poleg srednjeveškega in novodobnega pokopališča odkrili temelje več starejših faz cerkve, ki so tlorisno prezentirane v tlaku cerkve (Križ, 1990: 125–126; Predovnik idr., 2008).

Arheološke raziskave so potekale tudi v drugih historičnih središčih: historično mestno jedro Črnomelj je vzorčen primer bogastva in prepletenosti arheološke dediščine v zgodovinskih mestnih središčih. V letu 1988 so arheološke sondažne raziskave potekale ob cerkvi Sv. Duha v historičnem mestnem jedru Črnomlja in so bile uvod za izkopavanja celotne cerkvene stavbe in terase na njeni južni, vzhodni in zahodni strani, ki so potekala od leta 1989 do leta 1991 (Mason 2008: 50). Pred pričetkom arheoloških raziskav leta 1989 so bili v mestnem jedru poleg srednjeveških plasti in stavb znani le sledovi staroslovanskega grobišča in slabo ohranjene prazgodovinske plasti. Prvo izkopavanje leta 1989 je pokazalo, da je najdišče treba obravnavati kot celoto. Tako so se odkrivali sledovi kompleksnega urbanega arheološkega najdišča, ki poleg zgoraj omenjenega staroslovanskega grobišča obsega bogato starejše- in mlajšeželeznodobno naselje (9.–1. stol. pr. n. š.), poznoantično utrjeno naselje (5.–7. stol.) ter srednjeveški trg in mesto (13.–16. stol.). Podatki o prostorskem in časovnem obsegu najdišča iz izkopavanj so bili osnova

za določitev arheološko najbolj občutljivih delov najdišča pri izdelavi strokovnih osnov za razglasitev historičnega mestnega jedra za kulturni spomenik. Dosedanja arheološka odkritja so vključena v prezentacijo pri pastoralnem centru od leta 1998 in v cerkvi Sv. Duha od leta 2007, arheološko gradivo pa je predstavljeno v okviru Mestne muzejske zbirke Črnomelj od leta 2013.

Pregled zgodovine konservatorstva in prezentacij arheološke dediščine v Ljubljani

ANA PLESTENJAK

Zanimanje za arheološke ostaline v Ljubljani sega že v čas renesanse¹ (Simoniti, 1979; Slapšak, Novaković, 1996: 258), močno razširjeno pa je bilo tudi v razsvetljenstvu, ko so epigrafski viri (antični nagrobni in votivni napisi) postali temelj preučevanja zgodovine tega ozemlja.² To je konec 17. stoletja privedlo tudi do vzpostavitve nekakšnega prvega lapidarija. Pomembnejši epigrafski spomeniki so bili na pobudo J. G. Dolničarja ob gradnji stolnice sv. Nikolaja vzdani v njeno pročelje.

V ta namen je leta 1821 v Ljubljani nastal Kranjski deželni muzej (Baš, 1954: 15). Za nepremično dediščino pa je skrbela leta 1850 ustanovljena Centralna komisija za proučevanje in vzdrževanje stavbnih spomenikov (Baš, 1954: 15). Naloga komisije je bila zlasti izdelava popisov spomenikov, preprečevanje rušenja, ohranjanje čistoče okolice spomenikov, zagotavljanje upoštevanja zavarovanja spomenikov ob novogradnjah, predaja drobnega gradiva v javne zbirke ter tiskanje poročil in opazanj (Jahrbuch ..., 1856: 17–26). Poleg tega je komisija po potrebi izvajala tudi arheološke raziskave, čeprav je slednje na Kranjskem večinoma izvajal deželni muzej. Tako je bila glavna skrb arheološke sekcije³ v Kranjski deželi oziroma konservatorja Simona Rutarja ta, da so najdbe prišle v Kranjski deželni muzej. V muzeju je v tem času deloval Karel Dežman, ki ga mnogi pisci pregledov zgodovine arheologije štejejo za pionirja znanstvene arheologije na Slovenskem (Ložar, 1941; Gabrovec, 1971; Kastelic, 1975; Slapšak, Novaković, 1996). Dežman je namreč vodil prve načrtne arheološke raziskave, tj. raziskave kolišč na Igu (leta 1875). Pri preučevanju odkritij je kot naravoslovec uporabljal nove napredne pristope, sodeloval je z avstrijskimi in drugimi arheologi ter tako pripomogel, da je prazgodovinska arheologija na Kranjskem v tem času sodila v sam evropski vrh. Z izjemo Dežmanovih raziskav na Ljubljanskem barju lahko vse ostale raziskave, ki so v 19. stoletju potekale na območju Ljubljane, opredelimo kot bolj ali manj amatersko zbiranje predmetov. Prvo znanstveno in metodično raziskavo je zastavil šele Alfons Müllner leta 1898, ko je raziskoval emonsko grobišče (Petru, 1972: 7). Njegov strokovni pristop v raziskovanju nekropole je nadaljeval Walter Schmid (kustos 1905–1909). Ta je med letoma 1904 in 1907 raziskal velik del severne emonske nekropole (odkril je 1005 grobov). Poleg tega pa so med letoma 1909 in 1912 pod njegovim vodstvom potekala obsežna arheološka izkopavanja rimskega mesta.

Začetek 20. stoletja je zaznamovala ponovna reorganizacija Centralne komisije. Leta 1911 je prišlo do decentralizacije službe. Naloge nekdanje arheološke sekcije je prevzel poseben arheološki inštitut na Dunaju. Centralna komisija se je poslej ukvarjala predvsem z umetnostnimi spomeniki. Začela je začela delovati v okviru deželnih konservatorskih uradov,

1 Iz tega časa je najbolj znan Augustus Tyffernus (1470–1535), ki se je ukvarjal z zbiranjem in preučevanjem latinskih napisov (Slapšak, Novaković, 1996: 265).

2 Izpostaviti velja dela J. L. Schönlebna (1618–1681) pa tudi J. V. Valvasorja (1641–1693), konec 17. stoletja pa Dolničarja s krogom izobražencev, ki so preučevali epigrafske vire.

3 Z reorganizacijo leta 1873 se je delo iz rok domoljubnih polihistorjev preneslo na ustrezne strokovnjake. Z novim statutom je bilo delovanje komisije po strokah razdeljeno v tri sekcije: I. arheološko, II. umetnostnozgodovinsko in III. arhivsko.

Razglednica iz časa po Schmidovi ureditvi rimskega zidu na Mirju (foto: Razglednica, 1913, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Mestni muzej Ljubljana).

ki so bili razporejeni po posameznih deželah (Baš, 1954: 27–28). V Ljubljani je deloval Urad za Kranjsko, kjer je leta 1913 mesto konservatorja prevzel France Stelè (Baš, 1954: 28; Mikl-Curk, 1975: 107; Pirkovič, 1993: 29–37).

Primer: Ljubljana – rimski zid na Mirju

Med letoma 1909 in 1912 je bilo pod vodstvom Walterja Schmidta arheološko raziskano območje ljubljanskega Mirja, ki je bilo v lasti nemškega viteškega reda, t. i. komende (*Deutscher Grund*). Del ozemlja je bil prodan za Mestno obrtno šolo. Ob tem je prišlo do odkritij arheoloških najdb, zaradi česar se je nemški viteški red pred morebitno prodajo preostalih parcel odločil za sistematične raziskave, ki jih je tudi sam financiral (Schmid, 1913: 61–62). V tem okviru je Schmid izkopal predel od južnega obzidja Emone do današnje Aškerčeve ceste (Schmid, 1910). Odkritja so bila tako pomembna, da je bilo na posvetu o prihodnosti komende 13. aprila 1910 sklenjeno, da se na tem delu ustanovi Muzej Emone. S tem bi ostaline ohranjali in prikazovali *in situ* (Schmid, 1913: 62). Po končanih izkopavanjih leta 1912 je Schmid skupaj z ravnateljem obrtne šole Ivanom Šubicem pripravil spomenico, naslovljeno na nemški viteški red, mestno občino in na Centralno komisijo (Schmid, Šubic, 1912).⁴ V njej so bile zastavljene glavne smernice programa za ureditev zidu in njegove okolice, pri čemer je bil izpostavljen pomen ohranitve zidu kot celote. V skladu s tem so bila izvedena tudi »najpotrebnejša ohranitvena dela, da se obvaruje zid, ki je bil po odstranitvi varujoče ga zemlje močno izpostavljen, pred nadaljnjim krušenjem« (Schmid v Stelè, 1928c: 11). Do leta 1914 je bila postopoma popravljena celotna zunanja fronta zidu. V skladu s takratnimi načeli in primeri dobre prakse⁵ je bil nivo ohranje-

4 Spomenica sledi naredbi za konservatorje iz leta 1912, ki med drugim pravi, da je v primeru premičnih predmetov v javni posesti treba poskrbeti za njihovo ohranjanje na kraju prvotnega namena ali uporabe. Le če to ni mogoče, naj se prestavijo v bližnji muzej. Kadar pa je treba dopolniti spomenik, naj se upošteva harmonija s starim, pri čemer naj se izogiba ponaredek (Baš, 1954: 28–29).

5 Schmid za zgled navaja Vindoniso v Švici, limes v Nemčiji ter Ostio in Rim v Italiji (Stelè, 1928c: 11).

Izsek iz zemljevida Ljubljane iz leta 1902, na katerem so vidne predvidene ceste, ki naj bi prečkale zid na Mirju (Koch, Rude, 1902).

nosti nakazan z linijo prodnikov. Nad njimi je bil nato zid dodatno pozidan s kamni iz ruševine do enotne (tudi današnje) višine (Hrausky idr., 1996: 61). Da bi preprečili erozijo, sta Schmid in Šubic predlagala, naj bo vrh zidu poraščen z zeleno rušo, nasip za zidom pa zasajen z nizkim grmičevjem oziroma drevjem (Schmid, Šubic, 1912: 3–4; Stelè, 1928c: 15). Poleg tega sta za preprečevanje vandalizma predvidela tudi ograjo z mestne strani, ki bi jo ponoči zaprli (Schmid, Šubic, 1912: 3).

Že takrat je eno največjih težav predstavljal promet. Na tem delu so bile na novo predvidene tri ceste. V Schmidovem času pa je bila že zgrajena Gorupova ulica (današnja Barjanska cesta).⁶ Najbolj problematičen je bil zahodni del zidu z vogalnim, t. i. okroglim stolpom pri Paichelovem zidu. Schmid in Šubic sta predlagala, naj se težki promet preusmeri na Gorupovo ulico, Ulica rimske legije pa bi ostala slepa ulica. Tako je bil na Centralni komisiji 13. septembra 1913 sprejet predlog, ki je predvideval odprtje ulice, a hkrati tudi ohranitev vogalnega stolpa (Stelè, 1928c: 14).

Po prvi svetovni vojni je varovanje dediščine tako znotraj kraljevine kot tudi na območju, ki je pripadlo Italiji, izhajalo iz avstrijskih osnov (Mikl-Curk, 1975: 109). Sistem pravnega varstva je še nadalje izhajal iz starih uredb. Čeprav so že pred prvo svetovno vojno nastajale pobude za sprejetje zakona, ki bi urejal področje varovanja dediščine, se to tudi v novi državi ni zgodilo.⁷ Podobno se je godilo tudi v javnimi službami. Takoj po prvi svetovni vojni se je v Beogradu po avstrijskem zgledu za področje konservatorstva pripravljalo mesto generalnega konservatorja, ki bi pokrival vso državo (Mole, 1970: 293). A takšna krovna ureditev se ni uresničila in organizacija služb je bila prepuščena lokalnim ravnam.

⁶ Zid je bil na tem delu prebit in uničen. Vendar le do nivoja ceste, kar so potrdila izkopavanja na Barjanski cesti leta 2006 (Plestenjak idr., 2006).

⁷ Okoli leta 1935 je bil sicer v pripravi prvi jugoslovanski spomeniškovarstveni zakon, vendar pa do njegovega sprejetja ni prišlo (Pirkovič, 1993: 30). Pri pripravi je sodeloval tudi France Stelè, ki je strokovno utemeljitev podal v članku *Problem spomeniškega varstva v Jugoslaviji* (Stelè, 1935).

Nekdanji Spomeniški urad za Kranjsko je že leta 1919 svoje delovanje razširil na celotno slovensko ozemlje znotraj kraljevine in v tem obsegu deloval vse do druge svetovne vojne.⁸ Spomeniški urad je v tem času še vedno zaposloval le eno osebo, in sicer do leta 1938 nekdanjega konservatorja Franceta Stelèta.⁹ Dotedanjo vlogo arheološkega inštituta so v tem času prevzela strokovna znanstvena društva (Muzejsko društvo Slovenije, Umetnostnozgodovinsko društvo v Ljubljani, Muzejsko društvo in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzejsko društvo na Ptuj in Muzejsko društvo v Škofji Loki).

Glavni problem varovanja dediščine v tem času je bilo pomanjkanje ustrezne zakonodaje. Zaradi neurejenosti razmer na državni ravni so določene uredbe nastajale na nižjih ravneh.¹⁰ Delno sta področje varovanja dediščine (zlasti nepremične) urejala tudi *Zakon o gozdovih* iz leta 1929 (Baš, 1954: 30; Gregorin, 1975: 95) in *Gradbeni zakon* iz leta 1931 (Čopič, Tomc, 1997: 140; Gregorin, 1975: 95). Štiriindvajseti paragraf slednjega je občinam naložil izdajo »posebne odredbe, ki bo ugotovila, kateri deli naselja imajo zgodovinski ali umetnostni pomen in katere stavbe imajo take lastnosti, da jih je treba varovati« (Gregorin, 1975: 95). Na podlagi tega paragrafa Gradbenega zakona je Mestna občina ljubljanska za svoje ozemlje leta 1934 sprejela *Začasen pravilnik o zaščiti zgodovinskih in umetnostnih spomenikov in zgradb ter zgodovinskih izkopavin*.¹¹ Ravnanje z arheološkimi ostalinami so urejali členi 6–11. Pravilnik je določal arheološka spomeniško zaščitena območja (7. člen),¹² ravnanje v primeru predvidene gradnje na teh območjih (8. člen) in v primeru morebitnih odkritjih najdb na drugih območjih (6. člen). Za izvedbo arheoloških raziskav na območju Ljubljane je bil pooblaščen izključno Narodni muzej.¹³ Lastnik zemljišča je moral vse predvidene posege prijaviti. Pred izdajo gradbenega dovoljenja je moral muzej v desetih dneh podati pisno izjavo o znanstvenem interesu na zemljišču. Če je bilo ugotovljeno, da so raziskave potrebne, je te nato tudi izvedel, in sicer na lastne stroške (8. člen). Dodatno je pravilnik urejal tudi restavratorske in konservatorske posege »vidnih ohranjenih arheoloških spomenikov« (10. člen).

Glavni arheološki konservatorski podvig v tem času je bila ohranitev prezentacije južnega zidu rimske Emone na Mirju, ki jo je zasnoval že Schmid. Po vojni se je gradnja stanovanjskih objektov južno od zidu intenzivirala. Ponovno je bilo vzpostavljeno vprašanje prometne ureditve, med meščani pa se je kazalo tudi nezadovoljstvo nad estetskim videzom zidu. Del zidu, ki je bil rekonstruiran in pozidan v času vojne,¹⁴ se je

⁸ Edina pomembnejša sprememba v delovanju urada se je zgodila leta 1930. Zaradi upravne razdelitve Kraljevine Jugoslavije na banovine se je Spomeniški urad preimenoval v Banski spomeniški referat in je v upravnih zadevah spadal pod bana (Baš, 1954: 29; Komelj, 1976: 10–11).

⁹ Stelè je leta 1938 postal redni profesor na Univerzi v Ljubljani. Njegovo mesto na referatu je nasledil France Mesesnel.

¹⁰ Leta 1921 je na primer Deželna vlada za Slovenijo z odobritvijo višjih oblasti izdala *Naredbo o varstvu umetnin pred izvozom* (Curk, Puc, 1989: 15; Jogan, 2008: 41).

¹¹ Hrani Ministrstvo za kulturo (MK), INDOK center, arhiv spisov: 1934/49. Pravilnik se je pripravil že od leta 1932. Osnutek je izdelal France Stelè, izhodišča za varovanje arheološke dediščine pa je pripravil Narodni muzej (Hrani MK, INDOK center, arhiv spisov: 1932/4 in 1932/29).

¹² Pod posebno zaščito so bila naslednja arheološka območja: območje Emone in njenih grobišč, območje Špice, grajskega griča, zgodnjerednjeveških pokopališč (med Ilirsko, Lipičevo, Rozmanovo cesto in Ljublanico) ter območje struge Ljubljance in Malega grabna.

¹³ Kranjski deželni muzej je po ustanovitvi nove države leta 1920 dobil vlogo narodnega muzeja. Do leta 1926 je bil še pod upravo t. i. Ljubljanske oblasti, naslednice Deželne odbora oziroma Deželne vlade, leta 1926 pa ga je pod jurisdikcijo prevzela država (Nabergoj, 2005: 159).

¹⁴ Zaradi vpoklica v vojsko pravi restavratorji ob teh delih niso bili prisotni.

ponekod začel podirati in obzidje je bilo vedno bolj ogroženo.¹⁵ Stelè se je zavzel za sanacijo zidu.¹⁶ Ponovno je predlagal že pred vojno sprejeto prometno ureditev, skupaj z arhitektom Jožetom Plečnikom (leta 1926) pa sta oblikovala predlog za ureditev zidu in njegove okolice ter ga predložila Mestnemu stavbnemu uradu.

Po tem predlogu naj bi se reševalo prometno vprašanje. Novi prehodi skozi zid naj bi bili nakazani z nadzidanimi elementi antične arhitekture (piramida, oboki, loki ...). Poleg tega bi bilo ob zidu urejeno sprehajališče. Pas ozemlja med zidom in sprehajališčem naj bi bil ograjen. Ograjena mesta bi bila zasajena s travo in plezalkami, ob poti bi bile klopce (Stelè, 1928c: 15). Leta 1926 je mestna občina Plečnikov predlog podprla in leta 1928 je Mestni stavbni urad začel rimski zid popravljati v skladu z načrtom. Sočasno se je pojavila iniciativa za porušitev zidu. Izražen je bil dvom nad znanstvenim pomenom in avtentičnostjo zidu. Med drugim naj bi se pojavljale trditve, da zid »ni resnično več rimski, nego je umetno sestavljen iz kamenja, ki ga dovažajo od drugod. Pristni rimski zid je le še v jedru tega zidu, večji del pa le v tleh ter se torej sploh ne vidi. Iz neštevilnih poprav je nastal nov zid, ki je torej historična laž. Zid dela le napotje.« (Slovenski narod 1928a.) Zahteve o poružitvi zidu so se sprva pojavljale v časopisnih pozivih, na koncu pa so bili predlogi podani v obravnavo tudi občinskemu svetu (Slovenski narod, 1928b). Stelè je z namenom, da bi tovrstne namere zavrnil in govorice ovrgel, v časopisu Slovenec objavil obsežno razpravo (Stelè, 1928a; id., 1928b), nato pa je slednjo izdal še v obliki samostojne knjižice z naslovom *V obrambo Rimskega zidu na Mirju v Ljubljani* (id. 1928c). Razprava je razdeljena v dva dela. V prvem je Stelè zbral mnenja osmih priznanih jugoslovanskih in tujih arheologov ter enega arhitekta,¹⁷ ki so v pismih potrdili njegovo pristnost ter znanstveni, kulturnozgodovinski in tudi družbeni pomen ostalin. V drugem delu razprave pa je Stelè odgovoril na aktualne kritike in podprl Plečnikov predlog ureditve, ki naj bi razrešil prometno ureditev ter tudi prispeval k estetski ureditvi okolice. Obenem se je zavzel tudi za arheološki rezervat, ki naj bi nastal ob obzidju in bi ga bilo treba dopolniti še z *in situ* prezentacijo kake stavbe (prav tam, 20). Leta 1934 so stekla dela na urejanju zidu, ki so bila dokončana leta 1936.¹⁸ Prezentacija rimskega zidu je bila narejena povsem po načrtu Jožeta Plečnika. Tako je zid pravzaprav dobil povsem novo in neavtentično podobo. Uporabljena rešitev izrazito odstopa od tedaj v konservatorstvu uveljavljenega Dehiovega pravila *konservirati in ne restavrirati*.¹⁹ Zakaj se Stelètu takšen poseg

15 MK, INDOK center, arhiv spisov: zabeležka z dne 14. aprila 1925 in poročilo z dne 9. julija 1924.

16 Na slabo stanje je Stelè opozarjal že od leta 1921. Mestni svet je že leta 1924 izrazil pripravljenost za obnovo zidu in temu namenil sredstva, a je bilo ugotovljeno, da občina ni bila lastnik zemljišča, na katerem je spomenik stal, temveč je bil to še vedno nemški viteški red (Arhiv MK, INDOK center, arhiv spisov: zabeležka z dne 15. julija 1924). Zato je bilo najprej treba rešiti lastniško vprašanje, šele nato so se lahko začela izvajati dela.

17 Stelè je s pismi naprosil za mnenje o pomenu in avtentičnosti zidu naslednje strokovnjake (ob imenih navajam nazive, s katerimi jih je opisal Stelè): Frana Bulića (največji še živeči jugoslovanski arheolog); Nikolo Vulića (profesor arheologije na Univerzi v Beogradu); Viktorja Hoffillerja (profesor arheologije na Univerzi v Zagrebu in direktor narodnega arheološkega muzeja v Zagrebu); Mihovila Abramovića (direktor Državnega arheološkega muzeja v Splitu; prej direktor arheološkega muzeja v Aquilei); Balduina Sario (profesor arheologije na Univerzi v Ljubljani); Emila Rejscha in Rudolfa Eggerja (direktor in tajnik Avstrijskega arheološkega inštituta; oba tudi profesorja arheologije na Univerzi na Dunaju); Walterja Schmida (profesor arheologije na vseučilišču v Gradcu) in Jožeta Plečnika (arhitekt in profesor).

18 Iz Stelètovih dopisov Stavbarskemu uradu in občini je razvidno, da so bila dela izvajana precej površno. Ker delavci niso imeli jasnih navodil, so morali dele zidu popravljati in celo podirati.

19 Za podrobnosti glej Pirkovič, 1993: 19–21.

ni zdel sporen, je moč razbrati iz njegovega članka *Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov* (Stelè, 1955). V njem pravi, da je v primeru, ko gre za pomembne elemente urbanistične ureditve, estetska vloga pomembnejša od dokumentarne. V teh primerih je kreativni poseg tenkočutnega arhitekta lahko upravičen, če s tem spomenik postane bolj uporaben (tudi iz gospodarskih razlogov) za sodobno življenje (Stelè, 1955: 5–12).

Po koncu vojne so se institucije varovanja dediščine znašle v hudi kadrovski in institucionalni stiski. Javne službe so bile ukinjene, mnogi muzeji in arhivi so bili med vojno izropani, marsikateri spomeniki poškodovani.²⁰ Avgusta 1945 je bil ustanovljen Zavod za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Ljudske republike Slovenije, s sedežem v Ljubljani.²¹ Ta je nasledil Spomeniškovarstveni urad in postal centralna republiška ustanova za varstvo in proučevanje spomenikov in naravnih znamenitosti na ozemlju Slovenije (Šijanec 1948: 6–7). Do leta 1965 pa se je v skladu z državno politiko decentralizacije organizirala mreža regionalnih zavodov. Razvoj ljubljanskega zavoda je precej kompleksen, saj sta v mestu sprva delovali kar dve instituciji: Spomeniški referat za Ljubljano in Gradbeni odbor za Staro Ljubljano (za podrobnosti glej Slabe, 1975). Obdobje socializma je bilo s stališča razvoja arheologije na ljubljanskem območju izjemno plodno. Od šestdesetih let prejšnjega stoletja so v mestnem središču, zlasti na območju nekdanje Emone, potekala številna gradbena dela. Cilj je bil obnova starega in vzpostavitev novega mestnega središča zahodno od Titove ceste (danes Slovenska in Dunajska cesta). Začelo se je z gradnjo Trga revolucije (danes Trg republike, 1961) in širitvijo Titove ceste (Konzorcij,²² 1963; severna emonska vrata, 1963–1968; Plečnikov podhod, 1965) ter nadaljevalo z gradnjo novega trgovsko-stanovanjskega naselja Ferantov vrt (1963) in telovadnice ob OŠ Majda Vrhovnik (1967) ter predvideno novogradnjo ob tovarni Šumi na Titovi cesti (1972–1973). Sprva so bile zaščitne arheološke raziskave ob gradbenih delih izjema (pri gradnji OŠ Majde Vrhovnik so bili na primer arheologi prisotni le ob izvedbi vhodne klančine), po sprejetju zakona leta 1961 pa so postale stalnica.²³ Poleg tega so bile leta 1964 sprejete smernice za urbanistični in regulacijski načrt Ljubljane, in ta je bil leto dni kasneje potrjen. Plan je za arheološka območja predvidel tri režime. Prvi je zahteval prezentacijo arheoloških objektov (Ferantov vrt, insuli XIII in XVII, Trg francoske revolucije), drugi je dopuščal možnost prezentacije, če bi prišlo do odkritja pomembnih najdb (celotna Emona, Šempeter in Grajski grič), tretji režim pa je zahteval le arheološke raziskave v primeru gradbenih del (Plesničar Gec, 1992: 67). Na podlagi tega je leta 1966 ljubljanska občinska skupščina sprejela tudi *Odlok o varstvu nepremičnih kulturnih spomenikov na območju občine Ljubljana-Center* (Glasnik, št. 6/66).

Vse to je močno pripomoglo k sistematičnemu izvajanju raziskav in tudi realizaciji prezentacij *in situ* (Plesničar Gec, 1992, 67). V Ljubljani

20 Tudi rimski zid na Mirju so okupacijske sile konec leta 1944 uporabile za utrjevanje svojih položajev. Zid je bil na več mestih prebit in močno poškodovan (MK, INDOK center, arhiv spisov: pismo Leonu Rupniku z dne 28. aprila 1945).

21 Leta 1950 se je ime skrajšalo v Zavod za spomeniško varstvo Ljudske republike Slovenije (Baš, 1954: 32–34; Jogan, 2008: 57).

22 Izkopavanje emonskega grobišča na tem najdišču je potekalo noč in dan, tudi pod reflektorji, in so ga po navedbah Curkove marsikje po Evropi navajali za vzgled (Curk, 1995: 74).

23 Novi zakon je določal, da je najditelj ob morebitni najdbi ostalin ob gradbenih delih zavezan obvestiti zavod (Jogan, 2008: 85).

Zaris zavarovanih območij po urbanističnem načrtu in dopoljenem regulacijskemu načrtu iz leta 1965 (Plesničar, Slabe, 1992: 8).

so v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja nastale številne prezentacije arheoloških ostalin, in sicer v različnih oblikah: arheološka parka (Jakopičev vrt, Starokrščanski center), prezentacije posameznih segmentov (zid ob Cankarjevem domu, kloaka na Aškerčevi cesti, severna emonska vrata, Emonec ob Plečnikovem podhodu), prezentacije v tlaku (Vegova ulica, Trg revolucije, Ferantov vrt) in ambientalne prezentacije (Ferantov vrt). Zelo pomembno pa je poudariti, da je odločitve o posameznih strokovnih postopkih sprejemala posebna komisija, ki je bila ustanovljena v okviru Zavoda za spomeniško varstvo SRS – Strokovna komisija za Emono.²⁴ V njej so bili predstavniki Zavoda za spomeniško varstvo, Mestnega muzeja Ljubljana, sodelavci SAZU, arhitekti, ki so bili v prezentacijo vključeni, ter po potrebi tudi drugi strokovnjaki.

Po osamosvojitvi se je konservatorska stroka soočala z drugačnimi problemi kot v preteklih obdobjih. Zakonodaja in službe so bile načeloma že vzpostavljene, čeprav je tudi v tem času prišlo do nekaterih sprememb, ki so posledica spremenjene družbene in lastniške ureditve (ZVKD, Uradni list RS, št. 7/99) pa tudi usklajevanja z mednarodnimi akti (ZVKD-1, Uradni list RS, št. 16/08). Reorganizacijo je doživela tudi spomeniška služba, ki se je znova centralizirala in od leta 1999 deluje pod okriljem enotne institucije – Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS).

Konservatorsko delo je v tem obdobju zaznamovalo predvsem dosledno uveljavljanje izvajanja predhodnih (zaščitnih) arheoloških raziskav pred gradbenimi posegi v mestnem središču. Začetno obdobje po osamosvojitvi je Ljubljani prineslo le en večji poseg v arheološko dediščino – NUK 2 (1990, 2008). V zadnjih osmih letih pa smo priča vnovičnega gradbenega pritiska v središču mesta (Šumi (2004/05, 2009), Tribuna

²⁴ Kdaj je bila komisija uradno ustanovljena, ni povsem jasno. Nekakšna komisija je delovala že v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Vodil jo je Nace Šumi, konservator na Spomeniškem referatu, ki je bil leta 1951 ustanovljen v okviru Mestnega muzeja. Ko je referat prešel pod Zavod za spomeniško varstvo, kateremu je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja načelovala Mica Černigoj, je bila komisija z dekretom tudi uradno imenovana (Mikl Curk, ustno, 14. maj 2010).

Arheološki park Zgodnjekrščansko središče (foto: David Badovinac). Pred gradnjo telovadnice ob Osnovni šoli Majda Vrhovnik so se leta 1967 začela zavarovalna izkopavanja. Arheološki park je bil odprt leta 1976 in je doživel eno večjo restavratorsko prenavo (leta 2007/2008) in tudi dve interpretativni posodobitvi (leta 2008 in 2012).

(2008), Emonika (2008), Kongresni trg (2009–2011), ljubljanska tržnica (2009, 2012), urejanje nabrežja Ljubljanice na Špici (2010–2011), Kozolec (2011) ...). Zaradi jasnih zakonskih določil v zvezi z izvedbo raziskav v tem času ni bilo večjih težav. Konservatorstvo pa se sooča z drugimi problemi, ki izvirajo iz spremenjenih družbenopolitičnih razmer. Na eni strani je razvidno, da imajo investitorji na dediščino vedno večji vpliv, ki se kaže predvsem v tem, da pri vrsti večjih projektov, ki so jih v zadnjih letih spremljale arheološke raziskave, zaradi finančnih ali drugih razlogov projekti niso dokončani (na primer Šumi, Tribuna, NUK 2, Emonika, Kozolec ...). Tako prezentacije niso bile realizirane. Poleg tega je sprememba družbenega sistema privedla tudi do aktivnejšega delovanja civilne družbe. Ta se s civilnimi pobudami zavzema za ohranjanje dediščine in občasno preko medijev skuša vplivati tudi na strokovne odločitve (na primer Tržnice ne damo). Spremembe so nastale tudi v strokovni kadro-

vski strukturi in v načinu sprejemanja odločitev o usodi dediščine. Če je prej odločitve sprejemala skupina zainteresiranih strokovnjakov (Komisija za Emono),²⁵ se je zdaj reševanje zadev preneslo na bolj formalnopravno raven. Komisija za Emono je konec osemdesetih let prejšnjega stoletja prenehala delovati. ZVKDS je postal pomembnejši akter pri definiranju postopkov ravnanja z dediščino, vloga Mestnega muzeja se je (zlasti z upokojitvijo prej zelo aktivne Ljudmile Plesničar Gec) zmanjšala. Pri upravljanju že vzpostavljenih prezentacij pa je bil glavni problem dejstvo, da upravljavalec ni bil definiran. Te naloge sta v zadnjih letih izvajala Mestni muzej in ljubljanska območna enota ZVKDS, a jasne odgovornosti, potrebni posegi in tudi financiranje do leta 2012 niso bili definirani. Prezentirana dediščina za zdaj tudi nima ustreznih načrtov upravljanja, ki bi izkazovali vizijo razvoja te dediščine, kot to zahteva obstoječa zakonodaja.

Pregled zgodovine konservatorskega delovanja kaže, kako pomembne so bile te odločitve za Ljubljano. Vzpostavitev pravnih podlag je privedla do sistematičnega izvajanja arheoloških raziskav, katerega posledica je dobro strokovno poznavanje najstarejše zgodovine našega glavnega mesta. Po drugi strani pa je delo konservatorjev in drugih varuhov dediščine v zadnjih stotih letih omogočilo, da se Ljubljana danes ponaša s kar petnajstimi prezentacijami arheološke dediščine *in situ*. Tako je dediščina kljub prenekateri težavi, s katero se sooča, danes vpeta v podobo modernega mesta in sodobni družbi ponuja različne opcije uporabe, tudi gospodarske (na primer turizem), ki sicer še čakajo na boljšo izrabo.

Korak za korakom do preventivne arheologije

MATIJA ČREŠNAR, DIMITRIJ MLEKUŽ, BARBARA NADBATH, GAŠPER RUTAR

V zadnjih desetletjih arheologija s široko meddisciplinarno usmeritvijo v svoje raziskave uvaja številne nove tehnike, metode in postopke, ki so večinoma prevzeti iz drugih ved in prirejeni za specifične potrebe arheologije. Razvile so se nove tehnike datiranja materialov, določanja izvora in sestave materialov, različne nedestruktivne metode opazovanja in beleženja tako pri študiju najdb kot pri študiju najdišč in celotnih pokrajin.

Raziskave arheološke dediščine so sedaj razdeljene po stopnjah in vključujejo široko paleto metod; vsem pa je skupno, da poskušajo s čim manj posegi v ostaline o njih izvedeti kar največ. Tako so se oblikovali sklopi neinvazivnih metod, kot so na primer lidarsko snemanje, aerofotografija in geofizikalne raziskave, ter šibkoinvazivnih metod, ki jih sestavljajo različne oblike vzorčenja, kot so ekstenzivni in intenzivni terenski pregledi, jedrne vrtnice itn.

Ob vsem naštetem je za razvoj slovenske arheologije in za dobrobit kulturne dediščine nasploh najpomembnejša vpeljava načel preventivne arheologije, ki so ob uveljavitvi novih metod prinesla tudi miselni preskok in novo perspektivo opazovanja. Od opazovanja in beleženja posameznih najdb in posameznih najdišč se je sedaj pogled razširil na celoten prostor oziroma krajino. Doslej pogosto spregledana območja med posameznimi znanimi najdišči ali točkami v prostoru so sedaj deležna podrobnejše obravnave. Tako pogosto poleg že dolgo znanih najdišč odkrivamo nove, na površju sicer že popolnoma zabrisane sledi preteklosti, ki dopolnjujejo in dograjujejo našo podobo o preteklosti. S tem, ko jih prepoznamo, omogočamo njihovo varovanje.

Arheološka dediščina je opredeljena kot trajni vir, ki ga je treba ohranjati celostno, predvsem z usmerjanjem posegov, ki bi lahko povzročili uničenje. Malteška konvencija tako predstavlja logično stopnjo v razvoju načel celostnega varstva arheološke dediščine, ki mu v zadnjih petdesetih letih lahko sledimo v različnih listinah, priporočilih, direktivah in konvencijah. Hkrati Malteška konvencija dopolnjuje in zamenjuje Londonsko konvencijo iz leta 1969.

Preventivna arheologija je izšla iz spremenjenih družbenih in gospodarskih razmer zadnje četrtine 20. stoletja. Če so v preteklosti največje grožnje arheološki dediščini predstavljali nelegalni izkopi in plenjenje, se v zadnjih desetletjih srečujemo z velikim porastom novih gradenj, najsi so to gradnje individualnih hiš, občinskih industrijskih con ali velikih državnih infrastrukturnih projektov. Prav pri največjem med njimi, pri gradnji slovenskega avtocestnega križa, so bili v slovensko arheološko terensko prakso vpeljani moderni postopki odkrivanja in raziskovanja najdišč. Skupina za arheologijo na avtocestah Slovenije (SAAS), ki je delovala v okviru ZVKDS, je po letu 1993 na območju avtocestnega križa pričela izvajati terenske preglede in druge neinvazivne in šibkoinvazivne raziskave in tako le dve leti po sprejetju Evropske konvencije o varstvu arheološke dediščine začela v praksi udeleževati načela preventivne arheologije. Rezultat je bil za vse presenetljiv. Le na 250 kilometrih bodoče avtoceste je bilo pred pričetkom gradnje odkritih in raziskanih 176 novih arheoloških najdišč. Številna med njimi so močno spremenila naše vedenje o poselitvi ozemlja Slovenije v preteklosti. Delovanje skupine SAAS je omogočilo

²⁵ Posamezniki so se osebno zelo angažirali. Nekateri celo do te mere, da so sodelovali v političnem življenju. Ljudmila Plesničar Gec je bila na primer leta 1978 predlagana za kandidatko za vodilno funkcijo v mestni regionalni samoupravni interesni skupnosti za kulturo v občini Ljubljana Center (T P 1977).

uspešno vpeljavo koncepta preventivne arheologije v strokovni in konservatorski prostor. Največjo prelomnico v tem kontekstu predstavlja uvedba predhodnih arheoloških raziskav, s katerimi je moč v sorazmerno kratkem času pregledati velike površine, z njimi pa pridobimo vedenje o obstoju dediščine na območju načrtovanega posega. Naslednjo pomembno prelomnico predstavlja vključitev načel in postopkov preventivne arheologije v Zakon o varstvu kulturne dediščine, kar daje zakonsko podlago za izvedbo predhodnih arheoloških raziskav v fazi sprejemanja prostorskih aktov. V naslednjih dvajsetih letih smo bili priča vedno močnejšim pritiskom na prostor; vrstile so se gradnje velikih državnih infrastrukturnih projektov, kot so gradnje cest, avtocest, plinovodov, daljnovodov itn. Nič drugače ni na lokalni ravni z gradnjo industrijskih con, trgovskih centrov, stanovanjskih sosesk itd. Po nekaterih ocenah je bilo na višku »gradbene mrzlice« vsak dan urbaniziranih 9 hektarjev kmetijskih zemljišč,¹ poleg vsega ostalega je bilo tako neposredno ogrožene tudi vedno več arheološke dediščine. Iz izkušenj izhaja, da je »reševanje« arheološke dediščine neposredno pred izvajanjem posegov v prostor ali med njim neprimerna praksa, tako s stališča varovanja dediščine kot s stališča potreb investitorjev.

Center za preventivno arheologijo (CPA) je začel delati leta 2009 in v tem času je na območjih državnih prostorskih načrtov izvedel več kot 50 raziskav v skupnem obsegu približno 80.000 hektarjev površin. S sistematičnim proučevanjem in ponovnim vrednotenjem historičnih virov in kart, analizami aeroposnetkov in podatkov lidarskih snemanj ter nadgradnjo dosedanjih podatkovnih baz v celovit sistem smo poleg znanih (in registriranih) arheoloških najdišč evidentirali številna potencialna arheološka najdišča ali druge znake pretekle poselitve našega prostora. V državnem registru nepremične kulturne dediščine, ki je že več let dostopen tudi planerjem, je registriranih le 39 odstotkov (ali 3.073) od vseh (tudi potencialnih) arheoloških najdišč, obravnavanih v dosedanjih kabinetnih raziskavah CPA, dodatnih 20 odstotkov (1.540) potencialnih arheoloških najdišč je registriranih, a kot profana, stavbna ali druga dediščina, kar 41 odstotkov (3.232) najdišč, ki so vključena v postopek presoje za bodoče gradbene posege, pa je identificiranih na novo med kabinetnimi raziskavami.² Terenske raziskave v obliki ekstenzivnih terenskih pregledov so bile v štirih letih izvedene na skoraj 2.500 hektarih površin, pri čemer je bilo odkritih 154 novih, danes še potencialnih arheoloških najdišč.

V skladu z uvajanjem načel preventivne arheologije in vključevanjem varstva arheološke dediščine v prvo fazo prostorskega načrtovanja je stroka morala na novo premisliti o ustreznosti obstoječih raziskovalnih postopkov. V sistematiziranem in sistematičnem večstopenjskem pristopu so se pri odkrivanju arheoloških sledov v krajini kot posebej učinkovite pokazale metode daljinskega zaznavanja. V relativno kratkem času svoje uporabe so postale ključen element preventivne arheologije, njihovi rezultati pa predstavljajo temeljni podatek v postopku priprave ocene arheološkega potenciala območja raziskav.

Daljinsko zaznavanje je nabor metod, s katerimi lahko od daleč, običajno iz zraka, opazujemo površje Zemlje. Sem uvrščamo aerofotografijo, satelitske posnetke, lasersko snemanje, termično snemanje itn. Opazovanja iz zraka so hiter, sistematičen, neinvaziven in relativno cenen način

pridobivanja podatkov o arheoloških najdiščih in zgodovini krajine.

Aerofotografija temelji na opazovanju znakov, kot so različne barve tal (barvni znaki), razlike v rasti posevkov (vegetacijski znaki) in senc (topografski znaki), ki lahko neposredno ali posredno kažejo na arheološke ostaline pod površjem. Aerofotografija v Sloveniji ni bila nikoli široko uporabljen postopek raziskav. Razlogov za to je več. Prvi je, da je večina Slovenije, okoli 60 odstotkov, prekrita z gozdom, kjer so tla zastrta z vegetacijskim pokrovom, ki domala onemogoča rekognosciranje s pomočjo aerofotografije. Za sistematično opazovanje so najprimernejše velike površine, posejane z monokulturami, kjer lahko opazujemo pokrajino kot celoto ter lažje zaznamo razlike v barvi in teksturi tal in posevkov med morebitnimi arheološkimi strukturami in okolico. V Sloveniji, za katero so značilne razgibana topografija, heterogena geološka podlaga in razdrobljena zemljiška razdelitev z različnimi posevki, pogosto z različnimi cikli rasti, je opazovanje vegetacijskih in barvnih znakov oteženo. Tako ni nenavadno, da so edini pomembni uspehi aerofotografije v Prekmurju, kjer je pokrajina primernejša za opazovanje. V prid večji uporabi aerofotografije ni bila niti doktrina varstva dediščine, ki je do pred nedavnim temeljila predvsem na varovanju posameznih najdišč in ne krajine kot celote. Tako je bila poglavitna metoda opazovanja prostora topografija, iskanje najdišč v pokrajini z opazovanjem s tal in s pomočjo informatorjev. Topografija je bila in je zelo uspešen način prepoznavanja določenih tipov najdišč, vendar z njo pokrajine ni moč opazovati sistematično in v celoti.

Druga pomembna tehnologija, ki se je začela uveljavljati v prvih letih tega tisočletja, je lasersko skeniranje površja. Besedna zveza lasersko skeniranje opisuje vsako tehnologijo, ki natančno in pogosto meri razdaljo od naprave do cilja s pomočjo laserja. Te meritve zbere kot množico koordinat ali oblak točk, iz katerega je moč pridobiti podatke o obliki predmeta, ki ga skeniramo. Lasersko skeniranje površja, pogosto se uporablja izraz lidar (LiDAR, Light Detection and Ranging), je metoda daljinskega zaznavanja, s katero je moč zelo natančno izmeriti Zemljino površje.

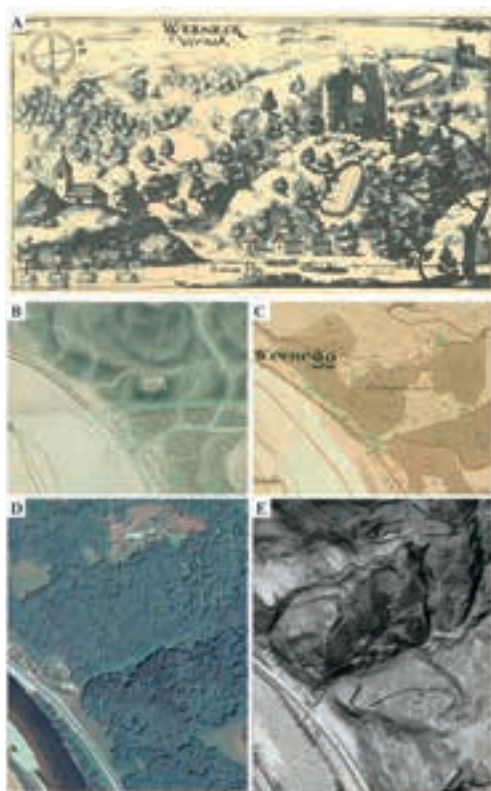
Lidar zazna višino tal in vseh predmetov na površju. Pri napol prosojnih predmetih, kot so na primer drevesa ali druga vegetacija, se del žarka odbije od listnega pokrova ali vej, del pa prodre do tal. Tako lahko opazujemo tudi tla pod vegetacijo, kar je izrednega pomena za gozdnato Slovenijo. Velike površine, ki jih prej ni bilo mogoče sistematično opazovati, so tako postale vidne. Gozdovi so ob tem tudi območja, kjer so zaradi omejenih človeških posegov arheološki sledovi zelo dobro ohranjeni. Da lahko z lidarjem zaznamo arheološke sledove, morajo biti ti na površju vidni kot grbine, vdrtine in izbokline. Takšni ostanke so na primer nasipi, zidovi, groblje ali pa vkopi, jame in jarki.

Z analizo lidarskih digitalnih modelov terena smo v zadnjih letih odkrili množico novih arheoloških najdišč, kot so gomile, gradišča in gradovi, z njegovo pomočjo lahko tudi mnogo bolje določimo in razumemo vsebino, obliko in strukturo že znanih najdišč. Tako lahko včasih z lidarjem mnogo natančneje zamejimo posamezno arheološko najdišče ter dokumentiramo in določimo njihove posamezne strukturne dele, kot so obrambni jarki, nasipi, zidovi, gomile ipd.

Toda poleg običajnih najdišč in njihovih delov s tovrstnim raziskovanjem prostora odkrivamo tudi vrste najdišč, ki jih doslej nismo prepoznali. S pomočjo lidarja smo tako prvič sistematično beležili tudi apnenice, kopišča, kamnolome, sledove rudarjenja ter ostanke srednjeveške poljske

¹ Glede na podatke rabe tal (vir: Splet 1) oziroma 8 odstotkov v desetih letih (1997–2007), glej Vrščaj, 2007: 272–273.

² Glej tudi Rutar in Črešnar, 2011; Nadbath in Rutar, 2012.

Grad Vernek na bakrorezu iz *Topographia Ducatus Caribolae Modernae* (Valvasor, 1679: 299) (A), grad Vernek na izrezu iz karte Sava, 1807 (B), grad Vernek na izrezu iz franciscejskega katastra za Kranjsko AS176, katastrska občina Hotič (nem. Hottitsch) (C), območje gradu na ortofoto posnetku (D) in isto območje na digitalnem modelu terena, izdelanem iz lidarskih podatkov (izvedba: D. Mlekuž in G. Rutar) (E).

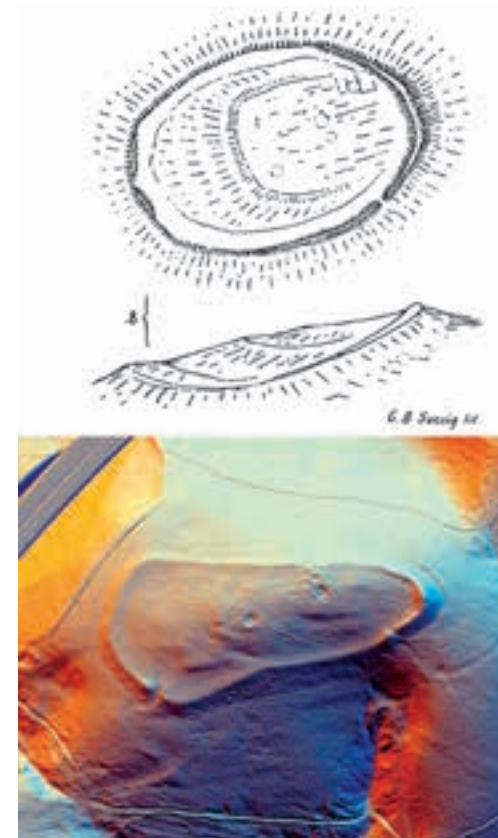
razdelitve, sledove človeškega premikanja oziroma t. i. ugreznjene poti itn.

Po drugi strani z množico novih najdišč in sledov, ki so rezultat uporabe lidarja, začnemo arheološko dediščino razumevati in dojemati drugače. Nič več ne gre le za izolirana najdišča, temveč za nepretrgan niz sledov, ki je rezultat tisočletij bivanja v prostoru, kopičenja, preurejanja in predelovanja ostankov iz preteklih obdobij.

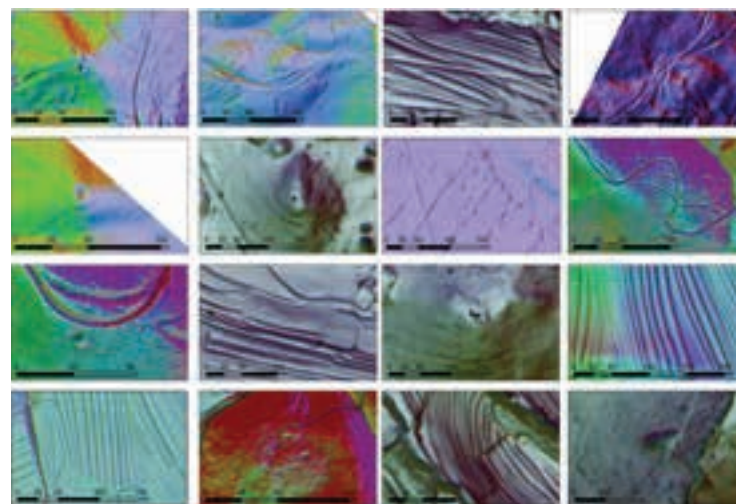
Krajina ima torej veliko časovno globino, najpogostejša metafora za opisovanje njene časovne globine in načina, kako nastaja, je palimpsest, tj. pergament, kjer je starejše besedilo izbrisano, da nastane prostor za novega. A sledovi starejšega besedila ostanejo in tega je moč v celoti ali delno prebrati, včasih pa le zaslediti njegov nekdanji obstoj.

Tako smo v okolici Škocjana na Krasu odkrili sledove prazgodovinske zemljiške razdelitve, saj so ljudje že tudi v predrimskem času obdelovali zemljo in ustvarjali stalne meje v obliki zemljenih in kamnitih nasipov in grobelj. Čiščenje in obdelovanje krajine je v njej pustilo trajne sledove. Čeprav so prazgodovinska polja prekrila kasnejša, predvsem srednjeveška in novoveška, lahko fosilne sledove prazgodovinskega poljedelstva ponekod na Krasu še najdemo. Najboljši primer so zemljene gomile in nasipi, ostanki polj nepravilne oblike v bližini Gorič.

Srednjeveško poljedelstvo je morda najintenzivnejši poseg pred moderno dobo, ki je usodno zaznamoval današnjo krajino. Zanj so značilna polja z visokimi hrbtmi, ki so običajno vezana na zemljiško razdelitev na delce. Polja so bila sistematično razdeljena na dolge in ozke njive (jermene, delce). Posest v lasti posameznih kmetij je bila enakomerno razporejena po različnih delih vaškega zemljišča, t. i. odprtih poljih. Na vsakem

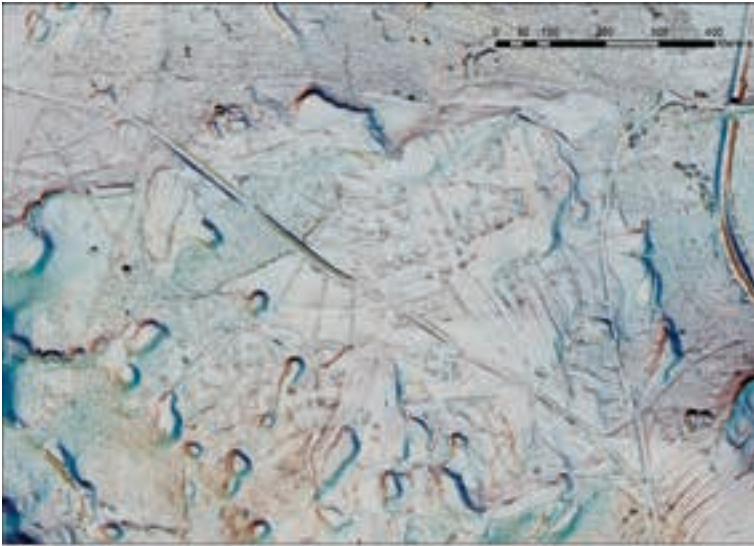
Gradišče Bandera nad Potočami pri Senožečah. Načrt po C. Marchesettiju (zgoraj; Marchesetti 1903, tav. V: 8) in na lidar posnetku (spodaj) (izvedba: D. Mlekuž in G. Rutar).

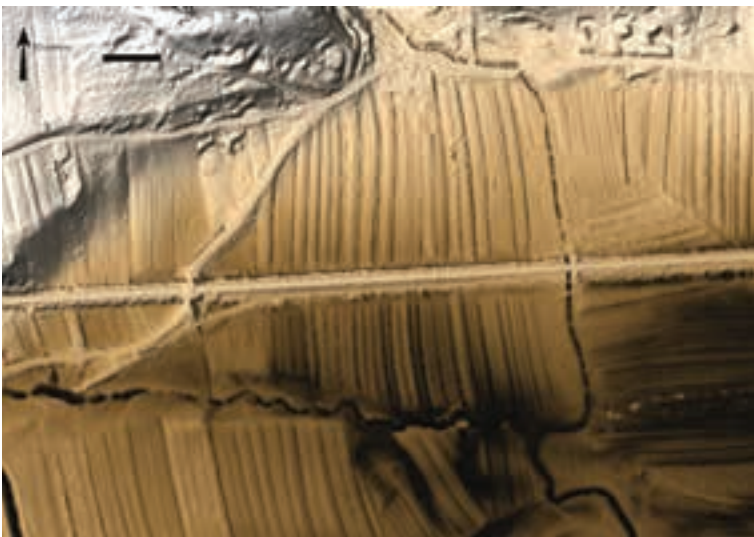
Različni sledovi človeških aktivnosti, ki jih lahko prepoznamo na digitalnih modelih terena, izdelanih iz lidarskih podatkov: parcelne meje, kopišča, apnenice, poti, steze, njive, kulturne terase, kamnolomi, različne jame ... (izvedba: D. Mlekuž).

delu je bila kmetija zastopana z enim deležem oziroma poljem, na polja pa je bilo vezano tudi triletno kolobarno menjavanje poljščin s praho.

Moderna poljska razdelitev se večinoma ne pokriva z razdelitvijo na delce. Polja z visokim hrptom ponekod ostajajo ohranjena le še v fragmentih. Spremembe načinov kmetovanja so povzročile, da so polja z

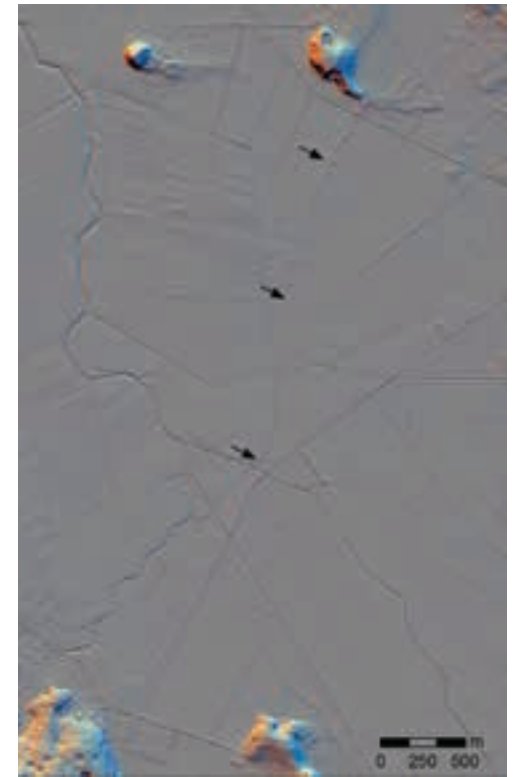
Zemljene gomile in nasipi nepravilnih oblik pri Goričah so ostanki prazgodovinskih polj. Na severu so bila polja omejena z zidom. Srednjeveške njive so ponekod uničile ostanke prazgodovinskih polj (izvedba: D. Mlekuž).

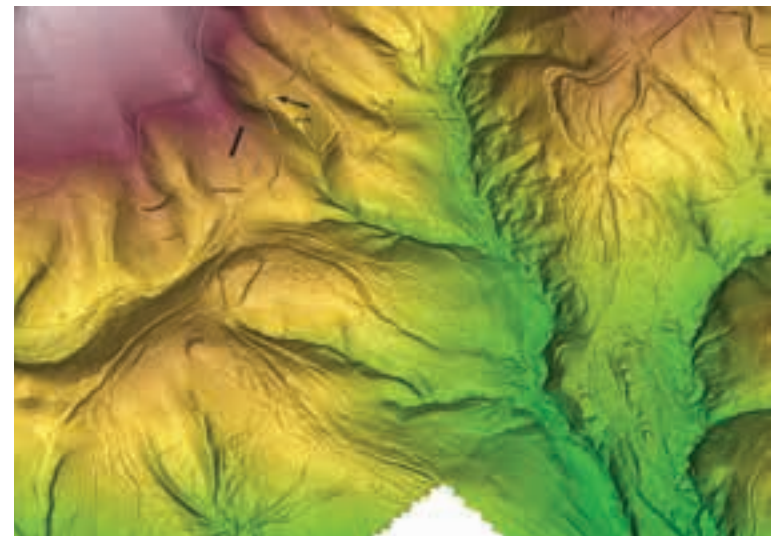
Dolina Dravinje, ostanek fosilnih srednjeveških polj z visokimi hrbti (izvedba: D. Mlekuž).

visokimi hrbti marsikje popolnoma preorana in s tem izbrisana. Polja z visokimi hrbti so pomembna tudi zato, ker to niso klasična arheološka najdišča, so sledovi pretekle obdelave tal, fosilizirane zaradi spremembe polj na težkih ilovnatih tleh v travnike in pašnike. Vendar so še vedno del današnje krajine in pričajo o njeni časovni globini.

Med sledove, ki do pred nedavnim skorajda niso bili predmet raziskav o preteklosti in jim doslej ni bila, če odmislimo grajene ceste, posvečena malodane nobena pozornost, so sledovi človekovega premikanja po pokrajini. Ob tem, da smo na podlagi lidarskih posnetkov locirali številne rimske ceste, smo odkrili tudi mnogo bolj vsakdanje, a nič manj zanimive sledove mobilnosti, kot so na primer ugreznjene poti. Te nastanejo zaradi skupnega delovanja prometa (ljudi, živali, vozov) in erozije. Ob intenziv-

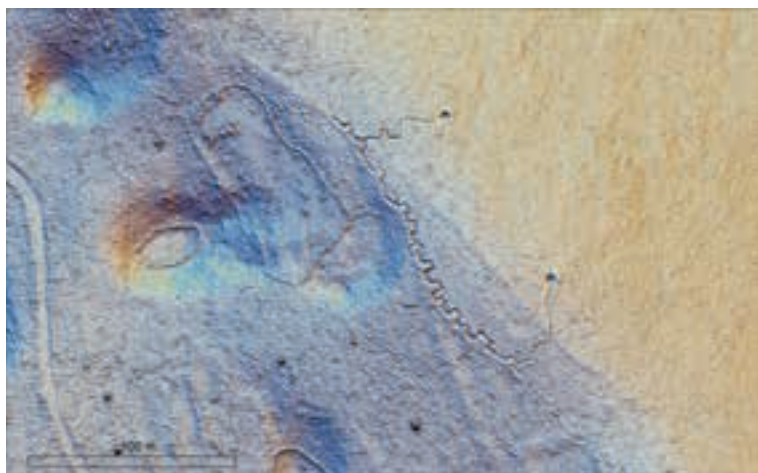

Sled rimske vicinalne ceste čez Ljubljansko barje med Škofljico in Igom (izvedba: D. Mlekuž).

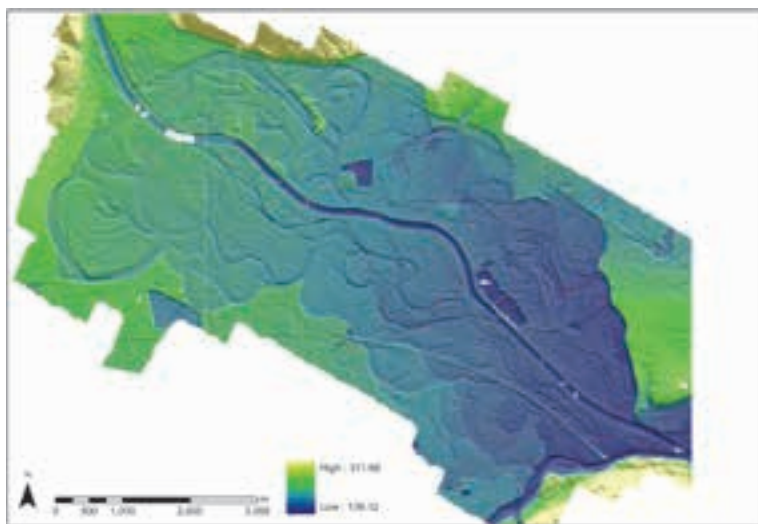

Ugreznjene poti med prazgodovinskimi gomilami pri Tupaličah na Gorenjskem (izvedba: D. Mlekuž).

ni uporabi in na primernih tleh lahko ugreznjene poti nastanejo v nekaj desetletjih. Ko postane pot preveč blatna in neprehodna, jo ljudje opustijo in ob njej speljejo novo. Nastanejo razvejena območja ugreznjenih poti, ki pričajo o vsakodnevem premikanju v pokrajini. Prej kot komunikacije v ožjem pomenu besede jih lahko razumemo kot široke koridorje premikanja, ki običajno potekajo po grebenih in se tako izogibajo zamčvirjenim dolinam. Ob tem ugreznjene poti na robovih gozdov običajno tudi niso prepoznavne, saj jih je kasnejša (srednjeveška) obdelava tal

Pared pri Rodiku, ostanki jarkov iz prve svetovne vojne (izvedba: D. Mlekuž).

Krško polje med Krškim in Brežicami, sledovi opušenih korit reke Save na (izvedba: D. Mlekuž).

izbrisala. Nekatere med njimi lahko povežemo z arheološkimi najdišči in so zelo verjetno precej stare.

V pokrajino so neizbrisne sledove vtisnili tudi smrtonosni spopadi 20. stoletja. Postavitev strelskih jarkov, topniških položajev, mitraljeških gnezd ... se ni ozirala na obstoječo historično krajino, temveč je upoštevala zgolj vojaško logiko nadzora prostora, moči in prevlade. Iz načina umeščanja v prostor, oblike in načina gradnje lahko razberemo njihov namen, vojaško doktrino in njihove graditelje: avstro-ogrsko vojsko, starojugoslovansko vojsko, italijansko armado ali jugoslovansko ljudsko armado.

Lidar je tako odlično orodje za preučevanje arheoloških pokrajin, še posebej to velja za stabilne pokrajine, kjer je palimpsest človeških aktivnosti dobesedno odtisnjen na površini pokrajine in kjer je ritem naravnih procesov spreminjanja krajine v primerjavi z antropogenimi aktivnostmi zelo počasen. Vendar je lidar uporaben tudi za razumevanje uničenja in ohranjanja preteklih krajin. Z njegovo pomočjo lahko odgovorimo na vprašanja, kot so: kaj vidimo v pokrajini, zakaj vidimo le to, kar vidimo,

kaj manjka, kaj je bilo uničeno, kaj je morda še skrito. Tako je v zelo dinamičnih krajinah, kot je poplavna ravnica Save, raba lidarja predvsem omejena na prepoznavanje uničenja in sprememb v pokrajini in ne toliko na iskanje arheoloških sledov in kulturne krajine. Lidar nam iz palimpsesta uničenj, preoblikovanj in sprememb popravne ravnice pomaga izluščiti prostore, kjer so starejše površine/krajine boljše ohranjene in ki imajo boljši potencial za ohranjanje arheoloških in paleoekoloških zapisov in kulturne krajine.

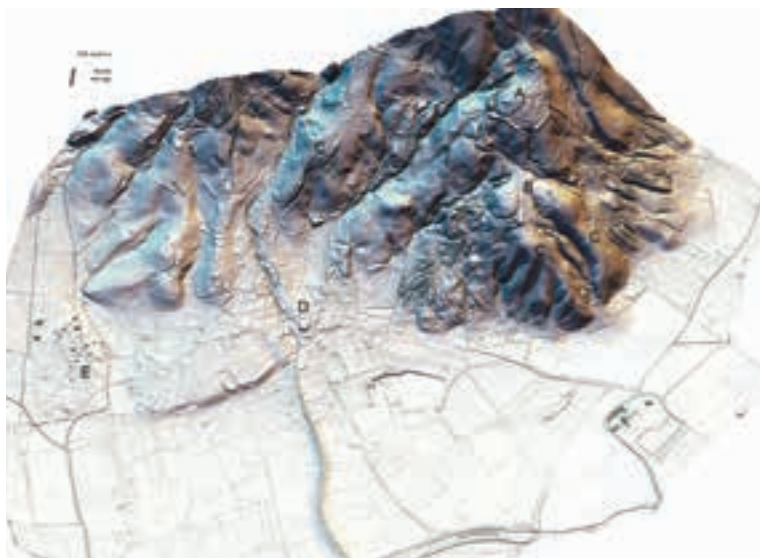
Je pa lidar metoda, ki je najučinkovitejša, ko jo kombiniramo z drugimi metodami, kot so geofizikalne metode, površinski ali podpovršinski terenski pregledi in naravoslovna vzorčenja. Lidar tudi v teh primerih prinaša novo kvaliteto, saj zaradi velikih površin, ki jih pokriva, in z jasno sliko površja omogoča, da lažje načrtujemo druge raziskave in postavimo rezultate raziskav v širši kontekst.

MOČ KOMPLEMENTARNOSTI

Neinvazivne tehnike daljinskega zaznavanja, kot so aerofotografija, lidar in geofizikalne raziskave, na posreden ali neposreden način vsaka s svojega zornega kota osvetljujejo arheološko dediščino. A največjo moč imajo združene ter v kombinaciji z nizkoinvazivnimi terenskimi vzorčenji. Na takšen način so zasnovane tudi raziskave arheološkega kompleksa Poštela pri Mariboru, ki jih izvajamo skupaj s sodelavci z Oddelka za arheologijo FF UL in vodja katerih je prof. Biba Teržan (Teržan idr., 2012; Črešnar, Mlekuž, 2013). Osrednje mesto ima utrjena višinska naselbina Poštela, prvič obojdena v času starejše železne dobe, ki je bila kasneje še večkrat (kratkotrajno) poseljena. Pod njo se razprostirajo obsežna pripadajoča grobišča. Gre za razmeroma dobro poznano arheološko najdišče, ki je že več kot stoletje predmet različnih arheoloških raziskav. Ko je sistematično objavljeno dostopno gradivo leta 1990 Poštelo dokončno utrdilo med najpomembnejšimi najdišči starejše železne dobe med Alpami in Panonijo, ni bilo slutiti, da bo dve desetletji kasneje najdišče zasijalo v povsem novi luči.

Tehnološki napredek in posledičen metodološki razvoj sta v arheologijo vnesla do pred kratkim nepredstavljive možnosti raziskav. Osnovo za novo pot raziskovanja Poštele je ponudil lidarski posnetek širšega območja, ki je razkril številne nove podatke, ki jih dotlej nismo poznali. V sklopu višinske naselbine in nasipov, ki jo obdajajo, so se začeli razkrivati detajli, ki kažejo na nekatere spremembe, morda razložljive tudi z naravnimi procesi. V okolici naselja so bile jasno prepoznane številne ugreznjene poti, ki jih lahko razumemo kot pristopne koridorje do naselja. Pomembno mesto imajo pri njihovi umeščenosti tudi gomilna grobišča, ki so ključna za razumevanje celotnega kompleksa. Lidar je ob tem razkril, da vsako gomilo obdaja jarek, kar je po eni strani pomemben podatek o načinu nasipavanja plaščev gomil, po drugi strani pa jarki, njihovo dotikanje in medsebojno sekanje sporočajo mnogo več. Gomilna grobišča tako sestavljajo grozdasto razporejene skupine gomil s pogosto večjo gomilo v središču in okoli nje nanizanimi manjšimi gomilami, na katere se lahko neposredno vežejo še druge.

Če se ustavimo pri najbolj jasnih novih dognanjih, ki jih razkriva lidar, jih lahko nemudoma dopolnimo z rezultati geofizikalnih raziskav. Te

Poštela pri Mariboru, lidar posnetek širšega kompleksa, na katerem so med drugim vidni: utrjeno višinsko naselje (A), grobišča na ravnici Habakuk pod njim (B), koridorji ugreznjenih poti (C), največja, t. i. Kosova gomila v Razvanju (D) in gomilno grobišče na Pivoli (E) (izvedba: D. Mlekuž).

so ne le potrdile obstoj jarkov okoli gomil, ampak smo z njimi jasno lahko prepoznali tudi kamnite grobne kamre in nasipe gomil ter v nekaterih primerih že prepoznali poškodovanost ali celo pretežno uničenje nekaterih gomil. Pomemben prispevek so tudi raziskave nasipov naselbine, s katerimi smo lahko potrdili, da nasipi sledijo naravnim danostim terena. Nadalje je bil z geofizikalnimi raziskavami dokazan obstoj geološkega preloma. Ta podatek lahko povežemo z domnevo, ki izhaja iz skupne geološko-arheološke analize lidarskih posnetkov in terenskih opazovanj, da je del nasipa, ki je ležal nad geološkim prelomom, v nekem trenutku zdrsnil po pobočju. V tem delu je bila nato potrebna obnovitev nasipa, prepoznana na lidarskem posnetku.

Seveda ne gre vseh geofizikalnih metod dajati v isti koš, saj gre za nabor metod, ki vsaka prepozna določene fizikalne lastnosti okolja in arheoloških struktur v njem. A namen tega vpogleda v projekt ni drobljenje zgodbe do nerazpoznavnosti in izgubljanja v detajlih. Kar velja izpostaviti, so predvsem izkušnje, ki jih posamezniki in stroka pridobivamo. Izkušnje, kje so omejitve posameznih metod v določenih okoljih in kje nam posamezna metoda odkrije največ, kaj zadostuje, da lahko z gotovostjo trdimo, da imamo opravka z arheološko dediščino, in kaj je treba storiti, da njene ostanke tudi vsebinsko opredelimo in ocenimo njeno ohranjenost in morebitno ogroženost.

Izkušnje, ki jih je slovensko varstvo kulturne dediščine pridobilo s projektom gradnje avtocest, so vodile v vključevanje načel preventivne arheologije v zakonodajo in ustanovitev Centra za preventivno arheologijo ZVKDS. Glavni rezultat predhodnih arheoloških raziskav je karta arheološkega potenciala, dokument, ki opozarja na znana arheološka najdišča in sledove ter na območja, kjer ti sledovi potencialno obstajajo. Načrtovalci uporabljajo te karte, da se izognejo območjem z visokim arheološkim potencialom, saj bi bila tam zahtevana dolgotrajna in draga zaščitna izkopavanja, ki bi uničila arheološke sledove. Uspešno varovanje

arheološke dediščine tako pomeni, da pridobimo čim več informacij o arheoloških sledovih na velikih območjih. Le s poznavanjem sledov, njihovim obsegom, obliko, vsebino in ohranjenostjo lahko arheološko dediščino ustrezno zaščitimo. To pomeni, da s predhodnimi raziskavami opazujemo zelo velike, tudi do nekaj sto kvadratnih kilometrov obsegajoče površine. Z naborom metod v sklopu preventivne arheologije odkrivamo in natančno dokumentiramo množico sledov človeških aktivnosti v preteklosti. Prav velika količina podatkov prinese novo kakovost pri njihovem razumevanju. Ob tako pomnoženem številu ostankov iz preteklosti začnemo razumevati krajino kot celoto. Ta ni več skupek relativno redkih in dobro zamejenih najdišč ter praznih prostorov med njimi. Krajina tako postane celota, posuta z ostalinami nekdanjih človeških aktivnosti.

Vpeljava in razvoj preventivne arheologije v slovensko prakso varovanja arheološke dediščine prav zaradi velike količine novih podatkov sovpada tudi z vpeljavo novih geoinformacijskih tehnologij. Obvladovanje velikega števila najdišč in območij na velikih površinah zahteva uporabo modernih geoinformacijskih orodij, predvsem geografskih informacijskih sistemov (GIS). Le tako je moč veliko količino podatkov, pridobljenih na različne načine, združevati, nadgrajevati ter dolgoročno vzdrževati in upravljati. Pogoj za ustrezno celostno varovanje dediščine je torej znanje. Brez poznavanja in razumevanja sledov, njihovega nastanka, načinov, kako so se preoblikovali in se navezali na starejše sledove in značilnosti, je vsako varovanje zaman.

A mnoga izmed teh novoodkritih sledov niso arheološka najdišča v klasičnem pomenu, vsaj ne na način, kot jih je razumela dosedanja praksa varovanja arheološke dediščine in kot jih večinoma razume tudi širša javnost. Pogosto so del sodobne »žive« krajine in so v (spremenjeni) uporabi še danes. To naredi krajine in njihovo varstvo še bolj zapletene in tu postane arheologija partner drugim strokam, ki se ukvarjajo z varovanjem krajine kot celote. Historične krajine so tako eden najpomembnejših zapisov človeškega delovanja v preteklosti in hkrati življenjski prostor, kjer se soočajo interesi mnogih udeležencev. Historične krajine tako postajajo torišče prostorskega načrtovanja, razumevanja okoljskih sprememb in celostnega varovanja dediščine. Zato je potreba razumevanja razvoja, sprememb in uporabe krajin čedalje večja, saj sta le tako mogoča skladna družbeni in ekonomski razvoj.

Za konec, a ne najmanj pomembno, predstavljamo tudi aktivnosti popularizacije novega koncepta preventivne arheologije širši javnosti. Arheologija ima v javnosti žal še vedno precej izkrivljeno podobo. Poleti v preteklosti, Dediščina na dlani, Preventivna arheologija v Centru, Odstrti drobci preteklosti, Arheologija nekoč in danes in Odstrta krajina je le nekaj naslovov razstav, ki so v zadnjih letih javnost opozorile na naše delo.

Oris razvoja podvodnega arheološkega raziskovanja in poudarki iz pravnega varstva podvodne kulturne dediščine v Sloveniji

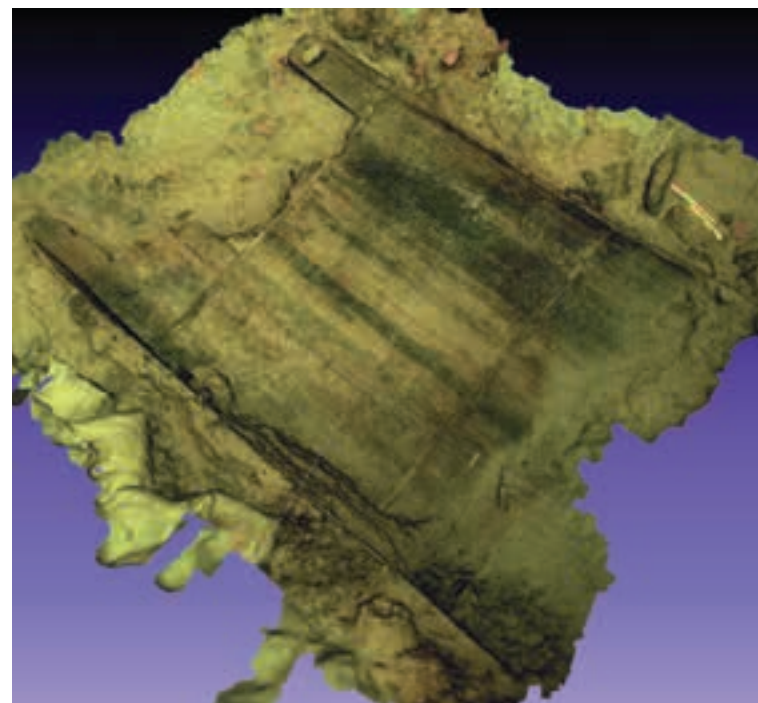
ANDREJ GASPARI

Pregleda področja varstva kulturne dediščine v teritorialnem morju ter jezerih, rekah in drugih vodnih telesih na ozemlju Republike Slovenije ni mogoče obravnavati ločeno od zgodovine podvodnih arheoloških raziskav, ki imajo ravno v slovenskem prostoru eno najdaljših tradicij na svetu (Delgado, 1997). Preiskava dna struge reke Ljubljanice na Vrhniki, ki sta jo leta 1884 po predhodni odobritvi Vojnega ministrstva izvedla potapljača cesarsko-kraljeve vojne mornarice iz arzenala v Pulju po naročilu Karla Dežmana, ravnatelja Deželnega muzeja v Ljubljani, je bila zasnovana z namenom pridobivanja predmetov za razstavo v novi muzejski stavbi, dograjeni leta 1888 (Gaspari, 2003). Podvig, ki je po Dežmanovih besedah potrdil uporabnost potapljaških raziskav v znanstvene namene in pripravljenost avstro-ogrske vojne mornarice za podporo znanstvenim odpravam, se uvršča ob bok zgodnjim posegom profesionalnih potapljačev z opremo skafandrskega tipa na antičnih brodolomih pri grškem otoku Antikythera leta 1900 in pri tunizijskem mestu Mahdia v letih 1907–1913 ter raziskavam majevskega svetega vodnjaka v Chichén-Itzi na Jukatanu leta 1909. Ti pionirski posegi so bili omejeni na dviganje predmetov pod nadzorom arheologov, ki so dela spremljali s površine in nastopali v vlogi dokumentalistov brez natančnega poznavanja prostorskih odnosov in okoliščin dvignjenih najdb. Podvodni svet je arheologom odprla izpopolnitev opreme za avtonomno potapljanje leta 1944, čeprav so tudi v začetnem obdobju te znanstvene poddiscipline prve »raziskave« opravili vojaški potapljači, priučeni arheoloških del (Gaspari, 2012).

Razvoj podvodne arheologije v Sloveniji v drugi polovici 20. stoletja je zaznamovala serija nepovezanih, a kljub temu zelo uspešnih pobud. Posebej velja izpostaviti raziskave razbitine rimske ladje z začetka 1. stoletja pr. n. š. pri rtu Savudrija, ki jih je v letih 1963 in 1964 izvajal Center za podvodna raziskovanja SRS pod strokovnim nadzorom Štefana Mlakarja in ki spadajo na sam začetek modernih podvodnih raziskav na vzhodni obali Jadrana. Po metodološki plati so raziskave, ki sta jih zasnovala potapljača biolog Jože Štirn in inženir Marjan Urbas, najmanj na ravni okvirno sočasnih izkopavanj bronastodobne ladje pri rtu Gelidonya ob turški obali pod vodstvom legendarnega Georgea F. Bassa s pensilvanske univerze v Filadelfiji.

V letih 1963–1967 so sledili rekognosciranja, meritve in izkopavanja potopljenih rimskih pristanišč in ribogojnic ob obali slovenske Istre (na primer Fizine v Portorožu in Simonov zaliv pri Izoli) ter drugih objektov v organizaciji Mestnega muzeja Piran pod vodstvom Elice Boltin Tome (Boltin Tome, 1979; ead., 1986). Pobude za tesnejše povezovanje republiških zavodov za spomeniško varstvo tedanje skupne države na področju podvodnega arheološkega raziskovanja in sprejemanja ukrepov za omejitev naraščajočega plenjenja antičnih razbitin vzdolž jugoslovanske obale niso bile uresničene (glej Vrsalović, 1979).

Začetki modernega organiziranja podvodne arheološke dejavnosti v Sloveniji so povezani s popularizacijo podvodnih aktivnosti ob koncu

V Sloveniji je bila pod vodstvom Laboratorija za računalniški vid Fakultete za računalništvo in informatiko Univerze v Ljubljani leta 2012 prvič med podvodnimi arheološkimi raziskavami uporabljena metodologija fotogrametričnega trirazsežnostnega dokumentiranja najdišča. Trirazsežnostni model: Gregor Berginc (XLab, tridimenzija); foto: Rok Kovačič (Golden Light Photography); programska oprema: Mementify PHOV (Xlab, tridimenzija).

sedemdesetih let, pa tudi z intenziviranjem infrastrukturnih posegov v morski akvatorij in nenadzorovanim odnašanjem predmetov iz Ljubljane (Petru, 1982). Raziskave so od leta 1979 potekale izključno pod vodstvom arheologov z ustreznimi potapljaškimi kvalifikacijami. Skupina Nuše Logar iz Narodnega muzeja je v letih 1979 in 1981 v sodelovanju s Pokrajinskim muzejem iz Kopra opravila rekognosciranja in prve meritve rimske gospodarske infrastrukture v Jernejevem zalivu pri Ankaranu, pozneje (1981–1985) pa se je ob podpori ravnatelja Petra Petruja, pobudnika in promotorja podvodnega raziskovanja v Sloveniji, posvetila pregledom struge Ljubljanice in Blejskega jezera (Logar, 1984). S smrtjo Petruja aprila 1983 so podvodne raziskave (Ljubljane), ki so imele precejšnjo odmevnost tako v stroki kot v medijih, izgubile konceptnega vodjo in podpornika, posledičnega zatona pa niso omejili ne zavirljivi rezultati ne zagotovljena finančna sredstva. Sočasno je zamrlo tudi organizacijsko delovanje Komisije za podvodno arheologijo, ki je bila leta 1981 ustanovljena pri Slovenskem arheološkem društvu.

Druga ekipa, ki se je oblikovala na Oddelku za arheologijo Univerze v Ljubljani, je pod vodstvom Timoteja Knifica in v sodelovanju s Pomorskim muzejem Sergej Mašera Piran in Medobčinskim zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran med letoma 1983 in 1990 opravila podrobnejše meritve rimskih pristaniških naprav in ribogojnic v Jernejevem zalivu, Viližanu, Simonovem zalivu in Fizinah ter preventivni pregled pred gradnjo marine v Izoli, izvedla pa je tudi sonarska snemanja in preglede potopljenih plovil med Strunjanom in Piranskim zalivom

(Knific, 1993). Konec osemdesetih let je Knific s sodelavci iz Narodnega muzeja obudil topografske preglede struge Ljubljanice, ena akcija pa je bila leta 1989 izvedena tudi v Krki pri Kostanjevici (Knific, 1995).

V v sredini devetdesetih let je bila na Upravi RS za kulturno dediščino Ministrstva za kulturo sprejeta odločitev, da je za podvodne raziskave v notranjosti države pristojen Narodni muzej Slovenije, za arheologijo morja pa Pomorski muzej Sergej Mašera. Pod vodstvom arheologinje potapljačice Snježane Karinje je tako muzej leta 1994 izvajal zaščitna sondiranja tik zahodno od rimskega pomola v Simonovem zalivu, izvedel celovito geodetsko izmero valobrana in dopolnil izris že obstoječih načrtov rimskega pristanišča (Karinja, 1997).

Določen premik je bil dosežen leta 1992, ko so se študenti in sodelavec Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani povezali v neformalno interesno skupino za podvodno arheologijo. Njeni člani so avgusta 1993 v Nynashamnu na Švedskem opravili začetni tečaj podvodne arheologije po shemi britanske Nautical Archaeological Society, skupina pa je nato med letoma 1994 in 1996 pod okriljem regionalnih zavodov za varstvo naravne in kulturne dediščine izvedla vrsto preventivnih pregledov, nadzorov gradbenih posegov in čistilnih akcij v rečnih strugah (na primer izvir Krupe, Lahinja pri Pustem Gradcu, Sava pri Podkrajju, Savinja v Celju, Krka pri Velikih Malencah). Delo skupine se je nadaljevalo s sodelovanjem pri raziskavah in dendrokronološkem vzorčenju pilotov kolišč v strugi Iščice na Ljubljanskem barju, ki so potekale pod vodstvom Antona Veluščka iz Inštituta za arheologijo ZRC SAZU v letih 1996–1998, izjemno zahtevnim dokumentiranjem in dendrokronološkim vzorčenjem poznosrednjeveškega in zgodnjenovoveškega mostu čez Dravo na Ptujju ter več kampanijami rekognosciranja reke Ljubljanice pod okriljem Narodnega muzeja Slovenije, v okviru katerih sta bila izvedena tudi projekta dokumentiranja potopljenih plovil in ostankov tovorov iz lokalnih kamnolomov.

Na pobudo omenjene interesne skupine je bila 25. novembra 2002 pri Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS) ustanovljena delovna Skupina za podvodno arheologijo (SPA), in sicer kot posvetovalno in koordinacijsko telo, pristojno za izdajo mnenj o dejavnostih s področja podvodne kulturne dediščine na ozemlju RS, v poznejši praksi pa se je potreba po njeni ustanovitvi objektivizirala zlasti v izvedbi terenskih posegov. Glavnina raziskav je imela preventivno naravo, najpogosteje v obliki pregledov pred gradnjo javne in gospodarske infrastrukture, ki so potekali v koordinaciji z območnimi enotami ZVKDS, od leta 2009 pa v okviru Centra za preventivno arheologijo ZVKDS. Med najodmevnejše posege SPA sodijo zaščitne raziskave mezolitskega in bronastodobnega najdišča v strugi Ljubije pri Verdu leta 2004, problemsko usmerjena raziskava večperiodnega najdišča v strugi Ljubljanice v Kaminu pri Bevkah leta 2005, preventivni pregled območja kultnega mesta na iztoku Blejskega jezera pri Mlinem leta 2006, nadzor čistilne akcije v Lahinji v Črnomlju leta 2007, obsežnejša rekognosciranja in pregledi na območjih akumulacijskih bazenov verige HE na spodnji Savi v letih 2004–2008.

V sodelovanju z ZVKDS, OE Piran, Pomorskim muzejem Piran in člani sekcije za znanstveno raziskovanje društva Potapljači Luke Koper je bilo v okviru rednih programov SPA v letih 2004–2006 izvedenih več

kampanj dokumentiranja in ocene potenciala najdišč v priobalnem delu morja in sicer rimskih pomolov in ribogojnic v Fizinah in Jernejevem zalivu ter razbitin ladij Aura pri Debelem rtiču in Stojanove barke ter ladje na piranskih Sipinah in ladje Kope pred Izolo. V koordinaciji SPA so bile v teh letih izpeljane tudi visokoresolucijske batigrafske izmere objektov v Fizinah, Simonovem zalivu in Jernejevem zalivu (Stokin idr., 2008), Blejskega jezera (Gaspari, 2008) in območja rimskega in srednjeveškega mostu čez Savo v Zidanem Mostu, ki jih je opravilo podjetje Harpha sea iz Kopra.

V skrbi za integralno promocijo podvodne kulturne dediščine je oktobra 2005 SPA v galeriji Spomeniškovarstvenega centra v Ljubljani pripravila razstavo »Podvodna arheologija v Sloveniji 1995–2005. Epizoda IV«, predstavitev dela skupine v vodotokih Ljubljanskega barja je bila vključena v razstavni projekt Narodnega muzeja Slovenije »Ljubljanica – kulturna dediščina reke« (Turk idr., 2009). Skupina je svoje delovanje zaokrožila z izdajo zbornika Potopljena preteklost leta 2012 (Gaspari, Erič, 2012), njeno delo pa se od leta 2009 nadaljuje v okviru Centra za preventivno arheologijo in nevladnih združenj zainteresiranih arheologov. Med novejša raziskava sodi zavarovalno izkopavanje zgodnjorimske ladje v Ljubljani pri Sinji Gorici (2012). Odkritje ladje leta 2008 je ponovno odprlo problematiko trajnega hranjenja ogroženih plovil ter drugih lesenih najdb in vzorcev, zato se je pod okriljem Muzeja in galerij mesta Ljubljana in Restavratorskega centra ZVKDS nedavno začelo urejati poskusni državni depozitorij za moker les iz arheoloških najdišč v bivših opekarniških kopih na Verdu.

V orisu pravnega varstva podvodne dediščine na ozemlju RS glavno pozornost namenjamo razglasitvi struge reke Ljubljanice za kulturni spomenik državnega pomena leta 2003 in ratifikaciji Konvencije UNESCO o varovanju podvodne kulturne dediščine (*Convention on the protection of the underwater cultural heritage*, Pariz, 2001) leta 2008. *Odlok o razglasitvi struge reke Ljubljanice ter njenega pritoka Ljubije, vključno z bregovi, in območja stare struge Ljubljanice za kulturni spomenik državnega pomena* (Uradni list RS, št. 115/03 in 103/05) je Vlada RS sprejela z namenom trajne ohranitve in spodbujanja raziskav tega arheološkega fenomena, ki je z objavo prispevka v mednarodni izdaji prestižne poljudnoznanstvene revije doživel tudi svetovno promocijo (Kaufmann, 2007). Z namenom omejitve nelegalnega dviganja in prilaščanja najdb je varstveni režim med drugim predvidel tudi omejitev potapljanja v večjem delu struge; potapljanje je tako od uveljavitve akta mogoče le s predhodno odobritvijo pristojnega ministrstva. V okviru priprave *Zakona o varstvu kulturne dediščine* (ZVKD-1, Uradni list RS, št. 16/08), ki je začel veljati leta 2008, je pripravljavec zasnoval t. i. abolicijo, ki je bila usmerjena tudi v ureditev odnosov s hranitelji arheoloških najdb iz Ljubljanice in s katero je bilo v javne zbirke prevzetih že več pomembnih sklopov gradiva. Konvencija o varovanju podvodne kulturne dediščine je bila sprejeta kot odgovor pomembnega dela mednarodne skupnosti na razmah komercialnega izkoriščanja in plenjenja podvodnih arheoloških najdišč, njeni glavni cilji pa so izboljšanje pravne in praktične zaščite arheoloških ostalin na dnu svetovnih oceanov, morij in celinskih voda ter uskladitev standardov dela na mednarodni ravni. Slovenija je listino o ratifikaciji deponirala kot 19. država 18. septembra 2008, konvencija pa je začela veljati 2. januarja 2009 (Uradni list RS, št. 2/08).

S slovensko ratifikacijo so se okrepila prizadevanja skupine držav v regiji kot glavnih promotorjev konvencije. Imenovanje našega predstavnika v znanstveno-tehnično svetovalno telo (Scientific and Technical Advisory Body) h konvenciji na drugem srečanju držav pogodbenic v Parizu (1.–3. december 2009) lahko razumemo kot priznavanje pomembne vloge naše države v procesu uveljavitve konvencije. Sestavni del konvencije je priloga (*Annex*) s pravili o dejavnostih, usmerjenih na podvodno kulturno dediščino, ki povzemajo določila listine ICOMOS iz leta 1996 in so najbolj verodostojen in napreden protokol o normativnih postopkih znanstvenega raziskovanja in varovanja podvodne dediščine doslej. Konvencija spodbuja države pogodbenice k implementaciji pravil in prilagoditvi nacionalnih predpisov, kar je Slovenija storila s sprejetjem *Pravilnika o arheoloških raziskavah* (Uradni list RS, št. 3/13) in objavo *Minimalnih standardov podvodnih arheoloških raziskav* (Ministrstvo za kulturo, 2010). Uveljavitev načel konvencije in pravil bo z vidika specifičnih okoliščin razvoja tega segmenta arheološke stroke v Sloveniji zagotovo pripomogla k trajni ureditvi področja varstva podvodne kulturne dediščine, uvajanju specialističnega izobraževanja kadrov ter promociji visokih standardov raziskovanja in ohranjanja najdišč na kraju samem (*in situ*).

Ohranjanje stavbne dediščine – arhitekti, gradbeniki in še kdo...

MATEJA KAVČIČ, KATARINA BOBEK, MATEJ ZUPANČIČ

Konservatorji smo zelo osebno vpeti v svoje naloge, lotevamo se jih čustveno, bijemo bitke z naročniki, politiki, sodelavci, poistovetimo se s »svojim« spomenikom, ponosni smo na rezultate, prizadeti smo ob neuspehih. Posledica te vpletenosti je tudi, priznajmo si, naša nečimrnost. Zato naj nam oprostite vsi tisti, ki ne najdejo svojih imen na teh straneh. Pred omembo oseb se nam zdi pomembneje pisati o arhitekturnih nalogah v konservatorstvu ter osvetliti tri morda najznačilnejše metode dela – arhitekturno ustvarjanje, arhitekturno konserviranje in arhitekturno rekonstrukcijo; naloge, ki so v teh sto letih hote ali nehotе izoblikovale doktrino naše stroke, po kateri smo razpoznavni doma, so tiste, zaradi katerih nas javnost sprašuje, zakaj delate enkrat tako in drugič drugače, in ki nosijo sporočilo o nas, Slovencih, v svet. Brez omembe avtorjev seveda ne gre, in čeprav so v arhitekturnem konservatorstvu pustile močan pečat tudi druge stroke (umetnostna zgodovina, etnologija, arheologija ...), bomo tokrat osvetlili nekaj tistih arhitektov in gradbenikov, ki so ostali v senci bolj opevanih, a njihovo delo ni nič manj pomembno. Zaradi skromnosti, ki so je bili zmožni in ki je v razmerju do podedovanega (torej našega delovnega gradiva) edino pravo razmerje, je pomen njihovega dela še večji.

Kje začeti z delom, ko si postavljen pred nalogo orisati sto let dela ohranjanja varstva stavbne dediščine? Najdoslednejša »poročevalca« o dogajanju v stroki sta publikaciji *Umetnostnozgodovinska kronika* (prva številka 1903) in *Varstvo spomenikov* (prva številka 1948). V njiju se oglašajo soustvarjalci te zgodovine z razmišljanji, bojznimi, frustracijami in ponosom na svoje delo. In kar najbolj presune, je, da so njihove misli, navidezno iz nekih daljnih časov, povsem aktualne, da zaslišiš sebe, ko bereš njih, in se zato upravičeno vprašaš – ali se sploh kaj bistvenega zgodilo v človeških glavah v sto letih? V dokaz nekaj citatov.

O varstvu:

»... Varujmo obraz domovine! Saj se je že nekajkrat zgodilo, da je kak samotni glas kriknil to prošnjo v dnevni trušč, toda odmeva ni našla. In vendar gre za vrednote, ki bi jih morali ljubiti z vsem srcem – saj je z njimi povezano vse naše življenje in korenini v njih prav tisto, kar nam daje pred vsem svetom znamenje samobitnega, kulturno tvornega naroda. Varstvo domačije je samo razširjen pojem varstva kulturnih in prirodnih spomenikov, zajet v širokem okviru domovinskega prostora in zemlje, na kateri živimo. Gre torej za varstvo slovenske stvarnosti, kakršna se je izoblikovala v stoletjih našega življenja na teh tleh ...« (Cevc, 1950.)

O fasadah:

»... Seveda je ta način obravnave ometov, kakor ga zahtevamo za historične spomenike, močno različen od tega, ki ga zidarji uporabljajo danes, ko imajo za vzor gladko izravnane stene predmestnih vil v tako imenovanem plemenitem ometu. Historični objekt zahteva historično tehniko tudi, kar zadeva omete, saj tudi sedlo ne sodi na kravo ...« (Zadnikar, 1966.)

O arhitektih:

»... Komaj je treba povedati, čemu so se razmerja konservator arhitekt tako zelo zaostrila v zadnjih dobrih desetih letih. Eno temeljnih ozadij je gotovo kriza velikih investicij. Ker teh ni bilo in kakor kaže, jih zlepa ne bo več toliko kakor v boljših časih, je vsa številna armada arhitektov, oprostite izrazu, napadla spomeniški fond. Poprej se je samozaveznim arhitektom zdelo manj vredno ukvarjati se s starim spomeniškim gradivom, ukvarjanje z njim so odklanjali kot neavtorsko delo. Danes se tudi za skromnejše objekte potegujejo skupine arhitektov in celi biroji ...« (Šumi, 1991.)

SODELOVANJA ARHITEKTOV V ZAČETKIH ORGANIZIRANE SPOMENIŠKE SLUŽBE

Zanimanje za varstvo spomenikov se ni začelo z organiziranim delovanjem spomeniškega varstva, a verjamemo, da bo ta prizadevanja obdelalo več avtorjev v tej publikaciji, in jih na tem mestu ne bomo ponavljali. Zato začnimo z letom 1913, z imenovanjem Franceta Stelèta za deželnega konservatorja na Kranjskem, čigar trud najbolj zaznamuje to področje v prvih nekaj desetletjih. Ob ustanavljanju organizirane spomeniško-varstvene službe se je Stelè dobro zavedal dejstva, da brez sodelovanja z drugimi strokovnjaki, z lastniki spomenikov, z raznimi mestnimi uradi ne bo dosegel najboljših možnih rezultatov. Zato je okoli sebe zbral skupino ljudi, s pomočjo katerih je bilo delovanje na področju spomeniškega varstva lažje. Predvsem je to pomembno zato, ker oblast v kraljevini SHS, ki ji je Slovenija pripadla po koncu prve svetovne vojne, ni imela nobenega posluha za zakonsko plat varovanja spomenikov. Zasilno se je problematika urejala tako, da so z dekretom znotraj Zakona o gozdovih iz leta 1929 in znotraj Gradbenega zakona iz leta 1931 nepremičnim spomenikom omogočili vsaj neko zakonsko osnovo, na podlagi katere so se pisali priročniki za varovanje umetnostnih, arhitekturnih in drugih spomenikov, razširjeni predvsem v Ljubljani, Mariboru in Celju.

France Stelè v svojih spominih omenja sodelovanje s strokovnjaki na področju slikarstva, kiparstva in arhitekture. Pri slednji je najbolj znano njegovo dobro sodelovanje z arhitektom Jožetom Plečnikom. Stelè je na Plečnika postal pozoren že v času dunajske Centralne komisije, ko se je arhitekt zavzemal za ohranitev stare župne cerkve v Žireh. Tam so z mnogimi težavami postavljali novo cerkev, medtem ko so staro cerkev prepustili propadu. Plečnik je nanjo opozoril s pismom Maxu Dvořaku, in ta je zadevo v urejanje prepustil Stelètu. Nadaljnje reševalne poskuse stare cerkve v Žireh je nato preprečila prva svetovna vojna. Sloves arhitekta s posluhom za arhitekturno dediščino si je Plečnik pridobil tudi s posegi na praškem gradu Hradčani, in ko je prišel v Ljubljano, je bil v širšem evropskem prostoru že znan in uveljavljen arhitekt. Stelè je z njim sodeloval tudi na urbanističnem področju, kjer je arhitekt imel veliko podporo direktorja mestnega gradbenega urada inženirja Matka Prelovška (Stelè, 1966).

Manj znano je sodelovanje deželnega konservatorja z arhitektom Ivanom Vurnikom. Ta je bil prvi arhitekt, s katerim je Stelè deloval že pred prvo svetovno vojno, in je po njegovem mnenju kazal veliko razumevanja za spomeniškovarstvena vprašanja. Zaradi teh razlogov je bil določen za

tehniškega deželnega konservatorja za Kranjsko, a je prva svetovna vojna grobo prekinila vsa delovanja v smeri organiziranega varovanja spomenikov (Stelè, 1966). V obdobju med obema vojnama sta Stelè in Vurnik sodelovala pri dveh večjih arhitekturno restavratorskih nalogah, in sicer pri cerkvi sv. Petra v Ljubljani in pri notranjščini župnijske cerkve v Kranju. V obeh primerih je Vurnikovo sodelovanje z lastnim umetniškim dodajanjem presešlo zgolj konservatorski okvir (Stelè, 1966).

Primer: cerkev sv. Petra v Ljubljani in arhitekt Ivan Vurnik

V osnovi baročna cerkev, zgrajena leta 1733, je bila v potresu leta 1895 močno poškodovana. Takrat so po načrtih Raimunda Jeblingerja podaljšali prezbiterij, dozidali zakristiji, na vsaki strani transepta dodali stransko kapelo ter predelali cerkveno fasado v historicističnem slogu (Lazarini, Murovec, 2012). Leta 1937 je Ivan Vurnik pripravil načrte za obnovo glavne fasade cerkve; ta je bila končana leto kasneje in je zaradi precej radikalnega posega vzbudila ostre polemike. Umetnostno manj pomembno fasado s konca 19. stoletja je Vurnik preprosto snel in s finim proporcijam skoraj gladke površine, ki oba baročna zvonika poveže v enovito celoto, postavil moderno, a zadržano in nekoliko posvetno cerkveno zunanjščino. Novi fasadni površini je dodal nove dekorativne elemente, med katerimi izstopajo mozaiki Jezusa in štirih evangelistov, ki so delo njegove žene Helene Vurnik. Mozaične rozete sta dobila tudi preprosta stranska portala, nad katerimi je Vurnik vgradil okrogla okna. Masiven glavni portal je izveden kot kubična gmota z velikim mozaikom, ki prikazuje izročanje ključa sv. Petru, vse skupaj pa podpira par nizkih debelih okroglih stebrov. Vurnikov poseg na fasadi cerkve sv. Petra je prispevek k arhitekturi mesta, v katerem je zaznavna njegova namera, da bi novo pročelje cerkve izražalo predvsem urban, metropolitanski značaj. Z zamenjavo neizvorne historicistične prevleke s konca 19. stoletja je hotel doseči videz moderne in urbane fasade, ki bi zaključevala takrat izredno pomembno cesto sv. Petra (današnja Trubarjevo) in tako iz Šempetrskega predmestja, ki je tedaj že postajalo sestavni del mestnega središča, odpravila provincialni značaj (Blagajne, 1994).

V javnosti so se pojavili burni odzivi na Vurnikov poseg na šempetrski cerkvi. France Stelè, ki je bil takrat vrhovna avtoriteta slovenskega konservatorstva, ga je odločno podprl s stališčem, da »sodobno spomeniško varstvo odklanja restavracijo historičnih oblik, ki jih ni več in mesto njih vidi sodobne ustvaritve, ako so umetniško zrele« (Stelè, 1937). V dnevniku Slovenec je objavil članek o obnovi zunanjščine cerkve, v katerem je opisal značilnosti projekta in ga zagovarjal tudi z argumenti ekonomičnosti (Blagajne, 1996). Fran Šijanec v svoji knjigi Sodobna slovenska likovna umetnost, ki je izšla leta 1961, obnovi cerkve ni bil naklonjen. Zapisal je: »Dekorativne, a v tem primeru nedopustne težnje je razvil Vurnik na področju spomeniškega varstva. Obnova baročne cerkve sv. Petra v Ljubljani ne pomeni konservatorsko dosledne rešitve in ne dokazuje potrebne strpnosti do spomenika arhitekture.« (Šijanec, 1961.)

Odnos med Plečnikom in Vurnikom, dvema vrhunskima arhitekto- ma tistega časa, so zaznamovali različni pogledi na slovensko arhitekturo ter ustanavljanje ljubljanske arhitekturne šole, saj je Plečnik v Ljubljano prišel ravno na Vurnikovo povabilo. Dokončen razkol med njima je povzročilo favoriziranje Plečnika pri gradnji javnih projektov v ljubljanski občini, konkretno na primeru Narodne in univerzitetne knjižnice, česar

Ljubljana, Cerkev sv. Petra, arhitekt Ivan Vurnik (foto: Mateja Kavčič, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Ljubljana, Cerkev sv. Petra, detajl fasade (foto: Katarina Bobek, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Vurnik nikoli ni mogel dokončno preboleti. Tako sta se tudi oblikovali dve arhitekturni šoli – Plečnikova in Vurnikova – in ta delitev je slovensko arhitekturo spremljala še dolgo zatem. To je pomembno predvsem zato, ker sta imela tako Plečnik kot Vurnik poseben odnos do arhitekturne dediščine, saj sta se med svojimi sodobniki največ ukvarjala z njo. Oba arhitekta sta na vseh projektih presegala zgolj konservacijo arhitekturne dediščine, in to v svojih spominih omenja tudi Stelè, ki pravi, da mu kljub dobremu sodelovanju z arhitekti ni uspelo vzgojiti popolnoma zanesljive delavniške skupnosti, kakršne je srečeval v Nemčiji (Stelè, 1966). Ne Plečnik ne Vurnik nista nikjer zgolj varovala pomembnih spomeniških vrednot, temveč sta vanje samozavestno vnašala svoje prvine in pogostokrat tudi radikalno predrugačila spomeniške objekte (Šumi, 1994).

Vprašanje, ki se pojavi in ki je aktualno tudi danes, je, koliko so spomeniki na račun zgodovinske pričevalnosti pridobili z novimi prvinami,

ki so jih v imenu obnove dodajali arhitekti. Čas je pokazal, da Plečnikovim in Vurnikovim posegom, ki so s konservatorskega stališča sporni, ne gre odrekati kakovosti, ki so jih spomeniki z njimi pridobili (Šumi, 1994).

POVOJNA OBNOVA IN REKONSTRUKCIJE ARHITEKTURNIH SPOMENIKOV

Enostavne formule izračunavanja porabe materiala in izračuna konstrukcije streh, ki jo je arhitekt Marjan Mušič ponudil v pomoč prebivalcem v prvi številki *Varstva spomenikov*, so zgovoren detajl o skromnosti, problemih in stanju stavbne dediščine takoj po drugi svetovni vojni (Mušič, 1949). Stiska povojnega časa je terjala pragmatično reševanje dediščine pred hitrim propadanjem, ki sta ga povzročila ogromna vojna škoda pa tudi povojno ropanje. V pomanjkanju prepotrebnih sredstev je obnova seveda v prvi vrsti terjala zaščitna dela in tako je treba razumeti navodila arhitekta Mušiča, ki kritično komentira škodljivo uporabo gradiva iz porušeni spomenikov za obnovo podeželja ter se trudi s praktičnimi nasveti učinkovito pomagati prebivalstvu.

Arhitekt prof. Marjan Mušič je bil častni referent za arhitekturo in urbanizem na Zavodu za spomeniško varstvo ter široko dejaven in angažiran v arhitekturnem konservatorstvu. Njegovi pogledi na ohranjanje stavbne dediščine obsegajo vso širino, lastno arhitekturnemu dojetju prostora – ukvarjal se je z urbanističnim načrtovanjem mest in z obnovo slovenske vasi, analitično je zaznaval potrebo po regionalnem načrtovanju, vpet je bil v obsežne projekte reševanja slovenskih arhitekturnih spomenikov (gradu Otočec, celjske Stare grofije, samostanskega kompleksa v Kostanjevici na Krki, starega mestnega jedra Novega mesta ...) ter obvladoval je zahtevne tehnološke in oblikovalske konservatorske rešitve. Kot poznavalec arhitekturnega konservatorstva je bil aktiven v mednarodnem prostoru, v Solunu, Nubiji in Egiptu, v jugoslovanskem okviru pa pri konservatorskih izvedbah sv. Sofije v Ohridu, Evfrazijeve bazilike v Poreču in Dioklecijanove palače v Splitu. Predlagani način sanacije zidov sv. Sofije v Ohridu je med vsemi drugimi predlogi priporočila v izvedbo svetovna organizacija UNESCO, kar je zanj pomenilo eno največjih strokovnih priznanj (Krečič, 2006). Najpomembnejša pa je njegova aktivnost doma, kjer je poleg konservatorskih in arhitekturnih nalog sodeloval tudi kot svetovalec (na primer v komisiji za rekonstrukcijo samostanskega kompleksa v Kostanjevici na Krki), vzgajal nove generacije arhitektov na Fakulteti za arhitekturo, s svojimi objavami pa široko javnost ozaveščal o arhitekturi, velikih svetovnih arhitektih, dilemah obnove, urbanizma in slovenskega arhitekturnega izročila.

Primer: samostan Kostanjevica na Krki, rekonstrukcija arhitekturnega spomenika

Strokovno zanimanje je bilo v povojnem času usmerjeno v reševanje vojnih poškodb, ukvarjalo pa se je tudi že s predvojnimi pobudami za ohranitev pomembnih arhitekturnih spomenikov. Eden takih je bil samostan v Kostanjevici na Krki, ki je doživljal neprimerne vsebine od razpustitve leta 1785, opustošenja, vojna miniranja in požare ter na koncu porušenje cerkve in zvonika. Prizadevanja spomeniškega urada in deželnega

konservatorja Franceta Stelèta za ohranitev tega spomenika so se začela že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja, ko je bila cerkev, razen zvonika, skoraj v celoti utrjena. Ljubljanski arhitekt Hugo Schell je predvidel konstrukcijske ukrepe za zelo poškodovane zidove zvonika. Konservatorski posegi so povezovali utrditev konstrukcij s spomeniško prezentacijo objekta, ki je bila usmerjena v rekonstrukcijo prvotne stavbne zasnove (Komelj, 1958/59). Dela so se zaustavila pred nalogo utrditve zvonika, za kar ni bilo dovolj posluha, nato pa je vse načrte prekinila še druga svetovna vojna. Nezaključena sanacija, vojna škoda, nezaščitenost objekta in, kot so pokazale raziskave v petdesetih letih, tudi slaba nosilnost tal in konstrukcije, so povzročile, da so se v povojnem času izničili vsi posegi, dokončno so se zrušili deli samostanskih traktov ter leta 1956 še zvonik cerkve.

Stroka si je zadala nalogo rekonstrukcije, to je ponovne gradnje porušenega spomenika, ki je možna edino na podlagi popolne in zanesljive dokumentacije, nikakor pa ne na osnovi domnev (Feilden, Jokilehto, 1998). Že takoj po vojni je arhitekt Mušič sodeloval s projektom utrditve gradbenih delov, ki je vključeval ojačitve obokanih stropov, postavitev nosilne konstrukcije med cerkvenimi ladjami in prekrivanje s strehami. V nalogo rekonstrukcije spomenika, za katero je bilo treba pridobiti velika sredstva iz tedanjega zveznega proračuna, so združili strokovne ekipe Zavoda za spomeniško varstvo LRS ter jugoslovanskega Zveznega inštituta za zaščito kulturnih spomenikov. V sodelovanju z arhitektko inštituta Milko Čanak so v letu 1957 začeli raziskave, izmere, projekte sanacije ter končne prezentacije spomenika, takoj naslednjega leta pa je stekla izvedba. Dela so zajemala obsežno utrjevanje ohranjenih gradbenih konstrukcij, ponovno gradnjo (rekonstrukcijo) porušenih obokov, stebrov in ostrešja ter celotnega zvonika, poravnavanje nagnjenega arkadnega trakta križnega hodnika in rekonstrukcijo njegovega zgornjega nadstropja. Obnovitvena dela so se v različnih etapah nadaljevala še vsa prihodnja desetletja; v njih so sodelovali arhitekti Špelka Valentinčič Jurkovič, France Vardjan in številni drugi, a glavnina sanacijskih nalog, med drugim gradbeno atraktivno poravnavanje nagnjene stene križnega hodnika nazaj v vertikalno lego, je bila opravljena v teh prvih letih.

Reševanje nekdanjega kostanjeviškega samostana sodi med eno večjih nalog v našem spomeniškem varstvu; bila je osupljivo zahtevna in uspešno izvedena ter primerljiva s sočasnim reševanjem spomenikov drugod po ranjeni Evropi. Kostanjevica pa v tem času ni bila edini primer. V petdesetih in šestdesetih letih so stekle obnove gradu Bistra in Velike Planine (arh. Vlasto Kopač – rekonstrukcija okroglega obrambnega stolpa gradu Bistra, arhitekturna raba pastirskih stanov Velike Planine v turistične namene), obnove gradov Otočec (arh. Marjan Mušič – preureditev gradu v turistično-gostinski objekt), Rihenberg (Branik) in Štanjel (obnova in arhitekturne rekonstrukcije, arh. Nataša Stupar Šumi). Veliki projekti rekonstrukcij so po svojem dokončanju pustili močan pečat v doktrini arhitekturnega konservatorstva pri nas. V stroki so se utrdili koncepti, ki imajo še danes močan vpliv v strokovnem delovanju službe: usmerjenost strokovnega interesa k pomembnim arhitekturnim spomenikom, raziskavam slogovnih značilnosti arhitekture ter ne nazadnje koncept obsežnih rekonstrukcij, tudi s pomočjo analogij, ki je pustil močan pečat predvsem v umetnostnozgodovinskem delu stroke in je še vedno pogost v arhitekturnih nalogah službe.

Kostanjevica na Krki, porušena samostanska cerkev – notranjščina (foto: Ivan Komelj, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

Samostan Kostanjevica na Krki, notranjost cerkve po rekonstrukciji (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratski center)

Samostan Kostanjevica na Krki, fasada brez zvonika leta 1956 (foto: Ivan Komelj, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

Samostan Kostanjevica na Krki, rekonstrukcija zvonika (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

ARHITEKTI IN USTVARJALNOST V KONSERVATORSTVU

Vlogo arhitektov v spomeniških prezentacijah dediščine so nadaljevali nasledniki Plečnika in Vurnika, ustvarjalno konservatorstvo kot plodno sodelovanje konservatorja in arhitekta ustvarjalca pa so konservatorji in predvsem arhitekti podprli. Sodelovanje je potekalo ob večjih investicijah v obnove gradov (ljubljski in blejski grad, grad Laško in Celje ter številni drugi), cerkva (na primer cerkev sv. Janeza Evangelista v Retečah), mestnih jeder (interpolacije sodobnih arhitektur v Kopru, na Ptuj, v Rogaški Slatini, tlakovanje trgov v Piranu, Idriji ...) in se ni umirilo do današnjih dni (ljubljska Opera, Narodna galerija). Ta način, ki je doživel tudi soočenje mnenj na posvetu v Piranu (Ustvarjalnost v konservatorstvu, 1991), je mnogokrat izzval nasprotovanja v stroki pa tudi angažma civilne javnosti, ki je vedno dovzetna in občutljiva za izgubljanje spomenikov oziroma njihove pristnosti. V tem, ali arhitekt ohranja vrednote arhitekture in jih samo dopolnjuje oziroma celo nadgradi (»tankočutno«, kot to poimenuje Stelè), ali pa s svojo ustvarjalnostjo preglaši ali uniči njegove spomeniške kvalitete, se tudi »ustvarjalno konservatorstvo« razlikuje v svojih rezultatih.

Če primerjamo »tankočutnost« nekdanjih in današnjih realizacij, je opaziti razvoj vrednotenja dediščine pri obeh sodelavcih (konservatorju in arhitektu ustvarjalcu) v nasprotujočih si smereh. Vrednotenje dediščine je pri konservatorju vedno kompleksnejše, od posameznih objektov se širi na prostor in okolje, hkrati pa je znotraj materije spomenikov vedno podrobnejše, od stilnih vrednot se pogloblja v materiale, načine izvedb in nesnovna sporočila. Na drugi strani so izvedbe arhitektov danes posplošene (morda globalne?) in arhitekti so zato težko sogovorniki teh vrednot. Vrednote, ki jih prepozna konservatorstvo danes, so v večji meri prepoznavali arhitekti pred desetletji in jih zato bolj »tankočutno« vpletli v svojo ustvarjalnost.

Eden od njih je bil arhitekt Tone Bitenc. Izhajajoč iz Plečnikove šole (bil je njegov učenec in asistent), je podedoval učiteljev posluš za ohranjanje historičnega; ta je prišel do izraza predvsem pri tistih projektih, pri katerih je bilo treba s poslušom ohraniti historično in mu hkrati s sodobnimi prijemi omogočiti povsem novo funkcioniranje. Bitenc je bil pri posegih v arhitekturno dediščino ponekod še bolj občutljiv kot Plečnik. Trudil se je upoštevati vsa arheološka odkritja in faze spomenika ter jih poskušal vgrajevati v preнове. Pomembno se mu je zdelo dobro poznati tudi zakonitosti domačega stavbarstva. Vidnejše preнове in preureditve, pod katere se je podpisal oziroma pri katerih je sodeloval z drugimi arhitekti, so ureditev letnega gledališča v Križankah v Ljubljani leta 1955 (skupaj s Plečnikom), prenova blejskega gradu v letih 1957–1961, prenova in ureditev Blejskega otoka leta 1971, ureditev »Kranclja« in »Grabna« v Škofji Loki leta 1958, ureditev Prešernove hiše v Kranju leta 1964, ureditev kompleksa uršulinskega samostana v okviru gradnje Trga revolucije v letih 1969–1975 (skupaj z Ravnikarjem), prenova dvorca Zemono pri Vipavi v letih 1975–1977 in številne druge (Uranker, 1990).

Primer: blejski grad, ustvarjalni pristop v ohranjanju spomenika

Prenova blejskega gradu je stekla v letih 1951–1961. Grad skupaj z jezerom in otokom predstavlja nepogrešljivo veduto Bleda, ki že stoletja navdihuje svoje obiskovalce in je eden izmed najbolj prepoznavnih zna-

kov slovenske turistične ponudbe (Deanovič in drugi, 2008). Arhitekt Bitenc je ob prenovi skrbno pazil na avtentično ohranitev celotne podobe, hkrati pa je moral seveda upoštevati tudi omejitve spomeniškovarstvene narave kot tudi funkcionalne in tehnične probleme dostopov in infrastrukture (Uranker, 1990).

Prenova blejskega gradu se je začela potem, ko je avgusta 1947 na gradu izbruhnil požar in uničil večji del strehe. Takrat so se odločili za celovito prenavo gradu. Ker je bila težnja urediti grad za turistične in gostinske potrebe prisotna že prej, je tudi Bitenčeva obnova potekala v tej smeri. Vidnejši posegi so med drugim obsegali novo ureditev tlakovanega dostopa do gradu, razširjen dostop s spodnjega na zgornje grajsko dvorišče ter vzpostavitev stranskih povezovalnih stopnic z razglednimi terasami med spodnjim in zgornjim dvoriščem na južni strani grajskega kompleksa. Obe dvorišči sta bili na novo tlakovani, njuno razčlenjenost je arhitekt izkoristil za razgledne točke po slikoviti okolici. V stavbnem delu na vzhodni strani spodnjega dvorišča je bila vzpostavljena kavarna, v nadstropju palacija, ki deli zgornje in spodnje dvorišče, je bila urejena restavracija. Na zgornjem dvorišču je po odstranitvi stanovanjskega objekta Bitenc postavil odprto lopo, ki naj bi imela funkcijo lapidarija, na katerega bi bili vzdani od drugod preneseni kamnoseški elementi in drugi historični detajli. Ostali posegi so bili usmerjeni v estetsko prezentacijo notranjščin in zunanjščin traktov (Leben, 2002).

Ohranjeni načrti arhitekta Bitenca razkrivajo, da je poleg arhitekturne prenove zasnoval tudi celotno opremo za potrebe prenovljenega gradu, oblikovano in izdelano z veliko mero estetske dovršenosti (Leben, 2002). Zasnoval je celotno stavbno pohištvo in notranjo opremo za kavarno in restavracijo, vse od stolov, miz, lesenih opažev, stropov in peči pa do opreme utilitarnih prostorov, kot so kuhinja, shrambe, notranja povezovalna stopnišča in drugo. Tudi oprema zunanjščine in dvorišč je plod njegovega dela, na primer varovalna ograja južnega stopnišča, vrata v prehodu pod palacijem, svetilke, ureditev dvorišč s cvetličnimi koriti, vodnjakom in drugimi detajli.

Blejski grad, pogled z obnovljenih grajskih dvorišč in razgledih teras (foto: Katarina Bobek, arhiv ZVKDS, Restavratski center)

Blejski grad, pogled na prenovljen palacij z restavracijo (foto: Katarina Bobek, arhiv ZVKDS, Restavratski center)

Na račun Bitenčeve prenove, ki je v ospredje postavila reprezentančnost gradu, čeprav grad sam nikoli ni imel izrazito reprezentančnega značaja, je blejski grad izgubil nekaj prvinskosti oziroma srednjeveškega značaja, vendar je s prenovljeno formo in vsebino pridobil novo funkcijo, ki mu je zagotovila ne le obstoj, temveč tudi uspešno poslovanje (na leto grad obišče okoli 235.000 ljudi). Danes so Bitenčevi posegi ocenjeni kot dodatna vrednota gradu in se varujejo v sklopu celote varovanih vrednot spomenika (Leben, 2002).

ARHITEKT KONSERVATOR, DA ALI NE?

Prodreti v spomeniško službo arhitektom, še bolj pa gradbenikom, ki bi želeli opravljati konservatorsko poslanstvo, ni bilo enostavno. A zahtevni sanacijski projekti so sčasoma vedno resneje narekovali sodelovanje strokovnih skupin, in z leti postaja jasno, da bi morala biti vloga arhitektov v tej dejavnosti bistveno večja. Na to je konservator Milan Že-

leznik opozarjal že leta 1965 in ugotavljal pomanjkljivo sodelovanje med arhitekturnim in umetnostnozgodovinskim tolmačenjem nepremičnih kulturnih spomenikov (M. Železnik, 1965).

Štiri leta kasneje je o vlogi arhitekta konservatorja ne ravno zadovoljno razmišljala arhitektka Nataša Štupar Šumi. Ugotavljala je, da, v nasprotju z drugimi tradicijami, pri nas arhitekt ni nosilec spomeniško-varstvenih prizadevanj, temveč se njegovo delo razume kot delo risarja – dokumentalista za zunanje arhitekture projektante in za potrebe konservatorja. Poklica arhitekt konservator ne razume niti arhitekturna stroka, ki ne prepozna te specializacije. Arhitekt konservator se za razliko od klasičnega arhitekta ukvarja z že zgrajenim objektom, preiskuje njegov stavbni razvoj, poškodbe gradiv in konstrukcij ter pripravlja program obnove, katere cilj ni (v nasprotju s klasičnim načrtovanjem) najustreznejša forma za predvideno funkcijo, temveč obratno, najustreznejša funkcija za vnaprej določeno formo; to je ena pomembnejših nalog v procesu dela. Poleg vsega arhitekt koordinira skupino strokovnih sodelavcev, izvaja nadzor izvedbe in je spremlja spremembe na objektu. Torej to delo ni marginalno arhitekturno delo, temveč zahtevna specializacija in vsestranski angažma (Štupar Šumi, 1969).

Razumevanje vloge arhitekta v spomeniški službi se do danes ni pootilo. Na eni strani se arhitekt v konservatorstvu razume kot projektant, ki bi moral načrtovati posege za potrebe spomeniških »akcij«, na drugi strani pa kot ustvarjalec prezentacij spomenikov. Arhitekt konservator, ki je nosilec konservatorskih prizadevanj (kot so ga razvili drugi kulturni prostori po Evropi in ki ga danes zagovarjajo mednarodne ustanove ICCROM, UNESCO ...), se je zaradi pomanjkanja enotnega specialističnega izobraževanja, favoriziranja ustvarjalnosti arhitektov v konservatorstvu, neenotnega strokovnega dela in tudi zaradi nezainteresiranosti samih arhitektov (in gradbenikov) še najmanj izoblikoval.

Morda je s tem povezano tudi vprašanje, zakaj so v ohranjanju stavbne dediščine tako redki primeri konserviranja arhitekture? Tistega pravega konserviranja, ki mu je poslanstvo te službe najbolj zavezano? V stoletni zgodovini ohranjanja stavbne dediščine smo namreč ustvarili obilico rekonstrukcij arhitekturnih spomenikov, obilico ustvarjalnih intervencij arhitektov v spomenike in jih najmanj konservirali (Pirkovič, 1999). In če pomislimo, da ima vodilno pobudo v ohranjanju stavbne dediščine pri nas umetnostna zgodovina, je to pravzaprav zanimivo dejstvo, kajti prav ta stroka je svoje poznavanje arhitekture zgradila na evidentiranju arhitekturnih spomenikov, prepoznavanju njihovih slogovnih značilnosti, vrednotenju in ključnih metodah dela na njej ter ... vpeljala rekonstrukcijo kot najpogostejšo metodo predstavitve spomenika.

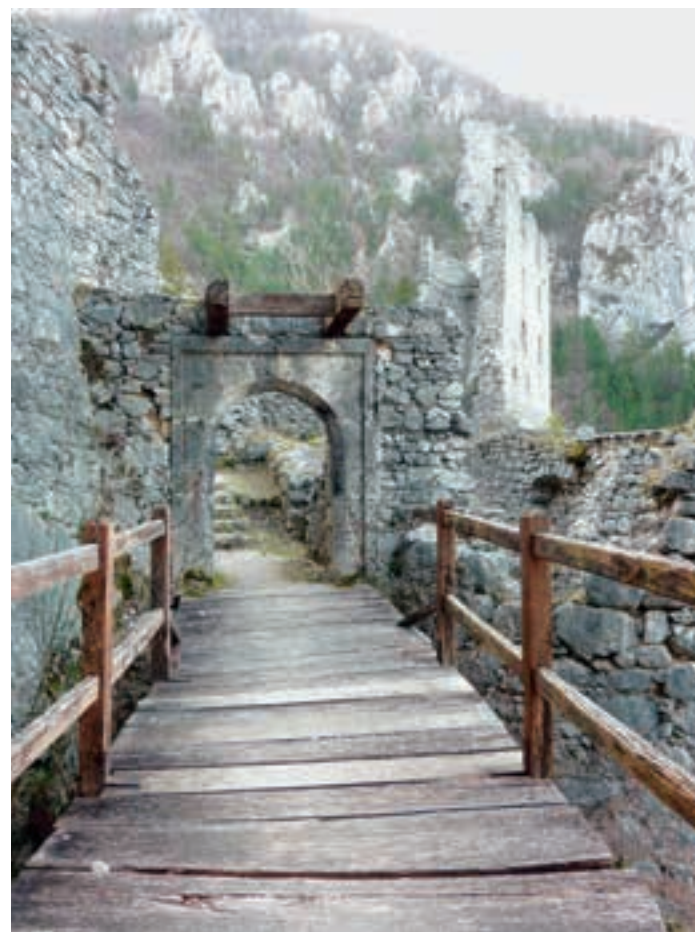
Konserviranje arhitekture, ki je omejeno le na tiste posege, ki so nujni za zaustavitev propadanja in varno uporabo za njen novi namen, se je najbolj uveljavilo na ureditvah arheoloških najdišč (arheološka najdišča Ljubljane, Simonov zaliv, Ajdna nad Potoki, Tonovcov grad, Rifnik itd.) ter le nekaterih ruševinah arhitekturnih kompleksov (na primer kartuzije v Žičah, ruševine gradov Smlednik, Krancelj v Škofji Loki ...).

Primer: grad Kamen pri Begunjah – konserviranje arhitekture

Grad Kamen pri Begunjah je ena redkih arhitektur pri nas, kjer se lahko učimo arhitekturne konservacije. Dolgotrajna naloga se je začela že leta 1959 in je bila pospremljena v začetku z vsemi klasičnimi dejstvi naše

Grad Kamen pri Begunjah, konservirani zidovi grajskega kompleksa (foto: Mateja Kavčič, arhiv ZVKDS, Restavratski center)

Grad Kamen pri Begunjah, detajl grajskega mostovža (foto: Mateja Kavčič, arhiv ZVKDS, Restavratski center)

dejavnosti – varčevanje s sredstvi, nenačrtni posegi in menjavanje tako strokovnih kot tudi izvajalskih ekip. »Razvaline je mogoče konservirati v sedanjem obsegu in obliki ...« je bila izhodiščna odločitev komisije Zavoda za spomeniško varstvo, ki je podala prva navodila lokalni skupnosti ob začetni pobudi o čiščenju in zavarovanju ruševin leta 1959. Samo izvajanje, brez dokumentiranja in raziskav, je v tej fazi povzročilo izgubo prenekaterga dokaza o razvoju tega najobsežnejšega srednjeveškega grajskega kompleksa na Gorenjskem. V nadaljnjih raziskavah se je dokazalo, da je z doslednim spremljanjem najdb, opazovanjem načinov gradnje in uporabljenega gradiva ter z dokumentiranjem in primerjavami z arhivskim gradivom možno iz ruševin določiti ne le razvoj gradnje, temveč celo vsebine posameznih prostorov in njihovo opremo, s tem pa spomenik ohrani neprecenljive podatke in bistveno večje možnosti za predstavitev.

Konservirati ruševino pomeni zaustaviti njeno propadanje z ukrepi, ki najmanj spreminjajo značilnosti spomenika in ki novo dodane dele berljivo razločijo od originala. Zidovi grajskega kompleksa so bili utrjeni na najbolj poškodovanih delih, prostori in dostopi dopolnjeni z lesenimi konstrukcijami (ki ne posnemajo historičnih izvedb prav z namenom, da so razpoznavni kot dodani), deli gradu (zahodni stolp in kleti) so bili zaradi statične nuje edini rekonstruirani. Tehnično je konservacija pomenila utrjevanje zidov z injiciranjem veziva, razpoke so se zalile s tekočim betonom, vrzeli so bile pozidane z lokalnim kamnitim materialom in živoapneno malto, zidovi na nekaj mestih dopolnjeni z betonskimi polnili (tudi zaradi razlikovanja originala in dodanega) ali na vrhu izravnani. Statične sanacije so vključevale železobetonske vezi ali skrite povezave s kovinskimi vezmi. Vrhovi zidov so bili zaključeni z naklonskim betonom in bitumnom ter prekriti s travno rušo (Fister, 1975).

Projekt konservacije gradu Kamen je vodil arhitekt Peter Fister, tedaj konservator Zavoda za spomeniško varstvo v Kranju. Ob sprotne dokumentiranju, raziskovanju, valorizaciji in načrtovanju dopolnil je bil skupaj z lokalno skupnostjo, ki upravlja spomenik še danes, izdelan tudi predlog ureditve spomenika za turistične namene. Tedanji posegi se do danes niso bistveno dopolnjevali, žal pa se tudi redno vzdrževanje (kar je vsesplošno nerešen problem po vsakem končanem posegu pri nas) ne izvaja. Tako je verjetno tudi zato, ker je bilo finančno breme naloženo izključno lokalni skupnosti. A spomenik je bil do nedavnega opremljen z razlagami o svoji zgodovini in gradbenem razvoju ter je dostopen obiskovalcem že skoraj štirideset let.

POTRESNE SANACIJE

Človeške moči se združijo ob naravnih katastrofah. Reševanje kulturne dediščine na Kozjanskem in v Breginjskem kotu je združilo prizadevanja in znanja arhitekturne, gradbene in konservatorske stroke. Interdisciplinarnost je v takih okoliščinah manjši problem, kajti v prvi vrsti je nujno hitro in zanesljivo ukrepanje. Kot navaja statik Stojan Ribnikar, so po potresu leta 1976 v Breginju organizirali ekipe študentov arhitekture pod vodstvom prof. Petra Fistra, ki so v dvajsetih dneh pripravili izmere vseh breginjskih stavb, ekipa statikov pa je nato v desetih dneh izdelala načrte sanacije za večino stavb, in izvedba bi lahko stekla takoj (Ribnikar, 1984). Zavidljiva hitrost, dobra organiziranost in veliko znanja! Žal pa je

bila sanacija izvedena le na župnišču (ki je preživel vse kasnejše potresne sunke in je dokaz uspešnosti metode sanacije); preostali Breginj je zaradi politične odločitve padel in danes vidimo le majhen del kot osamljen, iz celote iztrgan muzej in ob njem neizrazito, okolju neprimerno naselje montažnih hiš, ki so neposreden dokaz slabe kakovosti montažne gradnje in politične slepote.

Kljub grenkemu priokusu ob porazu stroke v Breginju so ostale bogate organizacijske in tehnološke izkušnje. Te so bile s pridom uporabljene ob kasnejših katastrofah, ki so se ponovile ob potresu v zgornjem Posočju v letih 1998 in 2004, plazu v Logu pod Mangartom leta 2001 in poplavah v Selški dolini na Cerkljanskem leta 2007. Pripravljenost službe, kot jo po teh izkušnjah navaja Ribnikar, je ostala in je v vseh naslednjih reševalnih akcijah prišla ponovno do izraza. Kljub zapletom z gradbenimi lobiji in političnimi pritiski, ki imajo v dediščini svoje posebne motive in se jim ob takih situacijah ni moč izogniti, še vedno veljajo Ribnikarjeve iztočnice:

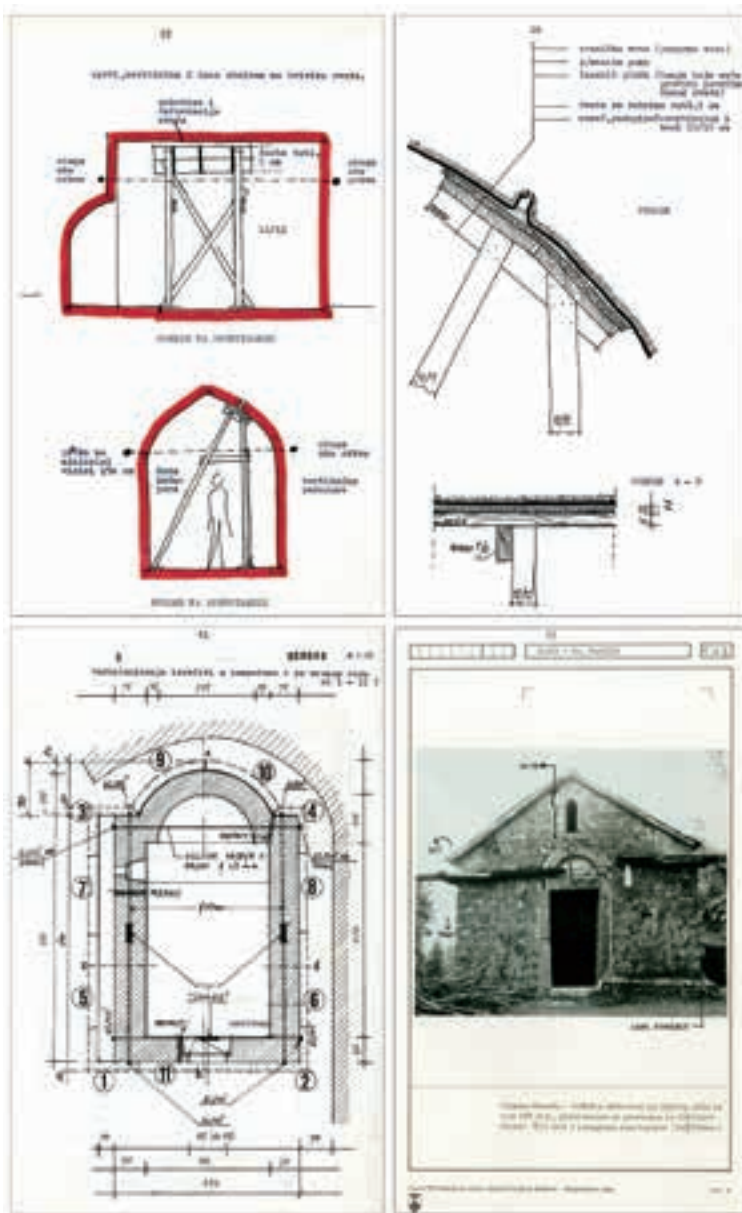
- na prvem mestu so reševanje življenj in zaščitni ukrepi usposobljenih gradbenih ekip;
 - popis škode naredi komisija, ki jo sestavljajo umetnostni zgodovinar, arhitekt, statik in restavrator, ki uporabljajo enotne obrazce;
 - če so narejeni arhitekturni posnetki, je prihranjenega mnogo zamudnega merjenja;
 - specialne gradbene enote, ki obvladajo sanacije zgradb, vodijo usposobljeni statiki, ki takoj izvajajo ukrepe zavarovanja najhujših poškodb;
 - po zaščitnih ukrepilh organizirano delovanje inženiringa poskrbi za pripravo izmer, načrtov sanacij, vodenje usposobljenih gradbenih ekip, finančna sredstva ter nadzor nad izvedbo in porabo financ.
- Ni kaj dodati.

Sanacijska znanja slovenskih statikov so segla tudi v svet. Strokovnjaki spomeniškega varstva so svojimi izkušnjami pomagali reševati črnogorsko obalo (arhitekt Franc Vardjan in statik Stojan Ribnikar), ki jo je prizadel potres leta 1979. Zavod za raziskavo materialov in konstrukcij je razvil serijo metod protipotresnih sanacij. Protipotresne ojačitve konstrukcij temeljijo na medsebojnem povezovanju in utrjevanju zidov, ukrepi pa so raznovrstni in seveda prilagojeni specifični objekta:

- horizontalno povezovanje nosilnih zidov z jeklenimi vezmi, vzdanimi, uvrtnimi ali vidnimi;
- povezovanje z armiranobetonskimi venci in sidranja;
- masivni stropovi in armiranobetonske plošče;
- vgrajevanje jeklenih diagonalnih vezi ali jeklenih horizontalnih predalčnih konstrukcij;
- injektiranje zidov;
- ojačenje zidov z armiranim brizganim ometom;
- prednapenjanje zidov v vertikalni in horizontalni smeri (Tomažević, 1985).

Metoda Zavoda za raziskavo materialov in konstrukcij (ZRMK), ki jo je razvil statik Miha Tomažević, uvaja izračun preverjanja potresne varnosti zidanih zgradb ter ukrepe preprečevanja posledic potresov in je mednarodno priznana pri načrtovanju protipotresnih sanacij.

Potresne sanacije so dosegle zavidljivo raven tehnološkega znanja in izvedb, a hkrati so postale precej sistematičen pristop, ki je v procesu načrtovanja marsikdaj spregledal spomeniške vrednosti objekta. Čeprav

Vardjan, Franc, Ribnikar, Stojan, Bogovčič, Ivan, cerkev sv. Bazilije, Stoliv - sanacija, Kotor 1982 (foto: arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

so se že tedaj poznale metode ojačitve lesenih konstrukcij z jeklenimi vezmi (za konservatorstvo primernejše, ker jih je iz stavbnega tkiva lažje odstraniti kot betonske), je slovensko gradbeništvo najraje izvajalo (morda računsko najcenejšo ali najbolj preverjeno metodo) armiranobetonске plošče in sistematična injektiranja. Večina projektov je predlagala take rešitve, ne ozirajoč se na posledice v občutljivem stavbnem tkivu historične arhitekture. Sočasno je konservatorstvo postajalo vedno bolj pozorno tudi na gradbene značilnosti objektov, na originalna gradiva in historične konstrukcijske sisteme. Različni pogledi so se v devetdesetih letih večkrat soočili v burnih debatah o rigoroznih gradbenih sanacijah, tudi nekaterih gradov, katerih obnova se je z močno politično podporo izvajala v začetku

novega tisočletja. Odkrita strokovna soočenja mnenj so, kot vsaka konstruktivna debata, sprožila tudi pozitivne rezultate. Grad Snežnik (in še nekaj drugih objektov) ima danes namesto novih betonskih plošč še vedno lesene stropove, ojačane z jeklenimi vezmi. Na področju injektiranja zidov se ne uporabljajo več izključno cementne mase, temveč so možnosti izbora injekcijskih mas veliko večje in z večjim deležem apnenih veziv.

DOKUMENTIRANJE IN NAČRTOVANJE POSEGOV V SPOMENIKE

Osnovna metoda dela ter način razmišljanja arhitektov in gradbenikov je organizacija načrtovanja. Zato ni čudno, da je v sedemdesetih letih arhitekt in konservator Peter Fister opozarjal na potrebo po enotnem dokumentiranju dediščine, sistemu, ki bi zajel celovit slovenski arhitekturni prostor. Sistem topografskih kartonov je zasnoval tako, da omogoča uporabo zbranih podatkov na več ravneh – za osnovno dokumentacijo slovenskega stavbnega gradiva, njegovo raziskovanje, za vzpostavitev registra kulturnih spomenikov ter kot izhodišče za načrtovanje prenove na idejni ravni (Fister, 1976). Med kolegi arhitekti in konservatorji je sicer slišati kritike o nenatančnosti in netočnosti načrtov, a kritiki so spregledali osnovni namen topografskega evidentiranja. Dejstvo je, da tako obsežne količine stavb, kot jo zajema zbirka Korpus slovenske arhitekture, ni mogoče niti ni smiselno meriti v velikem merilu, ne le zaradi količine izmer, temveč tudi zaradi načina hrambe dokumentacije. In to je, tedaj z najprimernejšo metodo – ročnimi meritvami in fotografiranjem – tudi omogočalo kontinuirano izvajanje dokumentiranja do danes. Fister je sistem topografskega kartona kasneje uveljavil kot profesor prenove in konservatorstva na Fakulteti za arhitekturo in s študentskimi močmi letno dokumentiral tudi več kot 200 stavb ter ustvaril obsežno gradivo o slovenski stavbni in naselbinski dediščini.

Možnosti dokumentiranja dediščine so se izboljšale tudi z razvojem tehnologij. Fotogrametrija se je kot tehnika zajemanja podatkov na osnovi fotografij razvijala v dvajsetem stoletju in se od šestdesetih občasno uporablja tudi za izmere spomenikov pri nas. Podkrepljena z digitalno tehnologijo ponuja večplastno dokumentiranje dediščine, namenjeno različnim uporabnikom, ter vzpostavitev metode dokumentacijskega varstva najpomembnejših stavbnih spomenikov. To je bil glavni namen projekta Izmere – tehnični posnetki zahtevnejših objektov dediščine. Projekt, ki ga je od leta 1991 vodil arhitekt Jovo Grobovšek, je zajel izmero 115 objektov kulturne dediščine (Potočnik, 2000). Postavil je poenoteno metodo dela in opozoril na nerešena vprašanja enotnega načina dokumentiranja ter predvsem pomena dobre dokumentacije kot temelja za vse nadaljnje delo na dediščini. S projektom je bilo odprtih tudi precej vprašanj organiziranosti stroke: izdelanost normativov, standardov in metod dela, zmožnost interdisciplinarnega dela, tehnološka opremljenost zavodov, smiselnost razvoja lastne dokumentacijske dejavnosti, pomanjkanje specialističnih znanj v konservatorstvu ter nujnost definiranja osrednjih nalog ohranjanja kulturne dediščine nacionalnega pomena (Grobovšek, 1996).

Za oba izdelana in vpeljana sistema lahko ugotovimo, da ju služba sistemsko ni sprejela. Odgovora, da zaradi premajhne natančnosti enega ali prevelike natančnosti drugega, ne zdržita strokovne debate in ju bo treba poiskati drugje.

Skozi vso zgodovino varstva se postavlja tudi vprašanje, kako načrto-

Digitalni metrični ploskovni prostorski model zunanosti stolnice sv. Nikolaja v Ljubljani, 1999 (izdelal Inštitut za geodezijo in fotogrametrijo, Oddelek za fotogrametrijo, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

vati posege v dediščino? Iz potreb po sodelovanju s projektanti arhitekti in urbanisti je ob delu konservatorjev samodejno nastal poseben elaborat – konservatorski program. Elaborati, ki so jih posamezni Zavodi za varstvo kulturne dediščine delali za potrebe urbanističnega načrtovanja ali posege v arhitekturo, v začetku niso bili obvezni elementi načrtov za legalno gradnjo. Potreba po načrtovanju posegov je bila izpostavljena na več posvetih, na katerih se oblikuje zavest o razhajanju med teorijo in prakso ter celovitem varstvu stavbne dediščine, kajti pojmovanje varstva dediščine kot zgolj varstva posameznih spomenikov se je v sedemdesetih letih počasi širilo s spomenika na prostor. Potreba po načrtovanju postaja logična tudi v času, ko je na službi ležala vsa izvedba obnove – torej je služba celovito obvladovala postopke od prepoznavanja, valorizacije in načrtovanja do izvedbe.

Ugotavlja se, da naj bi »... konservatorski programi [...] težili predvsem k zapolnitvi vrzeli med razpoznavanjem in vrednotenjem kulturne dediščine na eni strani ter vsemi vrstami gospodarjenja z njo na drugi. Zagotovili naj bi poglobljeno strokovno metodo in obenem tudi vzporedno metodo dela konservatorjev kot projektantov in izvajalcev dela na dediščini. Zagotavljati bi morali vse vrste konservatorskih odločitev, raziskav v zvezi z njimi (tudi dopolnilnih, med obnovitveni deli), uveljaviti konservatorja kot strokovnjaka, ki sodeluje pri ugotavljanju ciljev, zasnov, uveljavitve in izvedbe vsakršnih del na spomeniku. Hkrati bi morali omogočiti izvajalcem vseh vrst, da bi tudi oni s svojo problematiko sodelovali pri izvedbi teh programov (ali bolje smernic, kriterijev)...« (Fister, 1986.) O pravnih možnostih konservatorskega programa je razmišljala služba leta 1991, ko je izpostavljala, da je konservatorski program lahko strokovna pomoč lastnikom, a da je nujno treba določiti njegovo vsebino, za katere vrste posegov in v kateri fazi odločanja se izdela (Petrič, 1991).

Od devetdesetih let je lastništvo spomenikov dobilo drugačen pomen. Zaradi porabe javnih financ je za izvedbena dela zahtevano javno naročanje. Ustavilo se je vključevanje lastnih izvajalskih ekip, ki so jih vzgojili konservatorji. Delo konservatorja je z izdajo kulturnovarstvenih pogojev in soglasij na projektno dokumentacijo postalo del upravnega postopka, in s tem je bilo treba ločiti načrtovanje od izdajanja soglasij zanj. Ta nova razmerja so prinesla potrebe po drugačnem sistemu načrtovanja in drugačni razdelitvi nalog. Ob nastajanju novega Zakona o varstvu kulturne dediščine leta 2007 je bila zasnovana enotna metodologija za izdelavo konservatorskega načrta. Izdelani so bili navodila za njegovo izdelavo in pilotni primeri načrtov (Zupančič in drugi, 2007). Novi način načrtovanja je vključil možnost »zunanjih« izdelovalcev konservatorskega načrta ter s tem povzročil burno reakcijo med konservatorji, ki jim je bilo načrtovanje posega v spomenik do sedaj ena temeljnih nalog. Ločitev načrtovalskega in upravnega dela zaradi narave konservatorskega dela še vedno ni v celoti izdelana, a prvič je načrt za posege v dediščino (konservatorski načrt) uzakonjen in je obvezna sestavina gradbene dokumentacije v primerih, ki jih predvideva zakon. S tem je ta načrt »izvit iz kalupov amaterizma«, če si lahko izposodimo Železnikovo izjavo izpred 40 let. Z njim smo dosegli poenotenje načina načrtovanja v konservatorski stroki, vsaj delno omejili možnosti subjektivnega odločanja in omogočili sodelovanje različnih, tudi izvajalskih strok v načrtovanju posegov v spomenik. Bo tudi ta sistem, morda zaradi prevelike »projektnosti«, opuščen?

Segment raziskovalne in izvedbene dokumentacije konservatorskega načrta omogoča mnogo večjo vključenost konservatorsko-restavratorske stroke pri posegih v dediščino. Stroka se je bistveno ojačala po ustanovitvi rednega študija restavratorstva na Akademiji za likovno umetnost in prevzema več predhodnih raziskav na objektu ter več izvedb, ki jih je prej izvajala gradbenoobrtniška dejavnost. Nekoč dokaj običajne gradbene postavke v popisih del, kot na primer »obnova fasade – 1 komad«, so zamenjali podrobni popisi konservatorsko-restavratorskih posegov, poleg klasičnih restavratorskih področij (štukatur, poslikav, lesene plastike ...) tudi prej obrobni kamniti arhitekturni členovi, ometov, stavbnega pohištva, notranje opreme ... Obnove stavbne dediščine zato danes ne izvajajo več pretežno gradbenoobrtniški izvajalci, temveč pomembno vlogo pri njih prevzemajo konservatorsko-restavratorske ekipe. V zadnjem desetletju se je na ta način, in s finančno podporo države, občin in sredstev Evropske skupnosti obnovilo precejšnje število arhitekturne dediščine, med drugimi gradovi Jable, Snežnik, Strmol, Pišce, Negova, Rajhenburg, knežji dvorec Celje, dvorec Vipava, Vipolže in drugi.

Primer: Lanthierijeva graščina v Vipavi, konservatorsko-restavratorska dela

Lanthierijeva graščina je pomembna poznobaročna arhitektura na Slovenskem. Rezidenčna stavba graščine v središču Vipave leži v osi baročnega parka z drevoredom, ki je nekaj segal od graščine do reke Vipave na zahodu. Graščina je na zadnji strani preko mostovža povezana z dvorišnimi objekti ter naravnim izvirom reke Vipave. Lastnik graščine je občina Vipava. Rezidenčno stavbo je namenila za študijske dejavnosti Univerze v Novi Gorici ter za dodatno muzejsko in turistično ponudbo mesta.

Kot podlaga za izdelavo projektne dokumentacije je bil zahtevan kon-

servatorski načrt, ki ga je leta 2010 izdelal Center za konservatorstvo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS). Načrt je bil izdelan za rezidenčno stavbo ter, glede na kulturnovarstvene pogoje ZVKDS v Novi Gorici, obsega mape 1, 2 in 3. Pred izdelavo konservatorskega načrta so bile izvedene raziskave notranjosti graščine, ki so določile stanje stenskih poslikav ter kamnite in lesene stavbne opreme. V skladu s Pravilnikom o konservatorskem načrtu (Uradni list RS, št. 66/09) je v mapi 1 zajet analitični del z opisom in razvojem spomenika, primerjavo s sorodnimi spomeniki, opisom materialnega stanja ter ovrednotenjem in določenim družbenim pomenom. V izvedbenem delu mape 1 so podane usmeritve za ohranjanje in varovanje spomenika, ki jih morajo projektanti, izvajalci, uporabniki in lastniki upoštevati ob obnovah, nadaljnji rabi in upravljanju. Mapa 2 zajema katalog vseh prostorov s podrobnejšim opisom in podanimi natančnejšimi usmeritvami. Mapa 3 (konservatorsko-restavratorski projekt) vsebuje podrobneje opisane varovane elemente ter njihovo materialno stanje s poškodbami in opredeljenimi posegi za njihovo konserviranje-restavriranje. Priložen je tudi popis konservatorsko-restavratorskih del z oceno stroškov.

V začetku leta 2012 je stekla obnova rezidenčne stavbe graščine. Kot se pri delu pogosto dogaja, se je tudi v tem primeru ob odstranjevanju novjših gradbenih konstrukcij naletelo na dodatna odkritja. Med rušitvenimi deli v vhodnem traktu je bil v pritličju odkrit originalen kamnit tlak, v prvem nadstropju pa pod novjšimi stropovi lepo ohranjeni leseni poslikani stropovi, datirani v prvo polovico 17. stoletja. Najdbe, ki dajejo graščini večjo kulturno-umetniško vrednost, so zahtevale spremembo projektov, predvsem zaradi poslikanih lesenih stropov pa je bilo treba spremeniti tudi koncept statične sanacije z armiranobetonskimi ploščami.

Lantherijeva graščina v Vipavi, konserviranje-restavriranje kamnitega balkona (foto: Mitja Mozetič, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Lantherijeva graščina v Vipavi, konservatorji-restavratorji pri utrjevanju konstrukcije lesenega stropa (foto: Andrej Jazbec, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Ves čas izvedbe je bilo na objektu v povprečju prisotnih 20 konservatorjev-restavratorjev, ki so izvajali konservatorsko-restavratorske posege na stenskih poslikavah, poslikavah na lesenih stropovih, štukaturnem okrasju, kamnitih arhitekturnih členih ter stavbnem pohištvu. Konservatorji-restavratorji so svoje delo stalno usklajevali s potekom gradbeno obrtniških del, na gradbišču sta bili vzporedno preverjeni obe dokumentaciji, projektna dokumentacija za izvedbo (PZI) in konservatorski načrt. Zaslugo za uspešno usklajevanje dela pa ima predvsem dobro vodenje gradbišča ter dobra komunikaciji med odgovornima vodjema gradbenoobrnitiških in konservatorsko-restavratorskih del ter odgovornim konservatorjem.

»Spomeniška služba« (danes služba za varstvo kulturne dediščine) še zdaleč ni več le poizrtvovalna preiskovalka dediščine – je stroka, ki je strogo vpeta v pravne postopke, v katerih ne sme biti pomot, stroka, ki rezultate gradi le iz prepleta številnih znanj in ki odgovorno razmišlja o naši prihodnosti ter nam ponuja možne smeri razvoja. S svojimi metodami lahko odgovarja na zahteve sonaravnega razvoja, kajti s svojo dejavnostjo ne obremenjuje okolja, temveč ohranja in reciklira že dosežene kakovosti, ponuja koncepte, kako graditi ekološko, uporabljati naravna gradiva, razvijati kakovostna naselja in sobivanje starega z novim. Nedvomno je to v vseh razsežnostih razvidno iz publikacije, ki jo pravkar prebirate, a mogoče manj razvidno v prostoru, v katerem njene vrednote pogosto preglasijo močnejši družbeni dejavniki.

V sto letih skrbi za arhitekturne spomenike se je morala služba za

varstvo kulturne dediščine soočati tudi z razočaranji, zato naj za konec spomnimo še na nekatere pomembne arhitekture, ki jih nismo uspeli ohraniti.

Izgubili smo:

- številne cerkve, porušene v povojnem obdobju, med njimi več kot sto cerkva na Kočevskem, baročno cerkev v Poljanah nad Škofjo Loko, minoritsko cerkev na Ptuj, cerkev v Žužemberku in Idriji ...,
- pokrito sprehajališče Vandelban v zdravilišču Rogaška Slatina, porušeno leta 1981,
- vas Breginj, porušeno po potresu leta 1976,
- ljubljanske palače: Kozlerjev dvorec, porušen leta 1960; palača Šumi, porušena leta 2006; Kolizej, porušen leta 2011,
- številne gradove po vsej Sloveniji, na propad katerih opozarjata strokovna in laična javnost in za katere se zdi, da so že več kot stoletje v krču, iz katerega ne poznamo izhoda, in
- arhitekturno dediščino podeželja, ki nezadržno izginja z obzorja slovenske kulturne krajine.

Seznam bi bil lahko mnogo daljši in je samo simbolen – v spomin vsem, ki so se borili zanje, in opomin tistim, ki se niso. Zaradi teh izgub je slovenska arhitekturna zgodovina osiromašena, naše bivalno okolje pa manj kakovostno. Na mestu večine teh žrtev so ostale vrzeli ali zrastle nove zgradbe, sicer v svojem času opevane, vendar ali bodo kdaj dosegle naziv svojih predhodnic – kulturni spomeniki?

Sto let dokumentiranja kulturne dediščine na Slovenskem

ROBERT PESKAR, JOVO GROBOVŠEK

Dokumentiranje kulturne dediščine je ena od glavnih nalog in temeljnih sestavin poslanstva konservatorske dejavnosti, saj predstavlja instrument, ki skupaj z raziskavami omogoča določanje ukrepov za ohranitev posameznih objektov kulturne dediščine. Da bi na tem mestu celovito zajeli naslovno tematiko in njene razvojne poteze, moramo že v uvodu osvetliti, kaj pravzaprav pomeni pojem dokumentiranja kulturne dediščine. Slovenska zakonodaja za varstvo kulturne dediščine (*Zakon o varstvu kulturne dediščine* (ZVKD-1), Uradni list RS, št. 16/08) vrst in načinov dokumentiranja ne določa posebej, toda v 6. točki 3. člena vendarle zapiše, da je »dokumentiranje« zbiranje, urejanje in hranjenje podatkov o dediščini, njenih vrednotah, stanju, lokaciji in drugih dejstvih, pomembnih za izvajanje varstva. V 69. členu še navede, da dokumentiranje dediščine vsebuje predvsem evidentiranje gradiva, zbiranje podatkov za inventarizacijo enote dediščine, evidentiranje njenega stanja in ograditve ter dokumentiranje posegov. Ob tem zakon omogoča tudi okvire za dokumentiranje, in sicer osrednji instituciji za varstvo nepremične kulturne dediščine (ZVKDS),¹ saj 55. člen določa, da mora lastnik oziroma posestnik spomenika pooblaščen osebi dopustiti dokumentiranje in raziskovanje spomenika, če pa lastnik posestnik oziroma druga oseba ne dovoli dostopa do spomenika ali izvedbe njegovega dokumentiranja in raziskovanja, ima pooblaščen oseba ZVKDS pravico izvesti te aktivnosti ob pomoči policije.

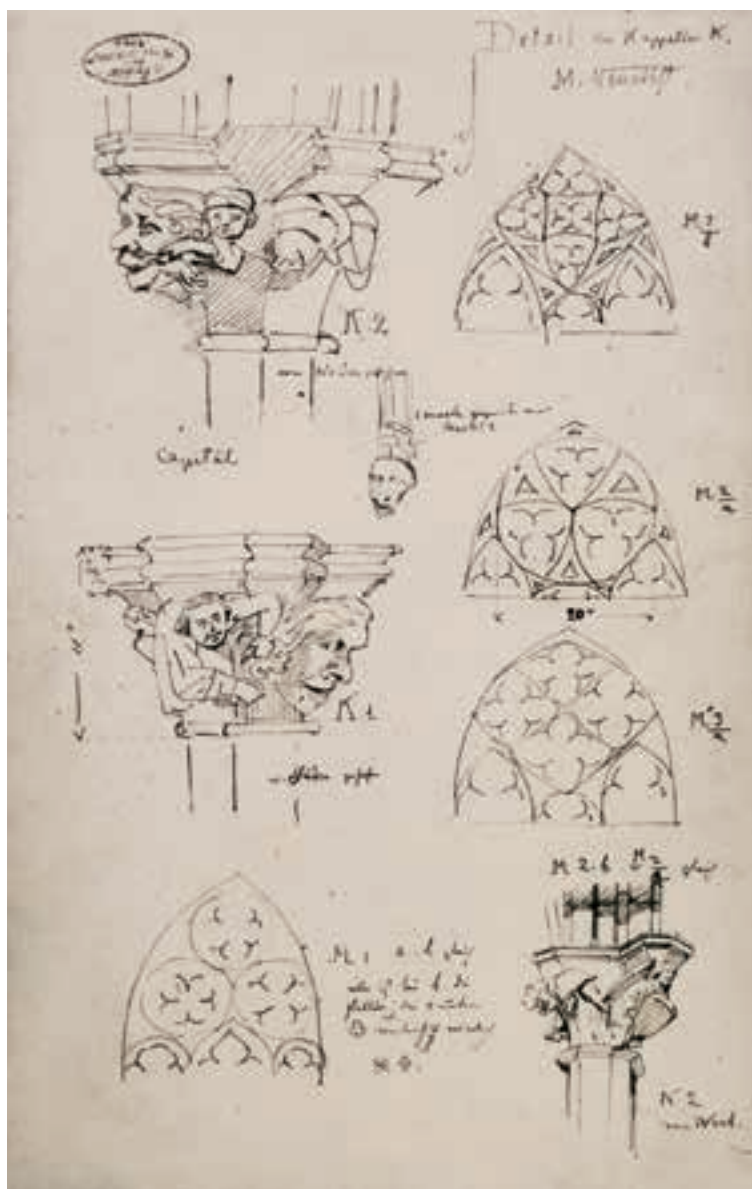
Za dokumentiranje slovenske kulturne dediščine torej obstaja dovolj dobra pravna podlaga.² Toda kaj dokumentiranje predstavlja in kakšen je njegov cilj? V prvi vrsti poskušamo z dokumentiranjem doseči, da neki objekt ali njegov sestavni del skupaj z vsem njegovim tedanjim stanjem, stavbnimi spremembami, pomembnimi konstrukcijskimi in stavbnozgodovinskimi detajli in vsemi poškodbami čim bolj celovito zajamemo na način, ki omogoča tretji osebi v drugem času njegovo ponovno podoživljanje ali ponovitev. Za dosego tega cilja so navadno na voljo besedni opis objekta, risbe oziroma načrti in fotografije (Praktische Denkmalpflege, 2010: 6). Seveda sodoben tehnološki razvoj na področju dokumentiranja prinaša tudi druga sredstva, a o tem v nadaljevanju.

ZAČETKI IN RAZVOJ DOKUMENTIRANJA V SLOVENSKIH DEŽELAH

Na splošno so se pomena dokumentiranja začeli zavedati že v obdobju renesanse. Do spoznanja, da sta dokumentiranje in inventarizacija spomenikov celo ključen pogoj za njihovo ohranitev, pa so prišli npr. v Franciji že v času francoske revolucije konec 18. stoletja (Jokilehto, 1999: 32–34, 69–75). Toda k zavedanju, da je treba ostaline preteklosti in druge kulturnozgodovinske, etnološke in topografske posebnosti trajno zabeležiti, so določen delež prispevali tudi posamezniki v slovenskih de-

¹ Javni zavod Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine (okrajšava ZVKDS).

² Dokumentiranje kulturne dediščine narekujejo tudi določila različnih mednarodnih listin in konvencij. Beneška listina iz leta 1964 npr. v 16. členu določa, da mora vsa konservatorska in restavratorska dela spremljati natančna dokumentacija v obliki analitičnih poročil z risbami in fotografijami (Doktrina 1, 2003: 28).

Karl Haas, risba kamnoseških detajlov t. i. Celjskega oltarja v cerkvi Marije Zaveznice na Ptujski Gori (original hrani graški Universalmuseum Joanneum, reprodukcija v INDOK centru Ministrstva za kulturo)

želah, in to v dobi, ko je bilo ohranjanje spomenikov še stoletja daleč od zavestne in organizirane stopnje. Po zaslugi Janeza Vajkarda Valvasorja in njegovih sodelavcev sta za območje nekdanje Kranjske nastali najprej leta 1679 *Topografija dežele Kranjske* in leta 1689 znamenita serija knjig *Slava vojvodine Kranjske* (Valvasor, 1679; Valvasor, 1689), za območje Štajerske pa je treba omeniti Vischerjevo topografijo iz leta 1681 (Vischer, 1681) in Gajšnikovo rokopisno topografijo župnije Laško (Gayschneg, 1747).

V sklopu te publikacije bi morali naš kratki oris dokumentiranja kulturne dediščine na Slovenskem pravzaprav začeti z ustanovitvijo deželnega konservatorskega urada leta 1913, a je treba poudariti, da je imelo dokumentiranje spomenikov že v 19. stoletju določeno tradicijo. Z usta-

novitvijo dunajske centralne komisije za varstvo spomenikov leta 1850 oziroma 1853 so bili na območju današnje Slovenije aktivni številni konservatorji centralne komisije in njihovi korespondenti (Baš, 1955: 34–37), ki so se sicer dokumentiranja spomenikov lotevali na različne načine in z različno zavzetostjo, pač v skladu s svojo izobrazbo, saj so bili največkrat duhovniki z določenim poznavanjem zgodovine umetnosti, arheologi, inženirji, arhitekti, redkeje šolani umetniki. Kljub temu so nekateri ustvarili izjemne opuse, ki imajo zlasti danes neprecenljivo vrednost. Če omenimo le pomembnejše, potem moramo za območje Kranjske poleg Antona Codellija, prvega konservatorja za Kranjsko, omeniti predvsem Konrada Črnologarja (umrl 1904) kot avtorja številnih krajših sestavkov o posameznih spomenikih na Dolenjskem in v okolici Ljubljane, objavljenih večinoma v osrednji publikaciji dunajske centralne komisije in publikaciji Muzejskega društva za Kranjsko (Komatar, 1904: 214–216). Na Kranjskem, predvsem pa na Primorskem, je pomemben pečat v organizaciji varstva spomenikov in njihovem dokumentiranju pustil Anton Gnirs (umrl 1933), ki je preiskoval samostansko cerkev v Stični in objavil popise številnih starejših zvonov na Kranjskem in Primorskem (Stelè, 1933: 98–99). Dalje velja omeniti Simona Rutarja, ki je dokumentiral in raziskoval zlasti arheološke in zgodovinske spomenike na Primorskem in drugod (Koblar, 1903: 52), Cornelia Budinicha, ki je objavil študije o srednjeveški arhitekturi na Primorskem in v Istri (Budinich, 1910; Budinich, 1916), slikarja Ivana Franketa (umrl 1927), konservatorja za okraja Kranj in Kamnik, in Arnolda Luschina von Ebengreutha (umrl 1932), ki je bil dejaven zlasti na Štajerskem. Seveda so v slovenskem delu Štajerske posebej izstopali štajerski deželni arheolog Carl Haas (umrl 1880), Johannes Graus (umrl 1921) in Hans Petschnig. Prvega moramo omeniti zlasti zaradi bogate zapuščine risb in opisov, ki so večinoma hranjeni v graškem Deželnem muzeju Joanneum.³ Johannes Graus, sicer duhovnik, se je posebej odlikoval tudi kot fotograf z izjemnim opusom fotografij (Biedermann, 2007: 538–563; Haselsteiner-Scharner, 207: 569–588) ter kot ustanovitelj in urednik revije *Der Kirchenschmuck*, v kateri so obravnavani tudi slovenski spomeniki (Urek, 1972: 145–158), arhitekta Petschniga pa navadno omenjamo npr. v zvezi s prvim strokovnim dokumentiranjem in obnovami Marijine cerkve na Ptujski Gori (Sapač, 2011: 204–214).

Čeprav številni opisi, študije in ugotovitve naštetih in drugih avtorjev pomenijo pomemben prispevek k poznavanju spomenikov in njihovemu dokumentiranju in so navadno nespregledljive pri načrtovanju obsega prenov v današnjem času, pa so konservatorji in drugi v okviru tedanjega dokumentiranja izdelali razmeroma malo slikovnih prilog, fotografij in načrtov. Nekaj več spodbud za tovrstno dokumentiranje so izrazila posamezna društva, npr. Društvo za krščansko umetnost, ki je poleg inventarizacije cerkvenih umetnin na Kranjskem poskrbelo tudi za izdelavo fotografij in posameznih načrtov. Ti so zajeli okoli sedemdeset cerkva (Početek inventarizacije, 58–62). Vendar je pomemben korak naprej tudi v tej smeri predstavljalo šele delo duhovnika Franca Avsca (1863–1943), ki je bil zaradi svojega navdušenega izdelovanja arhitekturnih načrtov in raziskovanja starih stavb leta 1904 imenovan za častnega konservatorja centralne komisije, od leta 1913 pa je bil zaupnik deželnega konservatorskega urada (Stelè, 1951: 200–201). Njegov opus načrtov, ki jih hrani

³ Številne kopije, vezane na slovenske spomenike, so dosegljive tudi v INDOK centru Ministrstva za kulturo.

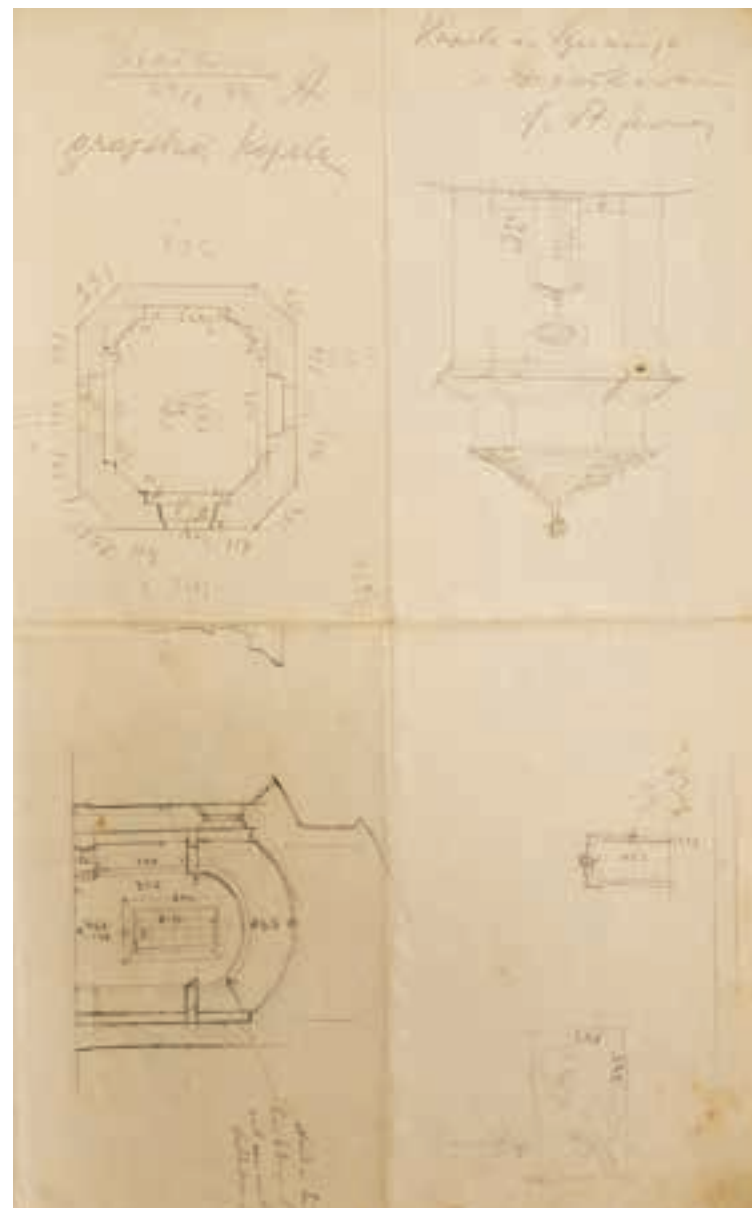
Ptujska Gora, cerkev Marije Zavetnice na Ptujski Gori, kapitel Celjskega oltarja (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Nadškofjski arhiv v Ljubljani,⁴ šteje več kot tristo izmerjenih in izrisanih objektov, večinoma v svinčniku in na papir. Vrednost in uporabnost Avščevih načrtov so prepoznali že njegovi sodobniki, ki so jih vključevali v svoje študije (npr. France Stelè), predvsem pa se izjemen pomen njegove dokumentacije kaže danes, ko številni objekti, ki jih je Avsec še videl, izmeril in izrisal, zaradi predelav ali pa celo rušitev niso več ohranjeni. Med temi naj omenimo staro župnijsko cerkev v Mirni Peči, od katere je ohranjen le prezbiterij, Marijino cerkev v Vini Gorici pri Trebnjem, od katere stoji le še zvonik, in grajsko kapelo sv. Ignacija v zaselku Draškovec pri Šentjerneju, ki je bila skupaj z gradičem po drugi vojni v celoti porušena.

Ne glede na velik pomen dela Franca Avsca je bilo tovrstno dokumentiranje še vedno predvsem naključno, vezano na posameznike in njihove osebne interese in ni bilo sistemsko urejeno. Enako velja tudi za prvega šolanega umetnostnega zgodovinarja, ki je deloval v slovenskih deželah, Avguština Stegenška, ki ga je leta 1908 centralna komisija na Dunaju imenovala za častnega konservatorja za posamezna območja na Štajerskem. Njegovo delo je izjemnega pomena tako za matično umetnostnozgodovinsko stroko kot tudi za konservatorsko dejavnost. Poleg številnih zapisov v takratnih glasilih in publikacijah (Ciglenečki, 2007) sta izjemnega pomena zlasti njegovi umetnostni topografiji za območji gornjegrajske in konjiške dekanije. Prva je izšla že leta 1905, druga pa leta 1909 (Klemenčič, 2007). Obe deli sta pomembni z različnih vidikov. Umetnostna topografija Konjiške dekanije je zaradi zgodnjega nastanka pomembna celo v evropskem kontekstu, saj je za dve leti prehitela prvo pravo umetnostno topografijo v Avstriji iz serije *Österreichische Kunsttopographie*, katere prva knjiga je izšla leta 1907. Je pa potrebno omeniti, da je dunajska centralna že leta 1889 izdala posebna navodila za pripravo umetnostnih topografij.⁵ Vendar pa kljub ažurnosti in kvaliteti, ki ju je

4 NŠAL, ŠAL/nčr Avs.

5 *Grundzüge zur Verfassung und Publication der Kunst-Topographie*, Wien 1889. En izvod knjižice hrani knjižnica INDOK centra na Ministrstvu za kulturo.

Fran Avsec, risba po drugi svetovni vojni porušene grajske kapele v Draškovcu pri Šentjerneju, okoli leta 1900 (original hrani Nadškofjski arhiv Ljubljana)

zaradi metodološkega pristopa in poznavanja gradiva zagotavljal avtor, med slovensko in avstrijsko različico in vsemi ostalimi bolj ali manj sočasnimi evropskimi topografijami izstopa ena temeljna razlika.⁶ Medtem ko sta Stegenškovi izšli v samozaložbi, zaradi česar je imel avtor tudi velike finančne težave, je avstrijska (doslej je izšlo 59 knjig) nastala v okviru

6 Na Češkem je prva umetnostna topografija v seriji *Soupis památek historických a uměleckých v království Českém* izšla že leta 1897, v Nemčiji projekt spomeniške topografije (*Die Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland*) sicer teče šele od leta 1981, a so pred tem izšle številne različice umetnostne topografije, npr. leta 1862 izpod peresa Wilhelma Lotza (*Kunsttopographie Deutschlands: Ein haus- und reisehandbuch für künstler, gelehrte und freunde unserer alten kunst*, Cassel, 1862). Najbolj znanih pa je pet zvezkov z naslovom *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*, ki jih je za posamezna območja od leta 1905 spisal Georg Dehio in so postali zgled za številne sorodno zasnovane potovalne vodnike.

spomeniškovarstvene institucije, centralne komisije, po zaslugi tedanjega vodje Maxa Dvořaka, kasneje pa v okviru njenega pravnega nasledstva zveznega urada za spomeniško varstvo (Bundesdenkmalamt). Čeprav so prepoznavanje, valorizacija in dokumentiranje spomenikov, se pravi opravila, ki jih umetnostne topografije navadno združujejo, med prvimi nalogami organizirane spomeniškovarstvene dejavnosti, tudi naslednji dve slovenski topografiji iz leta 1929 nista izšli pod okriljem tedanjega spomeniškega urada. Prvo za politični okraj Kamnik je resda spisal France Stelè kot konservator, drugo za dekanijo Vrhnika pa Marijan Marolt, toda obe je izdalo in založilo Umetnostnozgodovinsko društvo v Ljubljani, tretjo za dekanijo Celje, ki ju je v dveh zvezkih v letih 1931 in 1932 spisal Marijan Marolt, pa je izdalo Zgodovinsko društvo v Mariboru. Čeprav je bilo tedaj izdajanje umetnostnih topografij zastavljeno kot obsežen projekt (Klemenčič, 2007: 640–646), do realizacije ni prišlo. Prav tako do realizacije ni prišla ideja o obsežni spomeniški topografiji, ki jo je leta 1959 oblikoval tedanji Referat za spomeniško varstvo okrajnega ljudskega odbora Ljubljana (Rozman, 1960). Vendarle pa je treba v tej povezavi poudariti, da je že leta 1947, tokrat pod okriljem tedanjega Zavoda za spomeniško varstvo, že začelo nastajati gradivo za umetnostno topografijo Kočevske (Šijanec, 1948: 10). Zbral ga je Marijan Zadnikar kot mlad absolvent, do objave pa je prišlo leta 1968. Kasneje, leta 1978, je zavod izdal še Umetnostnozgodovinsko topografijo grosupeljske krajine Metoda Mikuža, kot tipkopis je bilo razmnoženo topografsko gradivo umetnostnih spomenikov za posamezne kraje na Štajerskem, ki ga je v letih 1966 in 1967 zbral Jože Curk, medtem ko je gradivo za umetnostno topografijo Dolenjske Ivana Komelja iz zgodnjih sedemdesetih let 20. stoletja ostalo na ravni tipkopisa in prostoročnih skic. Je pa uspelo tedanjemu medobčinskemu zavodu za spomeniško varstvo v Piranu kot soizdajatelju izdati topografsko gradivo Tomaža Brejca o slikarstvu od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali (Brejc, 1983). Na pobudo ZVKDS je Ministrstvo za kulturo leta 2008 v program financiranja uvrstilo tudi izdajo nove serije umetnostnih topografij, katere izdelavo je prevzel Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Stelèta.

Da bi slovenska spomeniška služba in njen ustanovitelj vendarle prišla do seznama in evidence o kulturni dediščini v Sloveniji, je INDOK center namesto zahtevnih spomeniških topografij leta 1995 pričel vzpostavljati Register nepremične kulturne dediščine. Register je uradna zbirka podatkov o nepremični kulturni dediščini na območju Republike Slovenije. Z vpisom v register dobi vsaka enota evidenčno številko dediščine (EŠD), ki jo uporabljamo v upravnih in strokovnih postopkih varstva kulturne dediščine. Obseg registra, njegovo vodenje in uporabo podrobno ureja *Pravilnik o registru kulturne dediščine* (Uradni list RS, št. 66/09).

Leta 1913, ko je France Stelè v Ljubljani nastopil službo konservatorja, sta bili med njegovimi ostalimi nalogami nedvomno v ospredju tudi evidentiranje in dokumentiranje slovenskega spomeniškega fonda. Stelè je, kot je v literaturi o njem pogosto navedeno (Cevc, 1959: 12), opremljen s fotoaparatom in beležko prečesal celotno Slovenijo ter skrbno beležil svoja opažanja. Rezultat njegovega dokumentiranja je več kot 10.000 negativov in skoraj 150 zvezkov z zapiski o spomenikih, v katerih je poleg nadrobnejših opisov navedel tudi osnovne umetnostnozgodovinske opredelitve. Originalne zapiske danes hrani Umetnostnozgodovinski inštitut

Ptuj, dominikanski samostan, atrij križnega hodnika, fotografija Franceta Stelèta iz okoli leta 1928 (foto: France Stelè, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

Franceta Stelèta Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, prepise pa tudi INDOK center na Ministrstvu za kulturo, ki sicer hrani večino starejše dokumentacije o spomeniškem fondu kot zapuščine nekdanjega Zavoda za spomeniško varstvo. Čeprav se je Stelè ukvarjal pretežno s cerkvami, njihovimi stavbnimi podobami in opremo, pa je bistveno več pozornosti posvetil njihovemu slikarskemu okrasu; to ni presenetljivo, saj je srednjeveškemu slikarstvu posvetil tudi večji del svojega znanstvenoraziskovalnega dela. Zato ni nobeno presenečenje, da je za dokumentiranje stenskega slikarstva v okviru svojega konservatorskega dela angažiral tudi vrsto zunanjih sodelavcev, zlasti slikarjev, od katerih najbolj izstopata Matej Sternen in Franjo Golob (Stelè, 1951: 199–200). INDOK center hrani več kot osemdeset Sternenovih risb in akvarelov in več kot petdeset Golobovih. Posebej mikavne so akvarelne upodobitve fresk Janeza Ljubljanskega iz Muljave, Kamnega Vrha in Visokega ter drugih pomembnih spomenikov srednjeveškega stenskega slikarstva.

Mateja Sternena in vrsto drugih slovenskih slikarjev moramo omeniti tudi v zvezi s posebnim projektom dokumentiranja srednjeveških fresk v Sloveniji, to je izdelavo kopij (Jenko, 2007). Gre za posebno obliko dokumentiranja fresk, katere namen je do potankosti ponoviti kopirani motiv (izvirnik) bodisi v enaki bodisi v drugi slikarski tehniki, pri čemer naj bi bile ponovljene tudi vse poškodbe in druge posebnosti. Prav Sternen je leta 1921 izdelal prve kopije, med pobudniki projekta pa je bil poleg odbornikov Društva Narodna galerija tudi France Stelè. Kmalu po drugi svetovni vojni je v sklopu priprav na razstavo jugoslovanskega srednjeveškega slikarstva v Parizu leta 1950 na pobudo tedanjega Komiteja za kulturo in umetnost FLRJ kopiranje fresk prevzel Zavod za spomeniško varstvo LRS (Šijanec, 1948: 10). Vendar je akcija kopiranja stekla bistveno širše, kot je zahtevala pariška razstava, saj se je nadaljevala z večjo ali manjšo intenzivnostjo vse do leta 1987 (Jenko, 2007: 22–44). Kljub težnji po sistematičnosti kopiranja pa je treba poudariti, da pri tovrstnem

Matej Sternen, akvarelna upodobitev fresk Janeza Ljubljanskega, prezbitelij v cerkvi sv. Petra v Kamnem Vrhu pri Ambrusu (original hrani INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

dokumentiranju v prvem planu ni šlo za spomeniškovarstveni projekt, temveč za predstavitev te likovne zvrsti v kontekstu poslanstva Narodne galerije v Ljubljani, ki hrani večino kopij. Ne glede na to pa kopiranj u ni kopistom nikakor ne smemo odrekati izjemnega prispevka k dokumentiranju te precej ogrožene likovne zvrsti, saj so zaradi propadanja nekaterih originalov (npr. Luxuria z Visokega pod Kureškom, Sveta Nedelja v Crnogradu) to edini verodostojni dokumenti za njihovo rekonstrukcijo.

Z ustanovitvijo Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih in prirodnih znamenitosti Ljudske republike Slovenije leta 1945 in z oblikovanjem zavodovih referatov za arheologijo, spomenike NOB, umetnostne spomenike, etnografske spomenike, varstvo prirode in referat o slavni Slovencih (Šijanec, 1948) se je obseg dokumentiranja močno povečal. Najprej se je zavod sicer lotil ocenjevanja vojne škode na spomenikih, vzporedno pa tudi dokumentiranja in evidentiranja spomenikov po posameznih zvrsteh. Ker pa zavod tedaj kadrovske še ni bil dovolj močan, sta pri izvedbi nalog sodelovala tudi vrsta strokovnjakov iz regionalnih muzejev kot častnih zaupnikov ali pooblaščenec ter oddelek za arhitekturo na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo. Posebej sistematično je bilo zasnovano dokumentiranje etnoloških spomenikov, ki so bili že tedaj označeni kot zelo ogroženi (Šarf, 1959: 13). Začela je nastajati izjemna zbirka dokumentacije, ki je obsegala zlasti opise, načrte in risbe ter fotografije. Pri izdelavi načrtov so sodelovali tudi tedaj bolj ali manj uveljavljeni arhitekti, kot so npr. Marijan Mušič, častni referent zavoda od leta 1948 do leta 1953, Boris Kobe in Milica Detoni, konservatorica v letih 1953–1954. Iz evidence INDOK centra je razvidno, da so navedeni avtorji prispevali več kot sto petdeset različnih načrtov. Sicer pa znotraj kadrovske zasedbe zavoda do leta 1975 zasledimo, da je bil med letoma 1949 in 1953 zaposlen honorarni dokumentalist dr. Fran Windischer,

od leta 1961 dokumentalistka Zora Turner, od leta 1957 znotraj oddelka za projektiranje Jaroslav Černigoj in Špelka Valentinčič, od leta 1962 pa fotograf Jože Gorjup (Komelj, Fatur, 1976: 141–158). Ko govorimo o INDOK centru in njegovi planoteki, moramo poudariti, da zbirka različnih načrtov spomenikov, risb, skic in akvarelov šteje več kot 7000 enot. Med avtorji najbolj izstopata Zvonimir Juretin z dobrimi 2200 načrti in skicami, arhitektka Nataša Štupar Šumi z več kot 1000 načrti in skicami ter Geodetski inštitut s skoraj 300 načrti. Večina gradiva je nastala do konca osemdesetih let 20. stoletja.

Že po desetletju sistematičnih izdelav arhitekturnih posnetkov in druge grafične dokumentacije znotraj matičnih znanstvenih disciplin se je izkazalo, da spomeniškovarstvena stroka do tedaj ni razvila enotnih standardov, zato so kvaliteta, uporabnost in povednost posnetkov močno nihale. Zaradi tega je zavod v sodelovanju s Fakulteto za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo začel razvijati enoten sistem arhitekturne topografije, ki je temeljil na Unescovem poenotenju arhitekturne dokumentacije, za prenos znanja pa je bil zadolžen arhitekt Peter Fister (Fister, 1976: 162–193). Z realizacijo enotnega standarda arhitekturnega dokumentiranja je bil vpeljan dobro zastavljen model, ki je tehnično dokumentacijo spomenikov in označevanje njihovih konstrukcij in materialov dvignil na zavidljivo raven. Po Fistrovi zaslugi je na Fakulteti za arhitekturo začela nastajati obsežna zbirka arhitekturnih načrtov številnih slovenskih spomenikov, ki so jih zrisali predvsem študenti arhitekture.

Vendar pa se enotni model dokumentiranja v drugih sodelujočih institucijah (SAZU, Filozofska fakulteta) ni uveljavil v tolikšni meri, da bi lahko govorili o enotnem in edinem standardu. Že v sedemdesetih letih se je kot alternativna metoda dokumentiranja spomenikov pojavila fotogrametrija (Mravlje, 1976: 203–206), ki je bila kasneje in je še danes v rabi predvsem za dokumentiranje kompleksnih arhitekturnih spomenikov, zlasti cerkva in gradov, ki jih ni mogoče izmeriti ročno (ali pa je to zelo težko). Toda o tem v nadaljevanju. Glavni vzrok, da do poenotenja standardov dokumentiranja ni prišlo, sta bili končno tudi reorganizacija spomeniške službe in njena decentralizacija. S postopnim ustanavljanjem samostojnih regionalnih zavodov od leta 1959 do leta 1983 so glavni nosilci izvedbe dokumentiranja spomenikov postali konservatorji in tehnični kader regionalnih zavodov. V skladu s kadrovskeimi možnostmi in osebnimi afinitetami je vsak regionalni zavod v praksi razvijal svoje metode in standarde, ki so se sicer med seboj razlikovali predvsem v malenkostih. Pomembno pa je, da je grafična dokumentacija postala obvezna sestavina obnovitvenih posegov, zlasti celovitejših, kakršna je bila obnova nekdanje opatijske cerkve sv. Danijela v Celju, ki jo je vodil konservator Ivan Stopar (Stopar, 1971). Izdelava arhitekturnih posnetkov stanja kot pomembne oblike arhitekturne dokumentacije, brez katere ni mogoče izvesti kvalitetne obnove in spomeniške prezentacije, je ostala med prioritetaimi nalogami slovenske spomeniške službe tudi po njeni reorganizaciji leta 1999. Zavod ostaja edina institucija, ki v okviru javne službe izdeluje arhitekturne posnetke stanja objektov kulturne dediščine. Da bi bila njihova izdelava kar se da enotna, je zavod leta 2002 oblikoval posebna navodila in normative za izdelavo arhitekturnih posnetkov (Simerl, 2002), v katerih je predpisal stopnjo natančnosti, obseg (tloris, prerezi, fasade), namembnost in tehnične parametre same risbe, ki jo je treba izdelati z računalniškimi orodji CAD v merilu 1 : 1. Seveda je bila s tem

standardizirana spodnja raven kvalitete izdelave načrtov, medtem ko so nekatere zavodove enote, zlasti v Celju in Novem mestu, načine izrisov bistveno izpopolnile. Na ta način je zavod samo v zadnjih desetih letih izdelal več kot tisoč načrtov (okoli 300 objektov), je pa njihova izdelava odvisna od kadrovske strukture, ki je ustrezna le na Restavratorskem centru in na območnih enotah v Celju, Mariboru in Novem mestu, medtem ko so drugod odvisni od zunanjih sodelavcev. Normativi iz leta 2002 in njihove izboljšane različice predstavljajo spodnji minimum, medtem ko je zgornji seveda povsem odvisen od pomembnosti posameznega projekta, razpoložljivih sredstev, dostopnosti oziroma delovne faze (med posegi) in ne nazadnje tudi od odgovornih konservatorjev. Le redko uspe dokumentacijo izvesti tudi v detajlih, npr. plasti ometov na fasadah, kot je uspelo pri obnovi fasade stolne cerkve v Novem mestu (glej primer spodaj), s čimer dokumentiranje sega že na področje interpretacije spomenikov.

Podobna stanje in razvoj, kot smo ju ugotovili pri izdelavi grafične dokumentacije, je opaziti tudi pri fotografski dokumentaciji. Najstarejšo fototeko hrani INDOK center kot zapuščino Spomeniškega urada za Kranjsko in njegovega naslednika Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih in prirodnih znamenitosti Ljudske republike Slovenije. Fototeko so večinoma ustvarjali konservatorji od Franceta Stelèta naprej, precejšen delež pa je poleg Ivana Komelja, Marijana Zadnikarja in Cirila Velepicha prispeval tudi zavodov fotograf Jože Gorjup. Celotna fototeka, ki obsega večinoma črno-bele fotografije s pripadajočimi negativi, posnetimi v različnih formatih in na različnih nosilcih (tudi steklene plošče), šteje skoraj 100.000 enot. Fototeka današnjih območnih enot Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je nekoliko mlajša, je pa zato bistveno obsežnejša, saj spremlja številne faze v spomeniško-varstvenem delu, najpogosteje pri evidentiranju in dokumentiranju kulturne dediščine, izdelavi smernic za obnove in izdajanju kulturnovarstvenih aktov ter pred posegi, med njimi in po njih. Prevladujejo črno-bele in barvne fotografije z negativi in diapozitivi različnih formatov (največ v formatu leica), posnetimi z analognimi zrcalno-refleksnimi kamerami. Celotna fototeka šteje več kot milijon posnetkov, vendar v to število ni všteta digitalna fotografija, ki se je razvila predvsem v zadnjih desetih letih in je skoraj v celoti izrinila analogno tehnologijo. Digitalna fotografija je prinesla številne prednosti. Poleg enostavne izvedbe predvsem številčnost, a je po drugi strani prav to tudi slabost. Zavod še vedno ni vzpostavil enotne evidence in sistema hranjenja digitalne dokumentacije. Ta z vsakim dnem narašča, saj dokumentiranje kulturne dediščine obsega poleg fotografije tudi druga sredstva digitalnega zajemanja podatkov.

NACIONALNI PROJEKT IZMERE

Med številnimi poskusi poenotenja vsebine in oblike grafične dokumentacije objektov in območij kulturne dediščine ob doseganju svetovnih standardov dokumentiranja je treba posebej omeniti slovenski nacionalni projekt Izmere. V sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja je razvoj dokumentiranja temeljil predvsem na fotogrametriji, tako terestični kot aerofotogrametriji. Razvijali so jo Francozi, Nemci in Avstrijci, Slovenci in Hrvati.⁷

⁷ Znamenita imena z bogato bibliografijo so Maurice Carbonnell, Jean-Paul Saint Aubin, Hans Foramitti, Walter Waldhäusel, pri nas Dušan Mravlje, v Zagrebu Franjo Baum in Teodor Fiedler ter mnogi drugi.

Koristnost te vrste dokumentacije izjemno uspešno dokazuje primer potresa v Furlaniji (in v Posočju) leta 1976. Nekaj let pred potresom so ob poletnem terenskem delu študentje dunajske Tehnične univerze sistematično stereofotografirali italijansko mestece Venzone (Pušja ves). Ob omenjenem potresu je bila naselbina, ki je kulturni spomenik, katastrofalno uničena. Avstrijski dokumentacijski center je takoj po prejemu novice ponudil Italijanom, da uporabijo dokumentacijo, nastalo v letih pred potresom. Predvsem na njeni podlagi so nato velik del mesteca obnovili. Ta dokumentacija je od takrat temeljni del tamkajšnjega novega arhivskega centra.

Resnejši razvoj merilnih metod in izvedbo v praksi moramo pripisati slovenskim geodetom, ki so sledili svetovnemu razvoju stroke in bili ves čas v njenem samem vrhu (Mravlje, 2010–2011). Za res nov pristop pri dokumentiranju spomenikov v Sloveniji je bil bistvenega pomena javni natečaj za prenovo ljubljanskega gradu, na katerem je zmagal arhitekt Edo Ravnikar ml.⁸ Biro za obnovo ljubljanskega gradu, ki je bil ustanovljen takoj zatem, je bil naročnik prvih resnih posnetkov obstoječega stanja gradu že v letu 1969 (Mravlje, 2010–2013). Poleg topografije terena za ožje območje gradu so nastali tlorisi pozidave po etažah, ki so bili tudi višinsko kotirani, posneti so bili oboki in loki; med letoma 1975 in 1977 so bili izdelani fotomozaiki pročelij in sten v notranjih prostorih. Popolna fotogrametrija sten in stropov grajske kapele je bila izvedena leta 1986. Ena najbolj kompleksnih izvedb do zdaj je bila izdelana z natančnostjo merila 1 : 50 in je služila projektiranju, ki je takrat potrebovalo omenjeno natančnost.

V Sloveniji so v naslednjem desetletju nastajale predvsem risbe pročelij pomembnih stavb v Ljubljani, ki so jih uporabili predvsem za ilustracijo pisnih gradiv (fasade ob Slovenski cesti, Dalmatinovi ulici, Miklošičevi cesti, Kresija, Robbov vodnjak, vladna palača, šola na Vegovi ulici ...) ali pa so natančneje zabeležili posamezne ravni arheoloških lokacij (Ajdna pri Žirovnici – arheološko najdišče). Razvoj metod nastajanja, uporabe in dopolnjevanja grafične dokumentacije v evropskih službah varstva stavbne dediščine, ob njej tudi arheološke, je bil povezan z izpopolnjevanjem konservatorskih metod, povezanih s stavbnimi raziskavami.⁹ Vse do leta 1989 so bila strokovna dela s področja grafičnega in fotografskega dokumentiranja po samostojnih regionalnih zavodih namenjena večinoma le aktualnim posegom, torej razdrobljena in nenačrtna. Vedno boljše sodelovanje regionalnih zavodov za varstvo naravne in kulturne dediščine pa je ustvarjalo pogoje za oblikovanje obsežnejšega projekta.

Leta 1989 je zavod v Novem mestu začel načrtno snemati še ohranjene zidove grajskih ruševin na Dolenjskem, v Posavju in v Beli krajini. Sodelovati s(m)o začeli z Geodetsko fakulteto Univerze v Zagrebu, kmalu tudi z Geodetskim zavodom Slovenije v Ljubljani. Leta 1993 je na podlagi izkušenj iz Novega mesta zaživel Nacionalni projekt IZMERE, ki ga je vodil Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine.¹⁰ Ministrstvo za kulturo je projekt neprekinjeno financiralo vse do leta 2002, nekaj malega še v naslednjih dveh letih, nato je projekt s pomočjo uradnikov na ministrstvu zamrl.

Izbira izvajalcev projekta je bila v skladu z novostmi v finančnem poslovanju ministrstev izvedena z dvostopenjskim javnim razpisom v letu 1993. V končni izbor se je uvrstil Inštitut za geodezijo in fotogrametrijo FGG Univer-

⁸ Ta prelomni natečaj je bil izveden v letu 1968, žal je slabo zabeležen v strokovni literaturi.

⁹ Stavbne raziskave (nem. Bauforschung, angl. building survey, fr. recherche architecturale préalable).

¹⁰ Delno poročilo z nekaterimi podatki je bilo objavljeno leta 1996 (Grobovšek, 1996).

ze v Ljubljani (danes Geodetski inštitut Slovenije). Kljub osamosvojitvi Republike Slovenije je strokovno sodelovanje izbranega izvajalca in zagrebških kolegov potekalo še nekaj naslednjih let. V sklopu projekta je bila izveden raziskovalni projekt, ki je bil zelo dobro ocenjen, a mu ni sledila ustrezna implementacija znotraj službe varstva kulturne dediščine.¹¹ Sredi devetdesetih let je republiški zavod dal močno podporo svoji dokumentacijski službi, ki se je ob spremljanju projekta IZMERE povezala s francosko in angleško spomeniško službo.¹² IGF (Inštitut za geodezijo in fotogrametrijo FG, današnji Geodetski inštitut Slovenije) je strokovnjake vključil v nevladno, a zelo profe-

11 Naloga Metodologija primarne fotogrametrične baze zgrajenih objektov. Raziskovalni projekt L2-0940-0246-01 je trajal v letih 1998–2000.

12 Novonastalo dokumentacijsko ustanovo English Heritage v Swindonu (English Heritage Archive), v kompleksu nekdanjega železniškega križišča, je obiskala sodelavka INDOK centra ZRSVNKD in se seznanila z načini dela in uspehi angleškega nacionalnega središča za hranjenje vseh zvrsti dokumentacije.

sionalno organizacijo ISPRS.¹³ Slovenski strokovnjaki so že leta 2000 odlično izpeljali mednarodno delavnico in izdali zbornik referatov. Na delavnici v Cankarjevem domu je s prispevki sodelovalo nekaj slovenskih konservatorjev (Kosmatin Fras, 2000).

Kljub poskusom načrtnega izobraževanja nekaterih profilov v spomeniški službi (AutoCad-1997, fotografiranje po metričnih pravilih 3 x 3) se je pokazalo, da konservatorji še ne zmorejo v celoti razumeti pomena razvoja tehnologij in tehnik, končni rezultat pa je bil, da niso sledili razvoju. Gostovanje Robina Letellierja, nekdanjega vodje službe za dokumentiranje kanadske spomeniške službe, ki je pripravil odlično predstavitev za slovenske konservatorje in restavratorje na Restavratorskem centru v organizaciji na novo ustanovljenega Zavoda RS za varstvo kulturne dediščine,¹⁴ je ostalo v senci varovanja slovenskih lokalnih posebnosti in drobnih samozadostnosti nasprotujočih si posameznikov.

Udeležba slovenskih predstavnikov na XVIII. mednarodnem simpoziju CIPA¹⁵ z razstavo o rezultatih projekta IZMERE v Sloveniji je bila opazna. Koordinatorja projekta¹⁶ je Getty Conservation Institute (GCI) iz Los Angelesa povabil v začetno delovno skupino za oblikovanje projekta RecorDIM.¹⁷ Globalno zamišljen in temu primerno vođen projekt je predvideval vedno bolj poglobljeno sodelovanje služb za varstvo kulturne dediščine, a ga ni bilo mogoče nikomur vsiliti. Nenadna smrt koordinatorja projekta RecorDIM Robina Letellierja aprila 2007 je nadaljnji uveljavitvi zamisli zadala nepotreben udarec. Mednarodno predstavitev koristnega gradiva je podprla angleška založba Donhead (Letellier, Eppich, 2011).

Nacionalni projekt Izmere je poleg razvijanja teorije slikovnega in numeričnega dokumentiranja oblikoval tudi načelni pristop, namenjen uporabi v konservatorstvu in restavratorstvu, t. i. preventivno snemanje. Preventivno snemanje in urejanje podatkov za najbolj ogrožene spomenike je bilo s pomočjo ministrstva izvedeno v nekaj zaporednih letih. Namen je bil, da za bodočnost, za primere bodočih posegov, tako rekoč »varovalno« tehnično fotografiramo območja in objekte. Posneto gradivo uredimo in ga shranimo, tako da pripravljeno čaka na bodočo uporabo. Tako zamišljeni postopek dokumentiranja bi moral biti posebno nujen na območjih, kjer obstaja potresna nevarnost. Vsa gradiva, ki so nastala v okviru projekta Izmere, so se sproti načrtno shranjevala v

13 ISPRS (International Society for Photogrammetry and Remote Sensing – Mednarodna zveza za fotogrametrijo in daljinsko zaznavanje).

14 Predavanja v angleškem jeziku brez prevajanja so se nanašala na zelo pomembna vprašanja ne le nastajanja dokumentacije, temveč še bolj nujnosti njene uporabe in izjemnega pomena njenega hranjenja in posodabljanja. Delavnica je bila prvič vsa v optiki prihajajoče digitalizacije znanstvenega in strokovnega dela.

15 Simpozij je bil v dneh 18.–21. septembra 2001 v Potsdamu. CIPA Heritage Documentation je skupni ICOMOS in ISPRS znanstveni komite za dokumentiranje kulturne dediščine. Zbornik referatov: CIPA Heritage Documentation, Vol XXXIV, Part 5/C7, Potsdam, 2002.

16 Koordinator projekta med letoma 1993 in 2004 je bil Jovo Grobovšek, univ. dipl. inž. arhitekt, najprej svetovalec direktorice ZRSVNKD, nato državni podsekretar v Upravi RS za kulturno dediščino, od leta 1999 v. d. direktorja novoustanovljenega ZRS VKD in končno svetovalec direktorja na istem zavodu. Ves čas je bil predsednik nevladne organizacije ICOMOS, pod katere okriljem je bila predstavljena razstava osmih posterjev.

17 Inicijativo je GCI dal Robin Letellier (1944–2007), udeležencev je bilo 23, od tega polovica iz Gettyjeve ustanove. Ostali s(m)o bili v glavnem uporabniki dokumentacije, kar je bilo za nastajajoči projekt najpomembnejše. Delo skupine je potekalo 4. in 5. marca 2002. Getty Conservation Institute je predstavljeno inicijativo sprejel, ob njem še mednarodni ICOMOS. V decembru 2002 je koordinator R. L. projekt že predstavil v Seville in Madridu ob zasedanju generalne skupščine ICOMOS.

INDOK centru, ki je kljub ponovni ustanovitvi Zavoda RS za varstvo kulturne dediščine v letu 1999 ostal v sestavi Uprave RS za kulturno dediščino kot sestavni del Ministrstva za kulturo. V INDOK centru je tega leta ostal ves arhiv dokumentov iz preteklih desetletij, vsa negateka in fototeka, dosjeji spomenikov, strokovna knjižnica in nekaj malega materialnega arhiva spomenikov. Položaj centra, ki je v bistvu zunaj spomeniškovarstvene službe, je razlog, da v njem shranjeni podatki niso vitalni del vsakdanjega raziskovanja, ki je nujno pri opravljanju dnevnih nalog in zahteva hitro dostopno in čim bolj popolno izrabo že izdelane dokumentacije.

Projekt IZMERE do danes še ni doživel objave popolnega poročila o izidih. Območne enote ZVKDS so ohranile svoje raznolike arhive, do poenotenja popisov in oblikovanja skupne in javno dostopne baze podatkov še do danes ni prišlo. Javno dostopen je le Register kulturne dediščine, ki pa je le z ozkim naborom podatkov namenjen javnosti.

RAZVOJ TEHNIK GRAFIČNEGA DOKUMENTIRANJA DEDIŠČINE SKOZI ČAS

Razvoj znanosti je zelo zgodaj zahteval meritve časa in prostora. V ta namen so merilne naprave razvijali načrtno in kontinuirano. Ni naključje, da so se v vseh državnih tvorbah s pomočjo matematike najprej lotili občutljivega vprašanja delitve zemljišča kot osnovnega gospodarskega sredstva. Uporaba klepsidre za merjenje časa v Egiptu in grome za merjenje zemljišč v rimskem imperiju sta le dva primera merilnih naprav v redni uporabi (Swallow, 1993: 2–3). Kot vemo, je v zaledju mesta Stari grad na Hvaru še danes ohranjena skoraj neokrnjena rimska parcelacija razsežnega rodovitnega polja. Romantične upodobitve, ki so jih skozi čas iz lastne občutljivosti in občudovanja dosežkov preteklosti, njenih pričevanj in v njih skrite lepote ustvarili umetniki v risbi, sliki ali grafiki, so pomembne zaradi širjenja vidnega sporočila o pomembnih objektih, ambientih in pokrajinah, orišejo celo gradbišča katedral (Icher, 1998).

Ni naključje, da so v stavbarstvu in umetnosti pravila, ki so jih ustvarjali odkrili pri iskanju notranjega reda in ustvarjanju lepega, tako dragocena ter mnogokrat skrivnostna in težko razumljiva, da so ostala varno skrita in skrbno varovana le za izbrance. Redko so jih ohranili v pisni ali risani izvedbi. In prav zato je zbirka 33 pergamentnih listov s 66 stranmi arhitekturnih risb Villarda de Honnecourta iz Pikardije v Franciji, nastalih v prvi polovici 13. stoletja, posebna dragocenost ne le Nacionalne knjižnice v Parizu, temveč vse civilizacije (Erlande-Brandenburg, 1988).

Pregled načinov, ki jih je človek razvijal in uporabljal za beleženja podatkov o različnih vrstah stavbnih in umetnostnih ostalin skozi zgodovino, daje zelo pestro sliko. Na eni strani lahko opredelimo podobe beleženja kot nanizano pripoved zgodbe – tako nastanejo besedni opisi, poslikave, risbe, gravure, skulpture, reliefi, mozaiki in druge oblike upodobitve –, na drugi strani pa pri stavbnih strukturah sledimo notranjim zakonitostim trdnosti, ustrezni uporabnosti in lepoti kompozicije. Osnova za proučevanje slednje je brez dvoma poznavanje matematike, predvsem pravil geometrije. Razsežnost razprav o lepem, ki jim sledimo skozi ves razvoj človeške civilizacije, utemeljuje pomen skritih zakonitosti kompozicije in medsebojnih razmerij stavbnih delov, da bi celota delovala

Gorenji Mokronog, kostnica, izometrični posnetek (izdelal: Ib-Procadd)

skladno in prepričljivo. Omeniti moramo, da uporabo kompozicijskih pravil delimo na aktivno, ko pravila oblikujemo in uporabimo za načrtovanje in izvedbo novega objekta, ter na pasivno, ko želimo beležiti dejansko stanje, postavljamo pravila beleženja in nato iz pridobljenih podatkov luščimo skrite zakonitosti (Borsi, 1980: 83–84, 138–139). Podrobnejša raziskovanja in odkrivanja konstrukcijskih in kompozicijskih zakonitosti že zgrajenega in izdelanega pa so zahtevala in še vedno zahtevajo natančnejše merske podatke (Rykwert, 1994: 282–291, 292–299, 300–315; Funck-Hellet, 1951; Loits, 2004).

Sodobni razvoj načinov merjenja in z njimi povezanih merilnih naprav umeščamo v čas pospešenega industrijskega razvoja in razvoja različnih panog znanosti v 19. in še posebej v 20. stoletju. Meritve so se razširile tudi v industrijo, ki je zahtevala izdelavo podrobnih načrtov. Geodezija, ki je nastala prvotno zaradi meritev teritorija, je razvijala nove naprave, izum fotografije je dodal prelomno optično razsežnost. Arhitektura je za izdelavo načrtov novih stavb, napeljav in izračunavanje statike objektov uporabljala grafične ponazoritve. Te so bile dolgo risane z roko

in preprostimi risalnimi orodji, slednja so se izpopolnjevala, uporabila se je fotografija, ki pa ji je manjkala metričnost. Ni slučaj, da je razvoj optike, temelječe na matematiki, pripomogel h konstrukciji fotografskih kamer, ki so omogočale izračunavanje popravkov na videz pravih, a metrično deformiranih podob na stekleni plošči ali filmu (Albertz, 2001). Razvil se je t. i. ortofoto, ki predstavlja razpačeno, to je popravljeno podobo objekta, ki ga lahko dovolj zanesljivo izmerimo in izrišemo.

Nadaljnji razvoj je šel v smeri natančne stereofotografije, kjer sta dva fotografska posnetka, izdelana pod določenimi pogoji in obdelana v dodatni strojni opremi, omogočala odčitavanje numeričnih podatkov za vsako točko na fotografiji (vsaka točka je imela koordinate x, y in z). Nastala je osnova za izdelavo trirazsežnostnega (3D) modela objekta. Razvoju hitrejših računskih strojev, računalnikov in programskih orodij digitalnega sveta je omogočil vsestransko uporabo številčnih podatkov. Programska orodja so pospešila risanje, tudi najzahtevnejše oblike so postale obvladljive in široko uporabne.

V današnjem času digitalnega sveta pa že izvajamo trirazsežnostne (3D) ponazoritve v navideznem (virtualnem) svetu v naravnem merilu, torej merilu 1 : 1. Prepričljiva in javnosti namenjena je virtualna rekonstrukcija samostanske cerkve Cluny III v Franciji (Projet GUNZO). Poleg bližnjega, lahko bi rekli taktilnega ali terestičnega zaznavanja dimenzij na manjših razdaljah je danes mogoče zajemati podatke daljinsko, iz letal, satelitov in celo s teleskopi globoko v vesolju in iz njega (www.ISPRS.org). Tehnične znanosti, predvsem optika, so nato razvile laserske tehnike in s tem poenostavile zajemanje podatkov o svetu okoli nas do neslutene »enostavnosti«. Laserska tehnologija je danes že del vizualnega beleženja, zajemanja natančnih numeričnih podatkov in vizualizacije prostorskih objektov. ZVKDS je leta 2008 na osnovi laserske tehnologije poskusno izvedel dokumentiranje petih spomenikov, to so fasada gradu v Radvljici, romanska kostnica v Gorenjem Mokronogu, Mitrejev spomenik v Rožancu, Orfejev spomenik na Ptujju in posamezni baročni kipi iz parka dvorca v Dornavi.

METODE IN TEHNIKE DOKUMENTIRANJA ENTITET KULTURNE DEDIŠČINE V VARSTVENI DEJAVNOSTI

Iz dosedanjega pregleda razvoja dokumentiranja je razvidno, da je treba razlikovati več vrst dokumentacije, več načinov dokumentiranja. Vsako zbiranje podatkov o realnem stanju objekta ali območja mora biti uporabno, natančno, nazorno in razumljivo. Zato se za različne vsebine ohranjanja podatkov uporabljajo različne tehnike. Za vizualizacijo podob uporabimo fotografijo, film, video, ki sodijo med sorazmerno verne zapise. V osnovi gre torej za dva temeljna pristopa, pisni in grafični.

Vprašanja beleženja podatkov o kulturni dediščini oziroma spomenikih zožimo v grobem na besedno, grafično in fotografsko interpretacijo. Objektivnost interpretacije je odvisna od zamejitev, ki smo jih oblikovali pred pričetkom dela. Praktično delo konservatorjev in restavratorjev stremi za razumljivo in poenoteno dokumentacijo, čeprav osnovnega namena, da naj bi bila dokumentacija uporabna za vse in razumljiva vsem, le ni mogoče doseči. Vsak izdelek je približek, velikokrat plod nenatančno postavljenih usmeritev. Glede na število strok, ki jih danes zastopajo

zaposleni v službi varstva nepremične kulturne dediščine, je splošno standardizacijo dokumentacijskih metod in oblik zelo težko izvesti. Nujni so dogovori o delitvi dela in določanje vodilnih disciplin za posamezne vsebine dela.

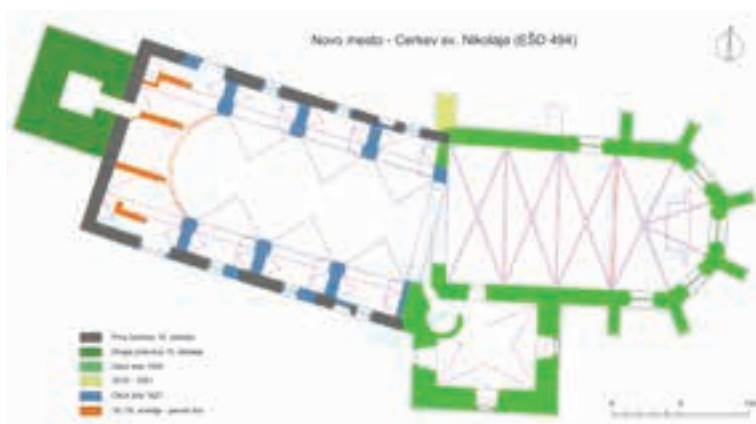
Iz zgodovine ohranjene grafične dokumentacije v arhivu slovenske spomeniške službe (INDOK center na Ministrstvu za kulturo) je zanimiv primer, ko je konec 19. stoletja znan slikar neogotskih cerkvenih poslikav v zapiskih navedel, da strop cerkve sv. Ruperta v Šentrupertu na Dolenjskem ni bil poslikan. Toda odkritje risb izvornih gotskih poslikav na tem stropu, ki jih je izdelal sam, preden je na staro gotsko poslikavo na novo poslikal obočne pole, priča drugače. Primer podčrtuje zadrego izvajalca, ki je naročeno delo sicer izvedel, a je vendarle slutil, da s svojim dodatkom bistveno spreminja stanje na kulturnem (v tem primeru tudi kulturnem) objektu. Ob tej zadregi velja močno podčrtati nujno etično in strokovno previdnost strokovnjakov, ki pa je ti v veliki večini ne zaznajo dovolj.

Vsak poseg na entiteti kulturne dediščine je torej neizogibno spreminjanje stanja. Z raziskovanjem, ki poseže v fizično stvarino umetnine, je mogoče zadostiti raziskovalnemu zanimanju, potešiti radovednost raziskovalca, žal pa odkritemu gradivu z nepotrebnim posegom lahko tudi škodimo (Clark, 2001). Upoštevanje tveganje pri raziskavah so specialisti razvili vrsto nedestruktivnih postopkov, ki zmanjšajo škodo ali je celo ne povzročijo. Mnoge metode so uporabne tudi za dokumentiranje (infrardeče, ultravijolične, rentgenske in druge snemalne metode, analize mikrovzorcev in drugo).

Glede na vrst dediščine se pri opisnem dokumentiranju uporabljajo večinoma metode matičnih znanstvenih disciplin.¹⁸ Stroke so glede na predmet obravnavanja vsaka zase razvile svoje načine dela, vendar je osnovni, čim popolnejši opis stanja skupen vsem. Arheologija je za predstavljanje najdb, predmetov razvila način risanja, ki velja kot dogovorjen standard. Med prve lahko uvrstimo številne risbe, objavljene že v osrednji reviji dunajske centralne komisije. Arheologija je razvila učinkovite dokumentacijske metode, saj so te bistvo izkopavanj in so lahko uporabne tudi pri dokumentiranju stavbnih in drugih spomenikov. Arheologija dokumentira stratigrafijo nalaganja zemeljskih plasti in predmetov v njih, kar seveda lahko prenesemo vertikalno na zidane strukture. Včasih se je vse izvajalo ročno, danes pa tudi arheologija uporablja geodetske metode s pomočjo geodetskih postaj (optičnih merilnikov), ki plasti in predmete uvrstijo v geodetski koordinatni sistem (European Terrestrial Reference System, nekoč Gauss-Krügerjev koordinatni sistem). Vsaka točka je v njem izražena z numerično vrednostjo glede na prostorski koordinatni sistem (vrednosti na oseh X, Y in Z).

Pri stavbah brez ornamenta z več ravnimi površinami je večinoma dovolj, da se geodetsko izmerijo vogali in z njimi omejijo konture in glavni obrisi, ostalo je mogoče izmeriti ročno. Konservator ob ročnih merjenjih sledi taktilnemu stiku s predmetom obravnave, predmet opazuje od blizu in s tem pridobi nenadomestljive izkušnje (Knopp, 1992; Schuller, 2002). Zunanji izvajalci take senzibilnosti do materije navadno ne morejo razviti, saj niso seznanjeni z vso kompleksnostjo posegov. Iz nedavne prakse omenjamo specifičen primer raziskave in interpretacije pročelij župnijske cerkve sv. Nikolaja v Novem mestu. Ne smemo pa po-

¹⁸ V prispevku zavestno uporabljamo zvrsti kulturne dediščine po stari razdelitvi, saj nova z izjemo arheološke uporablja tipološke značilnosti.

Novo mesto, cerkev sv. Nikolaja, tloris z grafičnim prikazom stavbnih faz (risal: Bojan Zaletelj, vsebinska zasnova: Robert Peskar; ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

zabiti, da je vsak opis že interpretacija. Za primerjavo lahko na tem mestu navedemo izčrpno poročilo bavarskega spomeniškega varstva ob uspešnih raziskovalnih, obnovitvenih in interpretacijskih delih na baročni cerkvi Wies, ki je danes spomenik na Unescovem seznamu svetovne dediščine (Petzet, 1992).

Oglejmo si nekoliko bližje fotografiranje, ki je že dolgo standardna metoda ohranjanja podatkov o objektu ali območju dediščine. Pri fotografiranju moramo opozoriti na pomembna dejstva: kako ga načrtujemo, kako se pripravimo nanj, kako ga izvajamo in kako preverjamo ter, kar je najpomembnejše, kako nastalo dokumentacijo odberemo, trajno hranimo in redno vzdržujemo. Dokaj pogosto je predmet dokumentiranja tiste vrste, ko je za njegovo popolno razumevanje treba tako ali drugače ohraniti barve. Beleženje barv je eno najbolj zapletenih vprašanj dokumentiranja in ga tu ne želimo in ne moremo podrobneje obravnavati. Oblike, kjer barva ni bistvenega pomena, je mogoče dokumentirati tudi le v črno-beli tehniki oziroma v kar največ odtenkih sivine. V svetu analogne fotografije je velikost negativ (ali diapozitiva) vplivala na kakovost izdelanega pozitiv; znan je primer velikosti negativ na steklenem nosilcu velikosti celo 35,4 x 49,5 cm (Pare, 1982: 224).

V tem trenutku je v obveznem minimalnem obsegu javne službe naslednja praksa: fotografsko dokumentiranje izvajamo z analognimi zrcalno-refleksnimi kamerami (zlasti barvni dia ali barvni negativ – format leica) ali v digitalni tehniki (format JPEG, TIFF, RAW, gostota podatkov 6 milijonov pik). Za spomenike državnega pomena so predvideni fotoposnetki v večjih formatih (4,5 x 6, 6 x 6, 6 x 7, 6 x 9 cm) ali v digitalni obliki (format JPEG, TIFF, RAW, resolucija slike najmanj 10 milijonov pik). Razvoj fotografskih aparatov napreduje veliko hitreje, kot mu lahko sledimo. Digitalni čipi danes dosegajo že ločljivost do 80 mio dpi brez interpolacije, z interpolacijo še nekaj več; uporabnost v konservatorstvu je nemogoča, saj so cene izjemno visoke. Uporabne in dostopne ločljivosti dosegajo senzorji (12 mio, 14 mio, 24 mio, 36 mio pik), ki popolnoma prekrijejo velikost formata leica, bližajo se že formatu 6 x 6 cm. Vsekakor moramo takoj zaključiti, da je treba danes vso nastalo analogno dokumentacijo, torej tudi fotografske posnetke, zaradi zahtev dela nemudoma ustrezno digitalizirati.

Ločljivost senzorja v fotoaparatu je le ena od pomembnih lastnosti,

pomembnejši sta popolna barvna reprodukcija in različni vidiki ostrine, kar pa je popolnoma sorazmerno s kakovostjo objektivov. Morda bi bilo tu nujno opozoriti, da so optike t. i. zoom objektivov (npr. 16–35, 24–85, 70–300 mm itd.) vedno precej manj natančne kot tiste objektivov z enojno goriščnico (npr. 24 mm, 100 mm, PC 35 mm itd.). Natančno fotografiranje zahteva še uporabo dodatne opreme: solidno stojalo, samosprožilec, dodatni viri svetlobe, obvezna sončna zaslonka na objektivu in še marsikaj. Velike razlike so v nujni programski opremi, ki omogoča kar najboljšo računalniško obdelavo dragocenega, velikokrat neponovljivega gradiva, ki smo ga zbrali.

Posvetili smo se nekoliko detajlnejšemu opisovanju nekaterih dokumentacijskih postopkov. Varovanje in ohranjanje kulturne dediščine pa je izjemno kompleksno in zahteva vedno bolj interdisciplinarno delo. Vzorcev za primerjavo, kako službe varstva sestavljajo svoja pravila dela, vrstni red opravil in stopnjujejo pomembnost principov, najdemo v službah Kanade (Stovel, 1996), Anglije (Clark, 2001; Bryan, 2001), Nemčije (Knopp, 1992; Pause, 1998) in drugih, včasih v mnogih pogledih težko primerljivih držav. Največ o zapletenosti delovanja služb varstva pove naslov publikacije English Heritage *Informed Conservation* (Clark, 2001). Avtorica je ob pregledovanju in pojasnjevanju »krtačnega odtisa« tega priročnika v Pragi leta 2000 pojasnila, da je pisanje začela z zamisljivo, da bi govorila o dokumentiranju, a je zelo hitro ugotovila, da je pri konservatorjih nujno doseči »vsestransko informiranost«. Kanadska služba je v svojem *Kodeksu delovanja* (Stovel, 1996) posvetila veliko pozornost etiki, minimalnosti posegov, upoštevanju pravil statične trdnosti, toplotne zadržnosti, požarne varnosti pri objektih in ekonomske učinkovitosti pri načrtovanju posegov in vodenju projektov. Še bolj presenetljiv je celovit pristop na Madžarskem, ki je npr. z ustanovitvijo *Royal Angkor Foundation* v Budimpešti in intenzivnim povezovanjem lastnih kadrov in znanja uspela kvalificirano izvesti preverjanje natančnosti dotedanje dokumentacije v templjih Angkorja v Kambodži in doživela priznanje UNESCO (Vajda, 1996: 1 in 2). V naporih za pridobitev projektov in s tem afirmaciji države so sodelovali vlada, spomeniška služba, civilna družba, nevladna organizacija ICOMOS in vrsta zasebnikov, strokovnjakov za izvedbo dokumentiranja.

Odziv na dosežene stopnje razvoja sistemov varovanja po svetu smo v Sloveniji oblikovali vsaj v delu aktivnosti, ki so zajete v obveznosti izdelave konservatorskega načrta (*Pravilnik o konservatorskem načrtu*, Uradni list RS, št. 66/09).

S tem smo šele sledili stari praksi sosedov Italijanov, ki so v učni kurikulum univerz uvedli podobno tematiko že v osemdesetih letih prejšnjega stoletja (Feifer, 1989). Pri nas se konservatorstvo, restavracija pač, še vedno ne poučuje kot samostojna stroka. V dodiplomskem študiju se ga dotaknejo posamezne stroke vsaka zase, neusklajeno, z malo ali nič stika s prakso. Nedvomno ostajata imperativ bodočega razvoja poučevanje in proučevanje konservatorstva kot pomembne samostojne stroke, ki ne bo le, kot danes, ilustrativen privesek podiplomskega in doktorskega zbiranja akademskih nazivov brez koristne povezanosti z vsakdanjo zapleteno prakso.

Novo mesto: cerkev sv. Nikolaja

ROBERT PESKAR

Nekdanja kapiteljska, od leta 2006 škofijska cerkev sv. Nikolaja je najpomembnejši arhitekturni spomenik Novega mesta. Ta sloves ji zagotavlja dominantna lega na vrhu Kapiteljskega griča, s čimer daje neizbrisni pečat tudi veduti Novega mesta, in dejstvo, da je najstarejša ohranjena stavba v mestu z bogato, a razmeroma zapleteno zgodovino in stavbnim razvojem. Stavba je bila predmet številnih razprav in raziskovanj skoraj poldrugo stoletje,¹ šele raziskave ob obnovitvenih delih v letih 2003–2006 pa so razkrile večino do tedaj odprtih stavbnogodovinskih vprašanj (Peskar, 2006: 210–221). Predhodne stavbne raziskave pred nadaljevanjem del leta 2007 so odkrile še dovršen del nekdanjega slikarskega okrasa iz časa okoli leta 1580 (Mesojedec, 2009: 136–137). Glede interpretacije stavbne zgodovine je treba poudariti, da je kot najstarejši del cerkve obveljala ladja, ki je bila zgrajena pred letom 1429; zvonik je bil prizidan v drugi polovici 15. stoletja, a je šele leta 1860 dobil današnjo podobo. Po letu 1497 je stekla gradnja današnjega prezbiterja s kripto in zakristijo, kmalu po požaru cerkve leta 1576 je bil na novo obokan kor, ladja pa je bila obokana leta 1621. Vzporedno z adaptacijami je nastajala tudi cerkvena oprema: leta 1766 orgle in korne klopi, leta 1868 nov glavni oltar, leta 1877 stranski oltarji, delo kamniškega podobarja Matije Ozbiča iz Kamnika, le osrednja Tintorettova oltarna slika je v cerkvi od okoli leta 1593, ko so cerkev, obnovljeno po požaru, tudi na novo posvetili (Peskar, 2006: 217).

Zaradi izrazite zgodovinske, prostorske, arhitekturne in umetnostne vrednosti je bila cerkev tudi predmet različnih oblik dokumentiranja; te po eni strani razkrivajo razvojne smernice metod dokumentiranja skozi zgodovinska obdobja, po drugi strani pa kažejo visoke standarde dokumentiranja, ki jih spomeniška služba na Dolenjskem neguje že od svojega nastanka. Resda je bila v Novem mestu samostojna organizacija za spomeniško varstvo ustanovljena šele leta 1983 –Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto letos praznuje tridesetletnico –, vendar je strokovna konservatorska služba v takšni ali drugačni obliki na Dolenjskem prisotna več kot stoletje (Dražumerič, 2007: 272–279).

Čeprav je najstarejša likovna upodobitev Novega mesta in cerkve iz leta 1604 delo kartografa Johannesa Clobucchiaricha, pa je podobno kot drugod na nekdanjem Kranjskem prva omemba vredna upodobitev cerkve nastala šele v okviru priprave Valvasorjeve Slave vojvodine Kranjske. V njej izstopata grafika Andreasa Trosta (Valvasor, 1689, XI: 481), ki prikazuje Novo mesto z jugovzhodne strani, in grafika novomeškega slikarja Janeza Kocha (Valvasor, 1689, XIV: 155), ki je cerkev in mesto upodobil tudi z nekaterimi detajli. Seveda imamo v obeh primerih opravka predvsem s shematičnimi risbami, zato so pomembni tudi najstarejši opisi cerkve, zlasti Valvasorjev (Valvasor, 1689, XI: 479–489) in Breckerfeldov s konca 18. stoletja (Jarc, 1993). V tem smislu je še pomembnejša študija zgodovinarja Ivana Vrhovca s konca 19. stoletja (Vrhovec, 1891: 22–30); Vrhovec je poleg zgodovine popisal tudi cerkveno arhitekturo in opremo.

¹ Na tem mestu omenjamo samo najpomembnejše razprave: Hitzinger, 1865: 106–109; Vrhovec, 1891: 23–24; Gregorič, 1937b: 22–24; Gregorič, 1937a: 217–220; Stelè, 1938: 30–31; Komelj, 1969: 201–206; Mušič, 1969: 163–179; Peskar, 1993: 508–514.

Pogled na cerkev z vzhodne strani (foto: Marko Pršina, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

V dokumentarnem smislu je izjemnega pomena še vse drugo gradivo, hranjeno v kapiteljskem arhivu Novo mesto (Baraga, 1995), v katerem so poleg različnih listin pomembni tudi številni originalni načrti za posamezne preнове, stavbne dele in poslikave (Resman, 1990). Ker pa so ti načrti nastali z drugim namenom, jih ne moremo obravnavati povsem v smislu načrtnega dokumentiranja. Izjema so mogoče akvarelne risbe Ivana Vavpotiča, ki prikazujejo poleg danes uničenih vitrajev, delo tovarne *Tiroler Glasmalerei und Mosaikanstalt* iz Innsbrucka iz leta 1901 (Peskar, 2006: 220), tudi leta 1900 obnovljeno krogovičje kornih oken.

S povsem jasnim namenom dokumentiranja pa so nastali arhitekturni posnetki stanja tedanje kapiteljske cerkve, ki jih je konec 19. stoletja zrisal Franc Avsec.² Nadškofijski arhiv v Ljubljani hrani več risb v svinč-

² Risbe so verjetno nastale leta 1899, ko je kot župnik služboval v Velikih Brusnicah pri Novem mestu.

Fran Avsec, risba južne fasade cerkve, okoli leta 1900 (original hrani Nadškofijski arhiv Ljubljana)

niku na papirju, ki prikazujejo tloris, fasade in detajle posameznih delov (NŠAL, ŠAL/nčr Avs). Kasneje je Avsec tudi na podlagi posnetkov stanja prispeval dve različici načrtov za gradnjo novega ladijskega dela (Resman, 1990: 204–205). Je pa v zvezi s kapiteljsko cerkvijo zanimivo, da so kljub številnim prenovam v drugi polovici 19. stoletja in v zgodnjem 20. stoletju zapisi oziroma navodila konservatorjev ali korespondentov dunajske centralne komisije redki, saj beležimo le predlog slikarja Ivana Franketa (Resman, 1990: 203) in Josipa Mantuanija (Dražumerič, 2007: 717) o obnovi cerkvene ladje leta 1912. Le na Tintorettovi sliki je leta 1899 v soglasju s centralno komisijo Ivan Vavpotič izvedel nekaj najnujnejših restavratorskih posegov, medtem ko je bila temeljito restavrirana v ateljeju dunajskega restavratorja Hermanna Ritschla v letih 1913 in 1914 (Dražumerič, 2007: 430).

Čeprav je zgodovina strokovno vodenih obnovitvenih del na cerkvi sv. Nikolaja zelo dolga, s tem pa tudi spremljajoča dokumentacija, je treba posege razdeliti predvsem na dve obdobji. Prvo predstavljajo obnovitvena dela, ki sta jih vodila umetnostni zgodovinar Jože Gregorič in arhitekt Marjan Mušič med letoma 1937 in 1943, ko so odkrili zazidana gotska okna na fasadi ladje in posamezne gotske fragmente v kripti, izvedli sistem osuševanja na severni strani kripte, v njeni notranjščini odstranili poškodovane omete, sneli fresko Pieta z vzhodnega okna kripte, v sami notranjščini cerkve pa izvedli manjše korekture estetske narave. Drugo obdobje intenzivnih posegov pa sodi šele v čas po letu 1990, ko so bili najprej izvedeni manjši posegi v notranjščini, obnovljeni oziroma restavrirani fasada ladje in zvonika, v notranjščini pa kriptna, deloma pevski kor in prezbiterij ter posamezni kosi opreme.

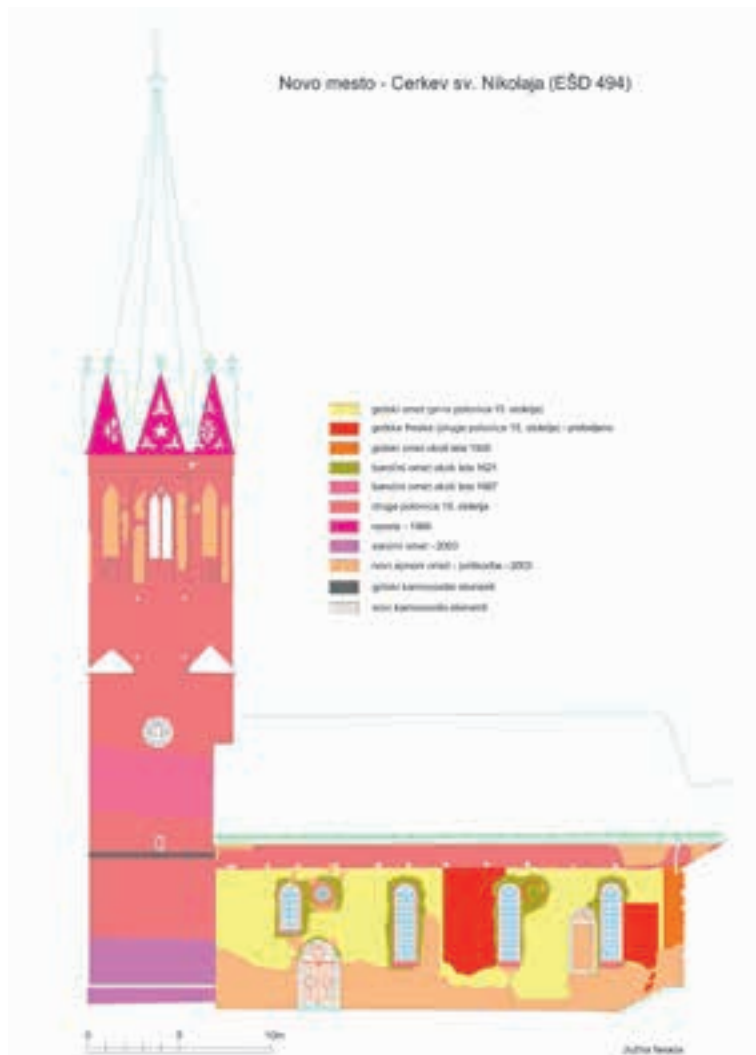
V zvezi s posegi pred drugo svetovno vojno je treba posebej poudariti vlogo umetnostnega zgodovinarja Jožeta Gregoriča, ki je skrbno dokumentiral in beležil vsa nova odkritja in jih tudi redno objavljala.³ V

³ Jože Gregorič je avtor številnih krajših prispevkov o kapiteljski cerkvi, ki so ponatisnjeni v posebni, njemu posvečeni številki revije *Rast*, Novo mesto, december 1994.

njegovi zapuščini, ki jo hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Novo mesto, so se ohranili tudi nekateri Mušičevi izvedbeni načrti, zlasti v zvezi z zunanjo ureditvijo in zračno kineto okoli prezbiterija, ter večje število fotografij, ki kažejo predvojno stanje cerkve. Še več arhitekturnih načrtov cerkve (tlorisi, prerezi, fasade) iz tega obdobja, natančneje iz leta 1943, skupaj s projektom statične sanacije posameznih delov, ki so nastali v biroju Marjana Mušiča in jih je potrdil vodja spomeniškega urada France Mesesnel, hrani INDOK center Ministrstva za kulturo. Avtor nekaterih načrtov iz leta 1943 je inženir Božidar Röthel (Dražumerič, 2007: 721), inženir Gustav Ogrin pa je tedaj prerisal nekaj kamnoseških znakov na klesanih členih prezbiterija.

V letih po drugi svetovni vojni posebnih postopkov dokumentiranja ne beležimo, čeprav v arhivu novomeške enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije hranimo nekaj arhitekturnih načrtov kripte in prezbiterija (tuš na pavs papirju), vendar avtorstvo in čas nastanka nista znana. Okoli leta 1970 je v okviru raziskovanja gotske arhitekture v Sloveniji, ki ga je izvajal zlasti Ivan Komelj, Republiški zavod za spomeniško varstvo, kjer je bil Komelj zaposlen, dal izdelati vrsto tlorisov posameznih cerkva, med njimi tudi novomeške, vendar gre večinoma za načrte v manjših formatih (1 : 100), ki so v posameznih primerih tudi netočni (Komelj 1969: XXIX). Večino načrtov, ki jih hrani INDOK center, sta zrisala Zvonimir Juretin in arhitekt Franc Vardjan. Kljub številnim načrtom pa je ustrezno obsežna in natančna dokumentacija cerkve sv. Nikolaja nastala šele po ustanovitvi samostojnega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto leta 1983, ki je najprej načrtno izvedel fotodokumentiranje tako celote kot detajlov (večinoma črno-beli in diapoznetki v formatu leica). Leta 1990 je nato zavod naročil izdelavo fotogrametričnih posnetkov. Izdelal jih je Zavod za fotogrametrijo geodetskega fakulteta u Zagrebu in so tedaj pomenili najvišji standard grafične dokumentacije pri nas. Dobrih deset let kasneje je zavod večino fotogrametričnih načrtov, ki so obsegali posnetke vseh cerkvenih fasad, dva prereza in tloris, preveril še z ročnimi meritvami, jih digitaliziral in s tem ustvaril ustrezno grafično podlago (Eckstein, 1999) za vsa načrtovana dela od leta 2003 naprej. A o tem v nadaljevanju. Še prej je treba omeniti, da je v okviru posebnega projekta Izmere, ki ga je financiralo Ministrstvo za kulturo, koordiniral pa arhitekt Jovo Grobovšek, leta 1998 nastala obsežna dokumentacija, danes hranjena v INDOK centru Ministrstva za kulturo in arhivu ZVKDS, ki je obsegala izdelavo tridimenzionalnega modela in računalniške animacije prezbiterija kapiteljske cerkve in njegove notranjščine, zlasti oltarja. Dokumentiranje je izvedel Inštitut za geodezijo in fotogrametrijo FGG iz Ljubljane, povod zanj pa je bila načrtovana predstavitev tabernaklja, ki je v precejšnji meri zakrival Tintorettovo sliko v glavnem oltarju. Z izvedbo te dokumentacije je bila prvič v Sloveniji uporabljena metoda vizualne animacije, ki je temeljila na natančnih fotogrametričnih snemanjih in konsistentnem prostorskem modelu kulturnega spomenika za pripravo in utemeljitev bodočega posega.

Poleg visokotehnoško razvitih dokumentacijskih postopkov je ZVKDS izvajal tudi redni monitoring z dokumentiranjem posameznih stavbnih členov in nekaterih detajlov, kot so profilacije in kamnoseški znaki. Tovrstni monitoring se je izkazal kot dobra osnova tudi za znanstvenoraziskovalno delo, saj so nadaljnje različne umetnostnozgodovinske analize ponudile tudi vrsto novih ugotovitev (Peskar, 1993;

Grafični prikaz dokumentiranja južne fasade ladje in zvonika z interpretacijo plasti ometov (risal: Bojan Zaletelj, vsebinska zasnova: Robert Peskar, ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Peskar, 2001). Vendar pa tedaj nadrobni dokumentacijski postopki še ni bilo mogoče opredeliti kot posebno obliko, orodje ali celo metodo znanstvenoraziskovalnega dela. To se je pokazalo šele v okviru celovite prenovе zunanjščine zvonika in ladje med letoma 2003 in 2006, ko je bilo izvedeno nadrobno dokumentiranje stratigrafije ometov, opleskov in zidanih struktur (Peskar, 2006: 232–241). Pogoj za tovrstni pristop je seveda ustrezna usposobljenost konservatorja oziroma dokumentalista in posledično pravilno evidentiranje oziroma branje arhitekturne strukture kot zgodovinskega dokumenta. Osnovo so predstavljali digitalizirani in korigirani fotogrametrični posnetki, v katere so bili vrisani stavbni členi, posamezne plasti ometov v vsem ohranjenem obsegu iz različnih časovnih obdobij in tudi novi posegi. Tako nastala grafična dokumentacija celotne zunanjščine je bila z upoštevanjem vseh dotodanjih ugotovitev in analiz ključna za razrešitev stavbnogodovinske problematike oziroma določanje obsega posameznih gradbenih faz, sama njena izdelava pa obenem ustreza tudi najvišjim standardom izdelave grafične dokumentacije kulturnih spomenikov (Eckstein, 1999).

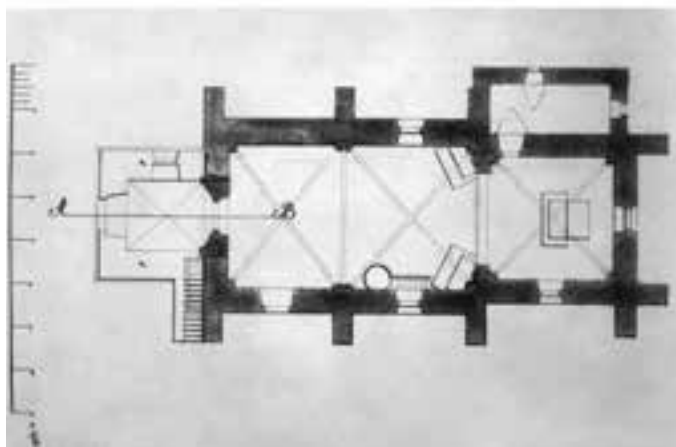
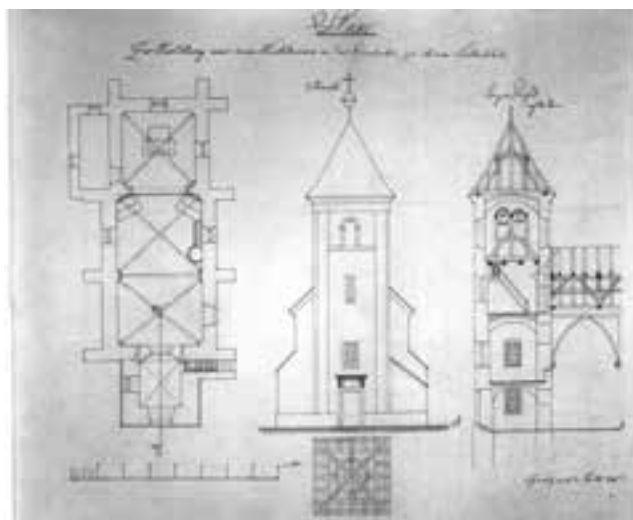
Južna stena ladje in zvonika po obnovi (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Špitalič: cerkev Marijinega obiskanja

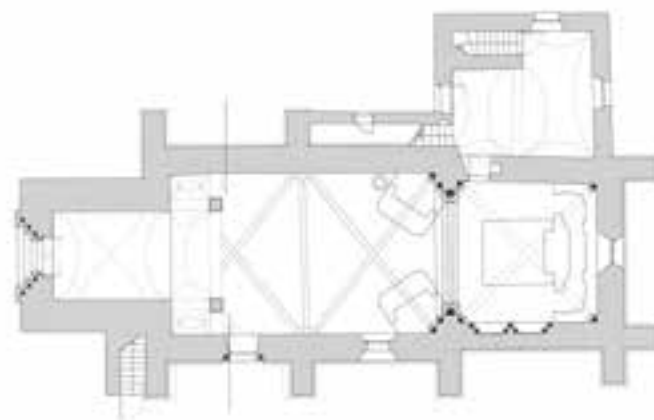
BOGDAN BADOVINAC

Romanska cerkev Marijinega obiskanja v Špitaliču pri Slovenskih Konjicah je edina ohranjena stavba Spodnjega samostana Žičke kartuzije. V nasprotju s stavbami Zgornjega samostana v Starih Slemenih ni bila deležna pozornosti vedutistov.

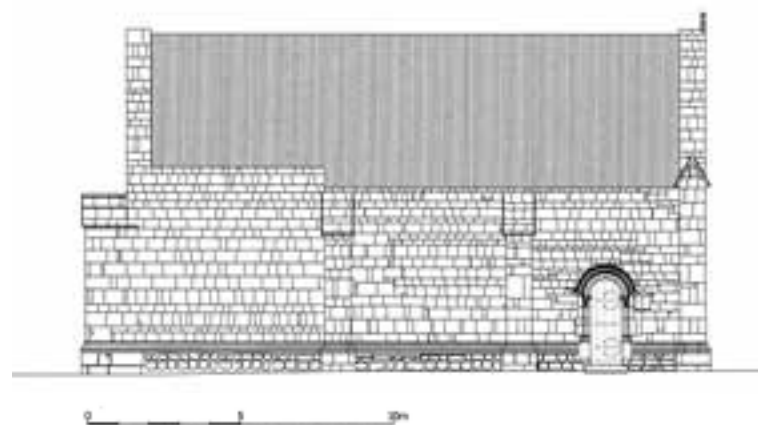
Prvi načrti cerkve so nastali šele v drugi polovici 19. stoletja (Fahr, 1833; Haas, 1863). Nekateri raziskovalci, ki jih je pritegnila celovita romanska arhitektura in so o zgodovini cerkve pisali na podlagi arhivskih virov in primerjalne literature, so k opisom dodali tudi svoje načrte in skice (Petschnig, 1865; Graus, 1872). Njihove slikovne ilustracije so k svojim razpravam dodajali tudi številni drugi raziskovalci (Stegenšek, 1909: 171, 172, 176; Zadnikar, 1972: 251, 256; Zelko, 1984; Oter Gorenčič, 2009: 297, 324). Novejša dokumentacija z interpretacijo najdb na osnovi terenskih raziskav je nastala med obnovitvenimi deli med letoma 1980 in 2012. Dokumentacija hrani Zavod za varstvo kulturne dedišči-

Načrt dozidave zvonika, leta 1838 (risal: Johann Fahr, Župnijski urad Špitalič, mapa Turmbau Acten 1835)

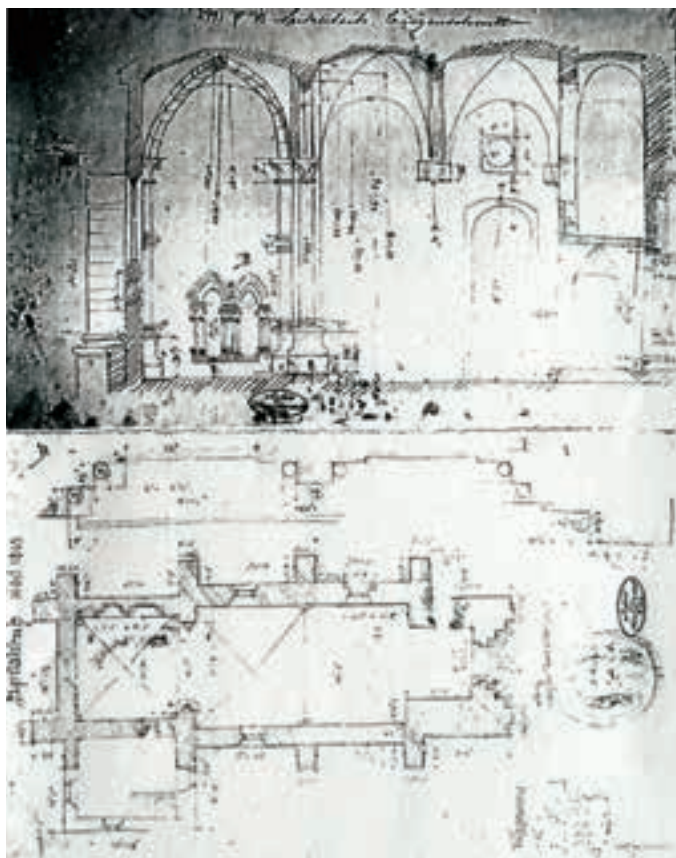
Tloris cerkve, 2004 (risal: Ivo Gričar, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Severna stran cerkve, rekonstrukcija romanske faze okoli leta 1200, 2004 (risal: Ivo Gričar, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

ne Slovenije, Območna enota Celje, rezultati raziskav pa so objavljeni v Varstvu spomenikov (Badovinac, 1992, 1998, 2008, 2011).

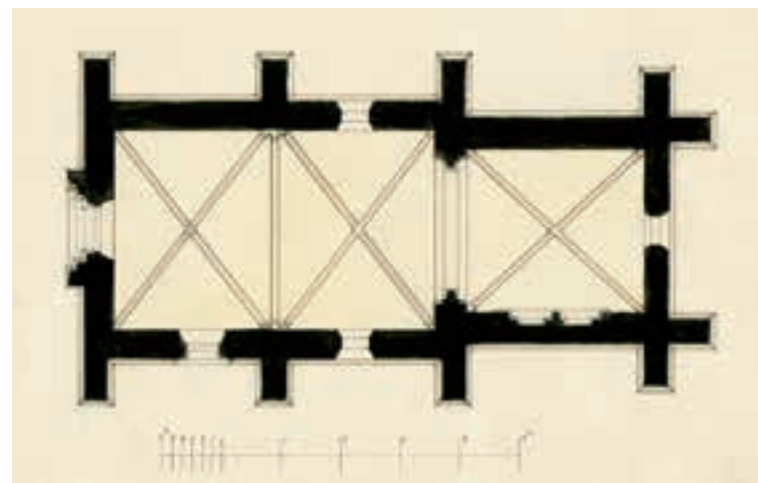
Prva znana dokumentarna upodobitev cerkve je načrt Johanna Fahra iz leta 1833 za gradnjo novega zvonika (Župnijski urad Špitalič, mapa Turmbau Acten 1835). Tloris romanske cerkve z dvopolno pravokotno ladjo in nekoliko ožjim kvadratnim prezbiterijem in gotsko zakristijo je posnet verodostojno. Na njem namreč ni opornika na severovzhodnem oglu v severni steni prezbiterija, kar so potrdile kasnejše raziskave (Badovinac, 1992: 311). V vzdolžnem prerezu dela severne ladje pod konzolama obočnih reber ob zahodni steni in v sredini ni narisanih služnikov. Mija Oter Gorenčič je opozorila na Haasovo nerodno poimenovanje obočnih reber za »stebričke« (Oter Gorenčič, 2009: 321–323), kar so starejši raziskovalci nekritično prepisovali (Petschnig, 1865: 196; Stegenšek, 1909: 172; Zadnikar, 1972: 250, 258–259). Menili so, da so se služniki v ladji izgubili. Že špitalski župnik Ivan Zelko je zapisal, da pri popravilu tlaka leta 1982 niso našli sledov podstavkov baz za konzolne stebričke (Zelko, 1984: 93). Proti obstoju služnikov govori tudi dejstvo, da sta pod obočno konzolo ohranjena prvoten romanski omet in nad njim plast glajenega romanskega ometa z naslikanimi kvadri (Badovinac, 2011: 170).

Tloris in vzdolžni prerez južne strani cerkve, leta 1863 (risal: Carl Haas, Steiermärkisches Landesarchiv Graz)

V Fahrovem načrtu je narisana le romanski glavni vhodni portal v zahodni steni ladje, ne pa tudi romanski stranski portal. Prav tako ni narisanih dvojnih sedilij v južni notranji steni prezbiterja. Narisani so vse takrat vidne okenske odprtine ter nov vhod v južni steni ladje.

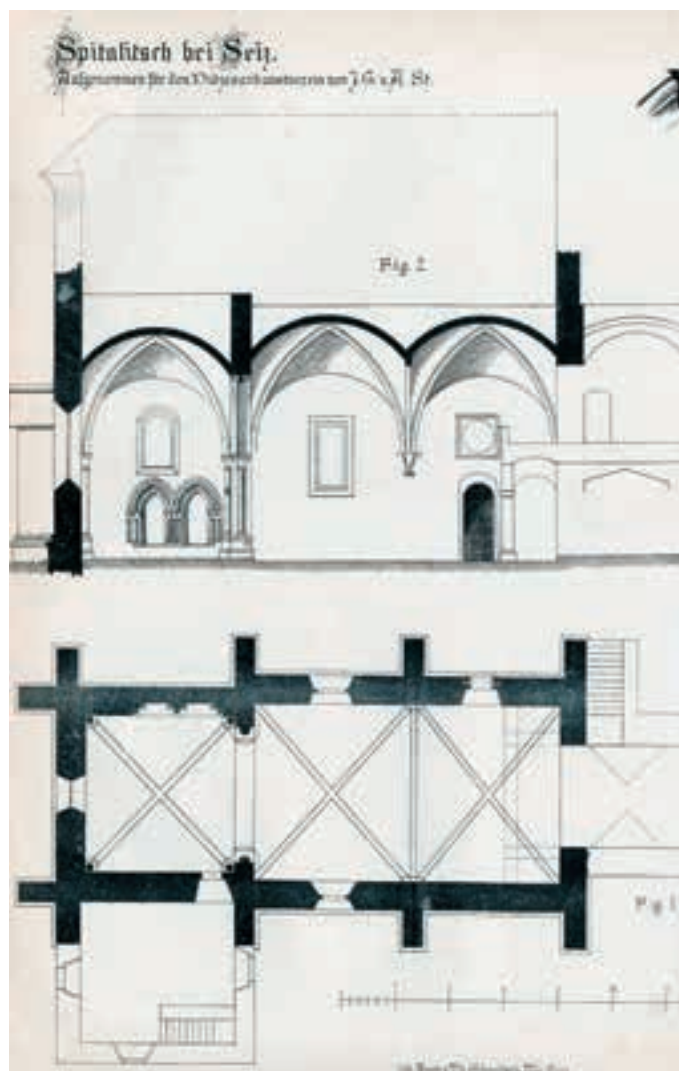
Fahrov načrt je ostal na ravni predloga za izvedbo, saj kasneje ni bil uresničen. Med letoma 1834 in 1838 so zvonik zgradili po drugem načrtu in v njegovo zahodno steno postavili romanski glavni portal. Namesto izdelave novega vhoda je bil v južno steno ladje prestavljen stranski severni romanski portal. Ta je bil zaradi novo pozidanega pevskega kora postavljen 57 cm desno od sredinske osi med obema opornikoma. Ob tem je bilo uničeno desno ostenje romanskega okna (Badovinac, 1998: 122). V nasprotju z ugotovitvami raziskovalcev o prvotnem »južnem portalu« (Stegenšek, 1909: 174; Zadnikar, 1972: 234, 244; Zelko, 1984: 91; Oter Gorenčič, 2009: 298) so nova odkritja v letu 2001 ugotovila njegovo prvotno mesto (Badovinac, 2011: 168–169). Meritve so pokazale, da se podboja in ločni zaključek »južnega portala« natančno prilagajajo k ohranjenim kamnitim kvadrom severne stene ladje in na ohranjeni prag ob prekinjenem talnem zidcu. Blizu severnega vhoda je v steni zahodnega fasadnega opornika zvonček (Badovinac, 2008: 275), v njem pa je bil zvonček, s katerim so konverzi naznanjali svoj prihod v cerkev. Arhitekturna romanska poslikava z rombastim frizom krasi in poudarja le ta vhod.

Tloris romanske cerkve, leta 1864 (risal: Hans Petschnig; Petschnig, 1865)

Dokumentarno vrednost imata tudi leta 1863 nastali risbi Carla Haasa, ki v tlorisu in vzdolžnem prerezu južne strani cerkve kažeta spremembe, nastale po zidavi zahodnega zvonika in zakristije. V tlorisu so narisani v prizidani zvonik prestavljeni romanski portal, v južno steno prestavljeni stranski romanski portal, slopa pevskega kora in leta 1843 na novo pozidana dvonadstropna zakristija z oratorijem. Na risbi ni zunanjih pokritih stopnic in vhoda na prižnico, ki so nastali sočasno z gradnjo nove zakristije (Zelko, 1984: 96). V tlorisu nove zakristije sta narisana romanski opornik in del vzhodnega zida gotske zakristije, ki ju Carl Haas ni mogel videti, saj sta bila pri zidavi nove zakristije podrti. Verjetno je podatek povzel iz načrta Johanna Fahra. V tlorisu tudi ni narisane lege velikega oltarja iz leta 1849 in dveh stranskih baročnih iz leta 1757. Risba vzdolžnega prereza južne strani cerkve ni narisana v proporcijah, je pa zato kotirana. Oboka v prezbiteriju in v ladji imata izmerjeni različni višini, čeprav sta dejansko enaki. Tako kot v tlorisu je tudi v prerezu delno pomanjkljivo označen obočni sistem v ladji. Na slavloluoku na strani ladje ni narisanega služnika ostrorobe prečne oproge slavloloka in poleg njega vogalnega služnika križnorebrastega oboka. To je razumljivo, saj je oba služnika na desni strani slavloločne stene do leta 2010 zakrival desni stranski baročni oltarni nastavek. V sredini stene ladje je narisana obstoječa konzola obočnih reber brez služnikov (»stebričkov«). Obočno konzolo v jugozahodnem vogalu ladje je Haas verjetno narisal po načrtu Johanna Fahra. Konzola je bila poklesana ob gradnji pevskega kora, na katerega so leta 1841 postavili nove orgle (Zelko, 1978: 18). Od okenskih odprtin v južni strani cerkve je narisano le okroglo okno nad južnim vhodom.

Hans Petschnig je prvi poskusil rekonstruirati tloris romanske cerkve (Petschnig, 1865). Pravokotno ladjo in nekoliko ožji prezbiterij, brez severne zakristije, obteka atiški talni zidec, ki zajema tudi opornike. V severovzhodnem oglu v severni steni prezbiterja je narisana opornik, ki ga nikoli ni bilo (Badovinac, 1992: 311). Prezbiterij ni pravilno izmerjen, saj je dejansko pravi kvadrat. Tudi dvojne sedilije so napačno postavljene v sredino severne stene. Zahodni romanski portal je vrisan na prvotnem mestu, stranski portal v južni steni ladje pa na mestu, kamor je bil vzdidan po prenosu iz severne stene ladje. Vsa tri okna so po obliki ostenij podobna onim na Fahrovem načrtu. Pravilno so narisani trije pari služnikov

Tloris in vzdolžni prerez južne strani cerkve (risal: Johann Graus; Graus, 1872)

v slavoločni steni, s tem da služnika v prezbitteriju v resnici nosita občni rebri križnega oboka in ne oproge slavoloka. V katerih podrobnostih bi se Petschnikova risba razlikovala od Grausovega vzdolžnega prereza južne strani romanske cerkve (Graus, 1872), si lahko le zamislamo. Johann Graus je v prerezu dokumentiral takratno stanje cerkve. V vzhodni steni prezbitterija je ostenje romanskega okna. Nad dvojnimi romanskimi sedilijami je narisal polkrožno zaključeno poznogotsko okno, v ladji pokončno pravokotno okno iz druge polovice 17. stoletja, mlajše okroglo okno nad vhodom, pevski kor, pritličje in prerez novega zvonika z vzdanim romanskim portalom. Obok v prezbitteriju je tu nižji od ladje, ob slavoločni steni ladje manjkata (za oltarjem skrita) dva služnika, obočna konzola na sredini stene ladje nima služnikov. Od načrta Hansa Petschnika se Grausov tloris cerkve bistveno ne razlikuje. Cerkev in opornike, ki so tu ožji, obteka talni zidec, ki tudi na tej risbi neprekinjeno poteka ob južnem portalu. V zidovih nove zakristije sta narisana romanska opornika in namesto preurejenega zunanjšega vhoda na prižnico (Zelko, 1978: 19)

Rekonstrukcija srednjeveške cerkve (risal: Zvonimir Juretin; Zadnikar, 1972)

je narisano ostenje okna, podobnega onemu na nasprotni steni ladje. Obočna rebra v ladji so povzeta po Petschniku. V slavoloku sta namesto treh označena samo dva para stebrov. Tloris kvadratnega prezbitterija in njegov obok so pravilno narisani.

Novije terenske raziskave in meritve na objektu so razkrile nove elemente, ki kažejo prvotno podobo cerkve in v celoti ne ustrezajo Zadnikarjevi perspektivni rekonstrukciji romanske cerkve (Zadnikar, 1972: 241). V južni steni ladje sta bili odkriti dve romanski okni. S pomočjo sond in meritev je bilo ugotovljeno, da v južni steni prezbitterija ni bilo romanskega okna. Na stenah, kjer ni bilo okenskih ali vratnih odprtín, namreč horizontalne vrste, kamnite gradnje potekajo neprekinjeno. Ugotovljeno je bilo tudi, da je slemenski stolpič mlajši po nastanku, saj je postavljen na kasneje povišano streho (Zadnikar, 1972: 252; Zelko, 1978: 15). V pomoč pri določanju predelav od gotike do začetka 20. stoletja so bile v notranjščini cerkve v letih 2003 in 2004 izvedene in dokumentirane sonde plasti ometov s poslikavami. Delo je izvajal Drago Bac. Po odstranitvi mlajših ometov se je cerkev razkrila kot enotno zasnovana in enovito grajena romanska stavba s sočasno vgrajeno in enotno oblikovano, organsko povezano stavbno plastiko. Vsa zidava je zelo natančno izdelana, enovita, brez cezur v gradnji. Za potrebe priprave, načrtovanja in izvedbe posegov je na cerkvi od samega začetka obnove potekalo dokumentiranje obstoječega stanja z natančnimi meritvami vseh arhitekturnih delov in celo posameznih kosov klesancev, istočasno pa tudi evidentiranje novih najdb, ki so prav tako natančno ročno izmerjene in izrisane. Avtor risb je Ivo Gričar, ki je del starejših risb izdelal ročno, v novejšem času pa v računalniškem programu Acad.

Etnologija in varstvo kulturne dediščine

MOJCA TERCELJ OTOREPEC

ETNOLOGIJA IN NJENA POVEZAVA S SPOMENIŠKIM VARSTVOM NA SLOVENSKEM

Etnologija je danes »zgodovinska in primerjalna veda o vsakdanjem načinu življenja in kulturi etničnih skupin, ki je bila v Evropi oblikovana do konca 18. stoletja. Sprva je bila veda o etničnih skupinah (izvir, etnogeneza, zgodovinska demografija, jezik, kultura). V tem pomenu je termin zapisal A. F. Kollár 1783. Na Slovenskem se je razvila iz razsvetljenskega zanimanja za narodovo zgodovino, življenjske razmere prebivalcev in hotenja po njihovem izboljšanju. Od konca 50. let 20. stoletja, ko se je v Evropi in na Slovenskem oblikovala sodobna etnologija, so bile kritično ovrednotene in preoblikovane predmetne in metodološke opredelitve dotedanje etnografije oziroma narodopisja. Etnološka problematika je bila razširjena s konceptom način življenja, poleg posamičnih kulturnih sestavin so bile programsko poudarjene empirične raziskave vsakdanjega življenja različnih družbenih in krajevnih skupin.« (Slavec Gradišnik, 2004.) Reden študij etnologije oziroma Oddelek za etnologijo je bil na Univerzi v Ljubljani ustanovljen šele leta 1940, v raziskovalnem pomenu se je etnologija razvijala tudi v Etnografskem muzeju, na Inštitutu za narodopisje Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Glasbenonarodopisnem inštitutu v Ljubljani, v pokrajinskih muzejih in v javni službi varstva nepremične kulturne dediščine. Etnologija je danes široko razvejena stroka, ki ji je bil konec devetdesetih let 20. stoletja priključen tudi študij kulturne antropologije. V etnološki sistematiki je danes tako kot v preteklosti veliko raziskovalnih področij, ki zadevajo materialno, družbeno in duhovno kulturo večinskega prebivalstva na Slovenskem in v drugih državah Evrope ter drugod po svetu.

Lesce, Španov kmečki dvorec z novo namembnostjo (foto: Mojca Tercelj Oturepec, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

ZGODOVINA ETNOLOŠKE ZNANSTVENE IN STROKOVNE MISLI V POMENU RAZISKOVANJA STAVBNE ZGODOVINE IN NAPORI ZA VKLJUČITEV ETNOLOGIJE V VARSTVO KULTURNIH SPOMENIKOV

Za začetnika znanstvene etnološke vede etnologi štejejo Matijo Murka, ki je v poročilu o češkoslovanski narodopisni razstavi leta 1895 v Pragi analiziral razvoj etnološke misli in upravičil njen pomen v preteklih obdobjih ter v sodobnosti (Kremenšek, 1978). V prispevku *Nauki za Slovence* Murko opozarja raziskovalce tudi na stavbe, kmečke stavbe, ki se jih do tedaj ni veliko raziskovalo (Murko, 1896; ponatis 1962: 215–220). V članku *Hiša Slovencev* se je posebej posvetil študiju slovenske hiše na slovenskem ozemlju in razlikoval več hišnih tipov: izpostavil je romansko kaminsko hišo na jugozahodu, gornjenemško hišo pri veliki večini ostalih Slovencev v različnih razvojnih stopnjah (alpsko hišo v Bohinju) ter poseben tip dimnične hiše, dimnice, ki je bila razširjena na območjih ob nemški meji, kot najprvotnejši tip stavbe trdnih in višje razvitih človeških bivališč (Murko, ponatis 1962: 255–274). V razvoju etnološke misli in raziskovanja stavbarstva je pomembno delo opravil France Kotnik, ki je nadaljeval delo Matije Murka in je v pomenu stavbarstva prvič predstavil tip dimnične hiše, Juričevo dimnico na Dobrijah pri Guštanju (Kotnik, 1943). Raziskovalci stavbarstva in zbiralci podatkov o njem so bili v prvi polovici 20. stoletja Janko Lokar, Matija Maučec, Albert Sič in Jože Karlovšek (Novak, 1986; Hazler, 1999). Eden prvih, ki je opozarjal na pomen varstva stavbne dediščine, je bil tudi Josip Mantuani, ki je v prispevku *Domovinsko varstvo* postavil na prvo mesto varovanja »prirodne značilnosti in krasote: pokrajine s svojim gospodarstvom in kulturami in spomenike, ki jih je ustvaril človek s svojimi rokami: vasi, trge, mesta, krajevne značilnosti, posamezne objekte« (Mantuani, 1914). Kot umetnostni zgodovinar in muzikolog se je Stanko Vurnik prvi sistematično lotil raziskave hišnih tipov na Slovenskem in je bil prvi, ki je v etnologijo poskušal prenesti

Liplje, Grilova domačija, območje ZVKDS, Območne enote Celje (foto: Mojca Tercelj Otorepec, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

stilno metodologijo umetnostnega zgodovinarja Izidorja Cankarja (Hazler, 1999). Na podlagi različnih značilnosti pokrajin, ki jih določajo tudi klima, teren, material, gospodarska naravnost, psihološke značilnosti in zunanji kulturni vplivi, je v razpravi *Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp. Donos k studijam o slovenski ljudski arhitekturi* razlikoval štiri hišne tipe:

- vzhodnoslovenski tip; panonska skupina, kamor spadata Prekmurje in Ptujsko polje, ter belokranjska skupina, kamor je štel Belo krajino z delom Dolenjske;
- jugozahodnoslovenski tip s slovensko Julijsko Benečijo in Krasom;
- severozahodnoslovenski tip, kamor je štel Ziljo, Gorenjsko in območje ob štajersko-koroški meji s Pohorjem in Kobanskim;
- ter poseben tip alpske hiše (Vurnik, 1930).

Med drugo svetovno vojno je arheolog, umetnostni zgodovinar, etnolog, raziskovalec jezikov in vsestranski intelektualec Rajko Ložar podal prvi sintetični pregled raziskovanja slovenskega ozemlja v delu *Narodopisje Slovencev I*. V tem delu je predstavil tipe naselij in oblike zemljišč, za področje stavbarstva pa več raziskovalcev in njihove metode raziskovanja tipov hiš v različnih pokrajinah. Navedel je pet hišnih tipov, ki jih je določil že geograf Anton Melik. Ti so bili:

- alpska hiša;
- škofjeloško-cerkljanska hiša;
- vzhodnoslovenska hiša, kamor je uvrstil tipa belokranjska hiša in prekmurska hiša;
- osrednjeslovenska hiša, kamor so spadali tipi osrednje- in vzhodnogorenjska hiša ter hiša v Ljubljanski kotlini, dolenska hiša, hiša v Ljubljani in okolici, hiša v okolici Čabra in Prezida ter Pivke in osrednja južnoštajerska hiša;
- primorska in mediteranska hiša, kamor je spadal tip hiše na območju Primorske in Goriške.

Rajko Ložar je k petim tipom hiš dodal še najstarejši hišni tip na Slovenskem, dimnico in dimnično hišo (Ložar, 1944). Pomembno je vplival na razvoj slovenske etnologije v zgodovini, ker je predstavil nekatere

Turiška vas, Marovškov kozolec (foto: Lilijana Medved, arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

najvidnejše raziskovalce stavbarstva, ki so postavili in razvili še danes pomembne raziskovalne metode. Te niso bile le opisne, temveč so posegale v primerjave in ugotavljanje stavbnih posebnosti, kar je tudi osnova za znanstveno preučevanje stavbarstva na različnih regijskih območjih (Hazer, 1999).

V začetku petdesetih let 20. stoletja je Vilko Novak poudarjal, da je bil glavni interes etnologov sprva le kmečka hiša, njen prostor-pokrajina, posamezni hišni tipi in njene sestavine pa ne (Novak, 1952). Prav Novak se je lotil strukture slovenske ljudske kulture, ki jo danes v sodobni etnologiji razumemo kot prvo etnološko regionalizacijo; vanjo je vključil štiri kulturna (pokrajinska) območja, ki jih je poimenoval alpsko, osrednjeslovensko, primorsko ali zahodno in panonsko ali vzhodno (Novak, 1958). Vanje je vključil celovit pregled vseh sestavin hiše z gospodarskim ustrojem ter načinom življenja na ravneh materialne, družbene in duhovne kulture, ki je temelj tako matične stroke kot tudi etnološkega konservatorstva. Sprožil pa je tudi premik predmeta raziskave v etnologiji v razpravi *O bistvu etnografije in njeni metodi* (Novak, 1956), kjer je začrtal nove usmeritve v raziskovanje mest in poudaril, da je treba raziskovati tako preteklost kot sedanjost. K predmetu etnologije so takrat priključili še delavsko kulturo, ljudsko kulturo mest in industrijskih naselij (Kremenšek, 1978). Od druge polovice sedemdesetih let 20. stoletja je »predmet etnološkega preučevanja postajal vse bolj način življenja ali življenjski stil socialnih, poklicnih, lokalnih in drugih skupnosti, ki po posameznih obdobjih sestavljajo posamezne etnične skupine. Poudarek torej ni bil več na kulturnih sestavinah, temveč na odnosu omenjenih skupin in njihovih članov do vsakokratnega kulturnega in naravnega okolja.« (Kremenšek, 1974)

POSTOPNO VKLJUČEVANJE ETNOLOGIJE V SPOMENIŠKO VARSTVO

V začetku oblikovanja javne varstvene službe etnologija v to službo še ni bila vključena. Med obema svetovnima vojnoma so posamezni etnologi v okviru spomeniškovarstvenih uradov sodelovali v sklopu društev, muzejskih društev in v pomenu domačijskega varstva. Med prvimi se je leta 1932 v spomeniškovarstveno organizacijo na Slovenskem vključil Franjo Baš kot banovinski arhivar v pokrajinskem arhivu v Mariboru. Imenovan je bil za zaupnika banovinskega Spomeniškega urada za mariborsko okrožje in ga vodil do leta 1950. Pozneje je na ljubljanski univerzi predaval muzeologijo in spomeniško varstvo (Stelè, 1969). Franjo Baš je bil geograf, zgodovinar, etnograf in konservator, ki se je z raziskavami usmerjal v materialno kulturo, v razvoj in zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem, na primer *Dravčarjeva dimnica* (Baš, 1951–1952) in *Kobanski hram* (Baš, 1928).

Zanimalo ga je tudi agrarno gospodarstvo s poudarkom na gospodarskih poslopih. Raziskoval je tudi delavske hiše v trgih in mestih; primera sta znani razpravi o *Rudarski hiši v Idriji* (Baš, 1957) in *Iz zgodovine hiše v Kropi* (Baš, 1952–1953). Zavzemal pa se je tudi za varstvo tehniških spomenikov. Z vztrajnim znanstvenim in strokovnim delom je najprej leta 1948 postal referent za tehniške spomenike na takratnem republiškem zavodu, leta 1953 pa ravnatelj Tehniškega muzeja Slovenije. Omogočil je na primer ustanovitev železarskega muzeja na Jesenicah, tekstilnega muzeja v Trziču in kovaškega muzeja v Kropi ter zavarovanje in obnovo

Šentjanž nad Dravčami, Pobernikova bajta (foto: Lilijana Medved, arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

slovenske peči, vigenjca v Kropi, starega plavža v Železnikih, žage v Bistri, plavajočega mlina na Muri in drugih stavb tehnične zgodovine na Slovenskem (Stelè, 1969).

Po drugi svetovni vojni je takratna Ljudska skupščina Ljudske republike Slovenije 19. maja 1948 sprejela Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti (Baš, 1955). Na predlog umetnostnih zgodovinarjev, predvsem Staneta Mikuža, ki je ugotavljal, da narodopisje (etnologija) še ni bilo vključeno v spomeniško varstvo in da so »narodopisni teren naša vas in naša delavska naselja, kulturna tvornost našega kmeta in delavca ...« (Komelj, 1975), sta bili v novo zakonodajo vključeni poleg celotnega kulturnozgodovinskega in umetnostnega tudi narodopisno spomeniško gradivo in spomeniško gradivo prirodnih znamenitosti (Komelj, 1975). Leta 1948 se je v spomeniško varstvo vključil etnolog Boris Orel, ravnatelj takratnega Etnografskega muzeja, ki je kot zunanji sodelavec vodil Referat za »etnografske« spomenike.

Boris Orel je Ministrstvu za gradnje dal pobudo o obnovi, zavarovanju in sodobnem načrtovanju kmečkih domov (Komelj, 1975). V letu 1945 je zavod deloval z mrežo okrožnih in okrajnih zaupnikov; za okrožje Maribor sta skrbela etnologa Franjo Baš in Vilko Novak, za okrožje Celje pa je bil zadolžen Fran Kotnik (Komelj, 1975). Boris Orel je ugotavljal, da so se takratni etnografi raziskovanja in popisovanja nepremičnih »etnografskih« spomenikov lotili precej pozno, šele po letu 1948, ko sta se pokrajinska in krajevna podoba že začeli spreminjati. Orel je vodil t. i. Orlove ekipe, ki so evidentirale stavbno dediščino s terenskim topografiranjem in dokumentiranjem kot enim glavnih načinov raziskovanja stavbnih spomenikov. Pripravil je tudi devet osnovnih kriterijev, s katerimi so določali stavbne spomenike takrat še s področja ljudske arhitekture

in le na agrarnih območjih.¹ Takratni Orlovi kriteriji, v marsičem podobni današnjim, so bili:

- geografska lega nepremičnega etnografskega² objekta;
- hiša ali gospodarska stavba je po tehničnem in oblikovnem pogledu značilen primer našega ljudskega stavbarstva v preteklih stoletjih;
- ljudska stavba je pomemben člen v zgodovinskem razvoju ljudskega stavbarstva;
- stavba predstavlja pokrajinski tip hiše ali gospodarske stavbe iz določenega časa;
- hiša sestavlja skupaj z gospodarskimi poslopji posebno obliko domačije;
- nepremični etnografski objekti nam kažejo bivališče in gospodarske stavbe določene družbenogospodarske skupnosti na vasi;
- hiša ima v svoji notranjosti ohranjene sestavne dele, posamezne prostore, ki so značilni za določen pokrajinski hišni tip;
- notranji prostori hiše ali gospodarske stavbe so opremljeni z ustreznim inventarjem;
- razni sestavni deli zunaj ali znotraj stavbe kažejo primere ljudske umetniške ustvarjalnosti v preteklih stoletjih, med drugim tudi vplive stilne arhitekture na domače stavbarstvo (povzeto po Orlu, 1954).

Referat za etnografske spomenike, ki ga je Orel vodil vse do leta 1961, je imel nalogo, da predlaga Spomeniškem varstvu primere za zavarovanje izbranih stavb in območij. Najprej so zavarovali prav najstarejši tip hiše na Slovenskem, Dravčarjevo dimnico v Št. Janžu nad Dravčami pri Vuzenici, preventivno pa v sredini petdesetih let 20. stoletja še pet domačij, deset kmečkih hiš, vodno kovačijo, kaščo in poslikan strop v eni od kašč (Orel, 1954). Orel se je zavzemal tudi za muzej na prostem. V poznejši spomeniški praksi je ta oblika varstva dobila tudi nekaj primerov na Slovenskem, v Rogatcu in pri samostanu Pleterje.

Etnologija je vzporedno s študijem prehodila dolgo pot od znanstvenih in strokovnih usmeritev na splošno do močnejše zasedbe zaposlitve etnologov v muzejih. Težjo pot pa so prehodili etnologi konservatorji, saj je postopno vključevanje strokovnega področja etnologije v varstveno dejavnost potekalo zelo počasi. Kot lahko vidimo, je to vključevanje sprva potekalo s sodelovanjem posameznih etnologov, ki so mlajšim tlakovali pot z znanstvenim delom, z vključevanjem etnološkega zornega kota v spomeniško teorijo in prakso, v strokovno delo ter s prenašanjem znanstvenega dela na strokovno raven. Številčno močnejša generacija diplomiranih etnologov se je zaposlila v sredini sedemdesetih let 20. stoletja.

REORGANIZACIJE ZAVODA ZA SPOMENIŠKO VARSTVO SR SLOVENIJE

Spomeniškovarstvena zakonodaja se je od prvega zakona leta 1945 vseskozi spreminjala in dopolnjevala zaradi vedno novih spoznanj o var-

¹ Današnje izrazoslovje vključuje poleg kulturnih spomenikov tudi kulturno dediščino, ki je bila na Slovenskem uvedena z mednarodnimi konvencijami. Prvič se je pojavila v zakonodaji iz leta 1981, nekateri avtorji pa so jo uporabljali že prej v strokovni in znanstveni teoriji (na primer Ivan Sedej).

² Izraz etnografski nepremični spomenik je po drugi svetovni vojni obstajal kot termin za poimenovanje kulturnih spomenikov s strokovnega področja etnologije, ker sta bili tudi po vojni še vedno v rabi stroki z imenom etnografija pa tudi etnologija. Prva je pomenila narodopisje, druga pa narodoslovje z vedno bolj poglavljenim znanstvenim aparatom, ki se je prenašal tudi na strokovne ravni.

Pleterje, Muzej na prostem (foto: Dušan Strgar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

stveni dejavnosti. Z varstveno zakonodajo se je leta 1961 spomeniškovarstvena organizacija zopet reorganizirala. Poleg centralne ustanove Zavoda za spomeniško varstvo s sedežem v Ljubljani je bilo sčasoma ustanovljenih tudi sedem regionalnih zavodov za spomeniško varstvo.

Prvi etnologi v spomeniškem varstvu so se zaposlili v šestdesetih letih 20. stoletja v Ljubljani in Mariboru, na republiškem in ljubljanskem zavodu: med letoma 1961 in 1962 Jernej Šuštaršič, leta 1963 pa Ivan Sedej in Ada Baar Janša na Zavodu za spomeniško varstvo Ljubljana (Komelj, 1975). Prve teoretične podlage za delo konservatorjev nasploh je postavil Ivan Komelj in navedel tudi metode dela za vsa strokovna področja, od umetnostne zgodovine do etnologije, zgodovine in drugih, ki so bila v grobem razdeljena na vrste spomeniškega gradiva in na način njihove metodološke obdelave; te metode dela so bile:

- dokumentiranje (inventarizacija, topografija in obdelava);
- pravno varstvo (vpisovanje, vodenje registra in uresničevanje varstvenih zahtev za njegov fizični obstoj);
- praktično (fizično) varstvo;
- teoretično varstvo (znanstvena teorija varstva);
- popularizacija kot izdajateljska dejavnost.

Teoretična izhodišča za varstvo kulturnih spomenikov sta za področje etnologije sprva uveljavljala Ivan Sedej in Ada Baar Janša. Ivan Sedej je uveljavljal etnološki zorni kot ne le v pomenu materialne kulture, temveč v družbenem kontekstu spomenikov v pomenu evidentiranja, dokumentiranja, raziskovanja, vrednotenja, kategorizacije (razvrščanja) in varovanja stavb v vaseh in na planinah, v trških in mestnih okoljih (Sedej, 1981). Pri obnovah je opozarjal na načela, ki določajo vrednost stavbne dediščine in spomenikov, tehnično strukturo, ohranjenost in uporabnost. Kot predmete varstva je pri spomenikih in stavbnih sestavinah v starih mestnih in vaških središčih razumel tako stavbe, ki so varovane v celoti z vsemi detajli, kot tudi stavbe, ki so varovane le kot zunanjščina ali notranjščina (Sedej, 1981). V večini prispevkov se je ukvarjal z načini varstva, kaj varovati in kako revitalizirati ne le stavbe, temveč tudi ambiente, ki so sestavni del spomenikov ali dediščine. Zavzemal se je tudi za izdelavo brezplačnih projektov obnove in za to, da bi morali imeti

regionalni zavodi posebne fonde za plačevanje kvalitetnih adaptacijskih projektov za posege. Kot umetnostni zgodovinar in etnolog je kulturno dediščino in spomenike sprva vrednotil z umetnostnozgodovinsko metodo, pozneje ji je dodal še družbeno širino. Družbeni/socialni vidik mu je pomenil razmerje med človekom in arhitekturo, saj je bila »stanovanjska hiša že od nekdaj najznačilnejša priča o načinu življenja, gmotnih možnostih in kulturni stopnji lastnika; v vseh podrobnostih zrcali njegov družbeni status« (Sedej, 1966). Ta vidik je bil za Sedeja ključen pri vrednotenju vseh zvrsti kulturnih spomenikov in dediščine. Dejavno se je vključil tudi v probleme varovanja urbanističnih značilnosti (Zelena jama v Ljubljani, Breginj, Koštabona). Nakazal je smer za delo etnologa konservatorja, ki da naj se posveča »problemom človeških odnosov v vsakokratni družbi in načinu življenja, kjer ne gre za klasično delitev po akademskem predmetu obravnave, marveč za uporabo specifične etnološke metode pri raziskovanju teh pojavov in hkrati za raziskovanje načina življenja v naseljih in ambientih, ki lahko predstavljajo osnovo za pravilno načrtovanje varstva in varstvenih posegov« (Sedej, 1980). Sedej je pri teh nalogah poudaril obremenjenost vrednotenja s klasičnimi spomeniški merili na primeru razlike vrednotenja »med piramidami in Pepetovo hišo v Škofji Loki, ker so spomeniki različnih vrednostnih kategorij, kar se vidi iz števila konservatorjev, ki imajo samoumevno dominacijo« (Sedej, 1979). Sedej je ob obsežni publicistični dejavnosti sodeloval tudi pri fizičnem varstvu in obnovah spomenikov na celotnem območju Slovenije. Za delo etnologa konservatorja je postavil temelje tako raziskovalne kot varstvene dejavnosti, etnološki spomenik je obravnaval kot vir za preučevanje načina življenja neke socialne skupine ali plasti družbe v odnosu do človeka ter poudaril, da je predmet varovanja v resnici »stičišče človeških in družbenih odnosov ter dokaz o oblikah specifične informacije v različnih časovnih obdobjih« (Sedej, 1980). V ospredje je postavil dvojnost etnologovega raziskovanja kulturne dediščine: »... iz ozko dokumentarnega vidika bo etnolog prav gotovo podal osnovo za izbor tistih objektov, ki lahko služijo kot eminentni vir za raziskovanje v njegovi bazični stroki, hkrati pa bo v konservatorska prizadevanja prinesel metodo svoje stroke, kar pomeni, da bo z raziskavami in njihovimi izsledki sodeloval tudi pri varovanju vseh spomeniških vrst in zvrsti ...« (Sedej, 1980.) Ada Baar Janša se je zavzemala za vključevanje varstva kulturnih spomenikov v prostorsko problematiko takratnih občinskih skupnosti ter za povezovanje z urbanističnimi ustanovami in projektantskimi organizacijami (Baar Janša, 1982).

Glavno delo etnologov in drugih konservatorjev je v začetku zaposlovanja v spomeniškem varstvu zajemalo temeljite preglede regijskih območij, na katerih so delovali, pripravo evidence kulturnih spomenikov, topografij, konservatorskih programov za obnovo ter za fizično varstvo spomenikov in dediščine, sestavljanje predlogov za financiranje obnov spomenikov v sodelovanju z občinskimi skupnostmi in ministrstvom za kulturo, izvajanje nadzorov pri obnovi, sodelovanje pri pripravi dokumentacije za vključitev v takratne prostorske plane občin in s tem tudi varstvene usmeritve za področje dediščine, tudi za novogradnje. V večji meri so izsledke tudi publicirali v strokovnih in poljudnih časopisih in revijah ter monografijah in vodnikih.

REORGANIZACIJA ZAVODA RS ZA SPOMENIŠKO VARSTVO Z REGIONALNIMI ZAVODI ZA SPOMENIŠKO VARSTVO (1981)

Ponovno reorganizacijo spomeniške službe na Slovenskem je sprožil nov *Zakon o naravni in kulturni dediščini* (Uradni list SRS, št. 1-3/81) z vključitvijo naravovarstvene službe. Število etnologov se je prav v osemdesetih letih 20. stoletja dopolnilo do današnje številke. Že konec sedemdesetih let so v etnologiji izšli trije temeljni etnološki zborniki: *Pogledi na etnologijo*, *Slovensko ljudsko izročilo* in *Poglavja iz metodike etnološkega raziskovanja*. Tudi na področju etnološkega konservatorstva in etnološkega raziskovanja so se zvrstili različni posveti, na katerih so etnologi utrjevali svoje delovno področje, na primer *Etnologija in sodobna slovenska družba*, *Etnologija – arhitektura*, *Slovenski muzej na prostem*, *Odnos slovenske etnologije do arhitekturne dediščine in sodobnega stanovanjskega načrtovanja*, *Aktualni vidiki prenove naselbin na Slovenskem*, *Etnološka dediščina – izročilo sedanjemu času*, *Razmerja med etnologijo in zgodovino* (Koželj, 2009), med novejšimi tudi *Etnologija in regionalni razvoj*, *Mesto in trg na meji ter Etnologija in pokrajine na Slovenskem na primeru Gorenjske* (Tercelj Otorepec, 2013). Trenutno poteka ustaljeno sodelovanje slovenskih in hrvaških etnologov konservatorjev.

Delo etnologa in etnologa konservatorja je v okviru prenov vaških in mestnih naselij opredelil tudi Janez Bogataj v Sintezi leta 1982. V tem prispevku je ugotavljal, da je vključevanje varstva etnoloških spomenikov v proces obnove znotraj naselij pozitivno, ker o spomeniških vsebinah posameznih stavb in naselij ne odločajo le formalne stavbne sestavine, temveč njihova družbena vsebina. »Posamezne stavbe niso le skupek stavbarske ali oblikovalske dediščine, ampak so dokaz stopnje kulturnega razvoja v določeni pokrajini ali kraju. Imamo opravka s kontinuiteto in identiteto. Delež etnologije iz raziskovanja je moč spoznati ob načrtih prenove Koštabone, Izole, Radovljice, Krškega, Stare Ljubljane in Škofje Loke.« (Bogataj, 1982.) V tem prispevku je izpostavil bistveno smer tudi za delo etnologa konservatorja pri celoviti prenovi vasi, trgov ali mestnih okolij:

1. etnolog se raziskovalno usmerja v razkrivanje posameznih kulturnih struktur – bivalne kulture na ravni načina življenja;
2. raziskovanje je usmerjeno v razkrivanje zakonitosti kontinuitete razvoja v razmerju človek–način življenja–arhitektura;
3. historično (razvojno) in družbeno pogojene sestavine (značilnosti) v razvoju bivanja so v ospredju etnološkega zanimanja;
4. poznavanje konkretnih pojavnih oblik v načinu življenja posameznih socialnih in profesionalnih plasti utegne v načrtih prenove izredno koristiti;
5. razvojno ugotavljanje odnosov med ljudmi v nekem naselju, ugotavljanje odnosov do arhitekture in širšega okolja in
6. razvojno ugotavljanje gospodarskih in ekonomskih kategorij, ki so posredno ali neposredno povezane z arhitekturo in okoljem v okviru prenove (npr. obrt) (Bogataj, 1982).

Že leta 1982 se je na pobudo pokojnega Vladimirja Knifca, Vita Hazlerja in Zvezde Delak Koželj formirala Delovna skupina etnologov konservatorjev pri Slovenskem etnološkem društvu. Od leta 2003 deluje ta skupina tudi v okviru današnjega Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Njena glavna usmeritev je poenotenje metod in oblikovanje

etnološke konservatorske metodologije. Delovna skupina si je prizadevala za uvedbo novega predmeta – etnološkega konservatorstva na Filozofski fakulteti, na Oddelku za etnologijo. V ta namen je pripravila tudi izhodišča za ta predmet oziroma njegovo vsebino z naslovom *Uvod v etnološko konservatorstvo* 1980 (Koželj, 2009). Ob koncu osemdesetih let 20. stoletja je bil rezultat tega prizadevanja nov predmet na Oddelku za etnologijo z imenom Etnološko konservatorstvo, predavatelj pa je postal etnolog konservator Vito Hazler. Študijski predmet je danes dopolnjen s predmetom Kultura bivanja in stavbarstva, ki ga vodi isti predavatelj. Konec devetdesetih let 20. stoletja je izšla tudi Hazlerjeva knjiga z naslovom *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. S tem delom je bil podan celovit pregled spomeniškega varstva na Slovenskem s področja formiranja varstvene službe in njenega razvoja v zgodovini, in sicer s stališča vseh strok, z glavno témo delom etnologov konservatorjev do leta 1999.

REORGANIZACIJA ZAVODA ZA VARSTVO NARAVNE IN KULTURNE DEDIŠČINE (1999 IN 2008)

Nova zakonodaja za varstvo kulturne dediščine leta 1999 je sprožila odcepitev naravovarstvenikov in ponovno centralizacijo samostojnih regionalnih zavodov, ki so nastali ob pridruženem Restavratorskem centru območne enote Javnega zavoda Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine. Od leta 1999 do leta 2005 je bilo glavno opravilo vseh konservatorjev vpisovanje v register kulturne dediščine, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo, in posledično vključitev registrirane nepremične kulturne dediščine v takratne prostorske akte občin. Ob tem so pripravljali tudi strokovne zasnove za razglasitvene akte kulturnih spomenikov lokalnega in državnega pomena. Za prve so razglasitveni akt pripravljale takratne občine, za druge pa Vlada Republike Slovenije. Prav v tem obdobju se je spremenil odnos lokalnih skupnosti do ohranjanja identitete njihovega okolja; mnoge so še bolj trdovratno odklanjale razglasitve, kar je lastnikom spomenikov onemogočalo pridobiti finančna sredstva od občin ali države. Spremenila se je tudi vsebina dela konservatorjev: skrb za pridobitev finančnih sredstev obnove je bila odtlej na strani lastnikov in investitorjev in ne več konservatorjev zavoda. Novi razpisni pogoji za pridobitev finančnih sredstev so vključili lastnika, konservatorja pa le kot strokovnega sodelavca, nadzornika. Kljub stalnim reorganizacijam javne službe za varstvo kulturne dediščine je etnologom konservatorjem ob strokovnih vprašanjih in usmeritvah dela uspelo ohraniti in obnoviti veliko število stavbnih spomenikov in dediščine v slovenskem prostoru. Primeri s petih regijskih območij, ki jih posebej predstavljamo, pričajo o konkretnih opravilih etnologa konservatorja na zavodovih regijskih enotah. Zaradi njihovega velikega števila navajam le nekatere najodmevnejše.

V okviru mariborske enote je bil eden najpomembnejših projektov ohranitev in obnova ene od dimnic, kot najstarejšega tipa stanovanjske hiše na Slovenskem, ter domačije v Gorišnici pri Veliki Nedelji. Obnove je vodila konservatorica Jelka Skalicky. Na Gorenjskem je konservatorju Vladimirju Knificu uspelo ohraniti Oplenovo domačijo v Studorju, Lizjekovo domačijo v Kranjski Gori in Pocarjevo domačijo v Zgornji Radovni; za obnovo slednje je leta 2000 prejel tudi Stelètovo priznanje.

Zgornja Radovna, Pocarjeva domačija (foto: Vladimir Knific, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Slap pri Vipavi, domačija Majerija (foto: Mojca Tercelj Otorepec, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Na območju kranjske enote je bila v celoti obnovljena Budnarjeva hiša v Zgornjih Palovčah pri Kamniku, ohranjen in obnovljen pa je bil tudi Verbanovčev toplar v Motniku, eden od dveh kozolcev topolarjev, ki sta spomenika državnega pomena v zasebni lasti. Ob poplavi trga Kropa je bilo obnovljenih nekaj varovanih stavb, v Gori pri Komendi pa Koželjeva domačija. Na območju območne enote v Novi Gorici je konservatorica Eda Belingar ohranila najpomembnejše spomenike s področja vsakdanjega življenja ljudi v Štanjelu, Škocjanu pri Divači, Lipici, Planini in drugje, Andrejka Ščukovt iz iste območne enote pa domačijo Majerijo v Slapu pri Vipavi, Možinatovo kaščo in še mnoge druge na Vipavskem, v Trenti in na Tolminskem, na primer v Knežkih Ravnah ali v Idriji. Na Dolenjskem so najpomembnejše obnovljene stavbe in območja Banova domačija v Artičah, domačija Občine 11, že omenjeni muzej na prostem v Pleterjah kot eden prvih takšnih projektov s področja etnološkega var-

Klenovik, Rangusova hiša (foto: Mojca Tercelj Otorepec, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

stva ter domačija Žuniči 2. V zadnjih letih nastaja tudi v Klenoviku nova postavitev z Rangusovo hišo in drugimi pripadajočimi objekti; postavitev in obnovo vodi konservator Dušan Strgar. Najnovejši projekt Občine Šentrupert na Dolenjskem, ki je ob sodelovanju etnologa konservatorja Dušana Štepcja nastajal več let, je Dežela kozolcev. Etnologi konservatorji z ljubljanske enote pa so vse od začetka vodili prva obnovitvena dela Tavčarjevega dvorca na Visokem v Poljanski dolini in drugih stavb v trgih in vaseh širšega ljubljanskega območja.

Eno izmed pomembnih področij konservatorjevih del je tudi sodelovanje pri pripravi prostorskih aktov občin in države. Prostorski akti, ki naj bi zaščitili registrirano nepremično kulturno dediščino, tega dela niso dosegali v smeri varovanja dediščinsko pomembnih stavb v okoljih varovanja, temveč v smeri njihovega preoblikovanja. Za obnovo in vzdrževanje stavbne dediščine, ki je varovana z instrumenti prostora, s prostorskimi akti občin, žal veljajo enaka pravila kot za novogradnje. Mnoge lokalne skupnosti so po svoje določale zazidljivost, tako da je bilo mogoče tudi nadomeščanje kulturne dediščine z nadomestno gradnjo. Vloga etnologa konservatorja in drugih konservatorjev pri pripravi prostorskih aktov je sodelovanje pri pripravi strokovnih zasnov za varstvo kulturne dediščine. V njih je posebej poudarjeno kulturno okolje z nepremično kulturno dediščino posameznih stavb in območij z varstvenimi režimi za registrirano kulturno dediščino in v razglasitvah kulturnih spomenikov.

Osnovni opravili etnologov konservatorjev sta še danes raziskovanje in terensko delo z evidentiranjem, dokumentiranjem in vrednotenjem, pri etnologih je najpomembnejše tudi sodelovanje z ljudmi na terenu, z lastniki stavb. Ob določanju statusa kulturne dediščine in spomenikov vključujejo etnologi konservatorji v ves proces tudi metode dela svoje matične vede – etnologije. To je raziskovanje načina življenja v povezavi s kulturnimi pojavi celotnega okolja, preučevanje odnosov ljudi v povezavi s stavbno dediščino, območji in spomeniki. Tak način dela omogoča etnologu konservatorju boljši vpogled tudi v dosedanji razvoj izbranih okolij in bolj argumentirano vključevanje kulturne dediščine in spomenikov v današnji razvojno naravnan prostor.

Matavun 8, novi center krajinskega parka v stari hiši in gostilni, območje ZVKDS, Območne enote Nova Gorica (foto: Mojca Tercelj Otorepec, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Nova zakonodaja o varstvu kulturne dediščine, ki je bila sprejeta leta 2008, prinaša nekatere novosti tudi na področju etnološkega konservatorstva. Poleg že obstoječe in premične kulturne dediščine je bila uvedena tudi nesnovna dediščina. V etnologiji so poudarki v raziskovanju na treh ravneh: materialni, socialni in duhovni kulturi, in šele skupek vseh treh lahko da celovito podobo vsakdanjega načina življenja ljudi v različnih kulturnih okoljih. Današnji načini varovanja kulturne dediščine v najširšem pomenu so bili po vzorih evropskih držav, ki so jim etnologi že prej sledili, vključitev vseh treh ravni varovanja. Prav nesnovni dediščini so bili posvečeni Dnevi evropske kulturne dediščine leta 2005, na katerih so slovenski etnologi in etnologi konservatorji predstavili vidike nesnovne dediščine v pomenu etnologije in njenih dosedanjih spoznanj. Ta prinašajo nove izzive za delo tako etnologom konservatorjem kot nosilcem kulturne dediščine – ljudem. Povezava strokovnih delavcev s področja etnološkega konservatorstva in lastnikov kulturne dediščine je lahko ljudem le v pomoč in ne v oviro pri njihovem načinu življenja na varovanih območjih. O tem pričajo primeri nekaterih obnovljenih stavb s področja nepremične kulturne dediščine, katerih obnovo so vodili prav etnologi konservatorji.

Divača: Škrateljnova hiša

EDA BELINGAR

Ob glavni cesti, ki pelje skozi Divačo, je postavljena tudi domačija, ki jo označujemo kot Škrateljnova hiša.¹ Poleg stanovanjske hiše je obsegala še dve gospodarski poslopji, štalo s svinjskim hlevom in hram s skednjem. Ob robu dvorišča se na nekoliko dvignjenem podestu pne vodnjak s trebušasto kamnito šapo, v katerega se je stekala deževnica s skrlate strehe.

V času pred letom 1857, ko je peljal prvi vlak do Trsta, in leta 1876, ko je stekla državna železnica v Pulj in se je v Divači prekrizala s prvo, je Škrateljnova domačija živela kot furmanska gostilna s prenočišči za voznike in spremstvo, hramom za pijačo, skednjem nad hišo ter prostorno štalo s senikom. Imela je tudi manjšo ledenico za lastne potrebe (Žiberna, 1981: 165). Z gradnjo železnic je furmanstvo postopno zamrlo, gostilna na Škrateljnovi domačiji pa je propadla že pred prvo svetovno vojno (Rijavec).

Poseben poudarek daje domačiji imenitna stanovanjska hiša, ki je nastajala, tako kot večina hiš na Krasu, postopno skozi nekaj stoletij. Če stavbo olupimo in odmislimo vse kasnejše dodatke, si lahko čas nastanka Škrateljnovе domačije zamislimo v obdobju po požaru, ki je staro Divačo uničil leta 1687, kot poroča Valvazor v Slavi vojvodine Kranjske (Žiberna, 1981: 60). Nastala je nadstropna, vrhhlevna, na zunaj zelo skromna hiša z zunanjim, ob steno prislonjenim lesenim stopniščem in pritličnim prizidkom ob zahodni fasadi. Kasneje so takratni lastniki zaokročili podobo hiše s stebrički in zazidavo na zunanjem kamnitem stopnišču, dodan je bil lesen gank z ograjo, prekrit s korčnim nadstreškom, skonstruirani so bili prizidki na severni fasadi in v nadstropju zahodne fasade ter končno spahnjenca s slikovitim dimnikom na severozahodu. Preoblikovalo se je tudi kamnito stopnišče, čez vso južno fasado ter zahodno do straniščenega prizidka pa teče lesen gank z ograjo, prekrit s korčnim nadstreškom. Nedvomno je zadnje večje spremembe hiša doživela po požaru na začetku 19. stoletja, po katerem »je z ljubeznijo in veliko požrtvovalnostjo obnovil domačijo takratni lastnik Ivan Malnarčič«.²

Severovzhodni rob dvorišča zapira razpotegnjena nadstropna štala, v današnji obliki nastala na začetku 19. stoletja. V njej se je gnetla živina tako gospodarja kot mimoidočih furmanov, nad njo pa je bil dovolj prostoren senik. Ulično, pogledom bolj izpostavljeno fasado štale so v začetku 19. stoletja okrasili z velikim polkrožnim, segmentno sestavljenim kamnitim portalom. Prašičke so redili in skrbno krmili v *hlevcu*, prizidanem štali na dvoriščni strani.

Jugozahodni vogal dvorišča omejuje hram s skednjem, podkleten pritličen objekt podolgovatega pravokotnega tlorisa s korčno dvokapno streho in dvocelično zasnovo, kot tak vrisan že v katastrski mapi iz leta 1819. Vhod v hram je po kamnitih stopnicah pod manjšim, danes z enokapno korčno streho kritim prizidkom na vzhodni fasadi. V zatrepu vzhodne fasade je v ometu zarisani manjši kvadrat s Kristusovim monogramom.

¹ Škrateljnova hiša je z *Odlokom o razglasitvi naravnih znamenitosti in kulturnih spomenikov na območju Občine Sežana* razglašena za etnološki spomenik (Uradni list RS, št. 13/92).

² Kot lahko preberemo v pismu njegove vnukinje Karoline Pelhan iz Ljubljane, ki ga je v letu 1970 naslovlila na takratni Zavod za spomeniško varstvo v Novi Gorici.

Škrateljnova hiša med obnovo v sedemdesetih letih 20. stoletja (foto: arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Hiša je bila po drugi svetovni vojni, ko je ostala brez lastnika, skoraj obsojena na porušenje. Že leta 1959 se je takratno spomeniško varstvo zavzelo za njeno ohranitev; ugotovljeno je bilo, da je domačiji treba zagotoviti primerno namembnost in da je stanje strehe slabo (Zadnikar, 1958–1959: 136). Obnovitvena dela po načrtih Nataše Štupar Šumi, inž. arh., je spomeniška služba tako pričela izvajati v letih 1973–1975. Dela so obsegala najprej statično utrditev same stanovanjske stavbe ter obnovo s skrlami prekrite strehe, pri čemer so bile ohranjene vse prvotne likovne prvine, lesena konstrukcija pa je bila nadomeščena z betonsko. Obnovljena sta bila tudi nadstrešek in lesena ograja ganka. Rekonstrukciji strehe spahnjenca in dimnika je sledila zamenjava stropov v pritličju in obnova stopnišča, leta 1975 pa sta bili izvedeni horizontalna izolacija in sanacija tal, položen je bil opečni tlak, ometane so bile stene, sanirani so bili kletni tlaki, izvedeni sta bili zvočna in toplotna izolacija ter vgrajene so bile železne vezi.

Vzporedno z obnovo stavbe je nastajal projekt ponovne oživitve celotne domačije, ki je predvideval izrabo v turistične namene, vendar ni bil nikoli realiziran. Sredi devetdesetih let je zaživela ideja o primernem zaznamovanju 90. obletnice rojstva v Divači rojene filmske igralkice Ite Rine.³ Njej v spomin je Občina Divača skupaj s Slovensko kinoteko in ZVNKD Gorica že v letu 1996 začela prenovi zgornjega nadstropja Škrateljnovе hiše. V njej je leta 1998 Slovenska kinoteka uredila spominski prostor s stalno razstavo.

Na pobudo Slovenske kinoteke in po dogovoru med Ministrstvom za kulturo in Občino Divača je kasneje nastal projekt prenovi Škrateljnovе domačije v Muzej slovenskih filmskih igralcev. Projekt je upošteval kulturnovarstvene pogoje, kot sta ohranjanje gabaritov zadnje razvojne

³ Ta se je leta 1907 rodila na naslovu Divača 9 kot Ida Kravanja.

Štala s senikom med obnovo v letu 2009 (foto: Eda Belingar, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

stopnje oziroma ponovna pozidava do teh gabaritov, kjer so porušeni, ter ohranjal vse kvalitetne elemente domačije. Temu je sledila tudi izvedba, vključno z restavratorskimi posegi. Objekti so bili toliko dotrajani, da so bili potrebni temeljiti in obsežni statičnosanacijski posegi. Zaradi nove namembnosti površin se je desni del štale, ki je bil prvotno nekoliko nižji od levega, nadvišal na enotno višino, kar je bilo tudi ustrezno prezentirano.

Notranjost obeh objektov je prilagojena novi, javni namembnosti in je avtorsko prezentirana. Na star zid štale se naslanjajo jekleni nosilci, ki tvorijo banjasto etažo muzeja, pod njo pa je prostor brez prekinitev. Naravna svetloba je v muzeju zaradi razstavnih eksponatov omejena na obstoječe odprtine v starem zidu ter svetlobne reže med novimi nosilci in starim zidom. Glavni vhod v muzej je skozi portal dvorišča, portal na jugovzhodni, obcestni fasadi pa služi za dostavo razstavnih eksponatov in druge servisne dejavnosti. V letu 2009 se je obnovil tudi mejni suhi zid domačije.

Prenova gospodarskih poslopij v Muzej slovenskih filmskih igralcev se je nadaljevala še v leto 2010. Nekdanjo štalo in hram so namenili postavitvi muzejske zbirke ter ureditvi večnamenske dvorane za potrebe občine, pritličje hiše pa so preuredili v osrednji informacijski prostor. Zanimiv izziv sta bili tudi obnova vodnjaka ob robu dvorišča in ureditev njegove okolice. Dvorišče se je tlakovalo, uredili so se klančina za invalide, t. i. letni kino, parkirišče ter pot med parkiriščem in dvoriščem, v pripadajoči vrt pa so se vsadile sadike dreves. Zaradi dotrajanosti se je saniral omet hiše, pritličje je namenjeno sprejemnemu centru. Na novo se je z apnenim ometom zaščutil banjasti obok vhodnega prostora, poravnal se je rob ometa v spahnjenci ter prebelil sosednji prostor, ki je bil že pred leti ometan.

Zaradi velikosti kompleksa in zahtevnosti del je bilo potrebno veliko usklajevanj med projektanti, izvajalci, investitorjem in konservatorjem, a projekt lahko ocenimo kot zelo uspešen. To nedvomno izkazuje tudi v letu 2011 podeljena Plečnikova nagrada za uspešno realizacijo prenove.

Obnovljena domačija v letu 2011 (foto: Eda Belingar, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Kropa

SAŠA ROŠKAR

Naselje Kropa je potisnjeno v ozko rečno dolino Kroparice. Na tem mestu se je razvilo zaradi posebnih danosti, ki so nekaj stoletij omogočale predelavo železove rude z najdišč Jelovice v kovane izdelke, predvsem žblje, ki so jih stoletja prodajali po večini na beneški trg. Kropa je bila v preteklosti, in je še danes, izrazito neagrarno naselje, ki se od konca 18. stoletja do prve polovice 20. stoletja ni bistveno širilo, obsegalo je do 94 hišnih števil, od katerih sta bila le dva kmeta (Baš, 1953: 622).

Začetki srednjeveškega rudarstva in fužinarstva datirajo v Kropi v 13. stoletje, v 14. stoletju je v Dnu nad Kropo že stala slovenska peč,¹ plavž v Spodnji Kropi pa je bil postavljen leta 1442. Konec 15. stoletja je Kropa imela trške pravice in leta 1550 je Ferdinand I. izdal rudarski red za Kropo, Kamno Gorico in Lipnico. Leta 1775 je bil izdan novi rudarski red, ki je uvedel tudi samostojno sodstvo (Andrejka, 1924: 7–8). Oblika zgornjega dela naselja v 17. stoletju je znana z Valvasorjeve upodobitve Krope. Na njej lahko prepoznamo objekte, ki stojijo še danes – cerkev sv. Lenarta, Mazollijevo hišo kot dominantno z dvema polkrožnima stolpičema na vogalih ter spodnji mlin in hišo za njim, ki bi glede na stavbne elemente in lego poleg mlina lahko bila Foušaritnica (Kropa 28).

Stavbna zasnova Krope tako izvira vsaj iz 17. stoletja, v posameznih stavbnih detajlih pa so hiše še starejše. Kropa je bila tako stavbno nasičena ob koncu 18. stoletja, redke mlajše hiše so večinoma pritlične, slabše zidane na pobočjih in imajo naravo predtrga, ki je prostorsko nad naseljem in ne pred njim (Baš, 1953: 624).

Za kroparske hiše je značilno, da so nadstropne in da imajo več skupnih lastnosti z meščanskimi kot s kmečkimi hišami na Gorenjskem – slednjim sledijo predvsem v oblikovanju zunanosti (velikost in oblika kamnitih oken in portalov, okrasje, oblike streh ...) (Sedej, 1974: 162). V pritličju so bili večinoma kleti in gospodarski prostori – posameznih gospodarskih stavb Kropa ne pozna. V nadstropju so bili stanovanje lastnika in navadno še sobe za najemnike. V drugem nadstropju so bile skromne kamre za najemnike, pod streho pa manjše spalne kamre. Posebnost Krope so tudi drvarnice na podstrežjih.

Socialne in družbene razmere se v Kropi med drugim kažejo v postavitvi in oblikovanju oziroma odsotnosti kuhinje. Gospodar je imel kuhinjo v okviru stanovanja, najemnik pa krušno peč, ki jo je kuril iz veže – t. i. mesteje. Bivalne razmere, katerih ostanki so še danes berljivi v mnogih stanovanjskih hišah (ohranjene mesteje, spalne kamre ...), kažejo na bivalni standard prehoda iz srednjega v novi vek, ko bivalni prostori in kuhinja še niso bili diferencirani. Takšne razmere so se v Kropi lahko ohranile globoko v 19. stoletje, ker je kuhinjo v bivalni enoti nadomeščalo ognjišče v vigenjcu, kjer so železarske družine med delom pripravljale svoje dnevne obroke (glej Baš, 1953).

Kropa je tudi kompleksen tehniški spomenik s sistemom vodnih zajetij in kanalov, ki hkrati z urbanistično zasnovo deluje kot celota in priča o nekdanji dejavnosti. Med tehniškimi objekti je poleg slovenske peči treba posebej omeniti vigenjc Vice, ki je edini v celoti ohranjen vigenjc pri nas in v katerem

¹ Slovenska peč je vrsta preprostih talilnih peči na volka, ki so jih postavljali blizu mesta pridobivanja rude in so bile največ v uporabi med 13. in 16. stoletjem (Baš, 1954).

Foušaritnica, 2012 (foto: Saša Roškar, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Vigenjc Vice, 2012 (foto: Saša Roškar, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

je mogoča tudi prezentacija kovanja žbljev, ter Bodlajev vigenjc, ki ohranja podobo z začetka 20. stoletja (več Gašperšič, 1956, in Knific, 1994). Fužina v Zgornji Kropi je bila v celoti porušena in jo danes v prostoru lahko le slutimo, ostanki spodnje fužine pa so vidni, vendar slabo prezentirani.

Zaradi ugašanja gospodarske moči se v Kropi stavbni fond od druge polovice 19. stoletja praktično ni spreminjal. Podoba Krope, ki je po drugi svetovni vojni postala zanimiva tudi za spomeniško službo, je bila tako tista, ki sta jo v osnovi poznosrednjeveškemu kraju dodala renesansa in barok.

Leta 1930 je dokumentiran obisk Franceta Stelèta v Kropi, ohranjena sta njegova zapiska o freskah v cerkvi in poslikanem lesenem stropu v salonu Klinarjeve hiše.² Čas po drugi svetovni vojni je bil tudi za Kropo čas

² Stelè, France (1930): *Dopis*, INDOK center, Ministrstvo za kulturo.

večjih sprememb – pred vojno je Kropa dosegla svoj populacijski minimum, načrtovanje ceste čez Jamnik je zahtevalo korenite prostorske posege, nove socialne in družbene razmere pa so prinesle velike spremembe v stanovanjski kulturi (Roškar, 2010: 11). Zato se zdi maja 1947 zabeležen poziv Edvarda Ravnikarja, da je treba čim prej določiti območje zaščite stare Kroke in izdelati spomeniški načrt za ureditev celote in za obnovo posameznih stavb, razumljiv.³

Najpomembnejša avtoriteta, ki posebej prizadevanja za zaščito kovaške Kroke, je bil v petdesetih letih Franjo Baš, ravnatelj Tehniškega muzeja Slovenije in avtor temeljne strokovne razprave o stavbni zgodovini Kroke in njenih bivalnih razmerah v času pred industrializacijo (Baš, 1954). Pod njegovim patronatom je bil junija 1952 ustanovljen Kovaški muzej, ki je kasneje deloval tudi kot mediator med prebivalci Kroke in uradniki spomeniške službe (Roškar, 2010: 12). Leta 1953 so bili med gradnjo ceste proti Jamniku najdeni ostanki slovenske peči, ki so bili kasneje tudi prezentirani (več glej Baš, 1954). Začela pa so se tudi prizadevanja za zavarovanje Kroke v celoti, za katera je prav tako zaslužen Franjo Baš. Konec istega leta je bila izdana *Odločba o zavarovanju Kroke* (Uradni list LRS, št. 44/53), ki jo danes razumemo kot prvo odločbo o zavarovanju naselbinske dediščine pri nas.

Pomemben gradnik pri razumevanju spomeniškega območja je v letih 1973 in 1974 opravljena raziskava, ki je sledila metodologiji topografskih raziskav posameznih krajev v okviru Referata za etnografske spomenike pri Zavodu RS za spomeniško varstvo (glej Hazler, 1989). Spomeniškovarstveni elaborat, ki je v grobem skušal povzeti značilnosti treh za železarstvo pomembnih krajev na Gorenjskem (Stara Fužina, Kropa in Kamna Gorica), je do danes najpodrobnejši topografski oris Kroke. V raziskavi so poleg Ivana Sedeja kot nosilca sodelovali še Anka Novak iz Gorenjskega muzeja in Zmago Šmitek s študijo stanovanjskih razmer ter študentje arhitekture, ki so naredili arhitekturne posnetke večine kroparskih hiš ali vsaj uličnih nizov. Zaradi množice zbranih podatkov in dokaj natančnih opisov posameznih stavb je elaborat še danes najboljši pripomoček pri vsakdanjem delu v okviru spomeniške službe, saj posveča pozornost ne samo stanovanjskim stavbam, ampak tudi tehniški dediščini ter skupnim prostorom naselja, kot so komunikacije in trgi.

Od ustanovitve Zavoda za spomeniško varstvo Kranj so pristojni konservatorji delali predvsem na konkretnih posegih pri obnovi posameznih objektov. Med obsežnejše akcije spadajo obnova bajerja pri spodnji fužini, obnova vigenjca Vice, celostna ureditev brežin Kroparice ter prenova nekaterih objektov (Potočnikove in Petračeve hiše, delna prenova Klinarjeve hiše ...), pri katerih je kot odgovorni konservator sodeloval Vladimir Knific. Med najbolj kompleksne posege zagotovo spada sanacija Kroke po uničujoči poplavi jeseni 2007, ki je prinesla temeljite posege v cestno in komunalno infrastrukturo, strugo Kroparice in celostno urejanje Placa. Poleti 2010 so bile obnovljene fasade šestih hiš, ki so bile med poplavo poškodovane in niso bile statično ogrožene. Obnovljen je bil Bodlajev vigenjca, opravljena so bila manjša obnovitvena dela na vigenjcu Vice, slovenski peči in spomeniku NOB, statično sanirana in v notranjosti restavrirana je bila cerkev sv. Lenarta ter restavrirane so bile poslikave na dveh kapelicah.

V zadnjih letih se je natančno in temeljito dokumentiral stavbni fond in tudi drugi elementi naselja, kot so vodne rake in tehniška dediščina,

Kropa, pogled na trg, 2012 (foto: Saša Roškar, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Petračeva hiša, 2011 (foto: Saša Roškar, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

pozornost pa se je posvečala tudi umeščanju in oblikovanju komunikacij ter komuniciranju s prebivalci Kroke. Na podlagi strokovnega elaborata naj bi prišli do dokumenta, ki bi dopolnil manjkajoči del odločbe o zavarovanju v delu, ki pravi, da bo zavod določil, katere so posebno pomembne stavbe, ki jih je treba varovati tudi v notranjosti, in ki bi vseboval »načelna navodila za obnavljanje Kroke in Kamne Gorice, ki jih prejmejo vsi hišni posestniki in hišni sveti«. ⁴ Tudi v tem delo spomeniške službe na enem najpomembnejših kompleksnih spomeniških območjih pri nas po šestdesetih letih še ni končano.

³ Ravnikar, Edvard (1947): *Poročilo o ogledu Kroke*, INDOK center, Ministrstvo za kulturo.

⁴ Baš, Franjo (1954): *Dopis št. 331/53*, INDOK center, Ministrstvo za kulturo.

Sveti Peter: Tonina hiša v zaselku Goreli

EDA BENČIČ MOHAR

Materialne priče nekdanjega življenja, predvsem nepremična kulturna dediščina istrskega podeželja, že dobrega pol stoletja nezadržno propadajo. Izginja značilna arhitektura, ki priča o nekdanjem življenju lokalnih prebivalcev in je včasih pomembno sooblikovala tako naselja kot pokrajino. Izgubila se je večina uporabnih predmetov, od hišne opreme do kmečkega in drugega delovnega orodja. O starih oljarnah za pridelovanje oljčnega olja – torkljah, ki so bile še do sredine 20. stoletja razširjene na območju slovenske Istre, bi brez muzejske zbirke v Tonini hiši danes bežno pričali le posamezni fragmenti, raztreseni po terenu.

Tonina hiša je bila obnovljena leta 1979 v okviru spomeniškovarstvene akcije tedanjega Medobčinskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine (danes Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Piran). Pred obnovo je bila dalj časa opuščena, vse od smrti njene zadnje prebivalke, kmetice Antonije Gorela, po kateri je hiša dobila ime. Leta zanemarjenosti so pustila na stavbi močne sledove, saj je bila pred obnovo v skoraj derutnem stanju. Po temeljiti obnovi je prezentirana značilna lokalna kamnita hiša z razmeroma majhnimi okni in plitko korčasto streho. Čokata stavba ima tloris pravokotnika. Preprosto zunanjščino pestrta dva plastična dimnika, od katerih je slikovit zlasti tisti na severovzhodni strani, ki se izteka iz čokate, piramidalno oblikovane kavade (prizidka, v katerem je ognjišče). Na jugozahodni strani hiše je arhitekturno razgiban baladur (zunanje stopnišče s podestom), ki vodi v zgornje nadstropje. Pokriva ga trikapna lesena konstrukcija, krita s korci in sloneča na monolitnih kamnitih stebrih. Baladur je pogost stavbni motiv v Istri; prisoten je pri hišah, katerih pritličje je imelo gospodarsko funkcijo (hlev, klet, oljarna, kovačija ...), nadstropje pa je bilo bivalno. Pojavlja se v mnogoterih slikovitih podobah, ki pričajo o kreativnosti in estetskem čutu nekdanjih prebivalcev.

Projekt je potekal v sodelovanju s Pomorskim muzejem »Sergej Mašera« Piran, ki je postal upravljavec hiše s pripadajočo okolico, strokovni delavci pa so v njem postavili etnološko zbirko. V nadstropju je rekonstruirano stanovanje premožnejše kmečke družine, kakršno je bilo v 19. stoletju in v prvi polovici 20. stoletja. Bivalna enota obsega dva prostora, kuhinjo in spalnico. Podoba kuhinje oblikuje zlasti nizko, široko odprto ognjišče z napo. Zanimivost je vidno odprto ostrešje, saj stanovanje nima stropa. Ohranjena je originalna strešna konstrukcija iz tesanih hrastovih gred; ta je še posebej slikovita, ker so za tramove skupaj z debli uporabili dele korenin, ki so vpete v stene kot nekakšne konzole.

Dragocena je muzejska postavitvev v pritličju, ki nudi natančen prikaz stare oljarne – torklje, kakršna je bila do prve polovice 20. stoletja razširjena po vsej Istri. Po podatkih je v hiši delovala oljarna že v 19. stoletju. Oljarstvo je bilo v preteklosti med pomembnejšimi gospodarskimi panogami v Istri. Antični viri in literatura pričajo, da se je gojenje oljk začelo s prihodom Rimljanov (Žagar, 1985: 6). Tedaj so se razvile torklje, ki se skozi čas niso bistveno spreminjale. Pri tehnološkem postopku pridobivanja olja so že Rimljani uporabljali mlin za mletje oljk, stiskalnico za stiskanje oljčne mase, vreteno za zategovanje vijaka, vide

stiskalnice in peč s kotlom, v katerem so segrevali vodo. Enote so bile razporejene tako, da so omogočale smotrno opravljanje dela (Žagar, 1985: 7).

Obnovljena Tonina hiša je primer uspešnega sodelovanja med konservatorsko in muzejsko stroko. Prezentirana nepremična dediščina, revitalizirana z etnološko vsebino, prepričljivo ohranja spomin na pomemben del lokalne preteklosti.

Notranjost Tonine hiše – torklje (foto: arhiv Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran)

Tomaška vas: Herčeva žaga in mlin

LILIJANA MEDVED

V okviru Herčeve kmetije v Tomaški vasi na levem bregu Mislinje stoji pripadajoči kompleks mlina in žage. Zgrajen je bil v začetku 20. stoletja, natančneje leta 1914, ko naj bi ga postavila Valentin in Terezija Laure, takratna gospodarja domačije (Rajšter, 2011). V letu 2009 so bili vsi objekti obnovljeni in usposobljeni za delovanje na tradicionalni vodni pogon. Kompleks je izjemen zaradi svoje celovitosti in edinstvenosti v prostoru; ob Mislinji so bili sicer v preteklosti značilni še drugi sorodni ambienti.

Stavbi mlina in žage zavzemata značilno lokacijo ob vodi. Razporejeni sta v gručo, do njiju so po polju speljani leseni žlebovi – »račce«, ki prejemaajo vodo iz Mislinje po mlinščici in jo dovajajo do ločenih vodnih koles med obema gospodarskima stavbama. Stavbi odlikuje tradicionalno oblikovana lesena gradnja, kritina je betonska opeka, ki je bila za te kraje značilna v obdobju nastanka obeh stavb. Pod skupno streho je ob podolžni stavbi žage dodan manjši zidan, podkleten bivalni del, kjer so nekoč stanovali žagarji, danes pa je muzejsko urejen in prikazuje bivalno kulturo Herčevih žagarjev. Pomemben, nekoliko oddaljen del celote sta še jez na Mislinji ter zapornica ob izteku vode iz jezua v mlinščico, izvedena v lesu.

Herčeva žaga je »venecijanka« na vodni pogon, z zahtevnejšim pogonskim mehanizmom, kot so ga imele podobne kmečke žage, kjer so rezali les le za lastno uporabo in prodajo. Pri Hercu so se ukvarjali z razrezom lesa tudi za druge, zato je bila to »žaga na prenos«, in sicer štirikratni prenos, po domače »firzac žaga«. V žagi sta ohranjena originalen »voz na valcde«, z verigo za pomik in »priprezom«, to je drogom za pridržanje hloda. Tu je tudi krožna žaga – »cirkularka«, ki se je uporabljala za obrezovanje desk oz. »žamanje«, ter veliko pristnega žagarskega orodja. Še do leta 1991 je v žagi delal sedaj že pokojni gospodar Jože Laure, vendar je dejavnost kmalu povsem zamrla. Zaradi pomanjkanja vode so najprej pričeli propadati lesene vodne poti in vodna kolesa. Leta 1993 je Občina Slovenj Gradec kompleks razglasila za etnološki spomenik,¹ v letu 1994 pa je lastnik spomenika spomeniški službi posredoval prvo vlogo za finančno in strokovno pomoč pri popravilu in obnovi nekaterih bistvenih delov žage.

Zelo pomemben del obstoječega gospodarskega kompleksa je gotovo Herčev kmečki mlin, z običajnim mehanizmom na kamne ter stoppe, ki so se uporabljale za pripravo različnih kaš. Že okoli leta 1983 so v mlinu prenehali redno mleti in hkrati opustili vsa vzdrževalna dela.

Načrtovana obnova objektov in naprav ob vodi se je pričela pozno, šele v letu 1999, kar je prispevalo k njihovemu dokaj slabemu fizičnemu stanju. Pred tem je umrl gospodar Jože Laure, dediči pa so kompleks oddali v najem občini, in ta je upravljanje predala Koroškemu pokrajinskemu muzeju. Pri obnovi je kot strokovnjak za mehanizme mlinov in žag ter kot tesar sodeloval žagarski mojster iz Mislinje Leopold Rošar.² Projekt obnove je bil financiran s sredstvi iz državnega in občinskega proračuna, uspešno pa je bilo tudi sodelovanje konservatorske in muzejske stroke.

Obnova v letu 1999 je bila celovita; obsegala je zamenjavo stare kritine na obeh stavbah z novo, podtemeljitev in izdelavo novega ostenja mlina ter

¹ Odlok o razglasitvi nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območju občine Slovenj Gradec, Uradni list RS, št. 9/94.

² Rošar Leopold iz Mislinje, žagarski mojster in poznavalec mehanizmov klasičnih vodnih mlinov in žag, ustni vir za domače izraze iz žagarstva, povzeto iz terenskih zapiskov L. Medved, 1998.

Kompleks Herčeve žage in mlina po zadnji obnovi leta 2009 (foto: Lilijana Medved, arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

Herčeva žaga – voz »na valcde« po obnovi leta 2009 (foto: Lilijana Medved, arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

sanacijo in obnovo mlinskih naprav. Po vzoru propadlega vodnega kolesa žage je bilo izdelano novo, prav tako so bile po vzoru starih v celotni dolžini narejene nove »račce«. Obnova se je ustavila pri sanaciji jezua in zapornice, saj po veljavnih predpisih na Mislinji ni bilo več mogoče ohraniti obstoječih lesenih naprav, to pa je povzročilo uničenje lesenega materiala. Leta 2009 so domačini, združeni v Vaški skupnosti Turiška vas, pod vodstvom predsednika Alberta Kotnika z udarniškim delom in minimalno finančno pomočjo občine pričeli ponovno obnovo mlina. Izdelati je bilo treba popolnoma nove račce, obe vodni kolesi ter lesene mehanizme, s katerimi se iz žage upravlja vodni pogon. Z dodelavo so se obnovili obstoječi ometi zidanega dela stavbe, v celoti pa so se zamenjali dotrajani leseni opaži na žagi. Okenško stavbno pohištvo se je izdelalo na novo. Glavni pogonski mehanizem v kletnem delu žage se je saniral do te mere, da je danes mogoč tradicionalen

prikaz razreza hlodov. Uspela je tudi obnova jezu in zapornice, ki ju je bilo mogoče na podlagi ohranjenih detajlov in fotodokumentacije rekonstruirati. Na izteku vodnega jarka nazaj v Mislinjo so izvajalci postavili nov, dobro utrjen, lesen most na mestu starega. Vsa dela so bila opravljena strokovno, po principu posnemanja in upoštevanja starih metod in uporabe izvirnih materialov, tako da močna povodenj leta 2011, razen obilnih nanosov mulja, kompleksu ni prizadejala druge materialne škode.

Danes deluje kompleks Herčeve žage in mlina kot muzej *in situ* pod vodstvom Koroškega pokrajinskega muzeja. V ta namen je muzejsko opremljen tudi bivalni del, ki želi z originalno postavitvijo sicer neizvirnega pohištva pričarati bivalno okolje žagarskih družin. Z istim ciljem je ob zidano čelno fasado dodano novo leseno stranišče »na štrbunk«, kot so ga imeli v preteklosti stanovalci žage.

Zavodnje nad Šoštanjem: Kavčnikova domačija

BOŽENA HOSTNIK

Kavčnikova domačija, ki je z *Odlokom o razglasitvi kulturnih spomenikov v Občini Šoštanj* razglašena za kulturni spomenik lokalnega pomena, je eden najpomembnejših kulturnih spomenikov v Sloveniji. Njen pomen ima celo evropske razsežnosti, saj je najjužnejši ohranjeni primerek dimnice v evropskem alpskem prostoru.

Območje v Zavodnjah, kjer stoji domačija, se imenuje Kavčel, po zadnjem lastniku pa Kavčnikova domačija ali Kavčnikova dimnica. Samotno domačijo, ki je nastala na krčevini sredi gozda, oblikuje stegnen dom z bivalnim delom – dimnico in hišo – ter z lopo, podom in parno v podaljšku.

Prvi po imenu znani lastnik domačije je bil Matevž Počen, ki je leta 1827 imel vsega skupaj okoli 3 hektare zemlje. Kavčnikova domačija je ostala brez zadnjega prebivalca leta 1986, ko se je Ferdo Kavčnik, vaški posebnež, sicer pa absolvent nemške klasične filozofije, zaradi nesrečne ljubezni razstrelil. Domačijo je nato v slabem stanju odkupila Občina Velenje in jo predala v upravljanje Muzeju Velenje. Po nekaj let trajajočih konservatorsko-restavratorskih delih, ki so potekala pod strokovnim vodstvom Zavoda za varstvo kulturne dediščine, je bila leta 1993 odprta za javnost.

Domačija je najjužnejši ohranjeni primerek dimnice v evropskem alpskem prostoru. Za obdobje okoli leta 1800 je avstrijski raziskovalec Viktor Geramb določil meje dimniškega ozemlja z južno mejo na Slovenskem. Iz njegovih podatkov je razvidno, da je bilo »še ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja v povprečju 70 do 90 odstotkov dimnic od vseh hiš (pred 2. polovico 16. stoletja več kot 90 odstotkov)« (Baš, Vilfan, 1988: 113). Ta visoka številka se je spremenila proti koncu 18. stoletja, ko je tedanja cesarica Marija Terezija dimnice prepovedala zaradi prepogostih požarov. Hitro so jih začele nadomeščati sodobneje zasnovane stavbe s tako imenovano »črno kuhinjo«.

Najstarejši del Kavčnikove domačije je dimnica, ki je po oceni strokovnjakov nastala v 17. ali 18. stoletju. Prve opise dimnic na slovenskem ozemlju zasledimo v delu nepodpisanega potopisca, ki je leta 1793 poročal o poti iz Trsta v Ljubljano. V poročilu državne okrajne gosposke Konjice iz leta 1812 pa beremo: »Stanovanje Slovenca je ena sama soba, ki je hkrati kuhinja. Ta soba je polna dima in ima 3-4 majhna steklena okna, nad katerimi je dušek. Kmet in kmetica spita v posebni kamri. Drugi domačini ležijo na klopeh, posebno radi pa ob peči ali na njej.« (Baš, Vilfan, 1988: 113.)

V zborniku Inštituta za slovensko narodopisje *Traditiones* 17 pa lahko v sestavku O najstarejših dimnicah na Slovenskem avtorjev Angelosa Baša in Sergija Vilfana preberemo, da sta prve dimnice pri nas opisala Stanko Vraz leta 1840 in Anton Martin Slomšek leta 1842 (Baš, Vilfan, 1988: 111).

Sergij Vilfan v delu *Kmečka hiša* prostor najbolj detajlno opiše: »Dimnica (rauchstube) je praviloma enocelična zgradba, v kateri sta v glavnem stanovanjskem prostoru nameščena peč s kurilno odprtino kot tudi ognjišče, ki je pred to odprtino ali samostojno. Ker dimnika ni, se iz peči in ognjišča dim razširja po stanovanjskem prostoru. Pri razvitejšem,

nam boljše znanem tipu dimnice je zgradba vsaj dvocelična (ima vsaj tudi vežo), glavni prostor ima strop in pod njim nad vrati odprtino za odvajanje dima vežo, kjer se dim prosto dviga; kurišča so dvignjena do mizne višine. Ne glede na najrazličnejše inačice ostaja glavni kriterij za določitev dimnice nespremenjen: peč in ognjišče se kurita v stanovanjskem prostoru ...« (Vilfan, 1970: 562–563.)

Kavčnikova domačija se je zaradi slabega socialnega statusa lastnikov in relativne odmaknjenosti uspela izogniti posodobitvi iz dimnice v črno kuhinjo. Najstarejši del domačije je tako ostala dimnica (lastniki so jo imenovali »kuhna«, ker je to po funkciji tudi bila. Tako starost stavbe okoli 400 let dokazujejo mala okenca na dimnični celici, smučni mehанизem za zapiranje oken in detajli lesenih tečajev na vhodnih vratih v lopi. Soba s kuriščem je bila nekdanj edini bivalni prostor domačije: kurišče s pečjo in s klobukom nad njo je tudi sedaj njen najpomembnejši element. Peč, ki se nadaljuje še v sosednji prostor, ima tam funkcijo ogrevanja, v kuhinjskem prostoru pa poleg ogrevanja še prostor za kuho. Nad ustjem peči, ki je potisnjeno v notranjost prostora, se boči lesen klobuk, ometan z blatom in počrnjen od saj, ki deloma zastira ognjiščni prostor.

Prebivalci so v dimnici delali, kuhali in spali. V njej so potekale skoraj vse hišne dejavnosti; bila je delovni prostor za manjša obrtniška dela, na kar še sedaj spominja delovni kotiček »ponk« z množico predmetov, ponoči pa so v prostoru prebivale tudi domače živali.

Sredi 19. stoletja so na Kavčnikovi domačiji ob prvotni lopi in dimnici na jugovzhodni strani postavili še tako imenovano belo hišo; prostor s pečjo, mizo, posteljo in bogkovim kotom. Najkasneje so na zahodnem delu prizidali še klet in hlev, nad njima pa so postavili še lesen skedenj. V kletnem prostoru hleva s kamnitimi stenami so imeli prašiče, v novejšem času pa tudi koze in ovce.

S samim sistemom kurjenja v dimnici je povezana tudi notranja oprema, ki je bila v vseh časih izredno asketska. Množica ohranjenih vsakdanjih predmetov nam pričara vtis načina življenja in bivanja. Osebni pečat pa daje prostoru cela vrsta knjig na polici nad oknom, ki so nekoč pripadale Ferdu Kavčniku. V bližini zidanega ognjišča še visijo šopi šentjanževke in melise. Ana Samec, Ferdova babica, je bila znana zeliščarka. V začetku 20. stoletja je okolico hiše zasejala z raznimi zdravilnimi rožami in zelmi, s katerimi je pomagala številnim sosedom in tudi domačim živalim. V spomin nanjo je ob hiši urejen vrt z zdravilnimi zelišči, ostala pa je tudi cela vrsta napol porabljenih stekleničk z zdravilnimi pripravki.

Temelji najstarejšega in novejšega dela poslopja so iz različno velikih kosov kamenja, imenovanega rženjak. To je vulkanska kamenina iz bližnje gore Smrekovca, za katero je znano, da je bila pred mnogimi leti aktiven ognjenik.

Prostori so sedaj združeni pod enotno dvokapno streho, ki je krita s skodlami, kar je bilo v preteklosti značilno za vse domačije visoko v hribovih.

Kavčnikova domačija je od leta 1993, ko je postala muzej, poleg svoje zgodovinske vrednosti ohranila izjemno pričevalnost kot dokaz načina življenja ljudi in živali v takratnih dimnicah. V peči se velikokrat zakuri ogenj, dim se vali po prostoru, oči obiskovalcev pa se hitro zasolzijo. Obiskovalci tako z obiskom domačije dobijo nazorno didaktično podan pogled v preteklost.

Kavčnikova dimnica (foto: Božena Hostnik, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Krajinska arhitektura v službi varstva kulturne dediščine

MITJA SIMIČ

Krajinska arhitektura je pri nas razmeroma mlada stroka. Leta 1983 se je na takratnem Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Celju zaposlila Alenka Kolšek kot prva predstavnik nove stroke v spomeniškovarstveni službi. Do konca leta 1985 so ji sledili še drugi diplomanti prve generacije krajinskih arhitektov: Aleš Hafner na tedanjem republiškem zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine, Marvy Lah na novogoriškem, Darja Pergovnik na ljubljanskem in Jelka Habjan na kranjskem. Danes je na območnih enotah Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije zaposlen vsaj po en konservator krajinski arhitekt.

Krajinska arhitektura kot stroka se ukvarja tako s krajinskim oblikovanjem kot s krajinskim načrtovanjem oziroma planiranjem, predvsem pa je zanjo značilna interdisciplinarna naravnost, saj se v krajini srečujejo in prepletajo najrazličnejši naravni in antropogeni dejavniki in procesi. Prav zaradi svoje interdisciplinarne naravnosti so se krajinski arhitekti hitro vključili tako v naravovarstvene kot v kulturnovarstvene vsebine takratne skupne varstvene službe ter odigrali pomembno vlogo pri povezovanju obeh vidikov varstva; to danes zaradi sektorske ločenosti obeh služb pogosto pogrešamo.

Vsebine, ki so jih kot delovno področje znotraj varstva dediščine prevzeli krajinski arhitekti, so obstajale seveda tudi že prej. Vendar pa te praviloma niso bile v središču pozornosti takratne varstvene službe, saj so bile vsebine, kot so parki, vrtovi, drevoredi, vplivna območja, spomeniška območja, kulturna krajina in podobno, bolj kot ne na robu zanimanja drugih strok.

VRTNOARHITEKTURNA DEDIŠČINA

Parki, vrtovi, drevoredi ipd. so bili od začetka spomeniškovarstvene službe pri nas ena najbolj spregledanih zvrsti kulturne dediščine. Prvi konservatorji, ki so tem vsebinam začeli posvečati več pozornosti, so bili nekateri naravovarstveniki, predvsem iz vrst biologov (Polona Vrhunc, Mirko Šoštarič, Matjaž Jež, Andrej Hudoklin in drugi), ki so imeli dovolj širine, da so znali prepoznati in vrednotiti tudi kulturne vidike tovrstne dediščine. Naravovarstveniki so izdelali prve popise parkov in vrtov in tudi poskrbeli za prva sanacijska dela. Razmeroma malo zanimanja pa je za to zvrst dediščine pokazal takratni kulturnovarstveni del službe. Eden redkih, ki se je aktivno ukvarjal s preučevanjem ter prenovo parkov in vrtov, je bil arhitekt France Vardjan, takrat zaposlen v Restavratorskem centru Slovenije. Bil je tudi prvi pri nas, ki je parke in vrtove obravnaval kot sestavni del kulturne dediščine, kar je leta 1990 utemeljil s publikacijo in razstavo *Park kot kulturni prostor*. Sicer so bili vse do leta 1998, ko je prišlo do zakonske ločitve varstva narave od varstva kulturne dediščine, parki in vrtovi uradno uvrščeni med naravno dediščino pod imenom »oblikovana narava«.

Prvi konservatorji krajinski arhitekti so kmalu prevzeli vodilno vlogo pri obravnavi parkov, vrtov in krajine tako v teoretskem kot v praktičnem pogledu. V osemdesetih letih so bili že izoblikovani prve metodologije

Kromberk, parterna ureditev pred dvorcem Kromberk (foto: Majda Kunst, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

(na tem področju je bil dejaven predvsem Aleš Hafner) ter prvi konservatorski programi za prenovo vrtnoarhitekturne dediščine.

Prva pomembnejša vrtnoarhitekturna prenova se je začela leta 1989 v grajskem parku Kromberk pod vodstvom odgovorne konservatorke Marvy Lah Sušnik. Snovanje prenove je bilo s konservatorskega vidika zelo zahtevno, saj je bilo na voljo zelo malo zanesljivih podatkov, v naravi pa je tam na takrat peščenem dvorišču sameval zgolj baročni vodnjak iz 18. stoletja. Zaradi pomanjkanja podatkov so bile tu prvič pri nas v ta namen uporabljene arheološke raziskave. Čeprav najdene arheološke ostaline niso dale povsem jasnega odgovora o prvotni parkovni zasnovi, je bil kasneje na osnovi analogij in strokovnih analiz izdelan in izveden načrt parterja in parkirišča. Zadnja dela so bila zaključena šele leta 2004.

Druga pomembnejša prenova se je začela leta 1990 v parku gradu Polhov Gradec pod strokovnim vodstvom konservatorke Darje Pergovnik Cotič. Naslednje leto je bila že izvedena današnja ureditev z geometrijskim parterjem z obrobami iz pušpana, uspešna prenova gradu in parka pa je leta 1992 konservatorjem takratnega Ljubljanskega regionalnega zavoda prinesla tudi Stelètovo priznanje.

Na drugem koncu Slovenije so prva prenovitvena dela potekala v parku dvorca Betnava pri Mariboru v začetku devetdesetih let pod strokovnim vodstvom biologa Matjaža Ježa. S pomočjo vrtnih arheoloških raziskav so bila oblikovana izhodišča za načrt obnove vodnega sistema. Urejeni in izvedeni so bili odvzemni in izpustni objekti v Radvanjskem potoku, urejene so bile brežine vodnih jarkov ter obodni jarek vrtno zasnove in zgrajena je bila lesena brv. V letu 1995 pa je bila urejena osrednja jasa, dosajeno je bilo drevje in zasajen cvetlični vzorec v renesančnem parterju. Potem so obnovitvena dela zaradi denacionalizacijskih postopkov zastala.

Pri obravnavi vrtnoarhitekturne dediščine pri nas ne moremo mimo bogatega prispevka mag. Alenke Kolšek, ki je že v osemdesetih in devetdesetih letih minulega stoletja pripravila večje število konservatorskih programov ter objavila večje število znanstvenih in poljudnih tekstov. Med drugim je obravnavala prenovo slovenskega pokopališča na Golovcu

Maribor, rekonstruirana vrtna zasnova z vodnim jarkom pri dvorcu Betnava (foto: Miran Krivec, arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

Polzela, prenovljena parterna ureditev pred dvorcem Šenek (foto: Andreja Mihelčič, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

pri Celju, obnovo grajskega parka v Sevnici, rekonstrukcijo okolice olimskega samostana, zdraviliški kompleks Laško ter prenovo zdraviliškega parka v Rimskih Toplicah. Njeno bogato znanje in izkušnje so prišli do izraza pri obnovi parkovnega kompleksa ob dvorcu Šenek pri Polzeli v drugi polovici devetdesetih let – prvi celoviti parkovni prenovi pri nas. Park je nastal ob koncu 19. stoletja po načrtih znanega dunajskega vrtnega arhitekta švedskega rodu Carla Gustava Swenssona. Gre za kompleksno vrtno zasnovo, ki od strogo formalnih vzorcev v baročni maniri v osrednjem delu preide na zahodnem obrobju v povsem organsko zasnovo v maniri angleškega krajinskega sloga in se navezuje na okoliško valovito krajino s travniki in gozdovi. Prenova na podlagi predhodno izdelanega konservatorskega programa je obsegala cel spekter prenovitvenih del, med drugim prenovu vrtnih elementov, restavratorska, gradbena, tesarska,

Polzela, prehod iz formalnega dela parka dvorca Šenek v južni del, ki je oblikovan v angleškem krajinskem slogu (foto: Andreja Mihelčič, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

mizarska in vrtnarska dela, prenavo kapele in sanacijo parkovnih dreves. Za uspešno opravljeno prenavo je Alenka Kolšek leta 2001 prejela tudi Stelètovo priznanje. Kolškova je bila vse do svoje prezgodnje smrti leta 2006 osrednje ime na področju slovenske vrtnoarhitekturne dediščine, njeni članki pa so bili objavljeni tudi v nekaterih najpomembnejših svetovnih publikacijah s tega področja, kot je *The Oxford Companion to the Garden* leta 2006.

V 21. stoletju število prenov parkov in vrtov po Sloveniji ni sledilo prenavam gradov, čeprav je stroka pripravila ustrezna izhodišča za številne nove prenave. O tem govori veliko število konservatorskih programov, strokovnih izhodišč in kulturnovarstvenih pogojev za še nerealizirane prenave parkov in vrtov (na primer Radovljica, Vipava, Rafut, Dobrovo, Dornava, Borl, Šrajbarski Turn, Mokrice, Rimske Toplice, Strmol v Rogatcu in številni drugi). Zadnja leta je svoje prispevala tudi gospodarska kriza, ki ji v kratkem ni videti konca.

Kljub temu je bilo v zadnjih letih kar nekaj parkov in vrtov deležnih vsaj delne prenavne. Prenovitvena dela so potekala (in še potekajo) v parkih protokolarnih objektov, kot so Brdo, Strmol in Snežnik. Vsekakor velja omeniti prenavo parka Hotela Palace v Portorožu ter prenavitvena dela v parku Ferrarijeve vile v Štanjelu. Večje število uspešnih prenav je bilo v Ljubljani – gre predvsem za Plečnikove ureditve, kot so promenada v Tivoliju, Trnovski pristan, Hrvatski trg ter Kongresni trg in park Zvezda.

Med najnovejšimi parkovnimi prenavami (v letih 2008–2011) je najopaznejša celovita obnova parterja v Rogaški Slatini – edinega klasičnega zdraviškega parterja pri nas. Prenova temelji na strokovnih izhodiščih konservatorskega programa, ki ga je pripravila še Alenka Kolšek, njeno delo pa je nadaljevala konservatorka Andreja Mihelčič. Na podlagi arhivskih fotografij Josipa Pelikana in starejših razglednic je bil izdelan detajlni načrt parterne zasnove. Ta je vzpostavil izvorno stanje, kakršno je bilo na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ki ga zaznamujejo značilni stilski poudarki, kot so cvetlični ornamenti, stožčasto striženi pušpani, originalna cvetlična korita, visokostebelne vrtnice in historične svetilke.

Rogaška Slatina, prenovljena parterna ureditev (foto: Andreja Mihelčič, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Dvorska vas pri Begunjah, prenovljena vrtna ureditev pri dvorcu Drnča (foto: Nataša Koruza, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Celovita prenova arhitektonskega vrta iz obdobja med svetovnima vojnama je bila izvedena ob dvorcu Drnča v Dvorski vasi pri Begunjah pod strokovnim vodstvom konservatorke Nataše Koruza (v letih 2008 in 2009). Obnova je obsegala vse nekdanje parkovne površine, vendar je ekonomičnost terjala sočasno gradnjo novega hotela ob dvorcu, ki pa je z neprimerno lokacijo in arhitekturo razvrednotil južno veduto dvorca.

Zadnja celovita prenova parkovnih površin je bila izvedena pri gradu Sevnica, kjer je bila na podlagi ohranjenih struktur parkovne zasnove ter pisnih, grafičnih in slikovnih virov izvedena rekonstrukcija parkovnih površin z renesančno baročnimi slogovnimi značilnostmi. Dela so bila izvedena pod strokovnim vodstvom konservatorke Andreje Mihelčič.

Da bi opozorili na obstoj zgodovinskih parkov in vrtov pri nas ter dvignili zavest o njihovem pomenu tudi v širši javnosti, so krajinski arhitekti poskrbeli za prve knjižne preglede in obdelave parkov in vrtov. Prva

Sevnica, izvedba rekonstrukcije parterja z vodnjakom pri gradu Sevnica (foto: Andreja Mihelčič, arhiv ZVDKS, Območna enota Celje)

knjižna izdaja na to temo je bila *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji* (več avtorjev, publikacija v sklopu Dnevoev evropske kulturne dediščine, 1995). Mitja Simič in Alenka Kolšek sta leta 2000 izdala knjigo *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, v kateri so bili predstavljeni tudi nekateri manjši in manj znani vrtovi. Zadnja tovrstna publikacija pa je bila knjiga *Po parkih in vrtovih Slovenije*, pri kateri so sodelovali praktično vsi krajinski arhitekti, ki pri nas delujejo na tem področju (Založba Buča, 2009).

KULTURNA KRAJINA

Tudi pri varstvu kulturne krajine velja, da so bili naravovarstveniki prvi, ki so se začeli dejavno ukvarjati z njenim proučevanjem in varstvom. Razumljivo je, da so se kulturni krajini posvečali predvsem z vidika varstva posebnih habitatov, manj pozornosti pa so posvečali njenim kulturnim vsebinam, ki jih je včasih težko definirati, še teže pa ohranяти. Osnovna značilnost dediščinske kulturne krajine je njena skladna prostorska podoba, ki se je izoblikovala z rabo prostora, prilagojeno naravnim razmeram. Značilni preplet naravnih in kulturnih prvin se kaže tako v prepoznavni urejenosti prostora, ki izhaja pretežno iz rabe prostora, kot tudi v prostorski pestrosti, kjer pridejo bolj do izraza naravne danosti prostora. Različne rabe prostora v kulturni krajini se praviloma dopolnjujejo in ne povzročajo prostorskih neskladij in razvrednotenj. Za kulturno krajino je značilna tudi njena večplastnost – od vidne (likovne), doživljajske, ekološke in produkcijske pa do sporočilne vloge.

Kulturna krajina je podvržena stalnim spremembam kot posledica tehnološke stopnje obdelovanja, načina pozidave ter drugih družbeno-ekonomskih in socialnih značilnosti določene dobe. Naloga krajinske arhitekture kot stroke je, da išče uravnotežene rešitve med varstvom in razvojem oziroma da skuša razvoj umerjati tako, da se pri tem ne izgublajo varovane kakovosti krajine.

Čeprav velja, da je kulturna krajina eden izmed pglavitnih nosilcev narodne identitete, pa je izvajanje njenega varstva samo z vzvodi varstva

Hmeljčič pod Hmeljnikom, varstvo kulturne krajine zahteva inerdisciplinarni pristop (foto: Mitja Simič, arhiv ZVDKS, Območna enota Novo mesto)

kulturne dediščine praktično nemogoče. Varstvo kulturne krajine ne more biti uspešno brez usklajenega interdisciplinarnega medresorskega pristopa v smislu trajnostnega razvoja, kar pa zahteva tudi ustrezno politično voljo. Žal se ta zadnja leta nagiba v smer liberalnega kapitalizma, ki v ospredje postavlja privatni interes in interes kapitala, to pa mnogokrat ustvarja prostorski kaos ter celo negira bazične postulate urejanja prostora in varstva krajine. V takšni situaciji se je kot uspešno izkazalo rezervatno varstvo, ki ga izvaja naravovarstvena stroka (na primer Sečoveljske soline, Ljubljansko barje itd.), čeprav je izključevanje določenih območij iz celovite prostorske obravnave v osnovi v nasprotju z izhodišči stroke. Evropska konvencija o krajini, katere podpisnica je tudi Slovenija, je postavila dobra strokovna izhodišča, vendar bodo morala biti ta vpeta v najširši krog resorjev, ki s svojim delovanjem vplivajo na podobo slovenske krajine.

VARSTVO PROSTORSKEGA KONTEKSTA DEDIŠČINE

Da je pri varstvu posameznih objektov dediščine zelo pomemben tudi njihov prostorski kontekst, se je nakazovalo že ob začetkih aktivnega varstva dediščine, vendar to takrat še ni bilo jasno definirano. Šele *Konvencija o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva* (Granada, 1985, Uradni list SFRJ, št. 4–11/91 – Granadska konvencija) predpisuje obveznost, da se tudi v okolici spomenika izvajajo ukrepi za splošno izboljšanje življenjskega okolja in za preprečevanje negativnih vplivov na spomenik.

Dandanes je jasno, da kulturne dediščine ne moremo ustrezno obravnavati zunaj družbenega in prostorskega konteksta njenega nastanka in obstoja. Z ohranjanjem prostorskega konteksta je lažje prepoznaven tudi širši družbeni kontekst, saj so družbene razmere vedno vezane na neki določen prostor. Sodobni principi varstva kulturne dediščine tako presegajo zgolj točkovno obravnavo objektov z upoštevanjem večjih prostorskih celot, znotraj katerih pridejo do izraza tudi vrednote določenega kulturnega okolja z vsemi vsebinami in najrazličnejšimi pomeni.

V smislu ohranjanja ožjega prostorskega konteksta prostorsko bolj

Dob pri Mirni, hruškov drevored pred Zavodom za prestajanje kazni zapora Dob (foto: Mitja Simič, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

izpostavljene enote dediščine varujemo znotraj t. i. vplivnih območij, v katerih se presoja vpliv določenega posega na varovane lastnosti dediščine. Vplivno območje je določeno z zgodovinskega, funkcionalnega in vizualnega vidika, katerega namen je ohranitev ali zagotovitev prostorske integritete, pričevalnosti, dominantnosti in možnosti delovanja dediščine. Varovanje v vplivnem območju predpostavlja poleg fizične ohranitve tudi ohranitev skladne krajinske podobe v širši okolici, ohranitev obstoječih funkcionalnih navezav ter prostorske celovitosti. Vse to pa so vsebine, ki osmišljajo sodelovanje krajinskih arhitektov z drugimi strokami, pristojnimi za posamezne zvrsti dediščine, pri njihovem varovanju v prostoru.

VKLJUČEVANJE VARSTVA DEDIŠČINE V PROSTORSKO NAČRTOVANJE

V 21. stoletju je kulturnovarstvena služba začela posvečati bistveno več pozornosti vpetosti varstva kulturne dediščine v prostorsko načrtovanje. Prva, ki se je začela bolj poglobljeno ukvarjati s tem področjem, je bila arhitektka Lenka Molek (Ministrstvo za kulturo), pod njenim mentorstvom pa so glavnino dela prevzeli krajinski arhitekti po posameznih območnih enotah zavoda (na tem področju poleg krajinskih arhitektov delujejo še geografi, arhitekti in drugi). Ta segment dela trenutno predstavlja glavnino dela stroke, saj Zakon o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008 dediščino, ki nima statusa kulturnega spomenika, prepušča na milost in nemilost občinskim prostorskim aktom. Ustrezno vključevanje dediščine v prostorske akte je tako postalo ključno za njeno ohranitev, delo na tem področju pa izredno odgovorno.

Zaradi pogosto spreminjajoče se prostorske zakonodaje pa so postopki vključevanja kulturne dediščine v prostorske akte neutečeni in včasih tudi nedodelani, kar zmanjšuje njihovo učinkovitost. Ob občasnih izletih ozkih političnih interesov na področje urejanja prostora, tudi na najvišji ravni države, pa je ta naloga še dodatno otežena. Izkušnje so pokazale, da je vključevanje varstva kulturne dediščine v prostorsko načrtovanje potrebno in za ohranjanje dediščine koristno, da pa bi moral biti za kulturno dediščino, ki nima statusa kulturnega spomenika, sočasno vzpostavljen tudi samostojen in neodvisen mehanizem varovanja.

Dornava, park dvorca Dornava, stanje septembra leta 2011 (foto: Mitja Simič, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Krajinska arhitektura je v skladu s sodobni principi varstva kulturne dediščine s svojo interdisciplinarno naravnostjo postala skoraj nepogrešljiva stroka znotraj sodobnega konservatorstva. Le redkokdaj pa delo krajinarjev v javnosti izstopa, saj so krajinarji pogosto vpeti v širše delovne skupine ali pa delujejo na področjih, ki ne žanjejo velikih medijskih odmevov (upravni postopki, varstvo dediščine v prostoru, strokovne zasnove itd.). Vrtovi so še vedno v senci svojih grajenih sopotnikov – gradov, dvorcev, vil ipd. –, vendar pa vsaj znotraj konservatorske stroke niso več spregledani. Žal pa ostajajo zanemarjene prav nekatere najpomembnejše vrtnoarhitekturne stvaritve, med katerimi izstopa Dornava kot največja in najbolj dovršena baročna kompozicija dvorca s parkom pri nas.

Varstvo kulturne krajine zahteva utečene mehanizme prostorskega načrtovanja in upravljanja, ki pa se stalno izmikajo glede na trenutne politične interese. Namesto večjega medresorskega povezovanja smo pogosto priča zapiranjju v ozke okvire svoje pristojnosti. Varstvo in razvoj kulturne krajine pa sta lahko uspešna le ob uravnoteženem in skladnem odnosu med naravnimi danostmi ter družbenimi vrednotami in potrebami, za kar je medresorsko sodelovanje nujno.

Neugodno je tudi dejstvo, da se je segment strokovnega konservatorskega dela zadnja leta v območnih enotah Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije v skladu z zakonodajo bistveno zmanjšal na račun upravnopravnih in administrativnih del, kar je prizadelo tudi druge stroke znotraj zavoda. Zakonsko opredeljena selitev stroke na trg ni dala pozitivnih rezultatov, ker tam stroke enostavno ni oziroma je ni dovolj. Tako se strokovno delo konservatorjev, če hočejo ohraniti svoje poslanstvo, počasi seli iz službenega časa v njihov prosti čas in voluntiranje. Delo, ki se ne plača, pa se običajno tudi ne ceni in lahko celo sčasoma pade na raven ljubiteljstva, česar ne bi smeli dopustiti. Te pasti bi se morali zavedati pri pripravi nove zakonodaje, ki bi morala strokovni službi spet zagotoviti njeno strokovno vlogo. Kljub vsem negativnim dejavnikom je bistveno, da stroko, ki je sposobna izvajati svoje poslanstvo v širšem družbenem interesu, še vedno imamo.

Razvoj organiziranega konserviranja in restavriranja

UVOD

ANITA KAVČIČ KLANČAR

Konservatorji-restavradorji se v svoji praksi pogosto srečujemo s preteklimi konservatorsko-restavratskimi posegi na spomenikih kulturne dediščine. Prav ti posegi nam najbolj neposredno govorijo o metodologiji in organizaciji dela. Palimpsest večkratnih preteklih posegov v umetnino nam kot v preseku kaže stanje restavradorstva v različnih obdobjih. Izhodišče našega raziskovanja je vedno umetnina. Od tu se oziram v preteklost in se s konservatorsko-restavratskimi posegi v umetnino – kot sled – vključujemo tudi v njeno prihodnost.

Zgodovina obnavljanja likovne dediščine je stara skoraj toliko kot dediščina sama. Prvi znani primeri na slovenskih tleh se pojavljajo na stenskih slikah. Janez Aquila je že leta 1393, v okviru gotizacije cerkve v Turnišču, obnavljal in dopolnjeval stenske slike v prvotni romanski apsidi cerkve. Prenovitveni posegi v preteklosti so bili bolj kot ohranjanju dediščine namenjeni posodabljanju umetnine za takratni »sedanji čas«, prilagajanju za novo uporabo in okus. Zato so bili posegi grobi, velikopotezni in do umetnine nasilni. Usoda umetnin je bila večkrat podrejena arhitekturnim in stilnim prenovam celotnega objekta. Starejše stenske poslikave so ob takih posegih pogosto naključno, delno odbili, na novo ometali in preslikali, v boljšem primeru pa le prekrili z beleži. Slikam na platnu so spreminjali obliko in velikost ter jih ob tem na novo podlepljali in utrjevali ter ob zaključku doslikali ali preslikali v maniri tistega časa. Tudi pri kamnitih in lesenih plastikah ter oltarjih je težko določiti meje med restavriranjem in predelavo. Zaradi stilnih sprememb notranjščine cerkva so mnogokrat spreminjali tudi oltarno arhitekturo ali posamezne dele plastik. Uničene dele rok, nog ali rezljanih elementov oltarja so na novo izrezljali ter zaradi enotnega videza vse skupaj na novo poslikali. Vsako stilno obdobje je imelo svoje načine prilagajanja umetniških del, v večini primerov pa je šlo za posege, ki so bili za umetnino škodljivi. Korak nazaj je bil največkrat narejen tudi z likovnega vidika, saj preslikave in doslikave običajno niso dosegle umetniške kvalitete originala. Žal se enak pristop pri poseganju v umetnino pri neozaveščenih naročnikih in izvajalcih ponekod vleče vse do danes.

Ustanovitev Centralne komisije za spomeniško varstvo na Dunaju sredi 19. stoletja je sprožila sistematično in strokovno proučevanje spomeniškovarstvene problematike. Avstrijska centralna komisija je leta 1913 imenovala Franceta Stelèta za deželnega konservatorja za Kranjsko. Njegovo delovanje v duhu načel avstrijskih utemeljiteljev spomeniškega varstva Alojza Riegla in Maksa Dvořaka – z geslom »konservirati, ne restavrirati« –, je sprožilo velik preobrat v restavratski praksi in miselnosti. Postavljen je bil temelj za nastanek in razvoj organiziranega restavradorstva v Sloveniji. Velik pomen je imelo tudi tesno sodelovanje med konservatorjem Stelètom ter slikarjem in restavradorjem Matejem Sternenom. Stelè v svojih konservatorskih spominih piše, da je Sternen že takrat veljal za enega najspodobnejših restavradorjev v Avstriji in bi lahko postal dvorni restavrador, če tega ne bi preprečil izbruh prve svetovne voj-

ne (Stelè, 1965). Po letu 1919, ko se je znotraj nove države SHS formiral Spomeniški urad za Slovenijo, sta tako Stelè kot tudi Sternén nadaljevala svoje delo na področju spomeniškega varstva. Za odkrivanje fresk ter čiščenje in restavriranje slik je do druge svetovne vojne skrbel Sternén. Kot nenadomestljivega restavradorja za obnovo notranjščin in stenskih poslikav Stelè omenja še Petra Železnika, obetajočega, a prezgodaj umrlega Franja Goloba ter Mirka Šubic, ki se je začel uveljavljati v tridesetih letih prejšnjega stoletja. O njih piše: »Za to skupino sodelavcev na slikarskem področju mi je takrat lahko zavidal vsak drug jugoslovanski konservator.« Nadalje opisuje, da je bilo slabše poskrbljeno za kiparske in rezbarske umetnine, čeprav so bile v primerjavi s freskami in slikami številnejše. Šlo je predvsem za obnavljanje poslikav ter zlatenje zlatih oltarjev in pompoznih baročnih oltarjev. Ob tem našteva nekaj podeželskih podobarskih delavnic na Kranjskem in Štajerskem, ki so »imele dobro tehnično izročilo, a so že odmirale ali pa se niso prav vključile v konservatorske težnje« (Stelè, 1965).

Večji prelom s spomeniško službo in z njo povezano konservatorsko-restavratsko dejavnostjo ter njuno začasno prekinitve je prineslo obdobje druge svetovne vojne. Številni spomeniki so utrpeli materialno škodo, mnogo jih je bilo med vojno ali po njej uničenih, poškodovanih ali izropanih. Po vojni je bila z razlastnitvenjem pomembnega deleža stavbne dediščine, njenim simbolnim razvrednotenjem in dolgoletnim neustreznim upravljanjem storjena tudi velika škoda na področju odnosa do dediščine, ki se je med laično javnostjo obdržal še desetletja po drugi svetovni vojni.

V letu 1945 je bil kot naslednik bivšega Spomeniškega urada za Slovenijo ustanovljen Zavod za varstvo spomenikov LRS. Ta na začetku ni imel niti svoje restavratske delavnice niti strokovnega kadra. Zato je zavod v juliju in avgustu 1948 v Ljubljani priredil prvi restavratski tečaj za strokovno izobraževanje restavradorjev iz vseh republik Jugoslavije. Po mnogih strokovnih pobudah je bil v letu 1950 pod pokroviteljstvom zavoda ustanovljen restavratski oddelek, ki je po vseh potrebnih pripravah in ureditvah pričel večja restavratska dela v začetku leta 1951. Tone Demšar, ki je bil prvi zaposleni restavrador na oddelku, piše: »Začetki delavnice so bili res skromni. Zavodu so dodelili ateljejske prostore pokojnega kiparja Ivana Zajca v Narodni galeriji. Od maja l. 1950 sem pol leta z dobro voljo in veseljem sam eksperimentiral ter po Kavčičevih in Hudoklinovih receptih tudi restavriral manjvredne slike iz depoja Narodne galerije.« (Demšar, 1972.)

Vodenje delavnice je na povabilo zavoda v letu 1951 prevzel Mirko Šubic, utemeljitelj sodobnega restavradorstva v Sloveniji, ki je konservatorsko-restavratsko specializacijo opravljal na Dunaju in v Bruslju. Oddelek je bil zamišljen kot centralni republiški laboratorij za konservatorsko-restavratska raziskovanja. V njegovih delavnicah za restavriranje slik in plastik naj bi se restavrirale naše najpomembnejše umetnine, hkrati pa naj bi oddelek vodil restavratska dela v delavnicah centralnih in provincialnih galerij in muzejev (Šubic, 1951/52). Restavriranje plastik je od leta 1953 vodil Jože Lapuh in pozneje Ivan Pavlinec. Ustanovitev Specialke za konserviranje in restavriranje likovnih umetnin na Akademiji za likovno umetnost v letu 1954, katere soustanovitelj je bil tudi Mirko Šubic, je prinesla vrsto mladih strokovnjakov, ki so nadaljevali Šubičevo pionirsko delo na področju restavradorstva. To so bili Tomaž Kvas, Izidor

Mole, Miha Pirnat in Emil Pohl, kasneje so se jim pridružili še France Kokalj, Vladimira Zupan, Momo Vuković in Ivan Bogovčič. Razvoj restavratskega izobraževanja se je nadaljeval in v letu 1996 je bil ustanovljen samostojen Oddelek za restavradorstvo. Z Zakonom o varstvu kulturnih spomenikov v LR Sloveniji so bili po letu 1961 iz spomeniških komisij pri okrajih organizirani regionalni zavodi, kasneje območne enote zavoda, znotraj katerih so začele delovati restavratske delavnice ali posamezni restavradorji, ki še danes vodijo številne operativne naloge ter manj obsežne konservatorsko-restavratske posege na svojem območju.

Leta 1983 je bila kot naslednica restavratske delavnice republiškega zavoda ustanovljena samostojna institucija Restavratski center Republike Slovenije, ki je bila po letu 1999 priključena Javnemu zavodu za varstvo kulturne dediščine RS, od leta 2009 pa deluje v okviru Centra za konservatorstvo znotraj Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Restavratski center sestavlja več oddelkov: dokumentacijski in knjižnični, arhitekturni, konservatorski, oddelek za naravoslovne raziskave, štafelajno in stensko slikarstvo, leseno plastiko ter kamen in štukaturo. S svojo organiziranostjo je Restavratski center vodilna institucija, ki je zadolžena predvsem za izvajanje najzahtevnejših restavratskih posegov na pomembnejših spomenikih kulturne dediščine, hkrati pa tudi edina, ki sistematično skrbi za razvoj stroke, strokovno izpopolnjevanje, interdisciplinarnost in mednarodno sodelovanje.

V stoletnem razvoju organiziranega varstva dediščine se je krog delujočih na področju restavradorstva razširil v številno mrežo strokovnjakov. Plodno sodelovanje med institucijami doma in v tujini je postalo ključno pri uvajanju in preizkušanju novih metodologij ter pri ikonografski in stilni opredelitvi umetnin. Restavratsko delo se nenehno prepleta z raziskovanjem in dokumentiranjem. Znanje, izkušnje in interdisciplinarnost se v obliki minimalnega poseganja in kompatibilnosti materialov kot nevidna nit stekajo nazaj v umetnino in jo tako ohranjajo v njeni pričevalnosti.

Konservatorsko-restavratska stroka se od nekdaj in še vedno nenehno razvija. Od svojih začetkov je preizkušala različne metodologije, izvajala kompleksne projekte v različnih organizacijskih oblikah, na različne načine je v delo uvajala interdisciplinarnost, bolj ali manj uspešno je sprejemala nove tehnologije, materiale in orodja. Razvoj konservatorsko-restavratske stroke v stoletni zgodovini organiziranega varstva dediščine smo skušali prikazati s kratkim orisom razvoja konservatorsko-restavratskih metodologij na različnih področjih slovenske likovne dediščine. Pogled v preteklost nam pomaga vrednotiti naše delo v sedanjosti ter odpira pogled k razvoju konservatorsko-restavratske stroke v prihodnosti.

STENSKÉ SLIKE

ANITA KAVČIČ KLANČAR

Začetki spomeniškega varstva na Slovenskem so bili tesno povezani z odkrivanjem srednjeveškega stenskega slikarstva. Pravzaprav sta razvoj tega dela restavriranja napovedovali že doktorska disertacija Franceta Stelèta o gotškem stenskem slikarstvu na Kranjskem iz leta 1910 ter njegova kasnejša strokovna usmeritev v raziskovanje slovenskega srednjeveškega

Črna pri Kamniku, cerkev sv. Primoža nad Kamnikom, kopiranje stenskih poslikav, 1948 (foto: neznan avtor, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

slikarstva. Stelètovo delovanje na področju spomeniškega varstva je tako pomenilo tudi začetek in razvoj organiziranega restavriranja stenskih poslikav pri nas.

France Stelè je bil že od samega začetka tesno povezan s slikarjem in restavratorjem Matejem Sternenom. Spoznal ga je že med pisanjem doktorske naloge, njegove sposobnosti pa je začel ceniti, ko je kot restavrator uspešno rešil problem preslikav na freskah v cerkvi pri Sv. Primožu nad Kamnikom. Tja je bil Stelè napoten po naročilu generalnega konservatorja Maksa Dvořaka. Ene najlepših stenskih poslikav pri nas je že v letu 1840 obnavljal slikar Franz Kurz von Goldenstein, ki je kvalitetno naslikano fresko doslikal in preslikal v temperi, ta pa je zaradi vsebnosti kleja začela plesneti. Nekatere barve so počrnele, dele slikarije so sčasoma prekriale črne maroge. Avstrijska Centralna komisija za varstvo spomenikov je freske na pobudo častnega konservatorja slikarja Ivana Franketa zato sklenila očistiti. Delo je bilo zaupano slikarju Mateju Sternenu, ki je ocenil, da se pod površino tempera preslikav skriva mnogo kvalitetnejša stara fresko poslikava, v nasprotju s Franketom, ki je imel preslikave za pristne in je zahteval, naj se ohranijo in utrdijo. Na pobudo generalnega konservatorja za Kranjsko prof. Maksa Dvořaka je Stelè proučil položaj in pritrdil Sternenu, ki je freske nato očistil in zavaroval proti plesnobi. Stelè v svojih spominih piše, da je pravilnost odločitve glede restavratorskega posega, ki jo je potrdila tudi Avstrijska centralna komisija, zanj pomenila pravicati konservatorski krst ob začetku strokovnega delovanja (Stelè, 1965). Spor glede načina restavriranja fresk kaže na odločilno in pomembno mesto restavratorjevega dela znotraj konservatorske in umetnostnozgodovinske stroke. Pravilna tehnološka izvedba in korektna likovna prezentacija sta imeli odločilen pomen znotraj konservatorske stroke pred stotimi leti in ga imata še danes.

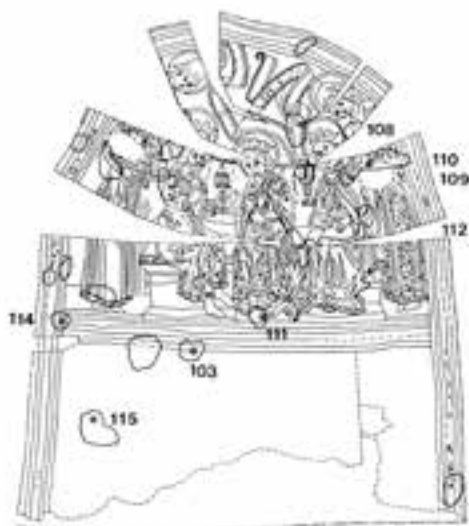
Posege na stenskih slikah pa tudi na drugih zvrsteh likovne dediščine je v času med obema vojnama vodil Sterneni, kasneje tudi restavrator Pe-

ter Železnik. Sterneni je po Stelètovih besedah veljal za enega boljših restavratorjev v takratni Avstriji (Stelè, 1965). Ob tem je treba omeniti, da je bolj kot za celovite konservatorsko-restavratorske posege šlo za odkrivanje poslikav, ostali postopki, kot so retuša, kitanje, injektiranje, utrjevanje itd., pa so bili izvedeni v smislu osnovne zaščite ogroženega spomenika. Sterneni je pri delu uporabljal materiale, ki so bili kompatibilni s fresko poslikavami. Za kitanje je uporabljal klasično apneno malto, vendar pri tem ni posebno pazil na vrsto ali granulacijo peska. Njegove plombe so se po strukturi in nivoju razlikovale od originalnega ometa (Vrzdenc, Godešič). Kitane dele je po navadi poslikal v fresko tehniki (frančiškani), retušo ali preslikave na originalni barvni plasti in ometu pa je s hitro potezo v impresionistični maniri izvajal z reverzibilno jajčno tempero, ki je danes zlahka odstranljiva. Gledano z današnjimi očmi, so bile posamezne faze Sternenovih posegov izvedene površno (kitanje, rekonstrukcija, retuša), a so bile s tehnološkega vidika nekvarne in so že takrat sledile osnovnim načelom konservatorsko-restavratorske stroke o reverzibilnosti in kompatibilnosti uporabljenih materialov ter s tem stremele k ohranjanju originalne umetnine.

V času med obema vojnama je prav zaradi Stelètovega vpliva večina spomeniškovarstvenih aktivnosti potekala na področju restavriranja stenskih poslikav, natančneje, odkrivanja srednjeveških poslikav. Z odkrivanjem stenskih poslikav je Stelè »doživiljal resnično vstajenje naše starejše umetnostne kulture, pokopane v pozabo in celo v prezir« (Cevc, 1969).

Hrastovlje, cerkev Sv. trojice, detajl Mrtvaškega plesa med odkrivanjem, 1953 (foto: Marjan Zadnikar, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

Hrastovlje, cerkev Sv. trojice, risba severne apside z vrisanimi poškodbami (osebni arhiv Ivana Bogovčiča)

Sistematično in pregledno odkrivanje srednjeveških poslikav je bilo tesno povezano z njegovimi prizadevanji za uveljavljanje spomeniškovarstvenih načel, hkrati pa je pomenilo priznanje slovenske umetnostne preteklosti, saj se je delež odkrite srednjeveške likovne dediščine v tem času močno povečal (Komelj, 1965).

Druga svetovna vojna je zapustila mnogo uničenih in poškodovanih spomenikov in obenem prinesla spremembe znotraj organiziranega varstva dediščine. Zavod za varstvo spomenikov LRS je leta 1950 ustanovil prvo restavratorsko delavnico, ki naj bi opravljala posege na pomembnejših kulturnih spomenikih po Sloveniji. V prvih letih po vojni je bila glavna naloga zavoda reševanje najbolj ogroženih spomenikov, hkrati pa se je nadaljevalo delo na področju odkrivanja stenskih poslikav.

Eden izmed prvih pomembnejših in večjih konservatorsko-restavratorskih posegov pri nas je bilo zagotovo odkritje stenskih poslikav v cerkvi Sv. trojice v Hrastovljah. Dela na največji ohranjeni gotsko poslikani celoti – odkritih je bilo kar 120 m² poslikav – so potekala med letoma 1952 in 1958 pod strokovnim vodstvom prof. Mirka Šubica, ki je medtem prevzel tudi vodenje zavodske restavratorske delavnice. Iz gradiva restavratorja Miha Pirnata lahko razberemo, da je šlo za pravi restavratorski podvig, kakršnega na prebeljenih stenskih slikarijah pri nas skorajda ni bilo (Pirnata, 1957). Glavnino posega so sestavljali odstranjevanje plasti apnenih beležev, utrjevanje ometov in barvne plasti, obdelava praznih stenskih površin in retuširanje. Odstranjevanje beležev je bilo težavno, zato so ga izvajali hkrati z utrjevanjem ometa z razredčenim apnenim kazeinatom. Beleže in sigo so odstranjevali mehansko z rahlimi udarci lesenih kladiv, raznoterimi nožki in z zobozdravniškim svedrom. Tanke zasigane plasti so po odbrušenju spolirali z mokrim marmornim prahom ali kar s prahom odbrušenih beležev, freske pa so na koncu izpirali z deževnico. Barvno plast so praviloma utrjevali z apnenim cvetom, po končanem posegu pa so površino opršili z razredčeno disperzijo Akronala 1-40¹ (Bogovčič, 1990). V letih po izvedenih posegih so se zaradi neustrezne gradbene sanacije cerkve na poslikavah začele kazati nove poškodbe. Te so bile posledica čezmerne vlage v zidovju in zraku.

¹ Vodna disperzija akrilnega ester-stiren kopolimera (polimerov), utrjevalec so v petdesetih letih uporabljali za utrjevanje barvne plasti.

Hrastovlje, cerkev sv. Trojice, med konservatorsko-restavratorskimi posegi v devetdesetih letih (foto: Ivan Bogovčič, osebni arhiv)

Naslednji poseg na hrastoveljskih freskah je bil v devetdesetih letih izveden pod vodstvom Ivana Bogovčiča. Pred posegom so bile zaradi poškodb in kompleksne problematike izvedene temeljite naravoslovne raziskave barvnih plasti in ometa, opravljene so bile meritve relativne vlage, zračnih tokov in temperature v prostoru, zbrana je bila dokumentacija o preteklih posegih in stanju poslikav, preizkušeni so bili številni postopki in materiali. Na podlagi analiz in poskusov je bilo ugotovljeno, da je luščenje barvne plasti posledica prisotnosti flišnih zrn, ki v kombinaciji z vlago nabreknejo ter posledično izrivajo barvno plast in jo odlučijo. Objekt so ponovno hidroizolirali, mu zamenjali streho ter naredili zračno kineto ob zunanji strani temeljev, kar je prispevalo k zmanjšanju vlage in preprečilo vdor meteorne vode (čeprav je ob stiku z zvonikom ob deževnih dneh voda še vedno pritekala); ni pa bil dokončno rešen problem kondenzne vlage. Problematika hrastoveljskih fresk kaže na neločljivo povezanost stenskih poslikav z ustrežno gradbeno sanacijo stavbe, ki se ji največkrat posveča premalo pozornosti in bi morala biti predpogoj za vsako resnejše reševanje stenskih poslikav.

Obsežne in temeljite preiskave, interdisciplinarnost in sistematičnost pri zbiranju gradiva in izdelavi dokumentacije so pomenile za tisti čas veliko novost v pristopu k snovanju restavratorskega posega. Prvič dotlej je bil pri nas pred posegom izdelan projekt konservatorsko-restavratorskih posegov, ki je na podlagi raziskav, poskusov, meritev in analiz določal obseg in vrsto postopkov za izboljšanje stanja hrastoveljskih fresk. Novost na področju dokumentiranja je pomenila tudi fotogrametrija, na podlagi katere je bil pripravljen črtni izris stenskih slik v merilu 1 : 10. Risba se je v kombinaciji s tekstualnim in fotografskim gradivom uporabljala kot temeljno sredstvo dokumentacije za vnos podatkov o poškodbah ter opravljenih posegih na stenskih poslikavah. Hrastoveljski projekt se s svojim celostnim in interdisciplinarnim pristopom ter izdelavo projekta konservatorsko-restavratorskih posegov kaže kot vzorčni primer za podobne obsežnejše konservatorsko-restavratorske posege na stenskih slikah v naslednjih desetletjih.

Ljubljana, stolna cerkev sv. Nikolaja, poslikave na oboku ladje med konservatorsko-restavratorskimi posegi, 2003 (foto: Rado Zoubek, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Ob pozitivnih vidikih omenjenega projekta je treba spomniti, da je desetletja po vojni zaznamovalo pomanjkanje materialov in orodij ter ustreznih raziskav, ki so se le počasi in s trudom posameznih restavratorjev začele uvajati v proces dela. Sočasno so se v konservatorsko-restavratorski praksi začeli uveljavljati novi materiali, kot so Primal, Paraloid, Akronal ... Uporaba akrilnih smol, sintetičnih polimerov, acetatnih emulzij in poliamidov je za desetletja postala samoumnevna sestavina skorajda vsakega konservatorsko-restavratorskega posega. Materiale so uporabljali kot veziva, utrjevalce ali lepila praktično pri vseh restavratorskih postopkih: pri utrjevanju, kitanju, mikroinjektiranju in retuši. Zanimivo izjemo in razmišljanje v nasprotno smer predstavlja stališče Izidorja Moleta, ki restavriranje in utrjevanje fresk z umetnimi smolami kritično označuje za neodgovorno početje. Kot edine sprejemljive materiale za restavriranje stenskih poslikav omenja le apno, pesek in vodo. »Vsako drugo vezivo daje slikarji nov značaj. Površina barvne plasti se spremeni, drugače lomi svetlobo, drugače se odziva na spremembe vlage in temperature; freske po takih posegih hitreje plesnijo, temnije in se luščijo. Svežine, značilne za fresko poslikavo ni mogoče ohraniti z nobenim drugim vezivom kot apnom.« (Mole, 1986.) Njegova razmišljanja in praksa z uporabo anorganskih kompatibilnih materialov postajajo v sodobnem restavratorstvu ponovno aktualni.

Premik v smeri uvajanja novih metod dela, raziskovalnih pristopov ter sodobnejših načinov dokumentiranja zagotovo pomeni obsežen konservatorsko-restavratorski poseg na stenskih poslikavah Giulia Quaglija v stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani, ki je bil izveden v letih 2002–2006 pod okriljem Restavratorskega centra ZVKDS.² Pred samim posegom so bile izvedene kemijske analize barvne plasti in ometa ter termografske, magnetoskopske in endoskopske preiskave stropa. Izdelan fotogrametrični izris poslikave je bil osnova za dokumentiranje stanja, poškodb

² Konservatorsko-restavratorski projekt obnove stenskih slik Giulia Quaglia v stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani je vodil mag. Rado Zoubek, konservatorsko-restavratorski svetnik.

Ljubljana, stolna cerkev sv. Nikolaja, retuširanje poslikav na oboku ladje, 2006 (foto: Rado Zoubek, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

in posegov. Kot pomembna opora restavratorskemu delu so služile tudi umetnostnozgodovinske raziskave, ki so osvetlile ikonografsko in stilno plat umetnine. Ob problematiki nečistoč na barvni plasti se je v sodelovanju z nemškimi in italijanskimi restavratorji prvič pri nas uporabljala metoda odstranjevanja nečistoč in utrjevanja barvne plasti z amonijevim karbonatom v celulozni pulpi. Postopek se je v tujini uporabljal že vrsto let, pri nas pa se je začel uvajati v redno restavratorsko prakso po uspešno opravljenem posegu v stolni cerkvi. Novost na tehnološkem področju pri tem projektu je pomenila tudi uporaba novega veziva za retušo, za katero so se restavratorji odločili na podlagi analiz in rezultatov umetnega staranja različnih veziv (Zoubek, 2006).

Pri konservatorsko-restavratorskem projektu, izvedenem na poslikavah stolne cerkve sv. Nikolaja v Ljubljani, gre za proces prepletanja treh sklopov: raziskovalnega dela, restavratorskih posegov in dokumentiranja. Kompleksna organiziranost dela, temeljite strokovne raziskave in analize, pretehtana uporaba materialov in novih metod dela, odprtost za znanje in restavratorske izkušnje iz tujine, mednarodno povezovanje, natančno in sodobno dokumentiranje vseh faz restavratorskega dela, popularizacija ter visoka strokovna etičnost so pokazatelji in odraz sodobnega pristopa h konservatorsko-restavratorskim posegom na stenskih poslikavah.

Seznanjanje z uporabo sodobnih metodologij v restavratorstvu ter mednarodno sodelovanje s sorodnimi institucijami sta poleg izvajanja konservatorsko-restavratorskih posegov eni prednostnih nalog sodobne konservatorsko-restavratorske stroke. Tako sta bila v Restavratorskem centru ZVKDS kot plod raziskovanj in konservatorsko-restavratorskih posegov na stenskih slikah v cerkvi Marijinega Oznanjenja v Ljubljani v letu 2007 organizirana mednarodni seminar na temo Metodologija uporabe amonijevega karbonata in barijevega hidroksida ter seminar na temo Utrjevanja stenskih poslikav z nanodelci kalcijevega hidroksida pod men-

torstvom priznanih italijanskih restavratorjev. Zadnji seminar je s predstavitvijo študije ter rezultatov utrjevanja z nanodelci kalcijevega hidroksida ter prikazom načina priprave nanokalka³ prinesel nova teoretična in praktična znanja, ki so pomagala pri uvajanju nove metodologije v vsakdanjo restavratorsko prakso. Metoda se je uspešno uporabljala pri številnih posegih: na poslikavah Matevža Langusa v cerkvi Marijinega Oznanjenja v Ljubljani, ob restavriranju baročnih poslikav Mihaela Rainwoldta v Preserju, pri reševanju poslikav v Lutrovski kleti, pri restavriranju poslikav v Viteški dvorani Brežiškega gradu ter pri mnogih drugih posegih.

Tehnološka izvedba konservatorsko-restavratorskih posegov, izbira materialov in postopkov, estetska prezentacija, obsežnost raziskav, načrtovanje posega, načini dokumentacije ter prezentacije so elementi, ki so oblikovali razvoj naše restavratorske preteklosti skozi sto let. Sodobno delovanje na področju restavriranja stenskih slik vključuje interdisciplinarnost, minimalno poseganje v umetnino, uporabo kompatibilnih materialov ter poleg samega posega tudi raziskovalno in dokumentacijsko ter promocijsko delo. Vse to ob skrbnem posluhu za umetnino, budnem očesu in izurjeni roki, ki umetnino ohranja za prihodnost v vsej njeni umetnostnozgodovinski pričevalnosti.

SLIKE NA PLATNU

BARBKA GOSAR HIRCI

Zgodovina konserviranja in restavriranja slik na platnu v svetovnem merilu sega daleč nazaj, v čas nastanka same tehnike. Že takrat so predvsem slikarji umetnine tudi renovirali; včasih so obnavljali svoja lastna dela, nemalokrat pa tudi dela svojih predhodnikov, ki so bila na takšen ali drugačen način poškodovana. Vendar pa slikarska tehnologija ni tudi restavratorska. Že v 17. stoletju so začeli razvijati različne pristope k reševanju poškodb platnenega nosilca in utrjevanja barvnih plasti. Posegov so se nemalokrat lotevali z zanimivimi inovacijami, velikokrat žal s premočnimi in neustreznimi lepili. V 19. stoletju je razmišljanje o reševanju poškodb platna privedlo do razmaha podlepljanja, ki se je počasi uveljavilo kot univerzalna metoda. Proučevanja v smeri odkritja kvalitetnega lepila za podlepljanje in mase za utrjevanje so se nadaljevala vse do današnjih dni. Z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da bodo raziskave v tej smeri potekale tudi v prihodnosti. Retuša je na področju restavriranja barvne plasti v zgodovini velikokrat prešla v preslikovanje originalnih podob. Morda včasih tudi zato, ker so posege mnogokrat opravljali slikarji in jih je pri tem prevzela ustvarjalnost (Šubic, 1955). Vzporednice s svetovnim konservatorsko-restavratorskim razvojem so se odražale tudi v slovenskem umetnostnem prostoru, čeprav z določenim časovnim zamikom, ki pa je od 19. stoletja vse manjši.

V Sloveniji so začetki organiziranega varstva skoncentrirani okoli dr. Franceta Stelèta, ki je s svojim delovanjem na področju ohranjanja kulturne dediščine pustil neizbrisljiv pečat. Matej Sternen je bil njegov prvi in edini sodelavec, ki mu je ostal zvest do smrti (Stelè, 1966). »Sternen je restavriral kot slikar. S svojimi sodobnimi sredstvi je ustvarjal vtis avtentičnega značaja slikane površine. Kar pa ga približuje novejšim po-

³ Nanokalk je koloidna suspenzija kalcijevega hidroksida v alkoholu. Delci apna so veliki od 1 nanometra do 1 mikrometra.

Novo mesto, cerkev sv. Nikolaja, Jacopo Tintoretto, Sv. Miklavž, delo na sliki, 1944 (foto: avtor neznan, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

gledom na restavratorstvo, je varovanje originalne površine, zadržanosti pri obsegu rekonstrukcije in predvsem uvajanje dokumentacije v okviru tedaj dosegljivih možnosti.« (Smrekar, 2004.) Omenjeno trditev potrjujejo tudi Sternenov nasledniki, ki so opazili, da so njegove retuše na sliki Jelovškove Sv. družine stabilne, ne temnije ter se oblikovno, barvno in optično ujemajo z originalom (Šubic, 1955).

Sternenov restavratorski pečat na slikah lahko zasledimo ne le na samih umetninah, ampak tudi v njegovih zapisih. O Jelovškovi sliki Sv. družina Sternen navaja, da je prejšnji restavrator dunajski slikar Jožef Kastner za podlepljanje slike uporabil navadno knjigoveško lepilo, ki se ob izpostavljenosti preveliki vlagi razkroji. Svoje delo na Jelovškovi sliki je natančno opisal: »Najprej sem prednjo stran slike prelepil s tankim papirjem, da bi odstopajoči deli barve ne odpadli. Nato sem s klejem nalepljeno platno odstranil z mlačno vodo in staro platno očistil ostan- kov kleja. Potem sem sliko na zadnji strani napojil s sublimatom. Ko je bila popolnoma suha, sem jo zlikal in gube zgladil. Nato sem jo nalepil z zmesjo, sestavljeno iz kolofonije, bele smole, voska, terpentina in nekoliko firneža, na novo platno. S prednje strani sem odstranil papir, zakital odlučene dele in odstranil preslikave, da je prišla zopet prvotna barva do veljave. Zakitane manjkajoče dele sem retuširal s primernimi barvami in sliko nato prevlekel z mastiksom.« (Šubic, 1955.) Podobne restavratorske materiale zasledimo tudi na sliki Križani z Magdaleno Paola Rossinija, na kateri je Sternen opravil posege leta 1921: »Najprvo sem sliko impregniral od zadaj z mastiksom, belo smolo in voskom s terpeninom, s tem sem prilepil tudi odstopajoče barvne dele nazaj na platno. Potem sem

Brunk, cerkev Sv. treh kraljev, Paolo Rossini, Križani z Marijo Magdaleno, 1918 (foto: France Stelè, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

s slike odstranil stari firnis in drugo nesnago, zakital že odletele barve s kredo z limom in medom zmešano, in te dele poslikal z barvami, ki se popolnoma ujemajo z ostalim koloritom; slednjič sem prevlekel sliko s matiks firnisom.« (Škorja, 2012.) Sternenov restavratorski dotik zasledimo tudi na Tintorettovem Sv. Nikolaju iz novomeške stolne cerkve. Tako kot pri Jelovškovi sliki je tudi pri Tintorettovi Šubic kritičen do Sternenevega tehničnega restavriranja, torej do posegov na platnenem nosilcu. O Jelovškovi sliki je napisal: »Zelo uspešno je odstranil Kastnerjeve preslikave in vrnil sliki kljub mestoma fragmentarično ohranjeni originalni slikovni površini lepoto prvotnega izgleda. Prav tako je tudi Sternenu zelo ugodno prilagodil rekonstrukcije manjkajočih delov in ostale retuše originalu. Žal pa mu tehnična restavracija pri njegovih takratnih izkustvih in sredstvih ni zadovoljivo uspela.« (Šubic, 1955.) Sternenovo restavracijo na Tintorettovi sliki je opisal: »Rentolažno smolno lepilo (kolofonija in terpentini) je bilo prepustno in neenakomerno nanoseno ter premalo vlika-no. Lepilo je kmalu pulferiziralo. Reintolažno platno je bilo sestavljeno

Brunk, cerkev Sv. treh kraljev, Paolo Rossini, Križani z Marijo Magdaleno, slika po konservatorsko-restavratorskem posegu, 2011 (foto: Barbka Gosar Hirci, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

iz več nesešitih kosov platna različne kakovosti. Staro platno je začelo grozeče odstopati in se povešati. Ker je bil podokvir znatno prešibak, so se pojavile preko vse slikovne površine po dolžini in diagonalni smeri široke močno vzbokle gube, ki so pričele trditi in so nevarno ogrožale barvno plast.« (Šubic, 1952.) Sternenu za razliko od Šubice ni bil formalno izobražen restavrator, zato moramo njegovo delo na področju ohranjanja slik gledati z vidika časa, v katerem je deloval. Področje, ki ga Šubic navaja kot tehnično restavriranje, torej podlepljanje in utrjevanje, je bilo za Sternenu verjetno bistveno težji tehnološki izziv kot retuša.

V tridesetih letih 20. stoletja se je Sternenu pri obsežnem delu obnove zbirke Narodne galerije pridružil Mirko Šubic (Semion Makuc, 1998). Sprva je deloval kot honorarni sodelavec galerije, leta 1951 pa je prevzel vodenje Centralne restavratorske delavnice (Demšar, 1972), ki je bila na področju konserviranja in restavriranja slik vseskozi tesno povezana z

Novo mesto, cerkev sv. Nikolaja, Jacopo Tintoretto, Sv. Miklavž (foto: avtor neznan, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

Narodno in Moderno galerijo, kjer so opravljali fotografsko dokumentacijo. Prvo obsežno delo je bilo konserviranje-restavriranje večjega opusa Bergantovih slik. Šubic je natančno opisal stanje umetnin in nevarnost odstranjevanja starih oljnih firnežev zaradi načina avtorjevega slikanja. Bergant je namreč uporabljal tanke in nežne lazure (Šubic, 1952). Tone Demšar je o projektu obnove Bergantovih del zapisal: »Prekratek rok in pomanjkanje raznega materiala ter orodja so nam odvzeli nekoliko poguma, toda z dobro voljo in pomočjo zunanjih sodelavcev smo svoje delo uspešno opravili. Razstava je bila odprta 1.10.1951 v prostorih Narodne galerije. Bergantove slike do tistega časa še niso bile nikoli restavrirane in to je bila za obiskovalce razstave novost, saj so gledali žive avtorjeve barve. Zato se ni čuditi neki laični pripombi, češ da so slike na novo preslikane. Pri restavriranju smo v tem času uporabljali dobre in dosegljive materiale. Za podlepljanje smo uporabljali škrobno lepilo z mešanico smolnih veziv. Razno drobno orodje, ki ga ni bilo mogoče kupiti, smo napravili sami: med njimi miniaturne likalnice za utrjevanje barvne plasti, razne nože, paletne lopatice in druge podobne priprave.« (Demšar, 1972.)

Razvoj restavratorske stroke je povezan z izpopolnjevanjem Mirka

Novo mesto, cerkev sv. Nikolaja, Jacopo Tintoretto, Sv. Miklavž, slika po konservatorsko-restavratorskem posegu, 2009 (foto: Emina Frjak Gašparović, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Šubica v Bruslju in na Dunaju. Tam si je ta restavrator pridobil ogromno znanja. Velika novost, ki jo je prinesel iz Bruslja, je bila smolno voščena masa za podlepljanje slik, katere uporaba v različnih modifikacijah je aktualna še danes. »Prej smo uporabljali organska, škrobna lepila z mešanico smol, ki pa ne kljubujejo vlagi v npr. slikah, visečih v cerkvah. Dosti obstojnejša proti vlagi je utrjevalna voščeno smolna masa, katero so Belgijci uporabljali za restavriranje dragocenih holandskih slik na les in platno. Njihovi preizkušeni restavratorski postopki so primernejši za nas – zaradi podobnih klimatskih sprememb.« (Demšar, 1972.) Pomanjkljivost, ki je bila potrebna za uspešno uporabo smolno voščene mase, tako pri utrjevanju kot tudi pri podlepljanju, je bila dublirna miza,⁴ ki omogoča dovajanje toplote in s tem enakomerno razporejanje lepilne mase v sliko. Velika pridobitev je bila tridelna kovinska stiskalnica s stiskalno ploskvijo, ki je merila 150 x 250 cm; delavnico so s to stiskalnico opremili leta 1951 (Šubic, 1955). Gre za prvo modifikacijo dublirne mize v Sloveniji. Njena prva slabost je bila v nezmožnosti dovajanja toplote, druga pa v dimen-

⁴ Izraz dubliranje se pojavlja skupaj z izrazom reintoliranje, v današnjem času pa se pogosteje uporablja podlepljanje.

ziji, saj ni omogočala obdelovanja večjih formatov. V teh primerih se je še vedno uporabljala metoda ročnega podlepljanja. Tomaž Kvas metodo opisuje ob primeru konserviranja in restavriranja slike Zadnja večerja iz Pirana: »Pripravili smo obdelovalno mizo, tako da smo vse razpoložljive vezane panelne plošče postavili na tri pare stolic in jih pregrnili z dvojnimi ovojnimi papirjem. Sliko smo začeli utrjevati s hrbtni strani z za take primere pri nas že ustaljenim sredstvom – voščeno smolno maso, ki smo jo toplo vlikavali. Med likanjem smo sproti spajali pretržke z japonskim papirjem. Za dubliranje smo vzeli močno laneno platno, ga oprali, zlikali in močno napeli na pomožni okvir. Pri dubliranju slike na novo platno smo uporabljali isto voščeno maso kot pri utrjevanju. Napeto platno smo položili na hrbtno stran in ga zopet toplo likali, takoj nato še hladno ter ga oblagali z jeklenimi in cinkovimi ploščami. Po temeljitem likanju se je slika zravnala.« (Kvas, 1966.) V letu 1965 so metodo ročnega podlepljanja nadgradili, saj so delavnico opremili s prvo toplotno dublirno mizo; po načrtih iz tujine jo je izdelal domači strokovnjak.⁵ Velika prednost opisane mize ni le v kontroliranem dovajanju toplote, temveč tudi v možnosti vzpostavitve pritiska, ki je nujen za kvalitetno obdelavo slik.

Kitanje in retuširanje sta postopka, ki po novejši delitvi spadata med tako imenovane estetske dodatke na sliki. Izidor Mole ugotavlja, da je teza »konservirati in ne restavrirati« pri retuširanju izredno kočljiva in da jo je treba obravnavati individualno glede na stanje umetnine (Mole, 1966). Avtor izpostavlja problem temnenja retuš; na to kasneje v članku o retuširanju opozarja tudi Kvas: »Odkar ljudje restavrirajo slike in retuširajo poškodbe, obstaja problem temnenja retuš. Vsako neočiščeno ali slabo laneno (makovo) olje, ker je primešano pigmentom (oljnata barva), močno temni, oksidira. Podslíkava, prvi namaz retuše, je v čisti in svetlejši barvi kot okolica, tako da transparentno žari skozi lazurno naneseno drugo plast. Če je podslíkava retuše dobra, ni več važno, ali bo naša retuša ploskovna ali črtkana (kar je seveda odvisno od izvornika). Izredno stanovitne barve ostanejo retuše v temperi. Ta tehnika zahteva več časa za obdelavo, sušenje, glajenje itd. Pri primerni podlagi lahko zelo uspešno retuširamo tudi z akvarelnimi barvami.« (Kvas, 1972.) Avtor v istem članku navaja tudi material za izdelovanje mas za kitanje, ki se morajo ujemati z izvornikom. Lahko so iz rdečega bolusa, kredno klejne z dodatkom olja. Seveda se je kasneje s pojavom voščeno smolne mase uveljavila tudi voščeno smolna masa za kitanje z dodatkom ustreznih pigmentov in krede. Podobno razmišljanje se je pojavilo v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so se v procesih podlepljanja in utrjevanja začele pojavljati umetne smole. Slika kot originalna substanca v povezavi z obsegom poškodb je še dandanes glavno vodilo za izbor ustreznega materiala.

Zanimivi so Šubičevi izredno natančni opisi stanja slik naših impresionistov, njegova razmišljanja o etiki odstranjevanja starih lakov, iz katerih je razvidno restavratorjevo poznavanje »londonske« in »italijanske« teze. O lakih se je kasneje razpisal tudi France Kokalj, ki je svoje znanje pridobil v Angliji (Kokalj, 1965). Pisal je o uporabi jajčne tempere za retuširanje, načinov odstranjevanja potemnelih lakov in prvih sintetičnih lakih. »Poznamo več vrst lakov, na grobo jih delimo v naravne in sintetične. Od naravnih priporočamo samo damarjev lak, medtem ko vseh drugih, kot so mastikov, sandarak, kopalov lak itd., ne priporočamo, ker močno temnijo, nekatere pa je pozneje težko odstraniti. V novejšem času

močno priporočajo AW2 in MS2B, ki manj temnijo, so pa krhki, zato jih samih skoraj ne uporabljamo.« (Kokalj, 1972.) Znanje, ki so ga naši restavratorji pridobivali v tujini, so uspešno prenašali v stroko, ki se je na ta način razvila do te mere, da so jim bila zaupana dela umetnikov svetovnega formata. Tizianov poliptih iz dubrovniške katedrale je zagotovo eno izmed njih (Pirnat, Bogovčič, 1990).

Leta 1966 je Gustav Berger objavil obsežno razpravo z naslovom Poškodbe tkanja pri podlepljanju slik z vakuumsko metodo. Avtor se je osredotočil na problem deformacije originala zaradi uporabe prevelikega pritiska pri podlepljanju platna. Kot možnost za ublažitev pritiska na sliko je predstavil uporabo raznih papirjev in filcev. Ostal je še problem voščeno smolnih mas, ki so za obdelovanje zahtevale uporabo previsoke temperature, kar je lahko povzročilo deformacije barvnih plasti. Z razvojem termoplastičnih materialov (Beva 371) in nekaterih tipov polivinilacetatnih emulzij se je proces podlepljanja slik in utrjevanja slikovnih plasti močno izboljšal. Naslednji korak pri razvoju je pripeljal do razvoja metode hladnega podlepljanja, ki je najmanj invazivna. Lepljenje novega platna z originalom se izvede le s pomočjo minimalnega pritiska in brez uporabe temperature. Pionir metode hladnega podlepljanja je Vishwa Raj Mehra, ki je postopek prvič prikazal leta 1974 na Konferenci o primerjalnih metodah podlepljanja.⁶ Uporabo novih materialov, ki so se na trgu pojavili v sedemdesetih letih 20. stoletja, lahko sčasoma zasledimo tudi v slovenskem prostoru. Prav pri obsežnem projektu obnove cikla Metzingerjevih slik v letu 2000, kjer je zopet prišlo do plodnega sodelovanja med galerijskimi in zavodskimi restavratorji, lahko zasledimo uporabo BEVE 371 kot materiala za podlepljanje.⁷

Leta 1997 so se restavratorji Restavratorskega centra skupaj s kolegi iz nacionalnih institucij udeležili delavnice o podlepljanju, ki je bila organizirana v Staatsgalerie v Stuttgartu. Poleg aktualne nizkotlačne mize je bila predstavljena tudi prenosna vlažilna komora, ki jo je bilo mogoče postaviti kar na obstoječo mizo (Zoubek, 2013). Nakup nizkotlačne mize je bil izveden leta 1999 in je velik prispevek k razvoju metodologije konserviranja in restavriranja slik na platnu. Nizkotlačna miza odpira širše možnosti v pristopih ravnanja platnena nosilca in utrjevanja slikovnih plasti. Omogoča nadzorovano uporabo temperature in pritiska, in sicer tako pri lokalnem kot pri celostnem obravnavanju umetnine. Načini obdelovanja slik so se s tehničnimi možnostmi in razvojem materialov zelo spremenili. V preteklosti vsesplošno uporabljeno podlepljanje se danes nadomešča s postopnim poseganjem v umetnino.

Zaradi vse večje kompleksnosti konservatorsko-restavratorskih posegov na posameznih zvrsteh kulturne dediščine je v letu 2005 prišlo do delitve prvotnega slikarskega oddelka v oddelek za štafelajno in stensko slikarstvo. Prvi pomembnejši projekt oddelka za štafelajno slikarstvo je bila obnova najdene slike Pietra Liberija iz ljubljanske stolnice. V tem primeru je bilo vpeljanih veliko novosti, kot so na primer podlepljanje s filmom BEVA 371 na sintetično platno, napenjanje slike na aluminijast podokvir z zaščito hrbtnišča, ki je prvi te vrste v Sloveniji, in retuširanje slike z barvami na osnovi kanadskega balzama (Gosar Hirci, 2008). Vse

⁶ V letu 2000 je bila pod njegovim vodstvom v Restavratorskem centru ZVKDS izvedena izredno pomembna delavnica hladnega podlepljanja slik z akrilnimi emulzijami.

⁷ Sočasno z retrospektivno razstavo je bila tudi restavratorska razstava Pogled v restavratorsko delavnico, na kateri so bili prikazani konservatorsko-restavratorski posegi na posameznih umetninah.

⁵ V tujini je bila toplotna dublirna miza prvič predstavljena leta 1948 (Percival-PreScott, 1974).

Ljubljana, cerkev sv. Nikolaja, Pietro Liberi, Sv. Miklavž med sv. Mohorjem in Fortunatom, razvijanje podlepljene slike v restavratorskem ateljeju (foto: Barbka Gosar Hirci, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

novosti so bile predhodno proučene in že dalj časa v uporabi v tujini. Metode so se izkazale za izredno uporabne pri reševanju slik velikega formata. Na podoben način sta bili kasneje konservirani in restavrirani tudi Tintoretov Miklavž iz Novega mesta (Frljak, 2009) in slika neznanega avtorja Marija med svetnikoma iz Kopra (Jerman, Gosar Hirci, 2010).

Z organiziranjem strokovnih delavnic v sodelovanju z oddelkom za restavratorstvo na UL ALUO se širita znanje in zavedanje o uporabnosti novih metod in materialov.⁸ Dober konservator-restavrator mora poznati širok spekter starih kot tudi novih materialov in metod. Znanje, raziskovanje in radovednost so gonilo razvoja, česar so se kljub pomanjkanju finančnih in informacijskih virov zavedali že naši predhodniki.

LESENA POLIHROMIRANA PLASTIKA, KOPISTIKA IN POSLIKANI STROPI

NUŠKA DOLENC KAMBIČ, SAŠA DOLINŠEK, NUŠA SAJE

Pri pregledu dogajanja pri obnovah lesenih predmetov dediščine v stoletnem obdobju organizirane spomeniškovarstvene službe na območju današnje Slovenije ugotovimo, da se je obnova kipov in oltarjev zaupala podobarjem,⁹ ki jih konec 19. stoletja pa vse do druge svetovne vojne ni manjkalo. Obnavljali so po navodilih predstavnikov dunajske centralne komisije. Pri premični dediščini, kamor spadajo tudi oltarji in posamezne lesene polihromirane plastike, je bila osnovna skrb, da se predmeti ne bi po nepotrebnem uničevali in prodajali, temveč redno vzdrževali in konservirali. Tudi po postavitvi dr. Franceta Stelèta za prvega deželnega kon-

8 Strokovne delavnice v sodelovanju z domačimi in tujimi institucijami: Retuširanje oljnih slik in lesene polihromirane plastike leta 2006, Delavnica podlepljanja leta 2008, Materiali in metode za čiščenje slik in lesene polihromirane plastike leta 2010 in Retuša s smolnimi vezivi leta 2013.

9 Podobarji – rezbarji pozlatarji: J. Grošelj v Selcah, J. Tavčar v Idriji, Š. Šubic v Hotovljah pri Poljanah, J. Jereb v Kranju nato v Metliki, Pavlin in Vurnik v Radovljici, Hudoklin na Dolenjskem, M. Hohnjec v Celju, H. Podkrižnik v Sentiurju, Podobarstvo Cesar v Mozirju, Bergant v Kamniku, A. Zoratti v Mariboru, A. Goetzel v Ljubljani ...

servatorja na Slovenskem se stvari niso dosti spremenile. Kipe in oltarje so podobarji obnavljali na način: ugotavljanje prvotnih barv in pozlat ter bolj ali manj verna ponovitev na površini. Še vedno je šlo za preslikovanje čez prvotno poslikavo ali čez vse preslikave. Praviloma so podobarji uporabljali barve na oljni osnovi, tanko klejno kredno podlogo, pozlato na poliment ali oljni mixtion. Materiali so bili slabše kvalitete. Pravo zlato v lističih je bilo drago, zato so ga velikokrat nadomeščali s kovinskimi lističi v barvi zlata (schlagmetall) ali s srebrom, ki so ga prevlekli z rumenim lakom. O prenovah praviloma ni poročil, posamezne zapiske in dopise najdemo v arhivih¹⁰ in kratkih poročilih v *Zborniku za umetnostno zgodovino*.

Odnos do obnavljanja lesenih predmetov dediščine se je spremenil šele po letu 1950, ko se je v okviru Zavoda za spomeniško varstvo (ZSV) v Ljubljani organizirala prva restavratorska delavnica. V začetku so bili tudi v tej za lesene predmete zaposleni posamezni rezbarji in pozlatarji, sčasoma pa so iz Akademije za likovno umetnost prišli prvi specialisti restavratorstva. Lahko bi rekli, da so bili v prvih desetletjih restavratorji¹¹ na zavodu privilegirani, saj so zaradi priprav na različne pregledne razstave¹² delali na najlepših primerkih gotske in baročne plastike. V katalogu ob razstavi *Gotska plastika na Slovenskem* dr. Anica Cevc v uvodnem besedilu ugotavlja: »/.../ Poglobljen študij za razstavo zbranega gradiva in vrsta restavratorskih posegov so rodili nekaj novih odkritij in tudi korektur dosedanjega znanja. Restavriranje je omogočilo dopolnila datacij, doslej znanim umetniškim imenom so se pridružila nova. Zgodilo se je celo, da so plastike, ki so dočakale naš čas kot prave razvaline, obnovljene zaživele v izredni dokumentarnosti in lepoti. /.../«. Nadalje ugotavlja: »/.../ Lutkastost preslikani obrazi so spet zaživele z gotskim izrazom, ubranega skladja barv in kiparjevega modeliranja ne zabrisujejo več debeli nanosi poznejših krednatih podsnov in barv. /.../«

Restavratorji so odstranjevali preslikave, ohranjali originalno poslikavo, utrjevali oslabljeni leseni nosilec. Propadle dele draperij, rok ali nog so dopolnjevali po analogijah, ki so jih priskrbeli člani strokovnih komisij (zgodovinarji umetnosti), s katerimi so bili v tesni povezavi. Uporabljali so tradicionalne, preizkušene materiale (klej, kreda, tempera, voski ...) in tudi nove, ki so se v povojnem času pojavili na tržišču. S posameznimi obiski ali specializacijami v različnih evropskih konservatorsko-restavratorskih delavnicah ter s prebiranjem strokovne literature se je izboljševala kvaliteta metod dela in uporabe novih materialov za posege na lesenih polihromiranih plastikah. Pomembni so predvsem razvoj umetnih smol in njihova uporaba pri utrjevanju oslabiljene lesne mase, metode in sredstva za zatiranje lesnih škodljivcev, uporaba akrilnih veziv namesto kleja, uporaba epoksidnih smol z dodajanjem polnil. Povratna informacija o pravilni ali napačni odločitvi za uporabo posameznega postopka ali materiala se pokaže v nekaj letih ali desetletjih, ko se posamezne umetnine vračajo v restavratorski atelje. To so predvsem kipi in oltarji, postavljeni v cerkvenih prostorih, kjer še vedno največ škode naredi čezmerna vlaga.

10 INDOK center.

11 Višji konservatorji v Ljubljani Franc Kokalj, Miha Pirnat, Momo Vukovič, konservator specialist Ivan Bogovič, konservatorski tehnik Ivan Pavlinec, študenta specialke na ALU Franc Curk in Savo Štefanovski ter slikarji in restavratorji Štefan Hauko v Narodni galeriji, Viktor Povše iz Celja, Boris Sajovic iz Kranja.

12 Na primer Gotska plastika na Gorenjskem, Mestni muzej Kranj, 1958; L'art en Yougoslavie – de la prehistoire a nos jours, Grand Palais, Pariz, 1971, Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas, Skenderija, Sarajevo, 1971; Gotska plastika na Slovenskem, Narodna galerija Ljubljana, 1973.

Muljava, cerkev Marijinega vnebovzetja, glavni oltar po restavriranju (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Muljava, cerkev Marijinega vnebovzetja, glavni oltar po restavriranju, detajl (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Veliki baročni oltar v cerkvi Marije Vnebovzete na Muljavi je primer, ki je v obdobju slabih stotih let doživel tri posege. Slabo stanje oltarja, pomembnega baročnega spomenika iz leta 1654, ki je zaradi obilne vlage v cerkvi pospešeno propadal, je dr. Franceta Stelèta vodilo k ukrepanju za rešitev spomenika kmalu po nastopu službe. Prvič se je dogovarjal za reševanje oltarja že decembra 1914 s podobarjem Jožefom Pavlinom iz Radovljice. Obnovo je preprečila prva svetovna vojna, ker so bili mojster in pomočniki vpoklicani na fronto. Do naslednjega dogovarjanja je prišlo šele v letu 1927, ko je bilo Milošu Hohnjecu iz Celja (kiparski in pozla-

Piran, krstilnica sv. Jurija, piranski Križani, stanje plastike pred prvim posegom, 1971 (foto: Jože Gorjup, INDOK center, Ministrstvo za kulturo)

tarski atelje za cerkveno umetnost) delo zaupano v sporazumu s Spomeniškim uradom (Stelè, 1929 a, 1929 b). Iz njegovega »proračuna«,¹³ ki ga je naredil v dveh cenovnih variantah, izvemo: ».../ vse posamezne dele od zadnje strani napustiti z močnim šelakom, da se na ta način nazaj utrdijo in uniči soliter, a vrhtega se pa še nazadnje po zadnji strani vse pobarva z oljnato barvo. Vse že manjkajoče dele, kakor tudi jako slabe, natančno prekopicirati iz lipovega lesa. /.../ Vse zlato z potaše in detelno soljo popolnoma očistiti. Da se ohrani kar je mogoče, staro zlačenje previdno prepolirati kar je glanz, a vse odlučene in manjkajoče dele pa nanovo pozlatiti v istih niansah, isto tudi barve, ker so še originalne kolikor mogoče samo dobro očistiti, zretuširati in samo manjkajoče dostaviti. /.../« Delo njegove restavracije je konservator ocenil za zelo »povoljno«. Naslednja restavratorska obnova tega oltarja je potekala med letoma 1957 in 1959 na ZSV. Oltar so spet temeljito restavrirali, toda slabi pogoji v cerkvi in stalna prisotnost prevelike količine vlage so privedli še do tretjega posega na oltarju. Med letoma 2002 in 2005 smo ga konservirali in restavrirali v ateljejih Restavratorskega centra ZVKDS.

Tudi piranski Križani iz krstilnice v Piranu je bil »gost« restavratorjev na ZSV v Ljubljani že v začetku sedemdesetih let. Takrat so ga pod budnim očesom strokovne komisije skrbno sondirali, dokumentirali ter z njega odstranili preslikave in predelave. Sonde so pokazale deset poslikav na telesu in sedem na prtu okrog ledij. Restavratorji so prezentirali zelo kvalitetno prvo preslikavo, saj so ugotovili, da je prvotna poslikava ohranjena le ponekod. Krhke plasti polihromacije in podloge so utrjevali

¹³ Hohnjec, Miloš (1928): Proračun, tipkopis, arhiv INDOK centra, Ministrstvo za kulturo.

Piran, cerkev sv. Jurija,
piranski Križani po posegu,
2009 (foto: Valentin
Benedik, arhiv ZVKDS,
Restavratorski center)

z gelvatomolom (polivinil alkohol), poškodbe so zapolnili z maso iz krede, kleja in pigmentov, manjkajoče prste pa so po vzoru originalnih naredili iz lipovine. Retuše so bile minimalne – v tonu, skladnem s celotno polihromacijo. Leta 1994 smo Križanega pred simpozijem in veliko razstavo Gotika v Sloveniji spet pripeljali na Restavratorski center. Vlažna slana klima v piranski krstilnici je v 20 letih povzročila poškodbe na plasteh poslikav in podloge. Plasti so spet odstopale od nosilca, retuše so potemnele. Utrjevalno sredstvo, ki so ga restavratorji uporabili ob prvem posegu, se je izkazalo kot neprimerno, zato smo preizkusili nekaj drugih sredstev. Najboljše rezultate smo dobili z akrilno emulzijo in dodanim sredstvom za razbijanje površinske napetosti. Retuša je bila narejena z akrilnimi barvami v tehniki *trateggio* – s črtkanjem,¹⁴ ki se nežno povezuje z originalom. Na Križanem smo skupaj z naravoslovnim oddelkom opravili veliko dodatnih raziskav, da bi čim bolj spoznali dragoceno gotško plastiko. Odvzeti so bili vzorci polihromacije, vzorec lesa za določitev drevesne vrste, opravljeni sta bili radiografija in boroskopija, naredili smo kopijo. Leta 1999 smo v Narodni galeriji v Ljubljani na razstavi Restavrirane umetnine: Križani iz Pirana in Ptujski oltar Konrada Laiba predstavili Križanega ter opravljene konservatorsko-restavratorske posege in obsežno dokumentacijsko gradivo. Po razstavi je bil Križani na ogled v cerkvi sv. Petra v Piranu, leta 2009 pa smo ga prenesli v cerkev sv. Jurija, kjer je končno varen pred škodljivimi dejavniki iz okolja. Predstavljen je v prezbitერიju v vitrini, ki je bila skrbno načrtovana, da bi bil dragoceni izvirnik zaščiten pred nadaljnjim propadanjem. Komora je izdelana iz najboljših materialov, je neprodušno zaprta, posebni gel pa uravnava relativno vlažnost zraka v notranjosti (50–55 %).

Poznogotski krilni oltar iz cerkve sv. Kancijana v Britofu ob Idriji je bil na

¹⁴ Vzorce retuše je odobrila strokovna komisija, ki je delo spremljala med posegom.

restavriranju v ZSV od leta 1966 in je bil v cerkev vrnjen po razstavi Gotska plastika na Slovenskem leta 1973. V RC smo ga v zelo slabem stanju prepegljali leta 2003. Zanj smo izdelali kopijo in jo postavili v cerkev leta 2005. Prav zaradi verno izdelane kopije, za katero smo izdelali rekonstrukcijo propadlega čipkastega zaključka na vrhu, smo z lastnikom (RKC) in domačini uspeli najti voljo, da smo konservirani in restavrirani originalni oltar za nedoločen čas oddali v Narodno galerijo v Ljubljani, kjer je na varnem, v kontroliranih pogojih in na ogled širšemu krogu ljubiteljev umetnosti.

Britof ob Idriji, cerkev sv. Kancijana, krilni oltar, pred konservatorsko-restavratorskim posegom, 2003 (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Britof ob Idriji, cerkev sv. Kancijana, krilni oltar, po konservatorsko-restavratorskem posegu, 2008 (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Britof ob Idriji, cerkev sv. Kancijana, kopija krilnega oltarja, postavljena na lokaciji (foto: Nuška Dolenc Kambič, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Predenca v Šmarju pri Jelšah ima Kalvarijo, kjer je v kapelah nameščeno 43 lesenih polihromiranih plastik, nastalih med letoma 1743 in 1753. Cel kompleks zaradi svoje problematike propada tako rekoč od svojega začetka. Vseh podatkov o posameznih obnovah ni. Nekateri od renovatorjev so se podpisali v posameznih kapelah. Največ podatkov najdemo v delu dr. Avgušтина Stegenška *Zgodovina pobožnosti sv. Križevega pota* iz leta 1912, v katerem se je najbolj posvetil prav Kalvariji v Šmarju pri Jelšah. Od takrat so konservatorji dogajanja v zvezi s Kalvarijo objavljali v kratkih poročilih v revijah *Zbornik za umetnostno zgodovino* in *Varstvo spomenikov*. Najbolj sistematična obnova je bila leta 1911, ko je dr. Paul Hauser, tajnik Cesarsko kraljeve centralne komisije za raziskovanje in ohranjanje spomenikov z Dunaja, popisal stanje in poškodbe ter sestavil program restavriranja kapelic Kalvarije (Stegenšek, 1912). Po njegovih navodilih in smernicah so »popravila izvršili«: stavbarska dela A. Jandl iz Ljutomera, kipe je obnovil A. Zoratti iz Maribora, stenske in oljne slike M. Sternen iz Ljubljane. Vsa obnova se je financirala iz prostovoljnih prispevkov faranov in dobrotnikov, opravljenega je bilo tudi veliko prostovoljnega dela. Kapele je po obnovitvi na novo posvetil knez in škof dr. Mihael Napatnik 8. oktobra 1911. Po zapisih konservatorja dr. Stelëta je Miloš Hohnjec iz Celja na pobudo šmarskega župnijskega urada leta 1931 renoviral vse plastike, jih zaščitil z oljem in voskom ter po potrebi retuširal. Večji obseg popravil je bil potreben pri III. in XIII. kapeli, kjer je bilo treba na novo narediti Janezove roke, nogo levega razbojnika in še nekaj manjkajočih delov. Iz poročila Marijana Zadnikarja iz leta 1951 je razvidno, da so kapelice in lesene plastike zaradi delovanja talne vlage že skoraj propadle. V programu je bilo poleg drugih popravil predvideno tudi restavriranje plastik. Te so bile nato pobarvane v zelo živih tonih, ker ZSV LRS teh del ni zadosti nadzoroval.

V poročilu konservatorja Jožeta Curka iz leta 1961 beremo o skrajno slabem stanju kapel. Restavrator Viktor Povše v poročilu leta 1964 zopet

piše o izredno slabem stanju kapel. Za kipe ugotavlja, da so vsi v slabem stanju, nimajo originalne polihromacije, nekateri kipi so že črvojedni, podstavki so prepojeni z vodo in razpadajo. V letu 1966 poročilo konservatorja Ivana Stoparja omenja restavriranje sedmih plastik iz XII. in XIII. kapele, ki jih je restavratorska delavnica Zavoda za spomeniško varstvo Celje obnovila v prvotnih tonih in na novo pozlatila. Končno so bile zelo poškodovane plastike umaknjene iz kapel ob obnovitvenih delih konec osemdesetih let in postopoma prepeljane v prostore Restavratorskega centra. Tako niso bile več izpostavljene škodljivim vplivom, zato se je v nekaj letih njihovo stanje stabiliziralo. Leta 1996 smo jih dezinficirali z zaplinjevanjem po postopku ANOXI, odvzeli vzorce lesa in polihromacije ter analizirali preseke. Prvotno smo se restavratorji s člani strokovne komisije, ki spremlja konservatorsko-restavratorske posege, dogovarjali o izdelavi kopij iz obstojnejšega materiala za najbolj ogrožene kipe. Kasneje

Šmarje pri Jelšah, Predenca, Kalvarija, originalne lesene polihromirane plastike v V. kapeli, 1965 (foto: arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Šmarje pri Jelšah, Predenca, Kalvarija, kopije lesene polihromirane plastike v V. kapeli, 2006 (foto: Nuška Dolenc Kambič, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Šmarje pri Jelšah,
Predenca, Kalvarija,
originalna plastika in
kopija iz XI. kapele (foto:
Nuška Dolenc Kambič,
arhiv ZVKDS, Restavratorski
center)

smo ugotovili, da bi bilo smiselno in potrebno s kopijami nadomestiti kipe v vseh kapelah, saj bodo originali kljub boljšim pogojem v temeljito obnovljenih kapelah še naprej propadali dokaj hitro in jih bo treba vsakih nekaj deset let ponovno restavrirati, z vsakim posegom pa se na plastiki izgublja originalna substanca. V dogovoru z vsemi vpletenimi zato lesene plastike konserviramo in pripravljamo za muzejsko prezentacijo,¹⁵ v popolnoma obnovljene kapele pa postavljamo kopije, pri katerih poskušamo ustvariti videz, kot naj bi ga kipi imeli ob postavitvi v kapele v času nastanka. To pomeni, da ne delamo popolnih kopij originalov s posne-manjem poškodb in poškodovane barvne površine, ki se je uspela ohraniti po vseh preteklih posegih. Kopije oziroma replike imajo rekonstruirane vse manjkajoče dele in attribute, površine pa so polihromirane v celoti. Od leta 2001 do leta 2004 smo postopoma postavili kopije kipov v prvih sedem kapel. Izdelali smo jih na t. i. klasični način z izdelavo kalupa in odlitka (negativa in pozitivna), ki je v drugi polovici 20. stoletja dosegel vrhunec z razvojem kvalitetnih sintetičnih materialov (umetna guma – kavčuk). Pozitivi so izdelani iz dvokomponentne epoksidne smole, ki smo ji dodali polnila in pigmente. Kvalitetna umetna smola na epoksidni osnovi je zelo dobra izbira za odlitek, saj material dobro prenaša nizke in visoke temperature ter nizko in visoko zračno vlago, insekti in gobe pa ga ne napadajo.

Od leta 2006 kopije izdelujemo na sodobnejši način, ki ga je prinesel razvoj tehnologije v 21. stoletju in je namenjen predvsem industriji. Tehnologijo digitalizacije in obratnega inženirstva v strojništvu orodjarstvu lahko s pridom uporabimo tudi v restavratorstvu. S tem se je pojavila možnost izdelave kopije, pri kateri se originala ne dotikamo. Predmet se

15 Izvirne plastike bodo postavljene v Muzeju baroka pod Kalvarijo. Objekt je že narejen, odprtje je predvideno konec leta 2013 ali v začetku leta 2014.

digitalno tridimenzionalno skenira s kamero, nato se dobljeni podatki obdelajo v določenem programu. Izdela se CAD-model, ki je osnova za izrez predmeta iz izbranega materiala na računalniško vodenem STL-rez-kalniku. Ker so naše originalne plastike zelo razgibane in imajo površine zahtevno strukturo, je strojno izrezani kip v t. i. grobem stanju. Potrebni sta še dodatno ročno rezanje in oblikovanje negativnih kotov, ki jih ni bilo mogoče niti skenirati niti izrezati. Originalni kip in izrezano kopijo postavimo skupaj, da se je pri dodatni obdelavi ves čas mogoče zgleovati po originalu ter primerjati obstoječi in nastajajoči kip. Pri kopijah lesenih polihromiranih plastik vedno uporabimo nosilec, ki bo v prostoru, kjer bo kopija postavljena, bolj obstojen od originalnega nosilca, tj. lesa. Tudi bloki iz poliuretanske mase industrijske izdelave so kvaliteten material z visoko vzdržljivostjo v ekstremnih pogojih. Material je po teži podoben lesu, se lepo obdeluje z ročnimi orodji in prenese klasične površinske obdelave. Na Kalvariji zdaj manjkajo le še kopije kipov za XII. in XIII. kapelo.

V 100 letih so se tudi na področju ohranjanja lesenih polihromiranih plastik zgodile korenite spremembe: izobraženih restavratorjev je veliko, razvili so se metodologije, tehnologije in materiali, s popularizacijo restavratorske stroke se je spremenil odnos ljudi do dediščine. Pred skoraj petimi desetletji je raziskovalec kiparske dediščine na naših tleh dr. Sergej Vrišer v strokovni reviji¹⁶ opozarjal na mačehovski odnos do lesene plastike. Oltarji in kipi v podružničnih cerkvah so propadali v slabih pogojih, obnavljali so jih »vaški malarji«, posamezne kipe so odstavili na podstrešja ali razprodali. Tudi sedaj, kljub spomeniški službi in zakonom, se še vedno pogosto dogaja, da kipi in oltarji pristanejo v rokah samooklicanih restavratorjev, ki predmetom naredijo več škode kot koristi. To pomeni, da nas na vseh ravneh čaka še veliko dela.

LESENI POSLIKANI STROPI

VITO DOLNIČAR

Med spomeniki dediščine z lesnim nosilcem posebno mesto zavzemajo poslikani stropi. V svojih umetnostnozgodovinskih pregledih jim stroka namenja zelo malo pozornosti, običajno zanje uporabi stavek: »Ladijski prostor lepo dopolnjuje leseni poslikani strop.« Pogosto jih uvršča v ljudsko umetnost. To stanje potrjuje tudi zelo majhna količina literature o stropih pri nas.

Lesene stropce so verjetno delali zaradi pomanjkanja denarja pri gradnji podeželskih cerkva, ko so namesto zidanega obokanega stropa naredili cenejšega lesenega, saj je bilo zanj v okolici dovolj materiala. Tak strop je kar vabil ljudske umetnike, da so ga okrasili s svojimi enostavnimi, predvsem pa poceni rezbarijami in poslikavami. Tehnološko gledano, so bile poslikave zelo pomanjkljive. Zanje so uporabljali neobstoje tehnike, velikokrat so slikali kar neposredno na les ali pa so za podlago nanесли le apneni premaz, zaradi katerega je običajno odpadla tudi poslikava, ki je sicer imela dovolj veziva.

Leseni stropi so poleg tehnološke nedoslednosti pri izdelavi še doda-

16 Vrišer, Sergej (1968–1969): O usodi naših lesenih plastik, *Varstvo spomenikov*, 13–14, str. 129–132.

tno ogroženi zaradi velike verjetnosti, da bo strešna kritina prej ko slej pričela prepuščati vodo. To je zelo težko ugotoviti, saj ima veliko podružničnih cerkva maše le nekajkrat na leto, preostanek časa pa zaklenjene samevajo. Podstrešje je tudi odlično zatočišče za živali. Tu najdemo ptice, netopirje, miši in kune, naletimo na zapuščena gnezda, ostanke poginulih živali, ostanke hrane in živalske iztrebke, ki so pomešani s stoletnim prahom. V večini primerov ti nanosi praviloma presežejo debelino 10 cm, in pod takim »tamponom«, ki je v deževnih obdobjih še namočen, je idealno gojišče plesni, gliv, bakterij in insektov. Posledica tega je uničevanje lesenega nosilca poslikave z vrhnje strani. Spodnja, poslikana stran, še posebej zato, ker jo gledamo z razdalje dveh metrov ali več, daje videz dobro ohranjenega stropa, ko pa strop pogledamo z obeh strani in od blizu, vidimo, v kako slabem stanju je. Iz tega lahko ugotovimo, da je glavni razlog propadanja poleg tehnoloških pomanjkljivosti pomanjkanje preventivnih ukrepov.

Ob raziskovanju lesenih poslikanih stropov v veliko primerih že pri površnem ogledu opazimo nestrokovne renovatorske posege. Praviloma so jih obnavljali na samem mestu, če pa je bil strop preveč uničen, so ga skrbniki cerkve odstranili in zamenjali z novim tudi brez soglasja odgovorne službe. Pri obnovi so uničene deske največkrat zamenjali z novimi. V cerkvi sv. Neže v Lopati so uničene kasete nadomestili z novimi, vendar jih niso poslikali. Običajno je sledila rekonstrukcija poslikave, kot na primer pri uničenih delih stropa cerkve sv. Ožbolta v Leskovcu nad Višnjo Goro. V večini primerov taki posegi ne dosegajo kvalitete originala. Franc Kos je v svoji doktorski disertaciji (Kos, 1941) za leskovški strop zapisal: »/.../ deske za prizorom v raju nadomeščene z novimi in poslikane z belimi in rdečimi pasovi z nekimi zmazki. Popolnoma brez vsakega smisla za staro in hoteno posnemanje starih vzorcev grobo in surovo izdelano.« Kot zanimivost naj dodam, da so prve aktivnosti za ponovno restavriranje tega stropa potekale že poleti leta 1990, vendar so domačini demontažo preprečili. Šest let pozneje so dela vseeno stekla.

Velikokrat so ob povečanju cerkve dodali še dve do tri vrste kaset ali kor. Dokaj lepo so to rešili v cerkvi sv. Miklavža na Grebenu v Tuhinjski dolini. Ob povečanju cerkve so dodali štiri kasete po širini, dve po dolžini in tri na dnu kora. Ta strop je bil pripeljan iz samostana v Mekinjah, kjer so podrli samostansko cerkev.

Veliko renovatorske svobode so si privoščili na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Kot je bilo običajno za ta čas, so strop prebarvali v bolj umirjene sive tone. Leta 1928 si je zelo drzen in neustrezen poseg privoščil rezbar France Bečaj na stropu v cerkvi sv. Lenarta v Krvavi Peči. Živopisan oranžno-zelen strop je prebarval v sivo rožnate tone. Po vsej verjetnosti je uničene kasete nad korom odstranil in jih nadomestil z navadnimi deskami. Leta 2004 smo strop demontirali po posredovanju inšpektorata RS za področje kulture, ki je priskrbel tudi finančna sredstva. Šele pri demontaži smo videli, kako potreben je bil poseg, saj je bil eden od stropnikov preginit in so ga na stropni konstrukciji držali le elementi stropa. Zadrževanje v cerkvi je bilo zato nevarno.

Po oceni Franca Kosa je bil tudi strop v cerkvi sv. Rozalije v Krškem leta 1840 »dobro obnovljen« (Kos, 1941). Leta 1994 smo ga demontirali, ker je kazal nevarne znake propadanja. Poslikava se je luščila, zato smo morali barvno plast utrjevati že pred demontažo, ob zaščiti za transport pa smo postopek še enkrat ponovili.

Visoko pod Kureščkom, cerkev sv. Nikolaja, del lesenega poslikanega stropa med konservatorsko-restavratorskimi posegi, detajl reševanja uničenega nosilca (foto: Vito Dolničar, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Visoko pod Kureščkom, cerkev sv. Nikolaja, del lesenega poslikanega stropa med konservatorsko-restavratorskimi posegi, sistem ravnanja ukvirljenih desk (foto: Vito Dolničar, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Visoko pod Kureščkom, cerkev sv. Nikolaja, lesen poslikan strop po konservatorsko-restavratorskem posegu, 2011 (foto: Vito Dolničar, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

V zadnjih letih sta se v naše ateljeje vrnila tudi dva stropa, ki sta po restavriranju zdržala manj kot trideset let. Prvi se je v restavriranje vrnil lesen poslikan strop iz cerkve sv. Miklavža na Kurnu. Strop je bil restavriran pred dobrimi dvajsetimi leti, vendar se je pokazalo, da so bili »posegi kozmetične narave« na sami lokaciji nezadostni. Na stropu so se pokazali znaki propadanja, in ker je obstajala nevarnost, da se bo to stanje

še slabšalo, smo se odločili za temeljitejši konservatorsko-restavratorski poseg. Večina lesa je bila predvsem z zgornje strani tako oslABLJENA, da ni mogla nositi niti lastne teže.

Drugi strop je bil iz cerkve sv. Nikolaja z Visokega pod Kureščkom, ki je bil restavriran v naših ateljejih že leta 1982. Zanimiv je bil inovativen pristop pri ponovni montaži, saj so restavratorji na panelno ploščo skupaj prilepili po tri posamezne poslikane stropne deske, ki so jih pritrdili na stropnike. Deske so prilepili z dvokomponentnim (epoksidnim ali poliuretanskim) lepilom. Zaradi slabega vzdrževanja strehe je prihajalo do zamakanja, kar je povzročilo hude poškodbe in del stropa je pričel odpadati. Odločili smo se za demontažo in konservatorsko-restavratorski poseg na celotnem stropu. Odstranili smo tudi panelne plošče, ki so se izkazale kot slaba rešitev, saj so pričele razpadati.

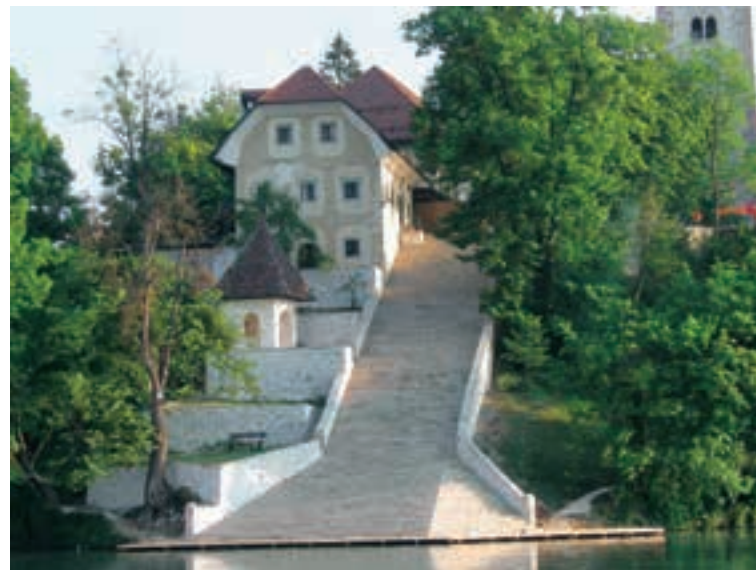
V zadnjih petintridesetih letih imamo v naši ustanovi ustaljen postopek, da predmet obravnavamo z vseh plati. Tako kot vidna poslikava je pomemben tudi les kot nosilec poslikave. Zato je nujno treba izvesti demontažo celotnega stropa in lesene dele najprej sterilizirati, da odstranimo škodljivo delovanje lesnih insektov. To naredimo z nestrupenim zaplinjevanjem po postopku ANOXI. Obvezen je tudi preventivni insekticidno-fungicidni premaz. Oslabljeni leseni nosilec poslikave je treba primerno utrditi, ker poslikava potrebuje dobro podlago. To naredimo z raztopinami umetnih smol. Zaradi trohnobe uničene dele stropa nadomestimo z vstavljanjem kosov novega lesa, manjše poškodbe pa zapolnimo s kitom. Utrjeni leseni nosilec poslikave pri najbolj uničenih deskah stanjšamo s hrbtne strani do polovice ali več ter ga nadomestimo z zdravimi deskami, tako da dobimo debelino originalne deske. Postopek po načinu dela spominja na podlepljanje slik na platno.

Zgodovina našega delovanja je polna takih in drugačnih poskusov, kako bi probleme reševali bolje, hitreje in ceneje. Velikokrat se čudimo predhodnikom in sami sebi, kakšne postopke smo nekoč uporabljali. Dejstvo je, da pri konservatorsko-restavratorskih posegih vedno uporabljamo metodologijo, za katero smo prepričani, da bo predmete naše dediščine ohranila za dolgo.

KAMNITI SPOMENIKI

NINA ŽBONA, JOŽE DREŠAR

Načela konservatorsko-restavratorske stroke in zakonodaja, tudi na področju ohranjanja in restavriranja kamnitih spomenikov, so se na slovenskih tleh pod vplivom habsburške monarhije izoblikovali že v 19. stoletju. Vendar iz pregleda literature s konca 19. in začetka 20. stoletja najdemo le malo člankov, poročil ali drugega gradiva na temo restavriranja kamna. V bolj splošnih arhitekturnih publikacijah, kot je delo Janeza Flisa iz leta 1885, zanimivo najdemo navodila, kako naj ohranjamo prvotne kamnite arhitekturne člene, od splošnih načel do konkretnih primerov. Ravno tako iz cerkvenih krogov je tudi izčrpen članek o varstvu spomenikov iz leta 1913, namenjen predvsem duhovnikom kot skrbnikom cerkva. V članku avtor obravnava kamen kot sestavni del spomenika ter izpostavi dejavnike, ki vplivajo na propad spomenikov, poda priporočila, kako se pravilno ravna pri obnovi tlaka, portalov, okenskih

Bled, južno stopnišče na blejskem otoku po obnovi, 2004 (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

okvirjev ter oltarjev, govori o neprimernosti uporabe cementa in navaja vrsto praktičnih nasvetov. »Kjer je že tak tlak naj se ne meče iz cerkve. Poškodovan je, plošče so slabe in okrušene, porečete. Ali ne veste, da je mogoče plošče preložiti, zravnati in ogladiti, one pa, ki so čisto za nič, nadomestiti z novimi? Tlak bo potem spet lep in bo trajal najbrže toliko časa, kakor je trajal pred popravilom.« (Dostal, 1913.) »Morda ste že opazili pri starejših cerkvah, na raznih oglih, zlasti gotskih prezbiterijev tenko začrtane kvadre in sledove krepkih barv, rdeče, sive. To vam kaže, da so bili ogli nekdanje krepko barvani, da se poveča vtis tektonike /.../ Vse to more služiti kot vzorec za primerno barvanje cerkva.« (Dostal, 1913.) Iz sto let starega članka lahko razberemo, da se sama načela ohranjanja in restavriranja kamnite dediščine ne razlikujejo od današnjih, zanimivo je tudi dejstvo, da avtor v članku svetuje duhovnikom tudi o tem, kako spomenike približati ljudem in vzbuditi zanimanje zanje, saj se zaveda, kako je to pomembno za ohranjanje spomenikov.

Načela ohranjanja in restavriranja kamnitih spomenikov se od samih začetkov do današnjih dni niso veliko spremenila, spremenilo se je predvsem njihovo uresničevanje v praksi. Kljub teoretični zasnovi pa članki, kot je V obrambo Rimskega zidu na Mirju v Ljubljani iz leta 1928, in številne kasnejše objave kažejo, da se v praksi še ni razvil pravi odnos do vrednotenja in ohranjanja kamnite dediščine.

Vse do druge polovice 20. stoletja v Sloveniji nismo imeli strokovnega kadra, ki bi se ukvarjal izključno z ohranjanjem kamnitih spomenikov. Čeprav smo imeli že najsodobnejšo zakonodajo, ki je skrbela za ohranjanje kulturne dediščine, in odlično teoretično podlago, so restavratorske posege na kamnu izvajali predvsem kiparji, kamnoseki in obrtniki, ki pa žal niso imeli dovolj znanja s področja ohranjanja dediščine. Pomanjkanje usposobljenega kadra na tem področju in posledic tega pomanjkanja pri ohranjanju spomenikov se je zavedala tudi konservatorska stroka v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Franjo Baš je v kratkem pregledu spomeniškega varstva v Sloveniji leta 1951 ugotavljal: »Pomanjkanje stro-

kovnjakov ni dovoljevalo, da bi se posvetila ista pozornost kakor freskam, ki so po delih Franceta Stelèta od spomenikov najbolj vključene v našo kulturno miselnost, tudi kiparskim spomenikom.« (Baš, 1951.) »Varstvo spomenikov je tako tudi odraz stanja naše restavratorske znanosti in tehnike, ki je v slikarstvu sodobna, ki pa je v drugih spomeniškovarstvenih panogah šele po osvoboditvi dobila možnosti za prave smotrne prijeme.« (Baš, 1951.)

Tudi Marjan Zadnikar je v poročilu o obnovi polhograjskega vodnjaka zapisal: »Čeprav vse delo na vodnjaku zaradi pomanjkanja strokovnjakov ni bilo najbolj solidno izvršeno, je spomeniku zagotovljen nadaljnji obstoj.« (Zadnikar, 1953.) Istega leta je v poročilu o obnovi Robbovega vodnjaka in semeniškega portala Nace Šumi kritično zapisal: »Obnova in zaščita teh dveh baročnih spomenikov je bila zgolj tehnično vprašanje, a zaradi dejstva, da pri nas nimamo nikake tradicije obnavljanja in zaščite kamnitih skulptur, vendarle dovolj težavna.« (Šumi, 1953.) Iz kratkih poročil o restavratorskih posegih lahko razberemo, da so delo na arhitekturnih elementih kamnitih spomenikov, ki še zdaleč niso imeli takega pomena kot slike in freske, prevzemale kamnoseške delavnice, ki so uporabljale neustrezne in agresivne tehnike. Prvi konservatorji na Slovenskem so bili priča naglemu propadanju kamnitih spomenikov. Nepopravljiva škoda na spomenikih je nastajala predvsem kot posledica pomanjkanja strokovnjakov na tem področju, agresivnih čiščenj, neustreznih zamenjav originalnih delov spomenika in nepravilne uporabe novodobnih utrjevalcev. Seveda ne gre zanemariti dejstvo, da gre za obdobje obeh vojn in čas po njih, ki ni bil naklonjen ohranjanju spomenikom. Hkrati so se na kamnitih spomenikih začele kazati prve posledice vedno bolj naraščajočega onesnaženja, ki so v letih do danes vplivale na usodo številnih spomenikov, hranjenih na odprtem. Številni originalni spomeniki so bili tako v kratkem obdobju do danes zamenjani s kopijami. Pri tem je pomembno omeniti, da je kopija nadomestila poškodovani original, ta pa je pogosto končal v prezaloženih depojih ali je celo za vedno izginil. Pogosto se je kopistika uporabljala z vidika estetskih potreb na kamnitih skulpturah, pri tem pa ohranjanje originalov ni bilo tako pomembno. Danes kopistika služi predvsem reševanju originalov.

Sam razvoj tehnik in metod pri restavriranju kamnite dediščine se lepo kaže v pregledu konservatorsko-restavratorskih posegov na izjemnem spomeniku slovenske kamnite dediščine, Robbovem vodnjaku v Ljubljani. Na tem spomeniku so po obstoječi dokumentaciji prve večje posege opravili že v začetku tridesetih let prejšnjega stoletja. Na strokovnem posvetu je bilo takrat sprejeto, da se tri skulpture previdno očistijo, da se čaša vodnjaka obrusi, da se poškodbe nadomestijo s kamnitimi vložki ter da se krogla na vrhu vodnjaka pozlati. Poleg del, predvidenih na posvetu, je kamnoseško podjetje Toman leta 1931 izvedlo še čiščenje celotne površine kamnitih elementov vodnjaka, rekonstruiralo manjkajočo vazo na voluti in prst na roki ene od skulptur ter namestilo ob potresu premaknjen element na obelisku vodnjaka. Podobno kot leta 1931 so se tudi leta 1952 na vodnjaku izvedli posegi, ki so za spomenik pomenili bolj estetsko korist kot kaj drugega. Je pa pomembno omeniti, da so pri omenjenih posegih prvič razmišljali o utrjevanju kamna, kar se je tedaj tudi izvedlo. Tudi pri tem poseganju so del površine kamnitih elementov obrusili.

Približno dvajset let kasneje je stroka pričela razmišljati o kopiranju

Ljubljana, Robbov vodnjak, izdelava mavčnih odlitkov treh skulptur Robbovega vodnjaka v ateljejih Republiškega zavoda za spomeniško varstvo, 1974 (foto: arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

Ljubljana, Robbov vodnjak, osnovne preiskave pred pričetkom konservatorsko-restavratorskih posegov na kamnitih skulpturah, 2007 (foto: Jože Drešar, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

vodnjaka in prezentaciji originala v nadzorovanih klimatskih pogojih. Če so bili do tedaj na vodnjaku posegi izvedeni predvsem po principu »lepotnih popravkov«, pa je stroka v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja razmišljala o vrstah poškodb ter vzrokih njihovega nastanka oziroma o vzrokih intenzivnega propadanja spomenika in hkrati o tem, kako ta proces ustaviti. Zamisel o izdelavi kopije je bila v začetku omejena zgolj na tri skulpture, kasneje pa je bilo odločeno, da se vodnjak v celoti prestavi v zaprt prostor. Izdelava kopije vodnjaka se je zavlekla vse do leta 2000. Med tem časom se je na originalu posegalo minimalno, razen leta 1983, ko so vse tri skulpture očistili in jih utrdili s silikonskim utrjevalcem. Dejansko je šlo v tem času za nujen ukrep, saj se je na skulpturah pojavljalo zrnato razpadanje, ki je vodilo k večji izgubi materiala. Leta 2000 je bila predvidena selitev vodnjaka v vezni trakt Narodne galerije. Selitev

Tri-razsežnostni zajem podatkov antičnega spomenika iz Pokrajinskega muzeja Ptuj Ormož iz arheološke zbirke dominikanskega samostana na Ptuj, 2012 (foto: Nina Žbona, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

je bila močno podrejena gradnji veznega trakta, saj naj bi se izvedla pred postavitvijo jeklene konstrukcije trakta. Širša strokovna in laična javnost je projekt selitve vodnjaka s peticijo ustavila in ga posledično ločila od gradnje veznega trakta Narodne galerije. Od takrat pa do končne postavitve vodnjaka v Narodno galerijo je preteklo osem let. V tem času so se na vodnjaku izvedle vse nedestruktivne preiskave za diagnosticiranje konstrukcije spomenika in mirno pripravo na njegovo selitev, ki je zajemala razstavljanje oziroma demontažo, vse konservatorsko-restavratorske posege ter postavitve in končno prezentacijo na novi lokaciji. Z obsežnimi preiskavami, ki so bile izvedene v začetku leta 2002, se je potrdilo, da vodnjaku na prvotni lokaciji ni mogoče zagotoviti pogojev za ohranitev. V sodelovanju s strokovnjaki z različnih področij je bila leta 2004 sprejeta odločitev, da se na vodnjaku izvede interventni poseg, ki bo zajemal demontažo vseh ogroženih elementov. Leto kasneje je bil interventni poseg tudi izveden. Demontirali so se vsi elementi, razen čaše in stopnic, ki so bile demontirane leta 2006 v sklopu priprav na postavitve kopije vodnjaka. Do poletja 2008 so se na vseh elementih vodnjaka izvajali konservatorsko-restavratorski posegi po načelu minimalnega poseganja. Z uporabo sodobne tehnologije so bile s površine vseh elementov odstranjene sekundarne obloge. Z ultrazvočnimi kladivci so se odstranjevale močno vezane obloge, z laserjem črne obloge in s suhim ledom nevezane obloge. V relativno kratkem času, od leta 2000 pa do leta 2006, ko je bil sprejet osnovni koncept muzejske prezentacije vodnjaka in je bila na Mestnem trgu postavljena kopija, lahko opazimo velike razlike v razmišljanju. Leta 2000 je bilo predvideno, da se temelj vodnjaka, kljub dobro ohranjenemu originalu, izdela v armiranem betonu. Šest let kasneje je stroki uspelo ohraniti prvotni temelj iz kamnitih surovcev, kot ga je zasnoval Robba, in nanj postaviti kopijo vodnjaka. Od zamisli, da se ob selitvi nekateri elementi, kot je denimo voluta, zaradi visoke stopnje poškodovanosti nadomestijo z novimi, je stroki dejansko uspelo ohraniti in prezentirati vse ohranjene originalne elemente, ne glede na njihovo poškodovanost. Ta primer nazorno kaže, kako se je obseg konservatorsko-restavratorskega posega močno povečal, vendar predvsem v smislu raziskav pred samim

poseganjem na spomenik. Vsekakor lahko trdimo, da so načela interdisciplinarnosti in minimalnega poseganja na originalnih delih spomenika močno uveljavljena. Iz tega kratkega zgodovinskega pregleda je jasno razvidno, kako se je spremenilo samo vrednotenje kamnitega spomenika kot celote. V preteklosti so za odstranjevanje najrazličnejših oblog uporabljali agresivnejše metode, nemalokrat so se kamnite površine preprosto ponovno kamnoseško obdelale, pri čemer je vedno prišlo do izgube originala oziroma prvotne obdelave. Zaradi ohranjanja prvotnih površin se na tem področju tehnologija neprestano izboljšuje. Pri tem stroka uporablja tudi novosti, ki se razvijajo na drugih področjih znanosti (na primer ultrazvočna kladivca, laser itd.).

Tako kot pri tehnologiji konservatorsko-restavratorskih posegov se tudi pri dokumentiranju opazi velik napredek. Na začetku 20. stoletja je dokumentacija temeljila v glavnem na opisu stanja spomenika in na fotografijah, kar se danes kaže kot zelo pomemben del gradiva za pripravo na izvajanje konservatorsko-restavratorskih posegov. Kasneje se je s prepoznavanjem poškodb na spomenikih pojavila grafična dokumentacija. Z naraščanjem najrazličnejših preiskav se je dokumentacija močno bogatila, vendar pa se je pri plastiki zaradi tridimenzionalnosti vedno pojavljala problem korektnega dokumentiranja. To je pripeljalo do uporabe trirazsežnostnega zajema podatkov v obliki digitalnega zapisa celotne površine predmeta. Dokumentacija se ne glede na razvoj izvaja na dveh ravneh, in sicer kot dokumentiranje dejanskega stanja spomenika ter kot dokumentiranje poseganja na spomeniku.

NARAVOSLOVNE PREISKAVE

KATJA KAVKLER

Podatek o prvem poskusu uvedbe naravoslovnega laboratorija zasledimo v poročilu Rudolfa Berceta (Berce, 1951–1952). Laboratorij je bil osnovan jeseni leta 1950 skupaj z delavnico za restavriranje likovnih umetnin v okviru restavratorsko-preparatorskega oddelka na Zavodu za spomeniško varstvo. Prvotni namen laboratorija je bil priprava potrošnega materiala za preparatorske delavnice posameznih muzejev, preiskava materialov predmetov v delu in preučevanje sodobnih delovnih postopkov. Prav tako naj bi laboratorij skrbel za izobraževanje. Sprva je deloval na področju konserviranja kovin, na katerem je bil že od vsega začetka na razpolago strokovni sodelavec. Možnosti za zaposlitev analitskega kemika ni bilo. Oprema v laboratoriju je bila deloma last Zavoda za spomeniško varstvo, deloma Narodnega muzeja in deloma zasebna last. V obdobju od poletja 1951 do jeseni 1952 laboratorij zaradi prostorske stiske ni deloval. Kasneje se je preselil v stavbo Narodnega muzeja, kjer se je spremenil v delavnico za konserviranje kovinskih predmetov.

Ponoven razvoj naravoslovnega oddelka Restavratorskega centra ZVKDS se je začel v poznih sedemdesetih letih 20. stoletja, ko so konservatorji-restavratorji, zaposleni v centru, začutili potrebo po podrobnejšem poznavanju spomenikov kulturne dediščine, ki so jih konservirali in restavrirali. Septembra 1979 so v centru zaposlili kemika Iva Nemca. Ta je ob prihodu našel že pripravljen laboratorij, a brez opreme, ter precej literature na temo analiz predmetov kulturne dediščine, ki so jo konser-

Dolgoletni vodja Naravoslovnega oddelka Ivo Nemeč v laboratoriju v prostorih pod Uršulinskim samostanom, 1990 (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS, Restavratorski center)

vatorji-restavratorji pridobili predvsem na različnih kongresih. Literatura mu je služila za prvo seznanitev s postopki in možnostmi analize predmetov kulturne dediščine. Na začetku so bila pričakovanja visoka in nerealna za slabo opremljenost laboratorija, vendar je bilo z razvojem laboratorija mogoče pridobiti vedno več informacij o tehnologiji izdelave predmetov kulturne dediščine in vzrokih poškodb.

Od začetka delovanja oddelka je bil poudarek na optičnih preiskavah in t. i. spot testih.¹⁷ Prva laboratorijska oprema, ki jo je Ivo Nemeč kupil, je bil stereomikroskop firme Technival, ki po več kot 30 letih uporabe še vedno deluje. Omogoča do 40-kratne povečave (4-kratno na objektivu, 10-kratno na okularju). Sprva mikroskop ni imel kamere, zato je bilo treba preseke vzorcev prikazovati ročno, z barvnimi svinčniki. Šele nekoliko kasneje je bila dokupljena kamera, ki je omogočila fotografiranje presekov slikovnih plasti. Prvo poročilo s priloženimi mikrografijami je poročilo iz šempetrške nekropole o analizi kamnin in vzrokov poškodb (P 23) iz leta 1983.

Pomemben nakup je bila igla za vzorčenje, ki je omogočala serijsko pripravo vzorcev. Vendar pa so bili vzorci pogosto zdrobljeni in pomanjkljivi, poleg tega so tako odvzeti vzorci zelo majhni, kar otežuje kvalitetno analizo in onemogoča analizo surovcev, zato je bila ta metoda sčasoma opuščena. Še danes vzorce večinoma odvezemamo s skalpeli.

Ves čas obstoja laboratorija in naravoslovnega oddelka se zbirajo vzorci za materialno dokumentacijo. Začetek sega že pred prihod Iva Nemca na oddelk, vendar je bila dokumentacija iz tega obdobja pomanjkljiva, vzorci niso bili označeni, pogosto ni bil znan niti objekt, s katerega so bili odvzeti. Kasneje se je dokumentacija začela voditi bolj sistematično. Vsak odvzet vzorec je bil oštevilčen, zapisan je bil objekt, s katerega je bil odvzet, in opisana je bila natančna (mikro)lokacija, navedena pa sta bila tudi datum odvzema in oseba, ki je vzorec odvzela. Prvi vpisani vzorec je

¹⁷ Gre za analize prisotnosti posameznih elementov; identificiramo jih s kapljico reagenta, ki ga kapnemo na izbrano plast ali zrno v prečnem preseku vzorca.

Vzorec	Mikroskopska slika	Prisotni elementi, spojine
1 a		Fe, Pb
1 b		Fe, Pb, sulfid, proteini
2 a		Fe, Pb, sulfid, proteini
2 b		Fe, Pb, proteini
2 c		Fe, Pb, proteini
3 a		Fe, Pb, sulfid, proteini
3 b		Fe, Pb, sulfid, proteini
4 a		Fe, Pb
4 b		Fe, Pb, proteini
4 c		Fe, Pb
8		Fe, Pb, proteini
11		Fe, Pb
12		Fe, Pb, proteini
13	-	Ca, Ni, karbonat

Schematski prikaz razporeditev barvnih slojev ali pigmentov v slojih iz začetnih let delovanja laboratorija, ko mikroskopi še niso bili opremljeni s fotoaparati (vir: arhiv Naravoslovnega oddelka, Restavratorski center ZVKDS).

bil odvzet s polihromiranega lesenega stropa brestaniškega gradu (1. nadstropje, Z stena, SZ kot) 21. septembra 1979, odvzel ga je Ivo Nemeč. Sprva se je dokumentacija vodila ročno, v zvezku, vzorci pa so se hranili v plastičnih škatlah na policah, razvrščeni po zaporednih številkah. Kasneje je bil v operacijskem sistemu MS-DOS izdelan program MaDok, ki ga uporabljamo še danes. Ob selitvi v nove prostore na Poljansko cesto 40 so bile kupljene kovinske omare za načrte, v katerih se je do konca leta 2012 nabralo že več kot 21.500 vzorcev različnih predmetov kulturne dediščine.

Leta 1995 je bil kupljen mikroskop firme Olympus, ki omogoča do 500-kratno povečavo (50-kratno na objektivu in 10-kratno na okularju). Z njim je bilo mogoče veliko natančneje določiti število in barvo slojev slikovnih plasti. Imel je tudi ultravijolično luč, ki je omogočila opazovanje premazov in lakov. Vse to je omogočilo natančnejšo in zanesljivejšo analizo vzorcev barvnih plasti in premazov. Šele s pridobitvijo novega mikroskopa je bilo mogoče opazovati tudi preseke slik na platnu. Do takrat so bile analize omejene na predmete z debelejšimi barvnimi sloji in večjimi delci. Nov preboj pa je bil nakup kamere JVC leto dni kasneje, ki je omogočila fotografiranje mikropresekov v digitalni tehnologiji.

Nekoliko pred nakupom mikroskopa, leta 1993, je laboratorij pridobil še eno pomembno napravo – medicinski mobilni rentgen. V uporabi ga je imel skoraj 20 let, čeprav so ga na Travmatološki kliniki UKC Ljubljana, od koder ga je laboratorij pridobil, odpisali zaradi starosti. Pred pridobitvijo rentgenskega aparata so restavratorji slike nosili na rentgenske analize v porodnišnico ali na Onkološki inštitut UKC Ljubljana. Po pridobitvi rentgenskega aparata so v gradbenih barakah na Potočnikovi ulici v Ljubljani postavili svinčeno steno, ki je preprečevala sevanje za predmetom, in temnico za razvijanje filmov z velikimi kadmami. Od začetka, ko je razvijanje filmov potekalo še ročno, so bili uporabljeni filmi večjih formatov (tudi do 1 x 2 m), da je bilo mogoče predmete posneti

v enem posnetku. Kasneje so pridobili napravo za razvijanje filmov, pri kateri je bila širina filmov omejena na 30 cm, in začeli kupovati filme velikosti 30 x 40 cm, ki so bili posamezno zaviti v posebnih ovojih. Za fotografiranje večjih predmetov je bilo treba zložiti več filmov in jih delno prekriti med seboj, da se niso izgubili podatki, razvijanje pa je potekalo le v velikih serijah, saj je bilo treba iz naprave za razvijanje vsakič znova izliti kemikalije in napravo dobro očistiti. Leta 2007 smo začeli izvajati rentgensko radiografijo z digitalnimi filmi, kar je močno olajšalo delo in pospešilo pridobivanje rezultatov.

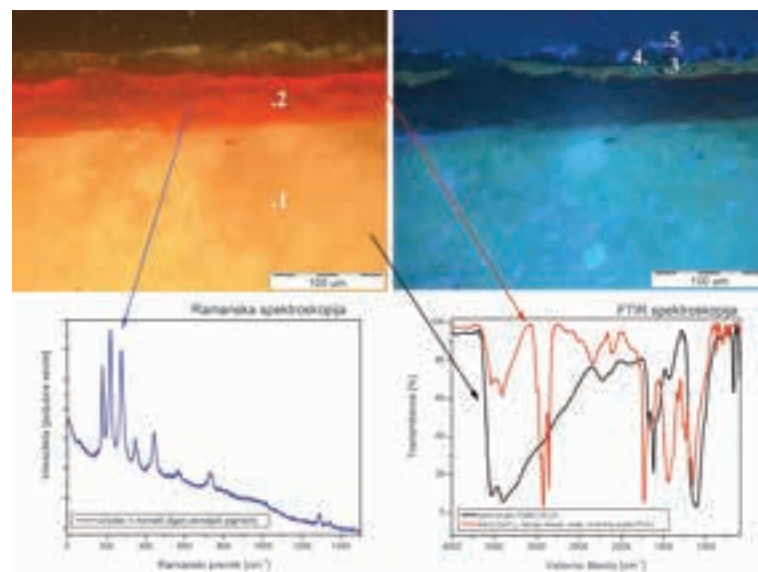
Zunanji dejavniki, še posebej relativna vlaga in temperatura ozračja ter temperatura kondenzacije, pomembno vplivajo na spremembe materialov. V ta namen so v laboratoriju že od začetka devetdesetih let 20. stoletja v uporabi podatkovni hranilniki (dataloggerji), ki jih namestimo na različna mesta v prostoru in beležijo zgoraj naštetih parametre; te kasneje lahko prikažemo na grafih. Na ta način spremljamo dejavnike okolja in njihovo spreminjanje, na podlagi česar lahko določimo vzroke poškodb. Prvi podatkovni hranilniki so bili poceni in majhni (velikosti lončka za filme), kasneje pa je oddelek pridobil večje in zmogljivejše.

V korak z drugimi sorodnimi institucijami je naravoslovni oddelek stopil z nakupom infrardečega in ramanskega spektrometra leta 2008, s katerima se lahko določi sestava materialov z identifikacijo vibracij vezi v molekulah. Ob koncu leta 2012 pa je bil kupljen tudi prenosni rentgenski aparat, tako da pri snemanju ne bomo več omejeni le na laboratorij.

Za izvedbo analiz je oddelek sodeloval s številnimi zunanjimi institucijami (Nemec, 1989). Občasne analize so izvajali z Institutom Jožef Stefan, kjer so bile izvedene analize z rentgensko fluorescenčno spektroskopijo s popolnim odbojem (total reflection XRF) in vrstično elektronsko mikroskopijo (SEM EDS), kasneje pa tudi PIXE (proton induced X-ray emission), na Zavodu za gradbeništvo uporabljamo elektronski mikroskop, na Naravoslovnotehniški fakulteti pripravijo vzorce za optično mikroskopijo in izvajajo analize XRF (rentgenska fluorescenčna spektroskopija) ter XRD (rentgenska praškovna difrakcija), na Biotehniški fakulteti pa analizirajo okužbe z glivami. Pri posameznih manjših projektih smo sodelovali tudi s številnimi drugimi institucijami.

Najstarejše ohranjeno poročilo (z oznako P 1) je bilo dokončano 15. julija 1980. Gre za poročilo o stavbi na Titovem trgu 70 v Kopru. Analiziranih je bilo šest vzorcev vezivne malte in en vzorec ometa ter izdelana primerjava sestave vseh sedmih vzorcev. V istem poročilu sta bila analizirana tudi dva vzorca malte iz notranjosti stolpa hrastoveljske cerkve. Poročila so bila že od začetka izdelana v več kopijah, po eno kopijo vsakega poročila (od začetka pogosto brez vključenih shem in fotografij) hranimo tudi na oddelku.

Prvo poročilo, ki je vključevalo analizo barvnih plasti, je bilo zaključeno 5. oktobra 1980. Gre za drugo ohranjeno poročilo po vrsti (P 2). V njem je bilo analiziranih šest vzorcev barvnih plasti iz podružnične cerkve sv. Lenarta iz Krtine pri Moravčah. To je tudi prvo poročilo, v katerem je bil poiskan vzrok za spremembo uporabljenega pigmenta. Na podlagi prisotnosti svinca in žvepla v vzorcu št. 1 je Ivo Nemec sklepal, da je rdeči svinčev pigment, minij, prešel v sulfidno obliko in se obarval v črno. V prvih letih je bilo dokončanih manj poročil – eno do dve na leto, šele od leta 1983 se je njihovo število povečalo. Do konca leta 2012 se je nabralo že približno 1050 poročil, približno dvakrat več pa je bilo predmetov, na

Del krilne omare s kipom sv. Janeza Krstnika iz Narodne galerije v Ljubljani. Prikaz rezultatov sodobnih analiz. Na sliki je prikazana mikrofotografija prečnega preseka vzorca v vidni svetlobi (levo zgoraj) in v ultravijolični svetlobi (desno zgoraj). V spodnji vrsti so rezultati spektroskopskih analiz v izbranih točkah. Levo je ramanski spekter rdečega sloja, ki prikazuje mešanico cinobra in hematita (žganega zemeljskega pigmenta), desno sta infrardeči (FTIR) spekter podloge (prikazuje mešanico kalcijevega karbonata, kalcijevega oksalata, voska in sintetične smole, verjetno PVAc) ter barvnih slojev (prikazuje sadro oz. gips) (vir: arhiv Naravoslonnega oddelka, Restavratorski center ZVKDS).

katerih so bile izvedene različne analize ali odvzeti vzorci za arhiv. Sprva so bile analize predvsem namenske in so služile konservatorjem-restavratorjem pri ugotavljanju tehnologije izdelave in še pogosteje pri ugotavljanju vzrokov poškodb. Šele kasneje so se začele izvajati analize z namenom dokumentiranja tehnologije izdelave posameznih del ali različnih opusov (Anton Cebej 1988–1989, Valentin Metzinger, 2000, Mojster HGG 2004, Almanach in slikarstvo druge polovice 17. stoletja, 2005).

Iz poročil in dnevnikov del iz prvih let obstoja laboratorija je razvidno, da so bili analizirani predmeti zelo različnega izvora, od stenskih poslikav in fasad do muzejskih predmetov. V laboratoriju se je Ivo Nemec (ki je že po nekaj letih samostojnega dela dobil prvo sodelavko Beto Benko Mächtig) lotil analiz vsega, čemur je bil kos. Analizirali so kemično sestavo ometov, pigmentov ter izločkov in soli, izdelovali so barvne študije fasad. Leta 1985 so analizirali patine na spomeniku Francetu Prešernu na Prešernovem trgu v Ljubljani. Sprva so bile pogostejše kemične analize, šele od leta 1988 so začela prevladovati poročila s stratigrafijami slikovnih slojev. Poleg izvedbe analiz je bila pomembna naloga laboratorija tudi sodelovanje pri izvedbi nekaterih konservatorsko-restavratorskih posegov. Eden takih je bil nanos vodoodbojne impregnacije s silikonskim impregnacijskim sredstvom na fasadi nekdanje Narodne banke (sedanje Banke Slovenije) s Cankarjeve in Titove (današnje Dunajske) ceste leta 1982; za ta poseg imamo ohranjen tudi podroben dnevnik dela. Sledili so konserviranje in restavriranje mozaika grobnice z ljubljanskih Žal z lepljenjem manjkajočih mozaičnih kock ter utrjevanje in zaščita skal na Ljubljanskem gradu leta 1983, utrjevanje in biocidna zaščita lesenih modelov za voščene votive in medenjake leta 1984, istega leta pa tudi

silikonska hidrofobna zaščita betona na Zmajskem mostu v Ljubljani. Tretji sklop nalog, ki jih je izvajal laboratorij, je bilo svetovanje, bodisi lastnikom umetnin, umetnikom ali konservatorjem-restavratorjem. Tako imamo ohranjeno poročilo iz leta 1984 o poskusih odstranitve akrilnega laka, ki je vseboval vosek in koloidno kremenico, z reliefa, poslikanega s polivinil acetatnimi barvami.

Pomemben del časa je zavzemalo tudi konserviranje t. i. mokrega lesa (arheološkega lesa, ki vsebuje močno povečan delež vode) iz različnih virov, kar je bil eden prvih večjih projektov laboratorija. V ta namen so Ivo Nemec (kemik), Peter Mali (konservator-restavrator) in Dare Vuga (arheolog) prejeli štipendijo Raziskovalne skupnosti Slovenije ter v enem mesecu obiskali tri območja, kjer je bilo konserviranje mokrega lesa že močno razvito (severna Nemčija, Danska in Švedska). Prvi poskusi konserviranja mokrega lesa so potekali z različnimi utrjevalnimi sredstvi (Nemec, 1981). Kot najprimernejša metoda se je izkazalo utrjevanje s saharozo, posamezni predmeti pa so bili konservirani tudi s polietilen glikolom (PEG). Ker predmeti niso prihajali redno, je delo z mokrim lesom sčasoma zamrlo.

V času začetkov delovanja laboratorija je bila Slovenija še del skupne jugoslovanske države, zato so slovenski konservatorji-restavratorji izvajali posege tudi zunaj meja današnje Slovenije. Vzorce iz nekaterih delovišč so prinesli tudi v analizo v laboratorij. Ohranjena so poročila iz sredine osemdesetih let 20. stoletja o ugotavljanju vzrokov poškodb ometa iz cerkve sv. Đorđa iz Orahovca (Črna gora) in o analizi štukature (količina in vrsta soli) ter tehnologiji pozlate in uporabljenih pigmentih iz zakladnice dubrovniške katedrale.

V več kot tridesetih letih delovanja naravoslovnega oddelka so se zvrstili številni projekti, nekateri med njimi so pri sodelavcih oddelka in v javnosti pustili velik pečat. Z naravoslovnimi preiskavami so zaposleni v oddelku sodelovali pri nekaj pomembnih retrospektivnih razstavah v Narodni galeriji; to so bile na primer Valentin Metzinger, življenje in delo baročnega slikarja (2000), Almanach in slikarstvo druge polovice 17. stoletja na Kranjskem (2006), Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920 (2008). Pomembno vlogo so imeli člani naravoslovnega oddelka tudi pri obnovi fasad ljubljanskih stavb. Na podlagi rezultatov njihovih analiz so stavbe zasijale v svojem prvotnem sijaju. Prav tako so prispevali pomemben delež pri obnovi notranjosti ljubljanskega Nebotičnika in Urbančeve palače (nekdanji Centromerkur na Prešernovem trgu), kjer so na podlagi analiz vzorcev in sondiranja identificirali prvotni videz prostorov. Raziskovalno delo je pomembno prispevalo tudi k celoviti obnovi stenskih poslikav v različnih posvetnih in sakralnih objektih (grad Brežice, Lutrovska klet sevniškega gradu, ljubljanska stolnica sv. Nikolaja, cerkev Marijinega oznanjenja v Ljubljani). Konservatorji in restavratorji so na podlagi rezultatov analiz lahko določili vzroke in obseg poškodb ter najprimernejše metode konserviranja in restavriranja zgoraj omenjenih del. Prav tako pa rezultati naravoslovnih analiz umetniških, kulturnozgodovinskih in arheoloških predmetov pomembno prispevajo k poznavanju tehnik in tehnologij preteklih obdobj.

Zaposleni v oddelku stremimo predvsem k temu, da bi analize, ki jih opravljamo na predmetih, te čim manj poškodovale ali spremenile, zato poskušamo čim več uporabljati mikroporušne (mikrodestruktivne) in neporušne (nedestruktivne) analizne metode. V laboratoriju je sodoben

prenosni rentgenski aparat, kar omogoča radiografijo predmetov, ki jih ni moč prenesti v laboratorij (na primer oltarje v cerkvah, zelo občutljive predmete, ki bi jim prevoz škodoval, ipd.). Namesto klasičnih filmov so v uporabi digitalni na osnovi fosforja, ki se razvijajo v posebej prirejeni kapsuli, priklopljeni na računalnik, in so uporabni več stokrat. Optični mikroskop je še vedno osnovno orodje pri analizi večine predmetov kulturne dediščine. Že nekaj let pomembno vlogo pri analizi materialov in njihovih sprememb igrata spektrometra – infrardeči spektrometer s Fourièrovo transformacijo (FTIR) in ramanski spektrometer. Spektrometra se uporabljata komplementarno, infrardeči predvsem za analizo organskih materialov, ramanski pa pretežno za analizo anorganskih materialov. Uporabljamo ju lahko na mikroskopsko majhnih vzorcih, ramanska spektroskopija je lahko povsem neporušna, medtem ko za neporušnost FTIR-spektroskopije potrebujemo tanke in nelomljive predmete (papir, tekstil, jagode nakita ipd.).

Širi pa se tudi znanje zaposlenih na oddelku. Iz prvotne ekipe izključno kemikov je nastala ekipa, ki poleg kemikov združuje še restavratorje, geologe in tekstilce. Na ta način pokrivamo znanje o širokem razponu materialov, od organskih do anorganskih.

Umetnostna zgodovina in konservatorstvo

ROBERT PESKAR

V kontekstu nacionalnega prebujanja v različnih evropskih deželah se je že v 18. stoletju začelo oblikovati sodobno pojmovanje spomenika in njegovih vrednot. K novemu pojmovanju sta z uvedbo umetnostne in estetske dimenzije ter čustvenega doživljanja spomenikov odločilno prispevala zlasti Jochann Joachim Winckelmann (umrl 1768), ki velja za očeta umetnostne zgodovine, in Jochann Wolfgang Goethe (umrl 1832), ki je z opredelitvijo spomenikov kot last in skrb celotnega omikanega človeštva nakazal enega glavnih motivov spomeniškega varstva (Winckelmann, 2003: 123–155; Jokilehto, 1999: 59–65; Hubel, 2006: 20–26). Vendar so šele z znanstvenimi in filozofskimi razlagami bistva spomenikov ob koncu 19. stoletja spomeniki postali glavni nosilci univerzalnih vrednot in vrednosti. Vrednostni sistem spomenikov, ki ga je oblikoval Alois Riegl (Riegl, 1903), ter druga teoretična besedila pionirjev konservatorstva v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju so omogočili, da je umetnostnozgodovinska znanost postala vodilna na področju spomeniškega varstva oziroma konservatorstva zlasti v srednjeevropskih oziroma nemških deželah, se pravi tudi v deželah nekdanje avstrijske monarhije.

Namen predstavitve umetnostne zgodovine v povezavi s konservatorstvom pa ni pregled odnosov v širšem evropskem prostoru, temveč kratek oris vloge umetnostne zgodovine oziroma umetnostnih zgodovinarjev v razvoju konservatorske dejavnosti v Sloveniji ter njune soodvisnosti od njenih začetkov do današnjih dni s poudarkom na zadnjem stoletju. Naš oris seveda ni prvi te vrste, saj je na to temo opozoril že Nace Šumi (Šumi, 1997: 25–31), poleg tega pa se z enako tematiko soočajo tudi drugod (Białostocki, 1986: 161–168). Glede na namen te publikacije pa se ne bomo mogli izogniti vsaj bežnemu vpogledu v razmere v drugi polovici 19. stoletja z ustanovitvijo dunajske centralne komisije, ko so se začeli izvajati prve umetnostnozgodovinske opredelitve posameznih spomenikov, njihovo dokumentiranje in njihove bolj ali manj strokovno vodene obnove. Leta 1853 se je centralna komisija razdelila na muzeološke in konservatorske dejavnosti oziroma v sekciji za varstvo premičnih in nepremičnih spomenikov, leta 1873 pa je z reorganizacijo ustanovila tri sekcije: arheološko, umetnostnozgodovinsko in arhivsko, s čimer se je tudi v slovenskih deželah začela profesionalizacija centralne komisije oziroma konservatorske dejavnosti (Baš, 1955: 13–37).

Prepoznavanje in vrednotenje spomenikov je bila ena prvih nalog, ki jo lahko tesno povežemo z umetnostnozgodovinskim in konservatorskim delom še pred nastopom Franceta Stelèta (Höfler, 1994). Seveda so na začetku razvoja umetnostnozgodovinske znanosti sodelovali različni akterji, od posameznikov do društev, ki so z vidika različnih družboslovnih ved preko številnih glasil vplivali na uveljavitev ohranjanja spomenikov. Poleg publikacije dunajske kraljevo-cesarjeve centralne komisije za ohranjanje spomenikov, ki je izhajala od leta 1856 do leta 1918,¹ moramo omeniti graški *Kirchenschmuck*, ki je kot glasilo društva Kunstverein der Diözese Seckau izhajal od leta 1870 do leta 1905 (Urek, 1972), *Izvestja Društva za*

¹ Publikacija je izhajala pod naslovom *Mittheilungen der Kaiser. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, Dunaj, zadnjih šestnajst let pa kot *Mitteilungen der K. K. Central-Commission für Denkmalpflege*.

krščansko umetnost v Ljubljani, ki so izšla v petih zvezkih za leta od 1895 do 1912, in seveda poročila o spomeniškovarstvenih akcijah v *Zborniku za umetnostno zgodovino* od leta 1921 do leta 1943 (Dostal, 1913; Höfler, 2007). Med konservatorji centralne komisije, ki so imeli umetnostnozgodovinsko izobrazbo, je pravzaprav najbolj izstopal v Rimu šolan Avguštin Stegenšek (1875–1920), ki ga je leta 1908 centralna komisija na Dunaju imenovala za častnega konservatorja za posamezna območja na Štajerskem. Poleg številnih zapisov je bil Stegenšek zaslužen tudi za prvi umetnostni topografiji na naših tleh (Klemenčič, 2007). Že leta 1905 je namreč izšla topografija gornjegrajske dekanije, se pravi dve leti pred prvo sodobno avstrijsko topografijo. Z nastopom na Dunaju šolanega Franceta Stelèta in njegovo ustanovitvijo Spomeniškega urada za Kranjsko leta 1913, ki ga je kasneje nasledil republiški Zavod za varstvo spomenikov, se je vloga umetnostne zgodovine tudi v konservatorski dejavnosti v Sloveniji manifestirala kot temeljna znanstvena disciplina. Kot je razvidno iz doslej povedanega, tu ne gre za slučaj, saj je bilo to le odsev razmer v avstrijskih deželah oziroma dunajske umetnostnozgodovinske šole na čelu z Aloisom Rieglom in Maxom Dvořakom, ki sta bila poleg Georga Dehia, sicer šolanega in delujočega v Nemčiji, obenem tudi glavna utemeljitelja sodobne konservatorske doktrine v nemško govorečih deželah in nekdanjih deželah avstrijske monarhije. Zato tudi ni slučaj, da sta bila vrednotenje kulturnih spomenikov in konservatorska teorija dolgo časa v tesni soodvisnosti z umetnostnozgodovinsko metodologijo. Umetnostna zgodovina kot znanstvena disciplina nudi bogat nabor metod, s pomočjo katerih je mogoče spomenike prepoznati, analizirati in ovrednotiti. Celovito razumevanje spomenikov je mogoče doseči z analizo stavbnih konstrukcij, uporabljenih materialov in njihovih formalnih oblik, se pravi elementov, s katerimi je bil uresničen arhitekturni program posameznih stavb, pri čemer sta pomembna tudi splošen zgodovinski kontekst nastanka stavbe in relevantna umetniška kvaliteta (Binding, 1993: 5–11). Vendar je tovrstna metodologija učinkovita predvsem za starejše arhitekturne spomenike, kajti že pri vrednotenju novoveške arhitekture moramo upoštevati vsaj še različne arhitekturne teorije, funkcijo ... Zato je moderno konservatorstvo razvilo svojo metodologijo, merila in kriterije, saj z njimi poskuša ovrednotiti spomenike vseh vrst skupaj z njihovo širšo družbeno, ekonomsko, prostorsko in didaktično vlogo. Tako splošno spomeniškovarstveno vrednotenje večinoma temelji na analizi spomenikov z vidika avtorskega in razvojnega merila, tipološkega in zgodovinsko pričevalnega smisla ter kulturno-civilizacijskega in prostorskega merila (Pirkovič, 1993: 117–125), kajti pojavnost spomenika v prostoru in njegov odnos do okolice sta pomembni sestavini njegove izraznosti. Čeprav je umetnostna zgodovina veda, ki preučuje spomenik in njegova sporočila, konservatorstvo pa dejavnost, s katero konservator poskuša ustvariti pogoje fizične ohranitve spomenika, navadno pa tudi izboljšati njegovo stanje in družbeni pomen, pa se je velikokrat izkazalo, da brez upoštevanja spoznanj matičnih disciplin zgolj spomeniškovarstvena merila oziroma prisotnost zgolj konservatorja ali restavratorja še ne zagotavlja ustrezne spomeniške prezentacije in pojavnosti po prenovi.

Slovenska umetnostna zgodovina je s Francetom Stelètom in kasneje z ustanovitvijo umetnostnozgodovinske stolice na novi ljubljanski univerzi leta 1919 pod vodstvom Izidorja Cankarja dobila ustrezno teoretično in metodološko osnovo. France Stelè je bil vse do odhoda na univerzo leta 1938 (pa tudi potem) glavni oblikovalec spomeniškovarstvene teorije in

Stična, cistercijanski samostan, dvoriščna fasada po obnovi (foto: Marko Pršina, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

prakse, z njegovimi nasledniki pa je še nekaj desetletij umetnostna zgodovina ostala primarna znanstvena disciplina znotraj konservatorske dejavnosti. Zasluge za to imata ustanovitev Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih in prirodnih znamenitosti Ljudske republike Slovenije 27. avgusta 1945 in prvi slovenski *Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti* v Ljudski republiki Sloveniji iz leta 1948. Slednji je poleg skrbi za spomenike omogočal tudi znanstvenoraziskovalno delo. Organizacijsko je bil zavod takrat razdeljen na upravni del, konservatorski oddelek in restavratorski oddelek, strokovno pomoč pa so zagotavljali tudi zunanji sodelavci (Komelj, Fatur, 1976). Med prve konservatorje umetnostne zgodovinarje, ki so v letih po vojni najbolj zaznamovali spomeniškovarstveno službo in matično stroko, štejemo Marijana Zadnikarja in Cirila Velepča (1947–1953), nato pa še Ivana Komelja, Ivana Sedeja in Milana Železnika. S postopnim razvojem samostojnih regionalnih zavodov, s katerimi se je začel proces decentralizacije spomeniškovarstvene službe pri nas, moramo med tiste, ki so najbolj zaznamovali spomeniškovarstveno službo in matično stroko, uvrstiti še Sergeja Vrišerja v Mariboru, Jožeta Curka v Celju, Naceta Šumija v Ljubljani, Ceneta Avgušтина v Kranju in Emila Smoleta v Kopru in kasneje v Novi Gorici. Med naštetimi so vsi, zlasti pa Zadnikar in Komelj, združevali aktivno konservatorsko službo in znanstvene raziskave znotraj matične umetnostnozgodovinske discipline. Prav aktivno delo s spomeniki in njihovimi obnovami je konservatorjem omogočalo številna nova spoznanja in odkritja (Zadnikar, 1963), ki so se zrcalila v prvovrstnih monografskih obravnavah. Med temi gotovo izstopajo študije Marijana Zadnikarja o samostanu Stična in romanski arhitekturi, Ivana Komelja o gotski arhitekturi, Naceta Šumija o secesijski in baročni arhitekturi, Ivana Stoparja o grajski arhitekturi, Sonje Ane Hoyer o piranski hiši Tartini in še bi lahko naštevali. Te razprave še danes veljajo za temeljna dela, ki še niso bila presežena, čeprav z razvojem stroke in vedenja beležimo vrsto korektur.

Vzporedno z umetnostnozgodovinskimi razpravami so se konservatorji umetnostni zgodovinarji lotevali tudi študij, ki jih moramo uvrstiti med temeljna teoretična izhodišča v slovenskem konservatorstvu. V prvi

Kostanjevica, cistercijanski samostan, pogled iz jugovzhodne smeri (foto: Marko Pršina, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

fazi razvoja konservatorske dejavnosti v Sloveniji so to nedvomno dela Franceta Stelèta (Stelè, 1966). Stelè je, opirajoč se na dognanja pionirjev te dejavnosti Aloisa Riegla, Maxa Dvořaka in drugih (Riegl, 1903; Dvořak, 1916), zaznamoval tudi sodobno konservatorsko prakso v Sloveniji. Rieglovim izhodiščem sledi že njegova razprava *Varstvo spomenikov* iz leta 1914 (Stelè, 1914), v kateri je Rieglove starinske vrednote uporabil le pri razvalinah, ki naj bi jih navadno prepustili zobu časa. Določil pa je tri vrednote, zgodovinske, spominske in razpoloženske. Podobno je nadaljeval tudi v nekaterih kasnejših delih, zlasti v razpravi *Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov* (Stelè, 1955), kjer je poudaril nekatere konflikte med dokumentarno, estetsko in uporabno vrednostjo spomenikov. V bistvu je zreduciral Rieglov vrednostni sistem na najbolj osnovno, pri čemer je poudaril, da je treba v resničnem življenju določiti razumno mejo oziroma kompromis med vsemi tremi naštetimi vrednostmi. Dokumentarno vrednost je označil kot individualno lastnost spomenika, ki se nanaša na njegovo zgodovinsko pričevalnost (stil, forma, tehnika), in tudi kot poseben estetski potencial, ki pa tvori glavno estetske vrednosti spomenika; sem sodi tudi patina in ne samo optično dosegljiva površina objekta. Restavratorski in konservatorski posegi naj ne bi služili zgolj povečevanju obeh vrednosti, dokumentarni in estetski, ampak je treba upoštevati tudi uporabno vrednost, saj so spomeniki vendarle v rabi. Spomeniki namreč služijo življenju, ki od spomeniškega varstva pričakuje kompromis med uporabnostjo, dokumentarnostjo in estetiko (Stelè, 1955: 8). Pomembno je, da Stelè hkrati ugotavlja, da se te tri vrednosti med seboj ne izključujejo. Zato ni presenetljivo, da je kljub načelu konservirati in ne restavrirati pogosto priporočal restavratorske posege v smislu dopolnjevanja uničenega dela, vendar v mejah, ki ne načenjajo dokumentarne vrednosti spomenika. Predvsem pa ne smejo zmotiti estetike oziroma harmoničnosti celotne zunanje podobe, kar v bistvu pomeni določeno umetniško ustvarjanje. Dopolnjevanje je torej mogoče, še posebej, če je staro uničeno ali manjvredno in če ga dopolni umetniško boljša kreacija. Stelè je menil, da poseg tenkočutnega arhitekta lahko poveča estetski potencial spomenika, s čimer je v bistvu upravičeval in utemeljeval nekatere posege v pomembnejše spomenike, ki jih je izvedel Jože Plečnik (Bogojina, ljubljanske Križanke).

V letih po drugi svetovni vojni se je torej uveljavilo načelo povezovanja raziskovanja spomenikov z njihovim ohranjanjem, kar je umetnostni zgodovini tudi zaradi sposobnosti kritične distance do spomenikov, izrazite humanistične širine in filozofskega utemeljevanja omogočilo primaren položaj v procesu spomeniškega varstva. Stanje se v Sloveniji ni bistveno spremenilo niti s sprejetjem novega zakona leta 1961 o varstvu kulturnih spomenikov v tedanji Ljudski Republiki Sloveniji, s katerim se je začela izrazita decentralizacija, ki se je odrazila z ustanavljanjem samostojnih regionalnih zavodov: leta 1959 v Mariboru, leta 1961 v Novi Gorici, leta 1962 v Ljubljani in Kranju, leta 1963 v Celju in leta 1964 v Piranu. Potreba po sodelovanju drugih matičnih znanstvenih disciplin pri varovanju kulturnih spomenikov se je v slovenski konservatorski dejavnosti pojavila že z ustanovitvijo republiškega zavoda leta 1945, a se je, razen pri restavratorjih, uveljavljala zelo počasi. Zavod je že od začetka organiziral oddelke (referate) za arheologijo, spomenike NOB, umetnostne spomenike, etnografske spomenike, varstvo prirode in referat o slavni Slovincih (Šijanec, 1948). Zato je presenetljivo, da so se s temi področji, razen z umetnostnimi spomeniki, več kot desetletje ukvarjali le zunanji sodelavci zavoda. Šele leta 1959 je bil npr. med zaposlene konservatorje uvrščen arheolog Peter Petru, leta 1961 pa etnolog Jernej Šušteršič (Komelj, Fatur, 1976: 149–150).

Bistveno spremembo v organizaciji in pristojnosti tedanjega zavoda je najprej prineslo sprejetje samostojnega *Zakona o varstvu narave* leta 1970 in še posebej novega *Zakona o naravni in kulturni dediščini* leta 1981,² ki je uveljavil novi kategoriji, naravno in kulturno dediščino, povzeto iz UNESCOVE konvencije o varstvu kulturne in naravne dediščine iz leta 1972. Pomembno je, da je 16. člen zakona iz leta 1981 kulturno dediščino razvrstil po zvrsteh, in sicer na arheološko, zgodovinsko, umetnostno, arhitekturno, urbanistično, etnološko in tehnično. Z novimi kategorijami se je v konservatorski dejavnosti pričela uveljavljati prepotrebna interdisciplinarnost, ki je bila do tedaj izražena večinoma le na relaciji med umetnostnim zgodovinarjem konservatorjem in restavratorjem, medtem ko je do zgledega sodelovanja prihajalo le pri posameznih nalogah ali primerih. V tem smislu vsekakor izstopa obnova nekdanjega cistercijanskega samostana v Kostanjevici na Krki, kjer sta bila strokovna nosilca konservatorskih posegov Ivan Komelj in arhitektka Milka Čanak iz Beograda. Vendar pa za določeno pešanje vloge umetnostne zgodovine kot matične discipline s svojo metodologijo ni bila kriva toliko interdisciplinarnost, čeprav so tudi v svetovnem merilu pobudo za razvoj konservatorske doktrine ter nastanek različnih listin in konvencij vse bolj prevzemali arhitekti in naravoslovne znanosti. Razloge je prej treba iskati v družbenopolitičnih spremembah, drobljenju pristojnosti ter v zakonski uveljavitvi različnih upravno-administrativnih nalog, zlasti v delu regionalnih zavodov, ki so prejkone izrivale raziskovalne in analitične. Takšen trend v prid upravnega dela se je nadaljeval tudi z zakonom iz let 1999 in 2008, s katerim je vloga konservatorjev vseh humanističnih strok, ne zgolj umetnostne zgodovine, pri raziskavah in preiskavah objektov kulturne dediščine zajeta predvsem v okviru upravnih postopkov. Postopno manjšanje vloge matičnih humanističnih strok je ne nazadnje razvidno tudi iz nove razvrstitve kulturne dediščine po zvrsteh, ki ga prinaša *Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah* (Uradni list Republike

² Na podlagi tega zakona je bil leta 1982 ustanovljen samostojni Restavratorski center, ki je prej deloval v okviru republiškega zavoda, leta 1983 pa še Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto.

Slovenije, št. 102/10), ki razen arheološke dediščine poskuša dediščino razvrstiti po tipoloških lastnostih (stavbe, stavbe s parki ali vrtovi, drugi objekti in naprave ...). Zaradi naštetega v zadnjih desetih ali petnajstih letih redkeje beležimo temeljitejša študije oziroma kvalitetne znanstvene prispevke, ki bi bili rezultat konservatorjevega dela in (so)uporabe umetnostnozgodovinske metodologije, čeprav je bilo priložnosti spričo številnih konservatorsko-restavratorskih posegov vendarle veliko. Med vzornejše predstavitev s publikacijo sodi obnova krstilnice v Kopru (Kovač, 2006) in nazadnje restavratorski posegi v ljubljanski stolnici. Znotraj takšnih in sorodnih projektov se je še do nedavna vloga umetnostnih zgodovinarjev konservatorjev zrcalila predvsem skozi prizmo funkcije in nalog odgovornih konservatorjev pri spomeniških prezentacijah, seveda tam, kjer sta gradbena zakonodaja in njena logika na operativni ravni to omogočali.

Več možnosti za znanstvenoraziskovalno delo tako s področja umetnostne zgodovine kot tudi konservatorstva ponujajo naloge v okviru vrednotenja kulturne dediščine in predvsem njenega dokumentiranja, saj vsak korak pri dokumentiranju (od opisa, risbe, načrtov do fotografije ...) navadno pomeni tudi določeno interpretacijo, ki je seveda odvisna od konservatorja in njegovih sposobnosti. Prav tako do številnih novih najdb, ki lahko bistveno spremenijo ali dopolnijo dosedanje vedenje o spomenikih, po pravilu prihaja v okviru konservatorskega nadzora med deli in znotraj predhodnih raziskav spomenikov za potrebe celovitejših obnov. Predhodne raziskave sicer izvajajo restavratorji, ki pa seveda niso usposobljeni za interpretacijo rezultatov raziskav, zato je sodelovanje ustrezno usposobljenega konservatorja ali skupine konservatorjev različnih strok nujno. Čim bolj popolno poznavanje posameznega spomenika je namreč edini pravi temelj, na katerem je mogoče graditi izhodišča za njegovo spomeniškovarstveno obravnavo. Seveda je treba pri tem upoštevati sodobno konservatorsko teorijo in doktrino. Ta spoznanja in potrebe je spomeniškovarstvena stroka poudarila že pred desetletji in pri tem poudarila, da znanstvenoraziskovalno delo v spomeniški službi daje konservatorstvu potrebne teoretične osnove in izhodišča, saj jih lahko konservatorstvo v praksi s pridom uporablja v okviru svoje specifične metodologije kot kompleksne interdisciplinarne dejavnosti (Sedej, Zadnikar, 1977: 38). Vendar razvoj konservatorske teorije in doktrine ni pogojen z umetnostnozgodovinsko stroko, le zaradi že omenjenih razlogov je teoretične osnove izoblikovala pred drugimi. Žal se razvojna pot slovenskega konservatorstva v zadnjih dveh ali treh desetletjih ni nadaljevala v dobro začrtani smeri. Mlajše generacije slovenskih konservatorjev umetnostnih zgodovinarjev so se raziskovanja teoretične plati konservatorstva sicer še vedno lotevale, a so se večinoma posvečale strukturam in oblikam spomeniške službe in njenim nalogam zlasti z vidika zgodovinskega razvoja konservatorstva in njegove metodologije dela, ne pa toliko teoretičnim podlagam za sodobno konservatorsko dejavnost in spomeniško prezentacijo. Omeniti moramo nekaj poskusov orisov konservatorske dejavnosti, npr. Jelke Pirkovič in Sonje Ane Hoyer (Pirkovič, 1993; Hoyer, 1997; Hoyer, 1998). Med temeljne izzive še vedno sodijo nekatere teme, kot je npr. sistematični pregled konservatorske dejavnosti po drugi svetovni vojni, vrsta analiz kompleksnih obnovitvenih del in rezultatov predhodnih raziskav posameznih spomenikov, ki bi nedvomno nadgradile dosedanjo doktrinarno in teoretično plat konservatorstva v Sloveniji, obenem pa tudi ključno obogatile njihovo poznavanje in vedenje z umetnostnozgodovinskega vidika.

Celje: celjski grad

IVAN STOPAR

Stari grad nad Celjem je ne le ena najprepoznavnejših, ampak tudi najznamenitejših grajskih razvalin na Slovenskem. Je tudi največja med njimi, saj njena površina meri kar okoli sedem tisoč kvadratnih metrov, obenem pa je tesno povezana s celjskimi grofi, rodovino, ki je zapustila v naši zgodovini globoko sled. V prvotni obliki so grad sredi 12. stoletja pozidali grofje Vovbrški s Koroškega, od leta 1333 pa vse do izumrtja rodovine leta 1456 so ga imeli v lasti Celjski, tem je sledilo še nekaj lastnikov. Sredi 18. stoletja je bil grad opuščen. Počasi se je pričel spreminjati v razvalino, ki je kmalu postala priročen kamnolom. Da bi razvalino rešili pred popolnim uničenjem, so jo leta 1846 odkupili Štajerski deželni stanovi, odtlej pa se vse do danes vrstijo prizadevanja, da bi jo, sanirano in urejeno, ohranili zanamcem.

Grad je v dolgih stoletjih svojega obstoja doživel številne dozidave in prezidave. Šele ko je kot razvalina že zdavnaj izgubil malone vse kamnoseško obdelane arhitekturne člene, je med letoma 1909 in 1913 sledil prvi poskus, da bi ga vsaj takšnega zavarovali pred dokončnim propadom. Sanacijskih del se je lotilo celjsko Muzejsko društvo, v obdobju med obema velikima vojnama in v prvi desetletjih po drugi svetovni vojni pa je njegova prizadevanja nadaljevalo celjsko Turistično društvo, vse dokler ni pobude za strokovno pretehtano sanacijo tega spomenika leta 1963 prevzel na novo ustanovljeni Zavod za spomeniško varstvo Celje.

Ko se je zavod pripravljala na spoprijem z novim izzivom, se je brž pokazalo, da o razvaljenem gradu pravzaprav kaj malo vemo. Literatura je bolj ali manj ubrano navajala, da gre za enovito arhitekturo iz 14. stoletja, ki so jo v času renesanse le dodatno utrdili, to pa je bilo poleg znanih zgodovinskih podatkov malone vse, kar smo o njej vedeli. Tako se je že pred pričetkom obnovitvenih posegov pokazalo, da je treba razvalino najprej temeljito preučiti, nato pa ob upoštevanju novih ugotovitev izdelati ustrezen sanacijsko-prezentacijski program. Pri tem delu, ki ga je spremljalo nekaj najnujnejših sond, se je kmalu pokazalo, da grad še daleč ni bil iz enega liva, saj je bilo že takoj na začetku mogoče utemeljeno razločiti več kot deset natanko opredeljivih faz stavbnega razvoja. A to še ni bilo vse. Pokazalo se je tudi, da je zlasti najstarejši del gradu, torej prvotno grajsko jedro tik nad previsno skalno steno, v dobršni meri zasut in da bo zato vsak resen sanacijski poseg mogoč šele potem, ko bodo nasutja odstranjena in si bo mogoče ustvariti pravo sliko ne le o prvotnih nivojih, ampak tudi o ostankih morebitnih starejših gradenj, ki bi jih ob konservatorskih posegih kazalo upoštevati in prezentirati. Tako se je brž pokazala potreba po sistematičnih, takrat v okviru starejših grajskih stavb še dokaj neobičajnih arheoloških raziskavah, ki naj bi dopolnile našo vednost o tem spomeniku in tako nadgradile rezultate dotedanjih kaste-loloških študij.

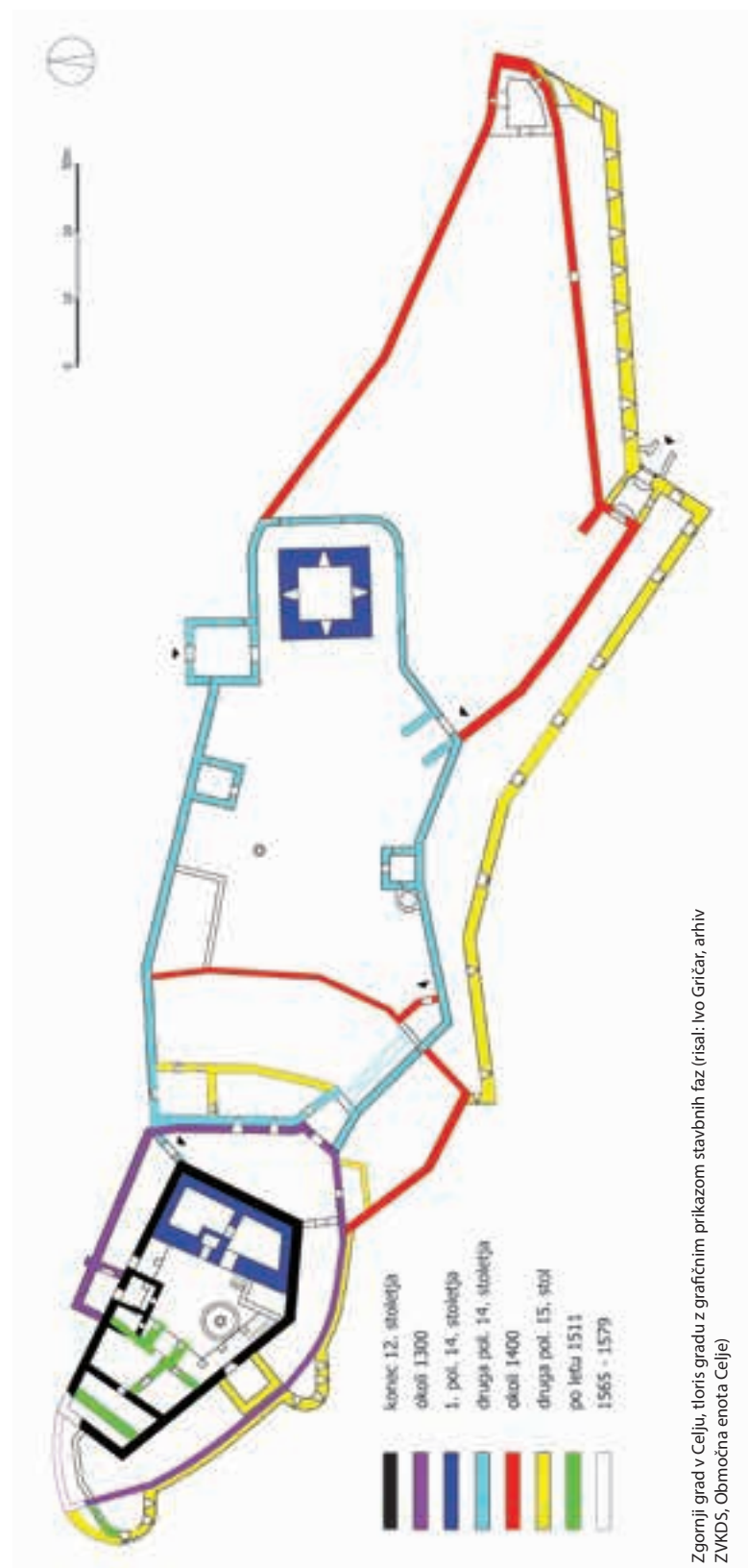
Arheološke raziskave na celjskem gradu so pod vodstvom dr. Tatjane Bregant potekale vse od leta 1971 do leta 1991, torej malone dvajset let. Opravljene raziskave so poleg številnih drobnih najdb omogočile poglobljen vpogled v grajsko preteklost, v vsej ostrini pa so zlasti opozorile na nepričakovano hudo statično ogroženost dobršnega dela zidovja, ki prej ni bila tako očitna. Prva konservatorska dela na celjskem gradu so

bila zato namenjena prav statični sanaciji ogroženih zidov, torej najzah-
tevnjšim, čeprav pozneje na zunaj komaj zaznavnim posegom. Tako je
bilo najprej iz dveh delov sestavljeno južno obzidje ob grajskem jedru
nekaj metrov pod obstoječo pohodno površino z jeklenim vrvmi pripeto
na skalno podlago v grajskem jedru, pozneje je bilo na ustrezen način
statično sanirano tudi drugo ogroženo zidovje. Šele po teh posegih je bila
mogoča korektna prezentacija obzidja z delno rekonstrukcijo prej malone
uničene renesančne krone z nadzidki.

O opravljenih raziskavah in obnovitvenih posegih na starem celj-
skem gradu obstaja obsežna strokovna dokumentacija in literatura. Iz
nje je razvidno, da je spomeniška služba pri svojem delu izhajala zlasti
iz naslednjih načel: zagotoviti je treba statično trdnost obnovljenega zi-
dovja; vzpostavijo se na novo ugotovljeni avtentični historični pohodni
nivoji; v največji možni meri se ohrani in ustrezno poudari pričevalnost
historičnih arhitekturnih prvin; odstranijo se moteči ostanki strokovno
spornih posegov v preteklih desetletjih; kjer je le mogoče, se uničene ali
odstranjene arhitekturne prvine, npr. vogelni kamni, deli okenskih okvir-
jev ipd., nadomestijo z rekonstruiranimi; vsi neogibni novi arhitekturni
členi, okvirji novih vrat na prvotnih mestih ostanejo stilizirani, slogovno
neopredeljeni, prepoznavno novi; lesene prvine, ki jih je čas uničil, pripo-
morejo pa k večji pričevalnosti nekdanje podobe gradu in hkrati ustrezajo
današnjim potrebam, je mogoče rekonstruirati; novi funkcionalni posegi
znotraj grajskega obzidja so mogoči, če ne okrnijo prepoznavne historične
podobe grajske arhitekture; vsi še predvideni posegi morajo biti uglašeni s
spomeniškoarhitekturno službo in njenimi strokovnimi izhodišči.

V skladu z naštetimi načeli so bila na gradu doslej opravljena številna
dela. Sanirano je bilo zidovje, urejena je bila razgledna ploščad; na graj-
skem dvorišču so bile tlakovane pohodne površine, obnovljena je bila
srednjeveška grajska cisterna, nakazan je bil njen nekdanji zunanji obod;
ob grajskem jedru je bilo urejeno južno medzidje z obema polkrožnima
obrambnima stolpoma. K južnemu obodnemu zidu grajskega jedra je
bilo prislonjeno novo kamnito, vendar le začasno stopnišče. To bo pred-
vidoma odstranjeno, ko bo urejen prvotni dostop v grajsko jedro skozi
vhodni stolp, ki je v spodnjem delu še ohranjen in je prislonjen k sever-
nemu delu notranjega obodnega obzidja. Obnovljeno je bilo srednjeveško
notranje obzidje v jugozahodnem delu grajskega kompleksa, sledila mu
je obnova celotnega zunanjega, renesančnega obzidnega oboda v jugoza-
hodnem in južnem predgradju; obnovljena sta bila t. i. Pelikanov stolp in
Friderikov stolp; na vzhodnem pobočju vzpetine s Friderikovim stolpom
so bile nameščene kamnitne klopi za občinstvo, ki spremlja gledališke
predstave in drugo dogajanje v vzhodnem delu predgradja ob notranjem
grajskem jarku. Ob prenovljenem vhodu v grajski kompleks je bila v
zahodnem delu južnega medzidja urejena restavracija.

V tem kratkem sestavku seveda ni bilo mogoče navajati vseh zaželenih
nadrabnosti o več desetletij trajajočih prizadevanjih spomeniške službe
za sanacijo obravnavane grajske razvaline, vsaj v tej skopi obliki pa naj
to poročilo vendar pokaže, da je tudi vrhunske spomenike ob hkratnem
upoštevanju temeljnih spomeniškoarhitekturnih normativov ter nadrob-
nem študiju stavbne zgodovine in pomena spomenika mogoče ustrezno pril-
agoditi današnjim željam in potrebam ter jim tako zagotoviti preživetje.

Zgornji grad v Celju, tloris gradu z grafičnim prikazom stavbnih faz (risal: Ivo Gričar, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Celje: cerkev sv. Danijela

IVAN STOPAR

Na območju, kjer deluje območna enota v Celju, je v drugi polovici 20. stoletja potekala vrsta pomembnih spomeniškovarstvenih akcij, med katerimi po zahtevnosti pristopa izstopa prenova današnje stolne cerkve sv. Danijela v Celju. V tem primeru je šlo za iskanje pravega odgovora na zahtevne strokovne dileme, saj sanacijsko prezentacijska dela še zdaleč niso potekala zgolj po že utečenih tirih, ampak so terjala tudi izvirno obravnavo, prilagojeno značilnostim spomenika. Temeljna poročila o dosedanjih posegih na spomeniku so bila javnosti doslej že naddrobneje predstavljena, zato naj prispevek opozori predvsem na posebne izzive, ki jih je spomenik postavil pred stroko, obenem pa naj strnjeno povzame, kako se je stroka nanje odzvala.

Obnova cerkve sv. Danijela v Celju je bila ena prvih strokovnih nalog, s katerimi se je moral leta 1963 formirati zavod spoprijeti. Stavba, ki je bila sicer že dolgo potrebna temeljite obnove, je dodatno škodo utrpela ob medvojnem zavezniškem bombardiranju mesta, ko so postala vidna tudi znamenja njene velike statične ogroženosti. Tako ni naključje, da so bili prvi posegi spomeniške službe namenjeni statični sanaciji njenega najbolj ogroženega severnega dela. Opravljeni so bili s takrat še relativno novo metodo, z injiciranjem. Takoj nato je prišla na vrsto prenova spomeniško najdragocenejšega dela cerkve, Marijine kapele. Ta že nekaj desetletij ni več služila svojemu prvotnemu namenu, že prve raziskave pa so pokazale, da so različni posegi v preteklosti prekrili mnoge prvine in jih skrili za novejšo preobleko. Tako smo že kmalu odkrili in odprli zazidane niše v severni in južni steni, dve oltarni in dve molilni, ter skušali v polnih ohranjene kamnoseško obdelane fragmente njihovih nekdanjih obrob, delce akantovja in fial, znova vstaviti na njihova nekdanja mesta. Pri tem manjkajočih členov nismo skušali nadomestiti z novimi, na novo izklesanimi, saj bi bil vsak tak poseg preveč tvegan. Tako smo tudi ostanke nekdanjega, na Slovenskem redkega gotskega baldahinskega oltarja, dotlej skritega v južni steni, le izluščili iz zidu in prestavili v ladjo, kjer je prevzel

Detajl kamnoseškega okrasa (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Obok kapele Žalostne Matere božje (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Pogled na zahodno steno kapele Žalostne Matere božje (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

vlogo okvirja za steber z baročno plastiko Marije iz župnijske shrambe. Vrh prizadevanj sta bila odkritje in obnova na oboku kapele prebeljenih fresk iz drugega desetletja 15. stoletja. Restavrator Viktor Povše, ki je freske prenovil, je hkrati prelepi Pieta z začetka 15. stoletja vrnil prvotno barvno podobo.

Če je šlo pri prenovi Marijine kapele le za korektno prezentacijo ohranjenih oz. na novo odkritih arhitekturnih in slikarskih ostalin, pa je prenova gotskega prezbiterja pomenila za spomeniško stroko povsem drugačen izziv. Prvič so ga temeljito prezidali že sredi 18. stoletja, v času baroka. Da bi izravnali njegovo severno steno, so k njej prislonili novo, opečno, in tako zakrili fresko s Pohodom Sv. treh kraljev iz časa okoli leta 1400 in poznogotsko fresko Pisanega mojstra z marijanskimi motivi tik ob njej. Takrat so odstranili tudi služnike ob stenah, okna v sklepnem delu prezbiterja so zazidali, sklep pa preoblikovali v konho, ki jo je s fresko sv. Danijela v levnjaku okrasil mojster Franc Jelovšek. Da bi v spremenjenem okolju freska prišla čim bolj do izraza, so porušili tudi gotski slavolok ob prehodu v ladjo ter tako prezbiterij neposredno povezali z verniki.

Drugo veliko prenovno je cerkev doživela konec 19. stoletja. Takrat so prezbiterij, iz katerega so odstranili konho z Jelovškovo fresko, v celoti neogotsko preoblikovali. Pri tem je zanimivo, da niso skušali obnoviti zazidanih, zdaj znova odkritih originalnih gotskih oken v njegovem sklepu, ampak so tik ob njih izdelali nova, neogotska. Cerkev s prenovljenim prezbiterijem je tako pričakala zadnjo obnovo. Pri tem se je pred konservatorje postavila dilema, ali naj prenova ohranja takratno podobo cerkve oz. zlasti njen neogotski prezbiterij ali naj prezbiteriju vrne njegovo začetno, avtentično podobo iz druge polovice 14. stoletja. V dogovoru z župnijskim uradom, ki ga je takrat vodil opat Friderik Kolšek, je prevladalo mnenje, da kaže eliminirati neogotske prvine in rekonstruirati prvotno podobo prezbiterja.

Zastavljena naloga je bila vse prej kot preprosta, saj je bilo treba nekatere stvari domisliti in doreči povsem na novo. Svoje je k temu prispevalo tudi odkritje gotskih fresk, skritih za sekundarno opečno steno na severni strani prezbiterja. Te so bile kajpak odkrite in restavrirane, vzporedno pa je potekala tudi rekonstrukcija služnikov z bazami ob severni in južni steni. Sledila je prenova na novo odkritih, vendar hudo poškodovanih avtentičnih gotskih oken v sklepnem delu prezbiterja, kjer je bilo treba ne le nadomestiti manjkajoče ali hudo poškodovane dele ostenij, ampak hkrati v njih rekonstruirati tudi uničeno krogovičje.

Odrpto je tako ostalo le še vprašanje vnovične postavitve slavoloka, ki naj bi obnovljenemu prezbiteriju ne le vrnil prvotno naravo in ga optično spet ločil od ladje, ampak tudi pomagal znova ustvariti avtentično vzdušje v cerkvi – vse tri ladje prvotne bazilikalne zasnove so namreč vse do danes ohranile svojo gotsko podobo. A se je zastavljena naloga pokazala za težjo, kot je sprva kazalo. Načrti za rekonstruirani slavolok, ki so jih pripravljali »kvalificirani« strokovnjaki, so se pokazali za neizvedljive, zato se je z nalogo spoprijel kolega iz zavoda Ivo Gričar in jo kljub na videz nepremagljivim tehničnim težavam uspešno pripeljal do konca. Slavolok je dobil končno obliko, ko je restavrator Viktor Povše na osnovi skromnega ohranjenega vzorca rekonstruiral njegovo prvotno obrobno poslikavo. Nadaljnji konservatorski in restavratorski posegi na stavbi in njeni opremi so potekali po že uveljavljenih metodah in vzorcih, odrpto je ostalo le še vprašanje o morebitnem rušenju renesančnih, zaradi poenotenja strehe urejenih nadzidav na severni in južni stranski ladji, ki naj bi cerkveni zunanjsčini vrnilo njeno nekdanjo bazilikalno podobo. Tak poseg v naslednjih letih za zdaj še ni predviden.

Pogled v prezbiterij po rekonstrukciji slavoloka (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Koper: krstilnica sv. Janeza Krstnika

MOJCA MARJANA KOVAČ

Med najstarejše koprške stavbe sodi po zasnovi romanska krstilnica, del stolničnega kompleksa, v katerega sta vključena bazilika in obrambni stolp; ta je bil kasneje spremenjen v cerkveni zvonik. Centralna sakralna stavba, zgrajena za krščevanje, je bila v preteklosti različno imenovana: najprej je bila posvečena sv. Janezu Krstniku, na načrtu mesta iz leta 1619 je označena kot Carmine, v sredini 18. stoletja je imela funkcijo zasebne kapele koprškega škofa Agostina Bruttija kot kapela Karmelske Matere božje, meščani pa so jo poznali tudi kot rotondo. Vsa ta poimenovanja kažejo na različno sakralno namembnost, ki jo je imel objekt.

Cerkveni kompleks je bil zgrajen med 10. in 12. stoletjem po vzoru oglejskega, v obdobju, ko so mestu vladali oglejski patriarhi, ki so si v bližini verjetno postavili tudi palačo. Koprška krstilnica je izjemna zaradi velikosti in tlorisne oblike; gre za arhitekturo z valjastim prostorom, veliko opečno kupolo in stožčasto streho nad njo. Prvotna krstilnica je imela na vzhodni strani polkrožno apsidno. Napis nad vhodom v krstilnico in letnica 1317 sta povezana s predelavo, ko je krstilnica dobila opečno kupolo.¹ Predelava vhodnega portala s konzolno strešico šilastolocene oblike z reliefoma sv. Janeza Krstnika in leva sv. Marka ter napisom med njima je iz omenjenega časa; to potrjuje v teme kupole postavljena freska Kristusa Pantokratorja (Höfler, 2005), ki je bila največje odkritje leta 1997, ko je bila odstranjena baročna slika, ki je prekrivala poslikavo v temenu kupole.

Koprški škof Agostino Brutti je krstilnico tik pred sredino 18. stoletja temeljito predelal v svojo zasebno kapelo; tedaj je bila posvečena Karmelski Materi božji (Kovač, 2005, 108–109).² Škof je dal spremeniti okna; ozke in visoke med lizene postavljene gotske odprtine so zamenjala štiri velika pokončna pravokotna baročna okna in tako je notranjščina dobila povsem novo baročno stensko dekoracijo. V osi vhoda je bil prizidan pravokotni prezbiterij, v katerega se je odpirala nova slavoločna stena. Rezultati raziskav so pokazali, da je bila tedaj spremenjena lesena strešna konstrukcija,³ vendar je bila ohranjena stožčasta oblika strehe (Kovač, 2005: 100–109).

Krstilnica je bila vedno v lasti cerkve, čeprav jo je ta v dvajsetih letih 20. stoletja uporabljala tudi v posvetne namene. Ker je bil spomenik že v zelo slabem stanju in so bila potrebna temeljita obnovitvena dela, se je naloge lotila strokovna državna institucija s konservatorjem Ferdinandom Forlatijem na čelu.

Na krstilnico so bili naslonjeni manjši objekti brez historične vrednosti, ki so spomenik razvrednotili in zakrili, zato jih je arhitekt Forlati že v začetni fazi odstranil, vključno s kasnejšim prezbiterijem. To njegovo dejanje je bilo upravičeno, saj se je tedaj že uveljavil pomen varovanega prostora v okolici spomenika (Giovannoni, 1913: 176). Postavljena načela vrednotenja kulturnega spomenika je na tem primeru Forlati po-

¹ Debelina zidu opečne kupole je 34 cm, zunanji premer kupole pa je 12,90 m.

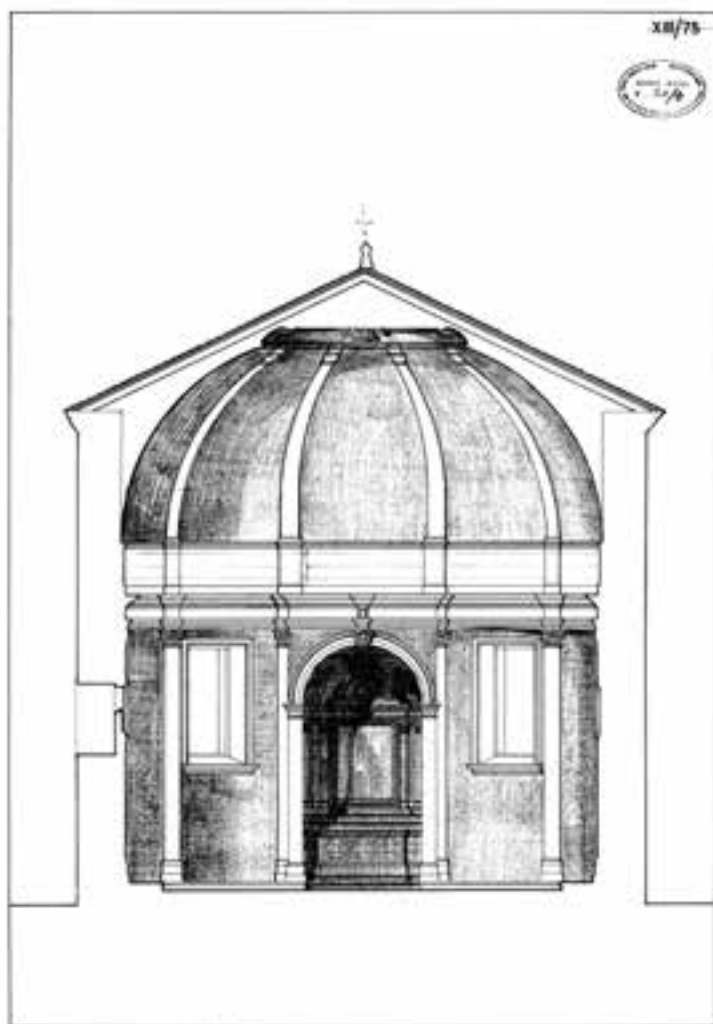
² Koprška družina Brutti je imela tik za stolnico svojo palačo; zgrajena je bila po načrtih beneškega arhitekta Giorgia Massarija, ki je sočasno naredil tudi načrt za predelavo koprške stolnice.

³ Lesena konstrukcija je bila zaradi različnih vzrokov tako deformirana, da je pričela pritiskati na opečno kupolo, to pa je bil tudi pomemben vzrok, da je kupola razpokala.

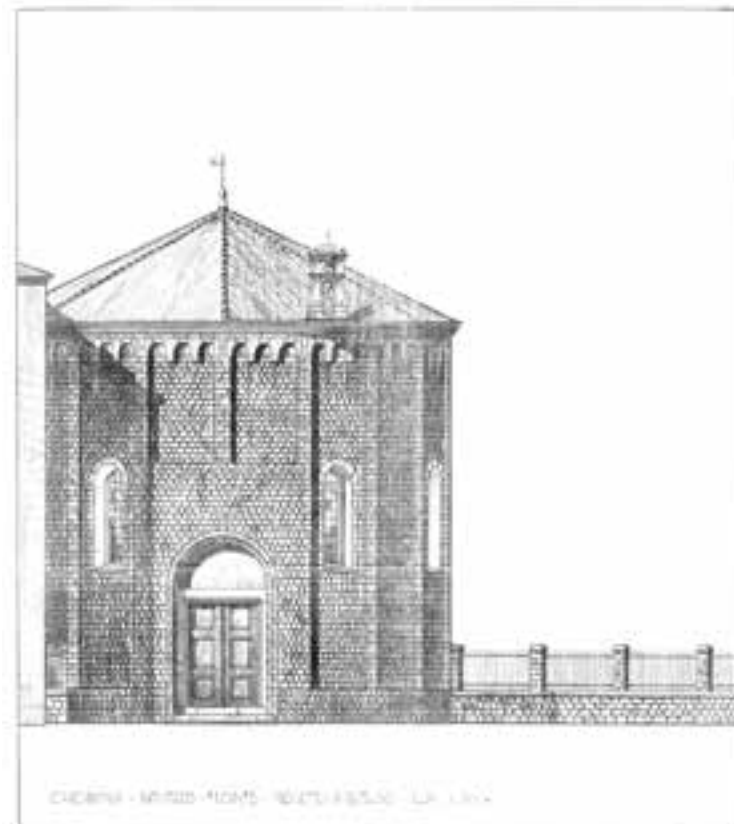
Krstilnica (foto: Mojca MarjAna Kovač, arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

kazal v praksi, pri čemer je izpostavil zgodovinsko in estetsko vrednost spomenika in prostora. Pomembno konservatorsko načelo predstavlja dokumentacija stanja objekta z baročno dekoracijo v notranjščini, kar kažejo trije ohranjeni Forlatijevi načrti: tloris, pogled na južno fasado z vhodom in prerez skozi objekt. Forlati je te načrte izdelal na samem začetku projekta obnove. Baročno predelavo krstilnice je ocenil kot močno poškodovano in za krstilnico neprimerno, saj je pred seboj imel vendarle zunanjo podobo romanske krstilnice. Domnevati je mogoče, da se je znašel pred zahtevno in odgovorno nalogo, ker je končno prezentacijo krstilnice izdelal v dveh variantah. V prvi je temeljiteje »očistil«³ zunanjščino vseh dodatkov, tudi gotskih predelav vhodnega portala, z namenom, da povrne stavbi vse značilnosti romanske arhitekture in njene originalne podobe. Drugo varianto je mogoče interpretirati kot manj temeljito odstranjevanje kasnejših predelav, predvsem tistih iz časa okoli leta 1317, ki

Ferdinand Forlati, prerez notranjščine, pred letom 1935 (original hrani Soprintendenza archeologica e per i beni ambientali, architettonici, artistici e storici del Friuli Venezia Giulia, Trst)

jih je najverjetneje upošteval kot kvalitetne rešitve. Ugotoviti je mogoče, da se za povrnitev prvotne romanske podobe krstilnice ni odločil, saj so gotske predelave ne le kvalitetne, temveč tudi tako obsežne, da bi z njihovo odstranitvijo spomenik izgubil večji del avtentičnosti. Notranjščino krstilnice je Forlati prezentiral kot romanski prostor, predvsem z ometom svetlo oker barve in z rdeče opečnimi linearnimi dekoracijami ob odprtinah. Krstilnici je med drugim povrnil tudi gotske okenske odprtine, s čimer je objekt ponovno dobil primerno osvetlitev (Cherini, 1993). Zanimivo je, da je Forlati iz notranjščine odstranil vso baročno dekoracijo ostenja, razen slike v temenu kupole, pod katero se je ohranila podoba Kristusa Pantokratorja. Notranjščina krstilnice je dobila nov omet, izdelan na sodoben način z dodatkom cementa, vendar je bil barvno usklajen z najdenimi fragmenti linearne dekoracije v rdeče opečnati in črni barvi ter z imitiranjem različnega kamna, kar je posnemalo romanske in gotske vzorce (Kovač, 2005: 73–78).

Ferdinand Forlati, predlog prezentacije zunanjščine, 1935 (original hrani Soprintendenza archeologica e per i beni ambientali, architettonici, artistici e storici del Friuli Venezia Giulia, Trst)

Kljub krajšim prekinitvam je tri desetletja trajajoča obnova krstilnice med letoma 1976 in 2005 objektu povrnila dokumentarno vrednost in tudi prvotno ime: krstilnica sv. Janeza Krstnika. Spomenik je bil tudi statično saniran, česar Forlati v času svojega mandata v Trstu ni načrtoval. Zaradi zaskrbljujočih razpok v opečni kupoli je bila statična sanacija nujna, namen temeljite obnove je bil ohraniti avtentično historično substanco krstilnice in prezentirati vse varovane vrednote. Ker se je od zadnje obnove konservatorska doktrina razvijala in napredovala v sodobno stroko, tehnologija raziskav pa posodabljala, je bilo pred dokončnimi odločitvami o načinih varovanja in prezentacije treba najprej opraviti raziskovalna dela na objektu. S sodobnim pristopom in premišljenimi odločitvami o najprimernejših posegih se je ukvarjala skupina strokovnjakov, ki so poiskali najprimernejše rešitve, med drugimi tudi take, ki jih zahtevajo najsodobnejši konservatorski standardi. Najzahtevnejša je bila statična sanacija kupole in strehe; pri tem sta bili uporabljeni metoda in tehnologija, ki sta v svetu že uveljavljeni, pri nas pa sta bili uporabljene prvič. Pomemben delež pri statični sanaciji kupole je imel gradbeni inženir, ki je sodobno tehnologijo povezal s premišljeno rešitvijo lesene konstrukcije nove strehe nad opečno kupolo in tako uspešno rešil kupolo pred nadaljnjim propadanjem (Kovač, 2005: 87–99). Forlati v načrtu obnove ni predvidel posegov v konstrukcijo krstilnice, izvedel je dela, s kate-

Kristus Pantokrator, leta 1317 ali okoli leta 1320 (foto: Mojca MarjAna Kovač, arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

rimi je krstilnico očistil kasnejših predelav in dodatkov. Žal je bilo stanje v notranjščini krstilnice po zadnji obnovi leta 1935, če izvzamemo že omenjene razpoke kupole, v materialnem pogledu zelo zaskrbljujoče, saj so bili stenski ometi močno poškodovani. Zagotovo je bila med vzroki za poškodbe v ometu odločilna uporaba cementa, saj je bila v času obnove to novost, ki še ni bila dovolj preizkušena. Posledica omenjenega je bila vlaga v zidovih, zato je bila ob zadnji celoviti obnovi sprejeta odločitev, da je za spomenik primerna prezentacija notranjščine, kjer ostenje ne bo ometano in bosta vidna iz sivega lokalnega peščenjaka zgrajen obodni zid in opečna kupola. Taka odločitev je bila sprejeta, čeprav je povsem jasno, da je bila notranjščina krstilnice ometana, še posebej kupola, saj se je v temenu ohranil prizor Kristusa Pantokratorja, ki naj bi ga dopolnjevali vsaj še angeli. Prezentacija neometane notranjščine je odločitev, ki je značilna za način arheološke prezentacije, v katerem so vidni sledovi prezidav in dopolnitev, stavbna zgodovina spomenika pa je tako lažje »berljiva«. Rešitev so številni strokovnjaki podprli kot primerno za koprsko krstilnico. Zaradi čezmerne vlažnosti kamnitega obodnega zidu se bo lahko zid počasi izsuševal, v prihodnosti pa vsekakor obstaja teoretična možnost, da se notranjščina omeče na primeren način.

Notranjščina krstilnice, oltar (foto: Mojca MarjAna Kovač, arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

Koper: loža

MOJCA MARJANA KOVAČ

Koprski spomenik loža (loggia)¹ sodi med najmenitnejše mestne spomenike in je v svojem dolgoletnem obstoju doživel vrsto predelav. Njegov pomen se nedvomno kaže v tem, da so ga kot javni objekt v različnih zgodovinskih obdobjih z bolj ali manj primernimi posegi ohranjali in varovali. Med letoma 1933 in 1935 je prva strokovno vodena obnovitvena dela izvedel beneški inženir, arhitekt in konservator Ferdinando Forlati, ki je tedaj v Trstu načeloval novoustanovljenemu državnemu uradu »Regia soprintendenza alle opere d'antichità e d'arte« (Milotti Bertoni, 2002). Leta 1931 v Italiji sprejeti dokument »Carta del restauro« je bil tedaj vodilo sodobne konservatorske stroke, ki ga je Forlati uveljavil v praksi ter dopolnil s svojimi načeli in metodologijo dela.

V obod koprskega mestnega trga sodijo najpomembnejše arhitekturne stvaritve iz različnih stilnih obdobji od romanike do baroka; gre za petstoletno obdobje in za značilen prostor mesta, ki se je razvijal pod vplivom Beneške republike. Osrednji mestni trg je bil torej namenjen najpomembnejšim javnim zgradbam, ki jih je beneška uprava uporabljala za izvajanje državnih nalog. Od 13. stoletja, ko se je pričelo obdobje beneške nadvlade, sta bili kmalu združeni kapitanova in podestatova palača v novo Pretorsko palačo, nato sta bili sezidani še Foresteria in Armeria, na trg Brolo pa je bil postavljen Fontico. V omenjenem sklopu upravnih stavb beneške oblasti je bila nepogrešljiva še mestna loža. Sledovi stare lože, ki jo je leta 1269 dal sezidati kapitan Marino Morosini v sklopu pritličja svoje palače, so še danes ohranjeni v prostoru ob podhodu, ki se s stebriščem odpira proti Čevljarski ulici. Novo ložo so postavili šele dve stoletji kasneje na nasprotni stranici trga, na mestu, kjer sta pred tem stali dve manjši občinski zgradbi, v katerih naj bi vse do leta 1462 hranili vzorce dolžinskih in prostorninskih mer ter javno tehtnico (Smole, 1958). Temeljni kamen nove lože je 17. oktobra 1462 postavil podestat Lorenzo Onorati, ložo pa sta zgradila stavbenik Nicolò da Pirano in kamnosek Tommaso da Venezia. Stavba je bila v dveh letih dokončana, kar nam sporoča v vogalni pilaster pod grb Navagero vklesana letnica 1464. Podoba tedanje lože je bila drugačna, čeprav nima povsem zanesljivih virov. Zagotovo je bila to pritlična stavba, ki jo je pokrivala lesena streha, proti trgu se je odpirala s petimi šilastimi loki, ki so jih nosili vitki gotski stebri. Del Bello navaja, da se je tedaj loža na strani proti današnji Verdijevi ulici odpirala s štirimi enakimi šilastimi loki, a žal ne navaja vira, ki bi to domnevo potrdil (Del Bello, 1905). Podestat Nicolò Salomon je v času svojega mandata med letoma 1556 in 1557 v nišo jugozahodnega vogala dal postaviti votivni kip Marije z detetom, izdelan iz terakote.² V notranjosti lože je dal postaviti še tri medaljone Justinijana, Justinijana II. in Konstantina ter Kristusovo glavo, prav tako izdelane iz terakote, ki pa so izgubljeni.³

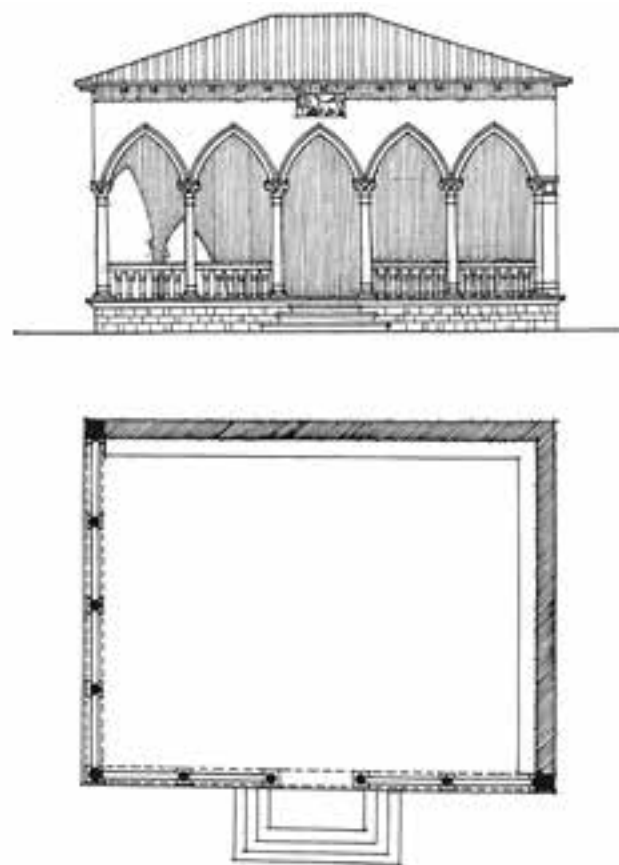
1 Register kulturne dediščine, Koper – Loža Titov trg 1, EŠD 244.

2 V vogalno nišo je bila leta 1997 postavljena kopija, original je hranjen v Pokrajinskem muzeju, saj gre za izjemno redko zastopano terakotno plastiko pri nas. Plastiko je kvalitetno domnevno severnoitalijansko delo, avtor naj bi poznal Donatellovo sedečo Madono na glavnem oltarju bazilike sv. Antona v Padovi, prim. *Dioecesis Justinopolitana. Spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije*, 2000, str. 194.

3 Domnevati je mogoče, da bi lahko medaljoni iz terracotte izhajali iz lokalne delavnice, za katero sta leta 1461 pridobila dovoljenje Leonardo de Roi iz Asola in Zanino de Astai iz Verone (Alisi, 1910: 19).

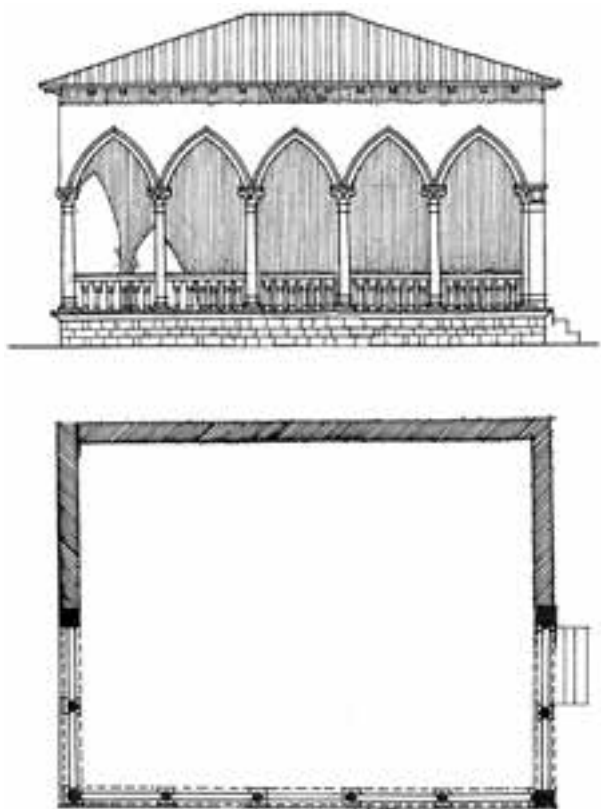

Stara loža v Pretorski palači (foto: Mojca Marjana Kovač, arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

Risba lože, stavbnogodovinski razvoj, prvotna podoba po Del Bellu (risala: Mojca Marjana Kovač, arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

Temeljita predelava mestne lože je potekala v času podestata Marca Michela Salamona tik pred iztekom 17. stoletja, ko so jo nadzidali za še eno etažo in podaljšali ter ji dodali prizidek stopnišča na vzhodni strani. Prvotna stavba lože je imela nad gotskimi loki steno sezidano iz opeke, saj je tak

Risba lože, stavbnogodovinski razvoj, domnevna prvotna podoba (risala: Mojca MarjAna Kovač, arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

način gotske gradnje v Benetkah veljal za pravilo, medtem ko so ostali obodni zidovi iz sivega lokalnega kamna. Današnja oblika lože je rezultat prav te predelave, ki je povsem spremenila obliko in konstrukcijo starega objekta, a so kljub temu ohranili večino kvalitetno oblikovanih gotskih arhitekturnih elementov. To je presenetljivo in vendar tudi logično, saj so ne glede na tedaj že uveljavljeno baročno obdobje ohranili sicer stare dele stavbe, ki so jih zagotovo ocenili kot kvalitetne kamnoseške arhitekturne elemente. S konservatorskega vidika je taka odločitev zelo zanimiva, saj v praksi potrjuje večno humanistično idejo oživljanja in ohranjanja antike, tudi še v letu 1700. Zagotovo so se odločili ohraniti star objekt zato, ker je bilo staro gradivo še dovolj dobro in kvalitetno za ponovno vgradnjo, obenem pa ni mogoče spregledati izraženega ponosa do podedovanega in pomena tradicije. V vzhodno steno osrednjega pritličnega prostora lože so postavili monumentalen polkrožno zaključen vhodni portal, ki je omogočal dostop v stopniščni prizidek. Z novo stavbo lože zagotovo niso želeli vnesti sprememb, s katerimi bi spremenili oblikovanje najpomembnejšega mestnega trga, kjer je tržni prostor ohranil razmeroma enotno arhitekturno podobo. Spremembe zunanjsčine, ki jih je dobila nova stavba, je mogoče oceniti kot razmeroma nevtoralno rešitev arhitekturne dopolnitve stare lože.

Z novo dvorano v nadstropju je loža pridobila še nove funkcije. Poldruugo stoletje kasneje, v sredini 18. stoletja, je v mestih postalo modno posadanje ob pitju kave, zato ni naključje, da so v Koprju mestno kavarno odprli v loži.⁴ Načrt kaže delitev pritličnega prostora lože v dva dela, sprednji se je

4 Archivio di stato Venezia, Fondo »Scansadori alle spese superflue«, 29/1 (*Istria nel tempo*, 2006: 320).

Načrt mestnega trga iz leta 1745 (original hrani: Archivio di Stato di Venezia)

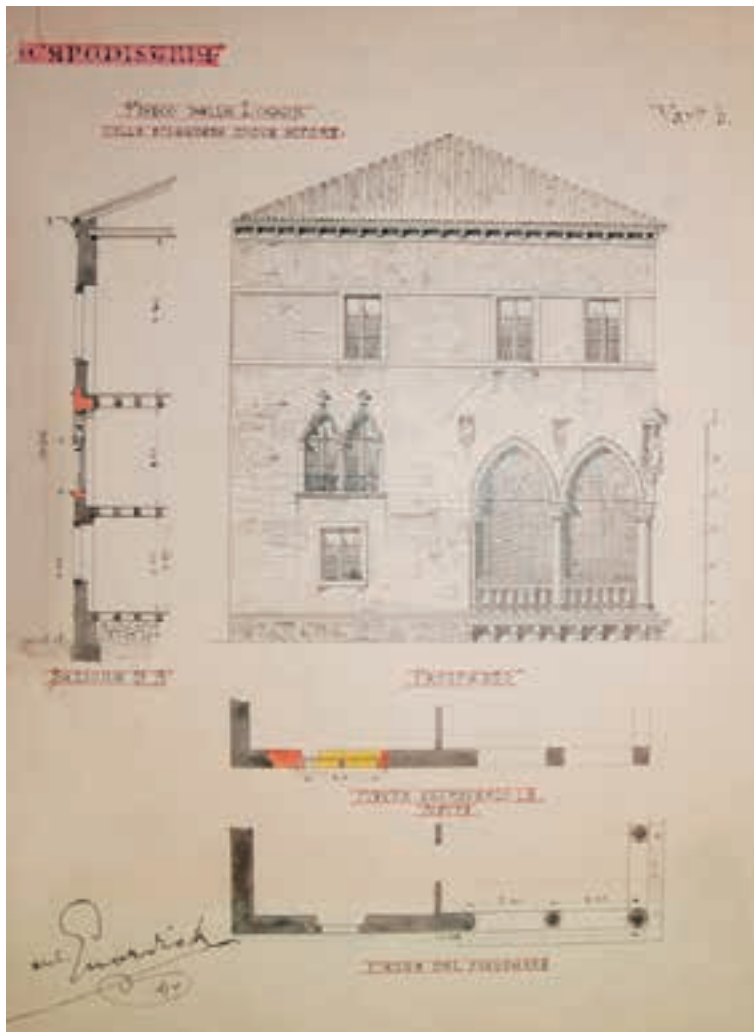
odpiral z gotskimi arkadami na trg, kjer so bile postavljene mize in stoli, zadnji del je razdeljen na dva prostora, namenjena prodajalni kave in igram s kartami. Mestna kavarna »Caffè della Loggia« je zavzemala celotno pritličje, v njeni vzhodni steni se je odpiral vhod na stopnišče, ki je vodilo v dvorano v prvem nadstropju.

Kmalu so se pokazale poškodbe na stebru in kapitelu jugozahodnega vogala lože, zato je društvo, imenovano »Società del Casino«, ki je uporabljalo prostore nadstropja, poskrbelo za popravilo. Pietro Zeriul je naredil načrt in natančne popise nameravanih del, ki so jih potrdili proti koncu leta 1841 v Pazinu.⁵ Pritličje lože je bilo leta 1846 v celoti urejeno za mestno kavarno, gotske arkadne loke so zasteklili z raznobarnim steklom, vstavljenim v neogotsko oblikovane okvirje. Na pročelje so nad arkade po celotni dolžini stavbe postavili platneno senčilo, ki se je zvilov v svitek. V notranjščini so zadnjo polovico pritličja kavarniškega prostora po višini razdelili in postavili vmesno etažo ter tako pridobili dodaten kavarniški prostor.

Ob koncu 19. stoletja, ko so predelovali stavbe na območju za mestno ložo in so posegali v stavbo znane koprške plemiške družine Sabini, so nje-no beneško gotsko biforo vzdali na višini mezanina v zahodno steno lože. Postavitev gotske bifore je načrtoval tržaški arhitekt Enrico Nordio, ki je predlagal dve varianti postavitve in zanj izdelal načrte v letu 1894.⁶ Tudi na del vzhodne stene lože je bil vzdani kamnit okvir beneškega gotskega okna. S takim načinom ohranjanja kvalitetnih arhitekturnih elementov iz različnih stilnih obdobj s ponovnimi vzdavami na druge lokacije je mogoče ohraniti kvaliteten izdelek iz preteklih obdobj, vendar mora biti po sodobnih konservatorskih priporočilih izvedba jasno prikazana kot se-

5 Arhivski dokumenti, hranjeni v Občinskem arhivu Koper, SI PAK, t. e. 2, a. e. 178, 202, 314; t. e. 3, a. e. 320 in 570.

6 Arhivski dokumenti, hranjeni v Pokrajinskem arhivu Koper, SI PAK, v Zbirki gradbenih načrtov, a. e. 42, načrt Enrico Nordio, leto 1894.

Enrico Nordio, načrt postavitve bifore, 1894 (original hrani Pokrajinski arhiv Koper)

kundarna vgraditev. Prav to je bilo načelo konservatorske stroke, ki je tedaj veljalo za sodobno prezentacijo in so ga priporočali kot primerno metodo ohranjanja in varovanja, a le pod pogojem, da je bila predhodno izdelana natančna dokumentacija o izvoru, ki opredeljuje prvotno lokacijo objekta, njegovo namembnost oziroma uporabnost in stanje ohranjenosti (Boito, 1893). Objekti arhitekta Nordia, ki je študiral na Dunaju, kažejo tesno povezanost s historizmom, kar kaže obenem tudi na njegovo predanost ohranjanju historične tradicije (Kovač, 2012).

Kavarna naj bi se brez bistvenih sprememb ohranila vse do leta 1935, ko jo je bilo treba ponovno obnoviti. To je bil za ložo pomemben poseg; odločitev zanj je prvič temeljila na strokovnem vrednotenju arhitekture, saj je loža že tedaj imela status spomenika. Ocenjena je bila kot kvalitetna beneška gotška stavba s kasnejšimi spremembami; med temi so bili tudi neprimerni posegi, zaradi katerih je bila okrnjena njena avtentičnost. Obnovo lože je prvič vodil strokovno usposobljen inženir in arhitekt Ferdinando Forlati, ki je od leta 1926 načeloval novoustanovljeni tržaški spomeniško-varstveni službi (Milotti Bertoni, 2002). Gre za prvo državno službo, ki je

Enrico Nordio, načrt postavitve bifore, 1894 (original hrani Pokrajinski arhiv Koper)

delovala na strokovnih temeljih, oprtih na tedanje prve mednarodno uveljavljene listine sodobne konservatorske doktrine (Jokilehto, 1986).

Forlati je pri svojem delu upošteval nova načela konservatorske doktrine in se je najprej strokovno lotil »čiščenja« tega historičnega objekta tako, da je odstranil večino kasnejših dodatkov (Smole, 1958). Zasteklitev arkadnih šilastoločnih odprtin je ocenil kot kasnejši neprimeren poseg, zato jo je odstranil. Presenetljivo je, da ni odstranil tudi medetaže v zadnjem delu lože, saj se je s kavarno razširila še v sosednjo stavbo, v pritlične prostore hiše Bratti.

Zelo pomemben je bil Forlatijev poseg sanacije poškodovanih kapitelov vogalnega dela gotških šilastoločnih arkad. Posledica nadzidave lože okoli leta 1700 se je pokazala na jugozahodnem vogalu arkadnih lokov, saj so gotški kapiteli nosilnih stebrov močno razpokali. Najverjetnejši vzrok za to poškodbo je bila slaba nosilnost zaradi prevelike obtežbe. Ker so bili Forlatijevi posegi do takrat edini sanacijski posegi na loži, ki so bili izvedeni v nosilno konstrukcijo na tedaj najsodobnejši način, je nedvomno Forlatijeva zasluga, da se je spomenik ohranil do danes.

Statična sanacija gotskih arkad, 1935 (original hrani Soprintendenza archeologica e per i beni ambientali, architettonici, artistici e storici del Friuli Venezia Giulia, Trieste)

Forlati je način, ki ga je uporabil na koprski loži, že preizkusil na spomenikih v Benetkah in Torcellu. Pri svojem delu je tedaj že upošteval priporočila in navodila sprejete in uveljavljene »Carte del Restauro«, ki je že veljala kot priručnik državne službe. Konservatorja Forlatija so cenili kot izvrstnega strokovnjaka, bil je sposoben praktik, ki je imel bogato historično znanje in je združeval tradicionalne načine gradnje s sodobnimi tehnološkimi rešitvami. Pogosto se je izkazalo, da ga upravičeno ocenjujejo kot pionirja, ki utira nove poti in načine v konservatorstvu. Tudi sam se je tega zavedal in je še pred drugo svetovno vojno večino svojega dela posvetil

prav iskanju najprimernejših rešitev na področju statičnih sanacij. Kamnite kapitole in stebre lože so morali previdno razstaviti, izdolbsti in odstraniti njihovo razdrobljeno notranjost. V izpraznjeno notranjost so bila vstavljena nosilna kovinska jedra, ki so jih zalili s posebnim betonom. Sanirane kapitole in stebre so postavili nazaj na svoja mesta, treba pa je bilo še povezati arkadne loke z železnimi vezmi, ki so potekale po obodu zahodne in južne stranice objekta (Forlati, 1940).⁷

Obnovo koprške lože je v dveh variantah načrtoval tudi arhitekt Jože Plečnik, ki je želel rešiti problem predelne stene, postavljene med nosilne stebre; spremembe je namenil oblikovanju stopniščenega trakta s konca 17. stoletja (Smole, 1958). Na podlagi njegovih risb je mogoče načrta interpretirati kot konservatorsko primerno rešitev predvsem zaradi odstranitve masivne predelne stene med stebri; to je zamenjala velika steklena in transparentna stena, kjer so bila v kovinske okvirje vpeta stekla. Po Plečnikovih idejnih načrtih obnova ni bila v celoti izvedena, steklena stena je bila postavljena, medetaža je bila odstranjena šele v letu 1987, takrat pa je bila zamenjana tudi steklena stena. Kasneje je spomenik doživel le manjše spremembe.

⁷ Forlati se je odločil za način sanacije kapitelov, ki so ga v drugi polovici 19. stoletja že uporabili na Doževi palači v Benetkah. Prav tako je metoda gradnje s povezavo s kovinskimi sidri, ki jo je izbral Forlati na koprski loži, tradicionalen način gradnje, uporabljen že v renesansi. Tak način gradnje sta predlagala beneška gradbena mojstra že leta 1595 pri gradnji oltarne kapele cerkve sv. Jurija v Piranu, prim. Kovač, 2010: 385–408.

Podsreda: grad Podsreda

IVAN STOPAR

Podobno kot še nekateri drugi projekti, ki jih je koordiniral in vodil celjski zavod, po zahtevnosti izstopa obnova gradu Podsreda nad Bistrico ob Sotli. Sanacijska in obnovitvena dela so se tu pričela kmalu po ustanovitvi zavoda, v času, ko je za nacionalizirano stavbo vsaj formalno že skrbel takrat na novo ustanovljeni Spominski park Trebče, predhodnik današnjega Kozjanskega parka. V gradu, ki je po vojni služil različnim namenom, je bilo nekaj stanovalcev, nekateri prostori so bili nedostopni, povsod pa so se že kazale posledice dolgoletnega zanemarjanja – še potem, ko so se vzdrževalna dela že pričela, je v gradu zaradi neprevidnosti stanovalcev kar dvakrat zagorelo. Streha je tu in tam že popuščala, kot najbolj problematičen pa se je pokazal severovzhodni vogal grajskega jedra, ki je že grozil s sesutjem – v času baročnih prezidav so v nadstropju izgrebli vanj prostor za sanitarije in ga s tem nepremišljenim posegom statično skrajno ogrozili. S sanacijo tega vogala in s popravili najbolj ogroženega dela strehe so se potem pričela obnovitvena dela, ki so nepretrgano trajala več kot štiri desetletja. Pri tem so številna nova odkritja in spoznanja večkrat terjala povsem nove konservatorske pristope, ki so v marsičem odstopali od dotlej uveljavljene konservatorske prakse. Tu jih lahko, ne oziraje se na njihov vrstni red, kvečjemu le na kratko označimo, ob njih pa vsaj nakažemo, kaj je vsakokratne konservatorske odločitve izzvalo in na čem so temeljile. Pri tem sta zlasti ohranitev in prezentacija številnih na gradu na novo odkritih romanskih prvin postali vodilo spomeniškovarstvenih obnovitvenih prizadevanj.

Ko so bile temeljne sestavine gradu zavarovane pred nadaljnjim propadanjem, so se postopno pričela sistematična obnovitvena dela. Predgradje, ravnica na dvorišču, kjer je vse do 18. stoletja še potekal obrambni jarek, je bilo zavarovano s sanacijo in nadzidavo napol sesutega južnega opornega zidu. Vzpostavljen je bil nekoliko nižji, prvotni nivo pohodne površine, po predlogi starih vedut je bil ob naslonu na gospodarsko poslopje rekonstruiran vhodni dvoriščni portal. V obrambnem stolpu je bila tlakovana vhodna veža, v prostoru na severni strani je bila po vzoru analogij urejena srednjeveška grajska kuhinja. V nadstropjih so bile odkrite in delno rekonstruirane romanske line. V pritličju južnega palacija je bil prebita zazidana arkada, pod stopniščem so bile na novo urejene sanitarije. Na dvoriščni strani so bile sanirane arkade, na dvoriščni steni nadstropja so bile ob stopnišču v pritličju in v veži nadstropja prezentirane romanske arhitekturne prvine, prej zazidani okenski in vratni okvirji. Te prvine so bile izluščene tudi v notranjščini prvega nadstropja palacija, najdeni ostanki vrhnjega dela nekdanjega romanskega dvoriščnega vhoda pa so ostali skriti pod pohodno površino – za raziskovalce so dostopni skozi zakrito odprtino v prenovljenem tlaku. V drugem nadstropju palacija je bila urejena renesančna dvorana. V njej je bil po vzoru starega, propadlega stropa rekonstruiran lesen renesančni strop z bogato profiliranimi tramovi. Tam na novo odkrita niša, ostanek romanske bifore, je bila očiščena in skrita za novim lesnim opažem, saj je zaradi baročnega preetažiranja palacija ni bilo mogoče pustiti vidne. V manjši sobi severnega dela palacija je bila na novo odkrita romanska bifora, manjkajoči deli njenega ostenja so bili med obnovitvenimi deli dopolnjeni. V sobi je bil

Tloris pritličja z grafičnim prikazom stavbnih faz (risal: Ivo Gričar, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Vhodni stolp z vzhodne strani (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

spet vzpostavljen prvotni romanski nivo. Podobno je bila prezentirana romanska bifora v vzhodni steni sobe, ki je bila že v prvi polovici 13. stoletja, ko so k palaciju prislonili stolp s kapelo, preoblikovana v molilno nišo. Sobi, ki je zdaj zaradi višjega nivoja dostopna po lesenih stopničkih, smo skušali vrniti prvotno romansko podobo. Dela pri rekonstrukciji starega lesenega stropa so bila v rokah tehnične operative, vendar žal niso bila preveč uspešna. To se brž pokaže že pri primerjavi tega stropa z rekonstruiranim renesančnim stropom v sosednji renesančni dvorani.

Dela so zajela tudi stolp s kapelo; urejena je bila njegova zunanjščina, kjer smo odkrili ostanke nekdanje romanske kapele z apsido. V zahodni steni stolpa sta bila obnovljena na novo odkrita romanska portala, ki sta nekdanj od zunaj vodila v kapelo in njeno emporo. Notranjščina kapele na prenavo še vedno čaka, obnovljeni in delno na novo tlakovani pa so bili

Pogled v notranje dvorišče po prenavi (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

prostori v veznem traktu, ki povezuje stolp s severnim palacijem. Stolp in vezni prostori so bili na zunanjščini in delno tudi v notranjščini na novo ometani.

Posebej zanimiva odkritja so se pokazala v severnem traktu, saj se je izkazalo, da gre za najstarejši del gradu, za prvotni romanski palacij iz srede 12. stoletja. Na njegovi dvoriščni strani je bil odkrit mogočen zazidan romanski portal, na novo odkriti romanski vhodni na zunanjščini pa je le delno ohranjen in še ni prezentiran. Prenovljene so bile vse tri etaže palacija, pri tem je bilo odkritih in obnovljenih tudi nekaj romanskih lin. V kletnem pritličju palacija je bil prebit na novo odkrit romanski prehod med njegovim vzhodnim in zahodnim delom.

Tla v severnem palaciju so v preteklosti dvakrat poglobili, prvič v obdobju renesanse, drugič med prenavo v 19. stoletju, zato so bili tal-

ni nivoji v nasprotju s pričakovanji najmlajši prav v svojem spodnjem delu. V renesansi poglobljeni nivo je prenoviteljem narekoval nižji prag novega gotsko-renesančnega portala, ki smo ga med prenovo namestili nekoliko globlje v ostenje prvotnega, med obnovitvenimi deli odkritega romanskega, mnogo višjega in širšega dvoriščnega vhoda. Na ta izvorni, morda nekoliko tvegani način smo omogočili hkratno prezentacijo obeh, iz različnih obdobjih izvirajočih dvoriščnih vhodov v palacijevu kletno pritličje.

Temeljitejšega posega so bile v tem delu gradu med obnovitvenimi deli deležne arkade, v preteklosti zazidane iz statičnih razlogov. Ko smo s sodobno injekcijsko metodo zavarovali oporne slope, smo sekundarna polnila odstranili, posebna skrb pa je veljala ureditvi hodnika v drugem nadstropju palacija. Njegova neogotska podoba je po opravljenih posegih v danem historičnem ambientu postala moteča, zato smo ga sicer neokrnjenega ohranili, vendar pa zakrili s tanko novo predalčno steno, kuliso, ki jo je mogoče kadar koli odstraniti. V drugem nadstropju so bili vsi prostori na novo ometani, v mali sobici sredi nadstropja je bil obnovljen baročni štukirani strop, leseni pod pa zamenjan s parketom, ki je bil na predlog odgovornega konservatorja povzet po baročnem vzorcu.

Med pripravami za sanacijo zahodnega veznega trakta se je pokazalo, da gre za statično najbolj ogroženi del grajskega jedra. Med prezidavami v 19. stoletju so nepremišljeno podrli notranjo predelno steno, ki je v času baroka povezala zunanji obodni zid gradu z novjšim dvoriščnim zidom pod renesančno obrambno galerijo, sočasno pa so stopnišče, ki je povezovalo nadstropja, podaljšali vse do vznožja severnega trakta. Med sanacijskimi deli smo zato z na novo pozidano predelno steno najprej znova zagotovili statično trdnost veznega trakta, v 19. stoletju podaljšane stopnice pa smo skrajšali – zdaj spet držijo le do podesta, od koder je mogoč neposreden dostop na grajsko dvorišče. Ko smo njegov nekdanji podaljšek odstranili, smo lahko znova prebili v 19. stoletju zazidano arka-do v tem delu trakta. Na renesančni galeriji smo ob obstoječih baročnih okencih prezentirali renesančne strelne line.

Vseh številnih manjših posegov, ki so bili na gradu med potekom del opravljene, tu ni mogoče natančneje naštevati in se do njih opredeljevati. Kaže pa vendar vsaj nakazati nekatere spodrseljaje, ki bi se jim bilo mogoče izogniti, če bi obnovitveni posegi na gradu potekali tako, kot je to samoumevno povsod v tujini in kot je pri nas samoumevna navzočnost arheologa pri vseh z arheologijo povezanih posegih. Tako se ne bi moglo primeriti, da je bil uničen srednjeveški tram, ki je opiral strop današnje romanske sobe – med potekom del so ga po nalogu konservatorja sprva sicer shranili, vendar so ga izvajalci del že takrat ali enkrat pozneje brez njegove vednosti najprej na skrivaj prežagali na dvoje. Ko je prišla na vrsto prenova romanske sobe, je konservator želel vsaj domnevno še ohranjena dela tega trama prezentirati tako, da bi ju oprl na nov osrednji slop, izdelan po primerljivih zgledih iz tujine. Toda ko je bil narejen, obeh delov srednjeveškega trama ni bilo več. Novi slop, na katerega naj bi se oprla, bi moral biti masiven, vendar je bil izdelan iz desk in brez konservatorjeve vednosti, zato je postal zdaj odveč in celo moteč.

Takšnih *ad hoc* posegov je bilo med obnovitvenimi deli na podsreškem gradu še kar nekaj, a jih tu ne kaže naštevati. Na tem mestu naj tokrat zato omenim le še usodo originalnega lesenega opornika prvotnega srednjeveškega obrambnega hodnika, ki ga je v 19. stoletju zamenjala

Stenska slika s podobo viteza na dvoriščni fasadi (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

neogotska galerija. Nanj smo naleteli pod večnim tlakom in ga nameravali ohraniti, toda izvajalci so ga po bližnjici odžagali, tako da je danes skozi prikrito, posebej zato narejeno odprtino v tleh videti le še njegov ostanek. Toda medtem ko so bili na gradu po naročilu investitorja samovoljno opravljene tudi nekateri sporni posegi (npr. nove sanitarije na podstrešju, ki nikoli niso bile do kraja izvedene), so drugi, za dokončno prenovo gradu ključni in že zdavnaj načrtovani posegi po več kot štirih desetletjih sistematičnih obnovitvenih prizadevanj ostali nerealizirani – da pri tem stavbnogodovinskih raziskav ni bilo mogoče opraviti pred začetkom rednih obnovitvenih del, ampak so potekala sproti, komaj kaže posebej

omenjati. Z vidika evropske konservatorske prakse je to vsekakor skrajno nenavadno, če ne kar obskurno.

Neogibne posege, ki nas na podsreškem gradu še čakajo, lahko po vsem povedanem tu le na kratko nakažemo. Gre za ureditev prvotnega dostopa v grad skozi izjemni, več kot tri metre visoki romanski portal v zunanji steni severnega trakta, za obnovo še vedno razsute romanske kapele s hkratno ustrežno namestitvijo oltarne plošče z doslej še nerazvozlano pisavo in potem za ureditev zunanjega lesenega hodnika do romanskih vhodov kapele. Posebej je bila načrtovana tudi ureditev bergfrida z ohranjenim romanskim vhodnim portalom in linami, njegovo neogibno nadzidavo in hkratno namestitvijo obhodne hurde, ki bi obiskovalcem omogočila širok razgled po njegovi bližnji in daljni okolici, vse to pa je povezano z ureditvijo dostopa do zgornje etaže, do katere je zdaj mogoče priti le po podstrešnih stopnicah. Gre za posege, ki so zdaj za nedoločen čas odloženi, a jih ta najpomembnejši spomenik romanske grajske arhitekture na Slovenskem nedvomno zasluži – manj pomembne reprezentativne posege, kot je rekonstrukcija hurde na zunanjščini dela južnega romanskega palacija in urejenega dostopa do nje skozi med prenovo v zidu odkritega prehoda, lahko pri tem začasno celo pustimo ob strani. Ali po vsem povedanem upanje, da bo ta naš izjemni spomenik kaj kmalu – če sploh kdaj – korektno prezentiran, še obstaja?

Urbanizem – povezava med varstvom kulturne in naravne dediščine ter načrtovanjem razvoja prostora v Sloveniji

PETER FISTER

»V današnjem razvitem okolju je zaradi pritiskov globalnih sprememb postala identiteta prostora in v njej zlasti značilnosti grajene dediščine izjemno ogrožena. Izziv našega časa je zato postalo iskanje uravnoteženega razvoja in hkratnega varstva ne le posameznih kulturnih spomenikov, ampak celovitega prostora.« (Iz norveškega projekta »Heritage as an Asset of Development«.) V zadnjih letih se zato razvijajo nove metode načrtovanja razvoja in hkratnega varstva dediščine, ki za razliko od nekdanjih, osredotočenih le na posamezne spomenike ali njihove dele, postavljajo doslej ustvarjene vrednote (= dediščino) za eno najpomembnejših izhodišč kulturno, ekološko, sociodemografsko in ekonomsko utemeljenih strateških in izvedbenih ciljev v bodočem načrtovanju najbolj racionalne rabe prostora.

V Sloveniji so bili doslej izdelani številni urbanistični projekti prenove naselij ali delov naselij s kulturno dediščino, ki pa so se zaradi večkrat spremenjenih pogojev v različnih obdobjih, zlasti od sedemdesetih let do danes, zelo različno uveljavljali, vedno znova pa nepovezano med strokami. Zaradi posebnosti neuskklajene slovenske zakonodaje je konservatorska stroka največkrat lahko upoštevala le posamezne strokovne pogoje, ki niso bili povezani z razvojnimi prostorskimi in vsebinskimi cilji, ampak večinoma le z oceno likovnih vrednosti. Posebna specifika slovenskega prostora je tudi velikost obravnavanih primerov, saj segajo načrti od ravni vasi do delov mest, kjer je bila prednostno obravnavana prenova iz celote izločenih mestnih jeder z razmeroma pomembno stavbno dediščino ali prenova degradiranih območij, v okviru katerih je šlo prej za novo gradnjo kot za prenovo in ohranitev obstoječih struktur. Namen tega prispevka ni podati časovni pregled najznačilnejših del konservatorjev in urbanističnih načrtovalcev, temveč osvetliti odnos načrtovalcev do teh vprašanj in opozoriti na upoštevanje oziroma neupoštevanje načel sodelovanja vseh akterjev, vključno s konservatorji. Tudi izbor literature je samo indikativen. V naštetih delih bo bralec našel širši izbor literature s tega področja in dobil podrobnejši vpogled v posamezne projekte in njihove avtorje.

Kot temeljno ugotovitev je mogoče postaviti trditev, da so bili vse prevečkrat različni strateški ali planski urbanistični dokumenti izdelani v (pre)ozkem krogu brez ustreznih strokovnjakov – zlasti konservatorjev – kot tudi le redkokdaj ob resničnem sodelovanju z javnostjo. To potrjuje tudi nepripravljenost uveljavitve zahtev najnovejše zakonodaje z uvedbo Konservatorskega načrta za prenovo.

Izhodišča za pravilno usmeritev so v že prepoznani pomembni kvaliteti slovenskega prostora, ki je s svojo raznolikostjo in relativno ohranjeno regionalno in marsikje tudi lokalno identiteto prav zaradi stavbne dediščine postala eden osnovnih ciljev strategije razvoja, v katerem »ima prenova prednost pred novogradnjo« (Strategija prostorskega razvoja Slovenije, 2004). V poglobljenem sodelovanju s široko skupino evropskih držav je nastala tudi posebna študija, ki je združila sociodemografske, ekonomske, ekološke, varstvene in arhitekturno-urbanistične eksperte, da so raziskali in nakazali nove oblike tako raziskovanja kot načrtovanja

strateških in izvedbenih urbanističnih načrtov za najkvalitetnejše posege v naselbine; temu se posredno priključuje tudi ves ostali prostor (kulturna krajina) ter v njem še posebej naravna in kulturna dediščina kot osnovni vrednoti.

IZHODIŠČA ZA VARSTVO KULTURNE DEDIŠČINE V URBANISTIČNEM NAČRTOVANJU

Naselje, naj bo to mesto ali vas, je odraz družbe, ki ga je zgradila in ki ga uporablja. Z njenimi spremembami se spreminjajo tudi podoba, vsebina in prostorski kontekst naselja (logični razvoj strukturnih elementov naselja in njihova umeščenost v prostor). Čim višja je kulturna, socialna in ekonomska raven prebivalcev, tem kvalitetnejši so podoba, vsebina in prostorski kontekst naselja; čim bolj je razvita mestna ali vaška skupnost, tem večja je potreba po tistih skupnih in karakterističnih oblikah dejavnosti ter prostora v naselju, ki tako skupnost oblikujejo kot posebno vrednost. Zato se izoblikujejo tudi tiste posebnosti, ki vsakemu naselju dajejo njegovo lastno podobo in ki obenem predstavljajo ne le izbrane najkvalitetnejše dosežke ter meščane ali vaščane same, ampak tudi naselbinski prostor, ki sooblikuje največje vrednote in zaledje, katerega središče je posamezno naselje. Tako so in naj bi tudi v prihodnosti nastajale vrednote, ki jih uvrščamo v kulturno dediščino; slednja je najbolj razpoznavno merilo vrednot, identitete in kulture bivanja.

Z napredkom, z uvajanjem novih oblik arhitekture in prostora so prebivalci v svojih naseljih vedno skušali ohraniti tudi tiste kvalitete, ki jih šele danes pričenjamo priznavati. Nastala je nova veja načrtovanja prihodnosti, ki ne gradi le na ruševinah, ampak z vso odgovornostjo upošteva tudi preteklost in sedanjost. V okviru obstoječih kvalitet dodaja nove, predvsem pa daje novo vsebino naselju, ki bi sicer v obstoječi in tudi vsebinsko nespremenjeni obliki lahko le odmrlo. Načrt obnove in razvoja, ki gradi iz kvalitet sedanjosti in preteklosti, je načrt prenove ali revitalizacije. Pojem revitalizacija je težko razumeti, ker izvira iz tuje prakse (v angleščini *revitalisation, reurbanisation, rehabilitation* ipd.); »ponovna oživitev« namreč ne ustreza dejstvu, da ne gre za že mrtvo, ampak za še vedno živo mesto. Boljši je termin »prenova«, ki pa spet premalo pove o vsebinskih spremembah ter o hkratnem ohranjanju identitete in kulturne dediščine, temeljev sodobnega urbanizma mest in naselij, v katerih je ohranjena posebna kulturna dediščina in z njo tudi identiteta. Vrsta mednarodnih listin in naših predpisov govori o nujnosti takega načina pristopa, obenem pa zaradi posebnosti dela uvaja tudi nujno sodelovanje javnosti in uporabnikov; to je v urbanistični in spomeniškovarstveni praksi še premalo upoštevano, obenem pa pomeni tudi eno od temeljnih razlik med urbanističnim in »prenoventnim« načrtovanjem. Po izkušnjah naprednih dežel je namreč prav sodelovanje med uporabniki in načrtovalci poročilo za uspešno in realno načrtovano prihodnost kvalitetnega in hkrati ohranjenega značilnega bivalnega okolja.

Čeprav danes razumemo zahtevo po izdelavi načrtov prenove predvsem za območja, kjer je arhitekturna dediščina kot posebna kvaliteta priznana tudi v pravnem pogledu (je spomeniško zaščitena), kaže razvoj ideje na to, da postaja metodologija revitalizacije potrebna tudi v likovno-zgodovinsko manj atraktivnih predelih. Zato je treba najprej

pojasniti pojem spomeniškovarstvene zaščite, ki je splošno razumljen povsem napačno. Spomeniško zaščitena arhitekturna dediščina v odnosu do revitalizacije pomeni predvsem strokovno ovrednotenje njenih kvalitet in zakonsko zagotovilo, da je treba te kot splošno dobrino varovati. Ohranjanje teh kvalitet – še posebej v okviru naselij, ki so živa – pa je možno le tako, da v stavbah in hkrati v njihovem značilno izoblikovanem okolju ohranimo ali še bolj oživimo neko dejavnost, pa naj bo to bivanje, obrt, trgovina, kultura ali kaj drugega.

RAZVOJ VLOGE VARSTVA KULTURNE DEDIŠČINE V URBANIZMU V SLOVENSKEM PROSTORU

O problemu stare arhitekturne in naselbinske dediščine se je začelo razmišljati najprej po ljubljanskem potresu leta 1895. Poleg tega, da je skupina »strokovnjakov« z Dunaja ocenila, da je Ljubljana staro naselje brez posebnih vrednosti z ozkimi in umazanimi ulicami, je mesto prav tedaj želelo postati sodobnejše. Začeli so ga obnavljati kot celoto, in po regulacijskem načrtu Maksa Fabianija in Camilla Sitteja je bila večina posegov namenjena oblikovanju novega mestnega središča in razvoju, od starega pa so sklenili ohraniti le najznačilnejše dominante (Šumi, 1978). Do prve svetovne vojne je tako zraslo več kot 450 novih stavb, preko 900 obstoječim stavbam pa so prizidali nove dele. Tako se je mesto le spremenilo ali, kot so takrat rekli, »preporodilo«, od kulturne dediščine pa so bili, največ po zaslugi konservatorja Franceta Stelèta, ohranjeni posamezni deli. Celota se je vsaj delno ohranila le zato, ker za posege v staro mestno jedro tedaj ni bilo posebnega zanimanja.

Razmerje med urbanističnim načrtovanjem ter konservatorsko in urbanistično stroko v prvi polovici 20. stoletja nam ponazarja primerjava med konservatorji in arhitekti. Po »oživitvi« stare Ljubljane, ki se je leta 1935 začela spreminjati v Veliko Ljubljano, sta umetnostni zgodovinar in konservator France Stelè ter urbanist in arhitekt Maks Fabiani postavila vsak svoje izhodišče. Konservator Stelè je predlagal, naj »... v interesu lepote izpopolnitve arhitektonsko in že tako prelepega starega mesta, v interesu zgodovinske oživitve nemih prič ljubljanske in narodne zgodovine in v interesu naše narodne in državne samozavesti mestna uprava energično vzame v svoj načrt: 1. načrtno estetsko ureditev fasad v starem mestu, ki bi jo s svojo odločujočo avtoriteto in po potrebi z gmotnimi prispevki izvajali polagoma, kakor bi se javljala obnovitvena dela na teh hišah; 2. da se z umetniško izvršenimi znaki (freskami, reliefi, prosto stoječimi kipi ali spomeniki) vidno in zgovorno označijo po zgodovinskem pomenu važne ulice in trgi; 3. da se mesto smotrno prepreže z okrašenimi ali neokrašenimi spominskimi tablami in s primernimi, na važne dogodke iz slovenske in jugoslovanske narodne zgodovine opozarjajočimi napisi...« (Stelè, 1935.) S takim programom je Stelè poudaril le posamezne dele arhitekturne dediščine, tedaj porojeni ideji o nacionalnih kvalitetah pa je podredil vse ostalo.

Bolj širok in globok je bil Fabiani, nekdanji profesor na dunajski arhitekturi. Ugotovil je, da »... je mesto živ organizem in tak potreben stalne, nepretrgane nege. - Razvoj mesta mora biti moderen, odpirajoč novi umetnosti široko možnost udejstvovanja; kjer pa se nudi možnost in prilika, je važno in koristno opozarjati na zgodovinske spomenike. Vsak

arhitektonski fragment, vsako staro znamenje tudi najmanjše vrednosti, zvezan z zgodovino mesta, je donos k obogatitvi, k poeziji in k dostojanstvu mesta ...« (Fabiani, 1935.) Tako vrednotenje nakazuje že skoraj današnji odnos do arhitekturne dediščine, čeprav še vedno predpostavlja »spomenike«, torej le posamezne detajle pred kompleksni arhitekturni prostor, ki posamezne spomenike ali njihove detajle ohranja kot ključne sestavine in posebnosti urbanega prostora. Žal so ostale take ideje marsikje prezrte in neupoštevane, in to vse prevečkrat vse do danes. Celo Vurnik, ki ga je hvalil tudi Stelè, je skoraj istočasno v svojem načrtu regulacije starega dela mesta Kranja leta 1937 obstoječo arhitekturo dobesedno podrl, jo poenotil na dvonadstropno višino ter ohranil le osnovne poteze prostorske ureditve. K sreči je vojna preprečila izvedbo. Danes iščemo načine, da bi to rano zapolnili!

Med drugo svetovno vojno je morala biti skrb za arhitekturno dediščino postavljena ob stran. V nekaj nesrečnih letih je bilo uničeno ogromno kulturno bogastvo, čeprav je pod nadzorstvom okupatorja še vedno formalno obstajala celo služba za zaščito spomenikov (Spomeniški urad za Ljubljano). Zaradi njene pomembnosti je problematiko reševal tudi Znanstveni inštitut pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. Januarja 1945 je izdal Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, 20. februarja pa je bil izdan tudi zvezni odlok. Kljub novim pogojem ter odločbi o tem, da so spomeniki pod posebno zaščito slovenske narodne oblasti, kar naj bi dokazovalo njeno visoko zrelost, je bilo takoj po vojni varstvo že po vsebini namenjeno predvsem čistim likovnim in premičnim spomenikom in ne oblikovanemu urbanemu prostoru.

Arhitekti so se po vojni še vedno le občasno in v majhnem številu vključevali v varstvo arhitekturne dediščine. Najaktivnejši med njimi je bil vsekakor prof. Marjan Mušič. V bistvu se je nadaljevalo stanje izpred okupacije, čeprav je nastajala pravna ureditev v novih oblikah. Najprej je bila ustanovljena centralna ustanova (Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije), ki je imela nalogo organizirati tudi nadzor nad nepremičnimi, umetnostnimi in etnografskimi spomeniki. Kot pomoč so bile ustanovljene komisije po področjih. Prvi naselbinski spomenik pri nas je bil razglašen leta 1953, in sicer je na pobudo Franja Baša takratni republiški svet za kulturo in prosveto sprejel odločbo o zavarovanju Kroepe (Uradni list SRS, št. 44/53). Kasneje (po letu 1958) je bila služba deloma decentralizirana, poleg Zavoda za spomeniško varstvo, ki je deloval na slovenski ravni, je bila urejena še po regionalnih kriterijih (Maribor, Celje, Kranj, Ljubljana, Nova Gorica, Novo mesto, Piran). Šele leta 1953 je bil v republiškem zavodu imenovan (le za dve leti!) prvi arhitekt konservator (Milica Detoni); mesto so kmalu preimenovali v arhitekta projektanta, to pa pomeni, da naj bi arhitekti le pripravljali konservatorske projekte in sodelovali pri konservatorskih posegih na posameznih spomenikih, niso pa imeli možnosti sodelovati v procesu vrednotenja in odločanja ter povezovanja varstvenih vsebin in značilnosti njihovega okolja v urbanistične razvojne načrte.

Kljub takšnim razmeram, ki niso bile naklonjene ohranjanju in prenovi naselbinske dediščine, so bili v Sloveniji od sedemdesetih let izdelani številni projekti prenove naselij ali delov naselij, ki pa so se zaradi večkrat spremenjenih pogojev, predvsem pa zaradi neustreznega vključevanja

formalne spomeniškovarstvene stroke v celovito prostorsko urbanistično načrtovanje, v različnih obdobjih zelo različno izvajali. Kot temeljno ugotovitev je mogoče postaviti trditev, da so bili vse prevečkrat različni strateški ali planski urbanistični dokumenti izdelani v (pre)ozkem krogu strokovnjakov kot tudi le redkokdaj ob resničnem sodelovanju z javnostjo.

Temeljna izhodišča za izboljšanje stanja, kot jih lahko povzamemo po obsežni zakonodaji in vrsti mednarodnih konvencij, so naslednja:

- aktivna prenova je temeljna oblika strategije in izvajanja varstva kulturne in naravne dediščine,
- v prihodnosti mora postati prenova strateška sestavina planiranja, organizacije, varstva in razvoja prostora ter regeneracije in revitalizacije degradiranih sestavin,
- načrtovanje prenove/revitalizacije (zlasti kvalitetnih območij) mora biti izvajano v najmanj dveh stopnjah in v neposrednem sodelovanju med strokami: a) kot dolgoročni strateški načrt, b) kot izvedbeni načrt aktivne in celostne prenove, to je varstva in razvoja izbranih območij ali grajenih struktur ter naravne in kulturne dediščine.

Navedene značilnosti so bile v času zadnjih sprememb prostorske zakonodaje in vzporedno tudi zakonodaje za varstvo kulturne dediščine formalno sprejete, vendar v praksi še niso ustrezno uveljavljene. Priznane so bile pretežno kot upoštevanje vrste mednarodnih priporočil, konvencij in celo zakonitosti (UNESCO, Svet Evrope, Evropska unija itd.), v veliki meri pa tudi kot posledica zelo široke aktivnosti na ravni raziskovalnih študij ter vzorčnih in pilotnih primerov v okviru Evrope in tudi Slovenije. Med umetnostnimi zgodovinarji je posebno vizijo objavil dr. Nace Šumi, ko je sodeloval v tedanji pripravi metodologije za prenovo Ljubljane. Poleg vrednotenja posameznih sestavin je posredoval vizijo o tako imenovanem »konservatorskem programu«, ki je še danes poseben problem. Navaja, da »... načini oblikovalskega programa, katerega namen je določiti sestavine varovanih prostorov in lupine objektov ali območij, naj bodo ilustrirani z nekaj orientacijskimi situacijami. V vsakem primeru pa mora biti temeljno vodilo prostorski sestav izvirne funkcije in lupine ali izvirnih funkcij, če gre za temeljito adaptirane stavbe ...« Žal pa je tedaj hkrati veljala ugotovitev: »S tem je že podana možna situacija, ko je treba ob določitvi varovanih sestavin opredeliti tudi tiste, ki naj se odstranijo ...« (Šumi, 1978.) Vendar je bilo v praksi vse prevečkrat ugotovljeno, da so vzporedno z urbanističnimi načrti izdelane za upoštevanje vloge kulturne dediščine le »strokovne osnove«, ki pa niso vključene v celovito aktivno načrtovanje, ampak so obravnavane le kot posebne ločene zahteve.

Največ pilotnih ali posebnih projektov je nastalo na Fakulteti za arhitekturo v okviru dolgoletnega raziskovalnega projekta Korpus slovenske arhitekture (vodja dr. Peter Fister) in večinoma v sodelovanju s pristojno spomeniško službo. Celoten arhiv študij in pilotnih projektov je bil leta 2010 shranjen v Arhivu Republike Slovenije. Raziskanih in obdelanih je bilo več kot 4300 naselij in 45.000 posameznih stavb in na tej osnovi so nastale tudi osnovne študije za umestitev vloge kulturne dediščine v prostorske akte in v strategijo razvoja Slovenije na pristojnem Ministrstvu za okolje in prostor (MOP) ter občasno tudi na mednarodni ravni. Tako je bila predstavitev enega prvih pilotnih načrtov za ohranitev in prenovo starega jedra Tržiča na svetovni konferenci v Rimu 1975 sprejeta kot pomembno temeljno izhodišče za metodo načrtovanja prenove in varstva urbane dediščine s predlaganim sistemom »open planning« (odprto načr-

tovanje) in objavljena v posebnem zborniku (Urban conservation, 1975). Med raziskavami in študijami so bile najpomembnejše še naslednje: v okviru zbirke Prostor. Arhitekturna identiteta. Poselitev MOP: *Glosar arhitekturne tipologije in Arhitekturne krajine in regije Slovenije* (1993) ter *Celostno varovanje stavbnih in naselbinskih vrednot v prostorskem razvoju: strokovne podlage za prostorski plan Slovenije – sistem poselitve* (2001) kot del izhodišč za *Strategijo prostorskega razvoja Slovenije* (2004).

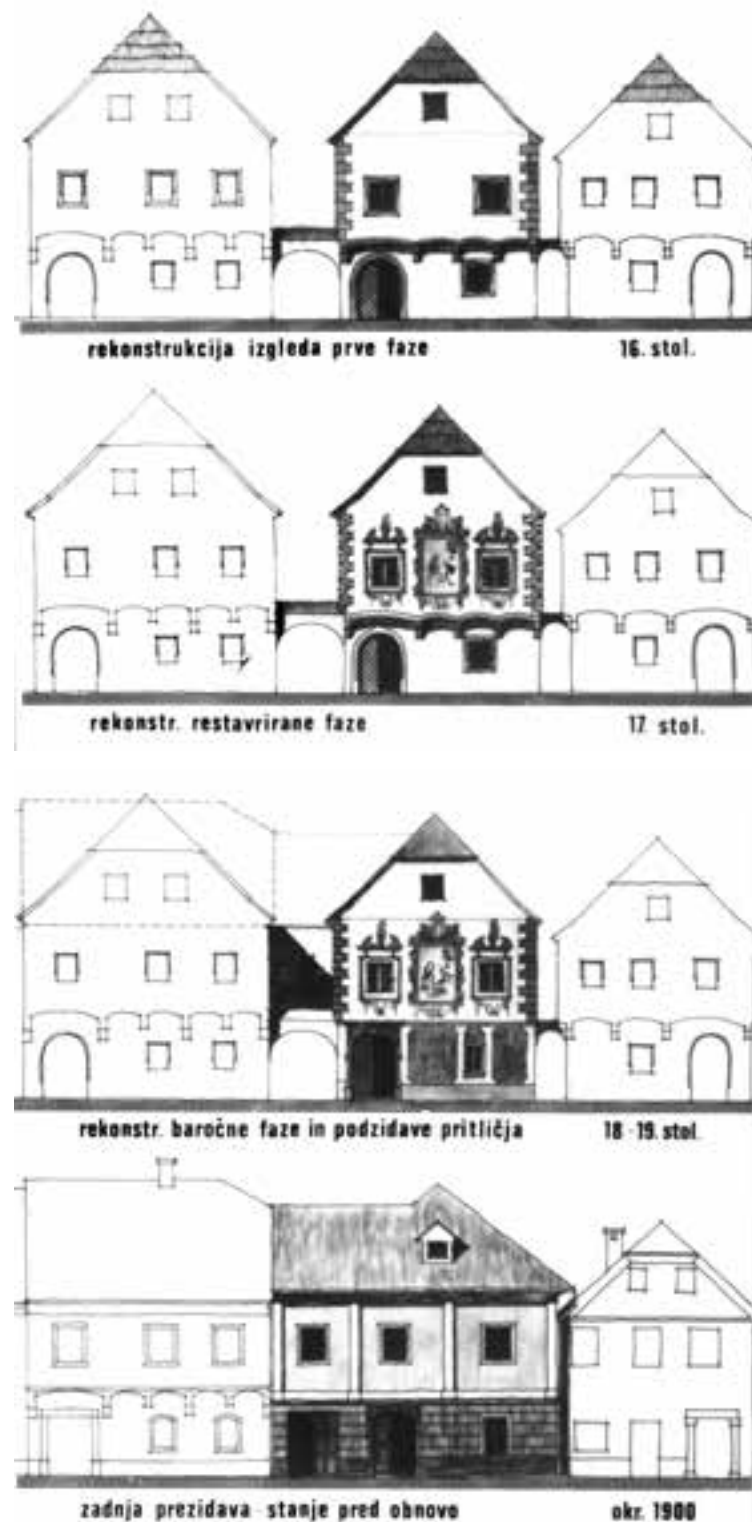
V Sloveniji pa je nastala in bila objavljena, vendar še ni bila upoštevana, tudi monografija v okviru evropskega projekta Re Urban Mobil (2003–2005) kot temeljno izhodišče za enotno planiranje varstva in razvoja obstoječih naselbin, ki vsebujejo tudi pomembno kulturno dediščino. Ljubljana je bila v njej poleg treh drugih evropskih mest (Bologna, Leipzig in Leon) eden od vzorcev, vendar ne v Ljubljani ne nikjer drugje v celotni Sloveniji teh rezultatov in dogovorjene metodologije kljub priporočilu doslej še nihče ni upošteval, čeprav bi s tem lahko pridobil pomembna evropska sredstva.

PRIMERI URBANISTIČNIH NAČRTOV IN STROKOVNIH IZHODIŠČ ZA OHRANITEV NASELBINSKE DEDIŠČINE

S primeri in nekaterimi ključnimi rezultati vzorčnih raziskav in načrtov prenove lahko predstavimo tako pozitivne kot negativne primere urbanističnih načrtov in rešitev, v katerih je sodelovala ali bi morala sodelovati tudi konservatorska stroka. Najprej so nastali spomeniškovarstveni elaborati »načrtne zaščite« mestnih jeder, ki pa niso bili nikdar uporabljeni kot dejanski urbanistični plani, ampak le kot izhodišče za mnenje o možnosti posegov v stavbno strukturo. Tako so bili odloki sprejeti za Ljubljano (1963), Kranj (1965), Kamnik (1965) itd. Navedeni so številni pogoji za ohranitev likovnih sestavin, vendar brez podatkov o vsebinskih ali funkcionalnih kriterijih.

Prvi primeri pozitivnih vzorcev, ki pa so se večinoma izvajali le neformalno in ne kot obvezna sestavina urbanističnih načrtov, so bili izdelani v sedemdesetih letih. Nastajali so v sodelovanju med Fakulteto za arhitekturo in regionalno pristojnimi Zavodi za spomeniško varstvo, večkrat pa so bili soudeleženi tudi strokovnjaki iz drugih institucij, ki so bile povezane na poseben način s kulturno dediščino naselbinskih enot. Za Tržič je bil leta 1970 izdelan prvi urbanistični načrt ohranitve in prenove mestnega jedra. Predstavljen je bil najprej v mednarodnem okolju in njegova izvedba je bila šele 1977 samo zato tudi pogojno prvič dovoljena, čeprav formalne osnove za tak načrt ni bilo. Posebnost je bila tudi ena od prvih interdisciplinarno izdelanih študij v obliki urbanističnega načrta za prenovo Izole v letu 1978, v kateri so sodelovali domači in tuji konservatorji, etnologi, arhitekti, ekonomisti in drugi strokovnjaki, vsi pa so hkrati poglobljeno sodelovali s tamkajšnjimi prebivalci.

Podobno so bile izdelane študije še za več pilotnih urbanističnih načrtov za nekatera druga mesta, kot na primer za Radovljico (1972) in Kranj (1978). Načrti za Radovljico so bili izvedeni kot strategija in ne kot obveznost; prebivalci kot osnovni akterji so bili aktivno vključeni, delno je sodelovala lokalna uprava, v največji meri se je strategija izvajala kot spontana prenova, delno jo je podprla država. Ekonomski rezultat je bil povečan dotok obiskovalcev, izjemna kulturna ponudba itd. Tako

Skice rekonstrukcije faznega razvoja Šivčeve hiše (risal: Peter Fister, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Skice zunanosti Šivčeve hiše po končanih obnovitvenih delih (risal: Peter Fister, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Prenova Šivčeve hiše kot del načrta prenove Radovljice, prezentirana fasada, 1976 (foto: Milan Kosi, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Šivčeva hiša pred začetkom konservatorskih del, 1972 (foto: Peter Fister, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

je bila vzročno ohranjena in obenem dosežena ustrezna raba stavbne in mestne strukture. Nekaj primerov stavbne prenove je postalo vzorec ne le za formalno podpiranje prenove s strani države ali drugih javnih institucij, ampak celo za posamezne lastnike ali investitorje. Tak primer je bila vsekakor Šivčeva hiša, ki jo je občina predvidela celo za rušenje in prodajo, na njeni lokaciji pa naj bi bil zgrajen objekt za izdelavo cementnih

izdelkov, po prenovi pa je postala eden ključnih ciljev obiska turistov in prostor za pomembne kulturne dejavnosti.

Za Kranj je bil izdelan izredno podroben načrt prenove spomeniško zaščitenega mestnega jedra. Načrti so bili sprejeti zaradi specifičnosti zakonodaje le kot samostojen del urbanističnih dokumentov s poudarkom na fizični obravnavi tkiva in na podrobnem usmerjanju dejavnosti in ohranjanju izbranih najkvalitetnejših kulturnih spomenikov. Izvedba se je uveljavljala le po delih in večinoma nepovezano, kar se je poglobilo zlasti v drugem obdobju (novo lastništvo itd.). Večji so bili le posegi v infrastrukturo in nekatere najpomembnejše arhitekture. Danes je izražena velika pripravljenost za posodobitev načrtov in za njihovo vključitev v celovito strategijo razvoja mesta. Za Maribor in Ljubljano pa so bile izdelane in deloma izvajane le študije aktivnega varstva (Šumi, 1978).

Po večletnem strokovnem dogovarjanju in prepričevanju, da je nujno upoštevati tedaj zelo pomembne mednarodne konvencije za dopolnitve obstoječe zakonodaje o prostorskem načrtovanju in o varstvu kulturne dediščine, so nastali tudi posebej organizirani pilotni projekti s širokim interdisciplinarnim in mednarodnim sodelovanjem. Tako je bil izdelan načrt prenove vasi Goče kot vzorca za Vipavsko dolino (1988), ki je poleg medstrokovnega sodelovanja razširil pomen varstva kulturne dediščine tudi na neposredno povezavo s kulturno krajino.

Škofja Loka je eno redkih slovenskih mest, ki je že pred desetletji dobilo prvi prostorski dokument prenove starega jedra na evropsko primerljivi ravni. Načrt je bil izdelan v osemdesetih letih na Fakulteti za arhitekturo. Osnovno evidenco arhitekturne dediščine je pripravila skupi-

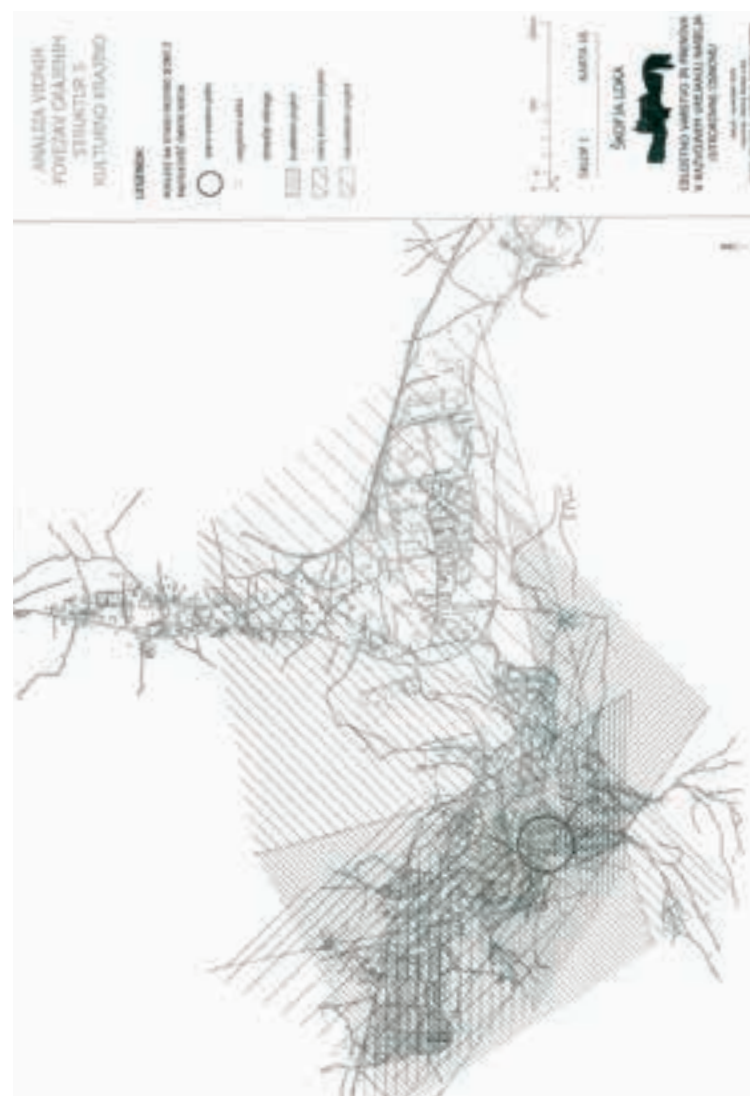
na diplomantov umetnostne zgodovine, ki so delovali v okviru Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v povezavi s takratnim Ljubljanskim regionalnim zavodom. Ker je Škofja Loka eno najstarejših srednjeveških mest v Sloveniji, s prvo omembo leta 973, ter je do danes ohranila podobo starega jedra, kakršna je nastala po potresu leta 1511, je kmalu pristopila k evropski zvezi zgodovinskih mest in jo je lahko Svet Evrope v prvi polovici devetdesetih let izbral kot enega od vzorcev in jo vključil v svoj program preizkušanja metod načrtovanja prenove. Zaradi novih teoretičnih izhodišč in novih družbenoekonomskih pogojev (tranzicija!) je v prvi polovici devetdesetih let nastala potreba po razvoju novih oblik in metod načrtovanja prenove.

Zelo pomemben je bil »Pilotni projekt načrta revitalizacije starega mestnega jedra Škofje Loke« (1997–1999). Poleg neposrednega sodelovanja vseh odgovornih institucij in prebivalstva je v izvedbi sodeloval tudi Unescov ekspert Roy Eugen Graham iz Washingtonske univerze, projekt sam pa je bil izveden na podlagi priporočil ekspertov Odbora za kulturno dediščino pri Svetu Evrope. Izvedbo načrta je občina zaupala Fakulteti za arhitekturo, kjer naj bi nastala v obliki urbanistično-arhitekturnih delavnic s soudeležbo konservatorjev in drugih strokovnjakov ter študentov in prebivalcev ena od evropskih vzorčnih študij (pilotni projekt). Ob njej naj bi se razvila nova metoda dela, hkrati pa naj bi se zlasti bodoči načrtovalci prenov seznanili z najnovejšimi načeli načrtovanja integralne prenove starih mestnih jeter kot dela celovitega in trajnostnega načrtovanja razvoja mest. Tako je nastal prvi z novo evropsko prakso primerljivi dokument strategije prenove v slovenskem prostoru. Njegovo posebnost so določale naslednje nove sestavine: razvoj namembnosti stavbne dediščine v jedru in delu okolice, načrtno varstvo naravne in kulturne dediščine, razvoj socialnih značilnosti in posebnosti družbenega življenja, vključitev javnosti v pripravo in izvedbo pilotnega projekta prenove, načrt vsebinske prenove starega mestnega jedra, izhodišča za reševanje problemov prometa, infrastrukture, ekologije, varstva okolja in kot poseben dodatek sugestije za ustrezno dopolnitev nezadostne zakonodaje (poleg slovenske tudi za druge države v tranziciji!).

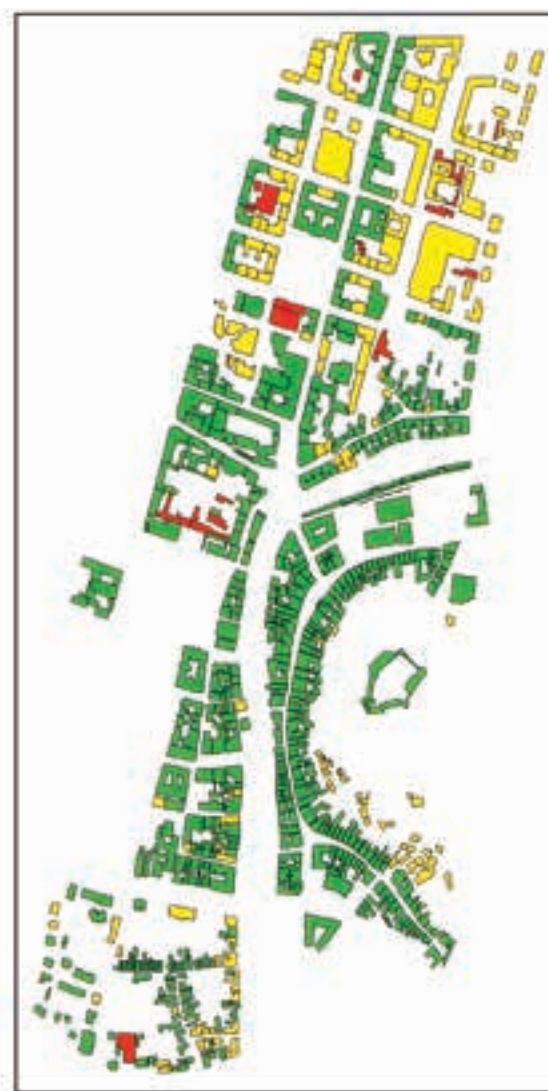
Rezultati so bili zlasti pomembni kot izhodišče za nadgradnjo v splošno metodologijo načrtovanja in uveljavljanja prenove. Zaključna študija je postala vzorec za slovenski prostor, strokovna osnova za načrtovanje razvoja mesta Škofje Loke in nov prispevek k nastajanju sodobne metodologije načrtovanja trajnostnega razvoja in integralnega varstva stavbne dediščine v evropskem okolju. Projekt je dosegel največji možen uspeh doma in v mednarodnem prostoru. Rezultati so bili predstavljeni tako na posebnih razstavah v Škofji Loki kot v različnih slovenskih medijih. Poleg predstavitev v Škofji Loki in v slovenskem prostoru so bile posebne predstavitve tudi na mednarodni ravni: na kongresu ICOMOS-a 2000 v Braziliji, v Unescovem centru ICCROM leta 2001 v Rimu, v okviru mednarodne delavnice Re Urban Mobil (5. okvirni evropski program) v letu 2002 v Leipzigu itd.

Predlog metodologije načrtovanja prenove naselij s pomembno vsebino kulturne dediščine je bil izdelan v okviru večdisciplinarnega raziskovalnega projekta Re Urban Mobil (Mobilising Reurbanisation on condition of demographic change), ki je nastal v okviru 5. evropskega okvirnega programa »Energija, okolje in trajnostni razvoj« med letoma 2002 in 2005. Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani je koordinirala in

izvajala raziskave posebnega segmenta o arhitekturi in urbanističnem načrtovanju vzporedno s štirimi osnovnimi sekcijami (druge: sociologija in demografija, ekonomika in zakonodaja, urbana ekologija) ter aplikativno v štirih evropskih mestih kot vzorčnih modelih (Bologna, Leipzig, Léon, Ljubljana). Najširši cilj raziskave je bil razvoj instrumentov, spodbud (stimulacij) in strategij za ustrezno in dolgoročno metodo v obravnavanih območjih ob upoštevanju značilnosti naselij, njihove kulturne dediščine ter sprememb demografskih pogojev. Posebna cilja sekcije za arhitekturo in urbanistično načrtovanje sta bila analiza prednosti in ovir za prenavo/reurbanizacijo mestnih jeter kot splošen problem ter preizkusna uveljavitev predlagane metode na izbranih vzorčnih primerih. Znanstveni cilji so bili usmerjeni v določitev osnovnih pogojev za višjo kvaliteto bivalnega okolja ob hkratnem upoštevanju urbanega razvoja in arhitekturnega načrtovanja ter ohranjanja dediščinske identitete.

Iz pilotnega načrta za prenavo Škofje Loke – vključitev v celotni urbanistični načrt (Fister, Graham, 2002)

Del vzorčnega načrta za Ljubljano v okviru evropskega projekta Re Urban Mobil (2005–2007) (Fister, 2007)

Razvite so bile nove oblike metodološkega pristopa v raziskovalnem načrtovalnem in izvedbenem pristopu v mestnih jedrih. Najpomembnejše novosti so bile specifične večdisciplinarne analize in predlogi, poseben seznam indikatorjev in njihova uporabnost, predlog metode arhitekturnega in urbanističnega načrtovanja, nova metoda analize uspešnosti prenove in hkratnega ohranjanja obstoječih arhitekturnih in urbanih struktur, predlogi za posebne instrumente kot del procesa reurbanizacije. Proces načrtovanja v izbranih vzorčnih primerih je temeljil na novi metodologiji in je bil sprejet kot skupna metoda planiranja v EU.

Med številnimi podobnimi projekti (več kot 70) sta bila v tem obdobju priprav za dokončno oblikovanje formalnih podlag za tovrstno delo (zakonodaja itd.) zanimiva tudi načrt za prenovu Štanjela, enega najpomembnejših naselbinskih spomenikov, in poseben primer formalnim občinskim planom vzporednega načrta za vas Kamna Gorica pri Radovljici, za katero je bil izdelan načrt kot poseben vzorec neposrednega sodelovanja med urbanisti in konservatorji (ZVKDS, Območna enota Kranj), ki je med prebivalci dosegel izjemno podporo. Občina je zato morala kljub temu, da taka oblika urbanističnega načrta še ni imela pravne podlage,

dovoliti krajevni skupnosti in posameznikom uresničitev skupno dogovorjenih smernic in pogojev prenove ter varstva kulturne dediščine.

Posebni so bili tudi vzorci, ki so sicer nastajali kot pomembno izhodišče z vidika konservatorske stroke ali tistega dela urbanistične stroke, ki se je usmerila posebej na načrtovanje prenove in hkratno varstvo kulturne dediščine. Novo mesto je tako postalo vzorec vzporednih načrtovanj in izvedb med urbanizmom in konservatorsko stroko (ZVKDS, Območna enota Novo mesto).

Štanjel je bil v preteklosti značilen primer ločenega pristopa urbanistične prakse, v zadnjem obdobju pa je postal vzorec sorazmerno uspešne celostne prenove. V okviru Pilotnega projekta Kras, ki se je v izvajal v koordinaciji medresorskega odbora na državni ravni, kraških občin in Sveta Evrope, so bili pripravljene različni prostorski dokumenti za Štanjel in leta 2005 še občinski lokacijski načrt za staro jedro Štanjela. Pri pripravi sta sodelovala skupina domačih strokovnjakov (Živa Deu, Nataša Kolenc in drugi) in Mednarodni center za konservatorstvo Raymond Lemaire iz Leuvena. Lokacijski načrt je bil podlaga za večletno prenovo Štanjela, ki je bila sofinancirana na podlagi zakona o tako imenovanem kulturnem tolarju. Žal je v izvedbeni fazi Štanjel ostal na ravni prenove posameznih stavb, ni pa bil dosežen celosten pristop.

Kot primer negativnega odnosa do vrednot dediščine v drugi polovici prejšnjega stoletja in kot primer politično onemogočenega sodelovanja konservatorske stroke morda še najbolj izstopa načrt prenove oziroma ohranitve Breginja, poškodovanega v potresu leta 1976. Za Breginj in ves tolminski kot se je Fakulteta za arhitekturo zanimala že pred potresom. V arhitekturi je bilo tu vedno mogoče najti izjemne vrednote, njena zračenost s pokrajino je bila edinstvena. Zato se je Oddelek za arhitekturo takoj po vesteh o naravni katastrofi ponudil, da po svojih najboljših močeh pomaga reševati nenadomestljivi del naše preteklosti in da hkrati pomaga tudi prebivalcem potresnega območja. V povezavi z Zavodom za spomeniško varstvo Nova Gorica in Republiškim zavodom za spomeniško varstvo je bila takoj organizirana akcija dokumentiranja stanja. V času od 17. do 27. maja je 34 študentov pod vodstvom doc. dr. Fistra in asistentov v celoti dokumentiralo Breginj. Izdelan je bil podroben posnetek vsega naselja, poleg tega pa so bili s sodelovanjem Inštituta za gradbeništvo pripravljene tudi podrobni načrti za prenovo in ohranitev kulturne dediščine. Vse to delo so na začetku poletja, torej še pred septembrskim ponovnim potresom, nasilno prekinili politični predstavniki in zahtevali, da se naselje, ki dejansko ni bilo močno poškodovano, poruši z vojaškimi bagri. Dogajanje je bilo prepovedano predstaviti javnosti in še bolj prebivalcem, tako da sta dve že pripravljene televizijski oddaji, ki sta opisovali razmere, končali v »bunkerju«. Nadaljevalo se je tako, kot je poročal Primorski dnevnik: »Odločitev o gradnji novega Breginja je torej sprejeta in dokumentacijo bo izdelal Invest-biro iz Kopra. Treba je poudariti, da je odbor za odpravo posledic potresa v tolminski občini glede zgraditve novega naselja dosegel tudi soglasje medobčinskega Zavoda za spomeniško varstvo v Novi Gorici ...« (Primorski dnevnik, 1976.) Tudi v Potresnem zborniku (1980) zato ni smelo biti objavljeno, da je bil za obnovo tako pomembnega naselbinskega spomenika pripravljen podroben načrt, v katerem je bil tudi izračun potrebnih investicij, ki bi bil celo precej manjši od zgraditve »novega« Breginja. Primer je bil v zadnjem obdobju večkrat predstavljen, da ne bi postal vzorec za preprečevanje podobnega uničevanja naselbinske kulturne dediščina tudi v prihodnje.

Povsem ohranjen del Breginja po potresu, maja leta 1976 (foto: arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Porušen ter zgrajen »novi Breginj« (foto: Peter Fister)

MOŽNOSTI, KI JIH NUDIJO DOPOLNITVE ZAKONODAJE V ZADNJEM OBDOBJU

Amsterdamska deklaracija (Splet 4), iz katere izhajajo tudi drugi temelji za našo in evropsko novo zakonodajo, postavlja med drugim naslednje ugotovitve in zahteve:

»– Arhitekturna dediščina ne vključuje zgolj posameznih stavb izjemne vrednosti s pripadajočo okolico, temveč tudi širša območja mest oziroma vasi zgodovinske ali kulturne vrednosti.

- Ohranjanje arhitekture ne sme biti obrobno, temveč bistveno vprašanje pri načrtovanju mest in krajine.«

Zahteve sta seveda upoštevala v največji možni meri tudi novi *Zakon o prostorskem načrtovanju* (Uradni list RS, št. 33/07) in vzporedno z njim do določene mere spremenjeni *Zakon o varstvu kulturne dediščine* (ZVKD–1, Uradni list RS, št. 16/08). *Zakon o prostorskem načrtovanju* med drugim zahteva:

»(3. člen) Posege v prostor in prostorske ureditve je treba načrtovati tako, da se omogoča:

- prenova obstoječega, ki ima prednost pred graditvijo novega,
- ohranjanje prepoznavnih značilnosti prostora,
- celostno ohranjanje kulturne dediščine, vključno z naselbinsko dediščino ...«

Zakon o varstvu kulturne dediščine:

»(132. člen) Če v registru za registrirano dediščino, ki je bila vanj vpisana do uveljavitve tega zakona, ni drugače določeno, se pri posegih vanjo, za katere je po predpisih, ki urejajo graditev, potrebno gradbeno dovoljenje, upoštevajo naslednje varstvene usmeritve za prostorsko načrtovanje in za izdajanje kulturnovarstvenih soglasij:

- pri posameznih nepremičninah: ohranjajo se njihovi gabariti, zunanjsčina, razmerja s sosednjimi nepremičninami in njihova uporaba,
- pri območjih naselbinske dediščine: ohranjajo se morfološka zasnova naselja, javni prostori, ulične fasade, oblika streh, gabariti, meje in silhete naselja;
- pri območjih kulturne krajine: ohranjajo se vzorci poselitve v pokrajini, razmerja med odprtim prostorom in naselji, tradicionalna raba zemljišč in vzorci parcelacije, značilna vegetacija, prostorske dominante in panoramski pogledi, oblike terena, spominska obeležja, grobišča in pokopališča ter ostanki struktur ...«

Ohranitev kulturne dediščine ob hkratnem razvoju naselij je torej mogoča le, če bo uresničena zahteva po meddisciplinarnem načrtovanju, če urbanistično načrtovanje vsebuje vse sestavine enakovredno in če postane »konservatorski načrt za prenovo«, tako kot je zahtevano, sestavni del tako Občinskega podrobnega prostorskega načrta kot Občinskega prostorskega načrta.

Zgodovinska dediščina in njeno varovanje

JUDITA PODGORNİK ZALETELJ

V preteklosti so bile zapisane številne definicije, ki so jih z izkušnjami in razvojem konservatorstva in zgodovinske vede dopolnjevali in zapisali v knjige. Zgodovinska dediščina je nastala kot posledica nekega dogajanja v preteklosti, zato lahko, če zelo posplošimo, ugotovljamo, da je vsa kulturna dediščina hkrati tudi zgodovinska dediščina. Vsa kulturna dediščina je nastala kot posledica nekega zgodovinskega dogajanja in ima v sebi tudi zgodovinsko pričevalnost. Ta je pogosto skrita za obliko, avtorjem, namenom uporabe. Zato o zgodovinski dediščini pišemo predvsem takrat, ko gre za objekte, ki so postavljeni v spomin na dogajanje v preteklosti ali pa so povezani z dogodki, pomembnimi za našo preteklost, ali so spomin na posamezne osebnosti.

Ljudje so že v prazgodovini posebej označevali njim posebej pomembne prostore, slavili svoje junake s postavitvijo njihovih kipov, obeleževali velike vojaške zmage s postavitvijo različnih objektov, kasneje, v antiki, slavolokov ali spominskih stebrov. Z menjavami držav, režimov, vladarjev ali v vojnah so bila prav taka obeležja najbolj izpostavljena in velikokrat uničena. To se ni dogajalo samo v daljni preteklosti. Prav v vojnah ob razpadu socialistične Jugoslavije je bilo uničeno veliko kulturne dediščine, zlasti zgodovinske. V Sloveniji na srečo do takih ekstremnih dogodkov praktično ni prišlo. Morda tudi zato, ker je spomeniškovarstvena služba v preteklosti prepoznala zelo širok spekter objektov zgodovinske dediščine, ki pričajo o dogajanju v preteklosti na prostoru Slovenije in so za njeno zgodovino zelo pomembni, ter je bilo to vtakano v zavest prebivalcev države.

Postavljanje posebnih spominskih obeležij na Slovenskem v preteklosti ni bilo tako množično kakor v 20. stoletju. Antične spomenike so podrli ali uporabili kot gradbeni material, nekatera znamenja, postavljena na primer v spomin zmagam nad Turki, so bila mišljena kot sakralna znamenja. Podobno se je dogajalo ob označevanju krajev, kjer se je ponesrečil posameznik, ali pri označevanju večjih grobov ob vojnah ali boleznih (kužna znamenja). Reprezentančni dinastični spomeniki so bili zlasti po prvi svetovni vojni in ob začetku druge svetovne vojne odstranjeni. V času pred prvo svetovno vojno so bila postavljena le redka tovrstna obeležja, med njimi izstopa Aljažev stolp na vrhu Triglava. Kovinski valj s strešico je sam po sebi zelo majhen in nepomemben objekt, vendar je že ob postavitvi imel močno simbolno in narodnozavedno vrednost, ki se je kasneje samo še krepila.

Večji razmah je postavljanje spominskih obeležij dobilo po končani prvi svetovni vojni. Takrat so v marsikaterem, tudi manjšem kraju, postavili spominsko obeležje, vsaj spominsko ploščo z imeni padlih domačinov. Prva svetovna vojna je na slovenskih tleh, posebej ob sedanji zahodni meji, kjer je potekala soška fronta, pustila pokopališča padlih vojakov in ostanke objektov na fronti. Te objekte smo kot pomemben del naše zgodovinske dediščine ustrezno ovrednotili šele v zadnjih desetletjih. Med zgodovinsko dediščino prve svetovne vojne oblikovno izstopa spominska cerkev sv. Duha na Javorci pri Tolminu. Leseno cerkev so med kratkimi presledki med boji zgradili vojaki v spomin padlim tovarišem.

V čas med obema vojnama sodi tudi spominska ureditev rojstne

Pišce, Pleteršnikova domačija (foto: Judita Podgornik Zaletelj, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

hiše Franceta Prešerna v Vrbi na Gorenjskem. Prav ta je bila pri nas prva izmed rojstnih hiš pomembnih osebnosti prepoznana kot pomemben objekt naše kulturne dediščine. Uredili so jo v obdobju močnih german-skih pritiskov s severne strani Karavank.

Drugi veliki zgodovinski razmah je zaznamovalo najprej podiranje spominskih obeležij, po koncu druge svetovne vojne pa postavljanje novih obeležij. Že v nekaj mesecih po koncu vojne so začeli nastajati prvi spomeniki. V začetku je šlo večinoma za nagrobnike. Prvi tovrstni javni spomenik je bil avgusta 1945 postavljen osvoboditeljem v Murski Soboti. Na Dolenjskem sodita med najstarejše spomenik Narodnoosvobodilni borbi (NOB), ki stoji sredi vasi Gabrje, postavljen leta 1946, in spomenik talcem v Vavti vasi, postavljen leta 1947. To so spomeniki, ki so bili postavljeni namensko, da označijo in ohranijo spomin na padle in ubite ter na pomembne dogodke iz obdobja NOB. Kasneje je bilo postopoma postavljenih več tisoč spominskih znamenj, spomenikov in spominskih plošč. Predvsem ob pomembnih obletnicah se je njihovo število hitro povečevalo. Med njimi so tako preprosti kamnoseški izdelki kakor tudi kvalitetna umetniška dela znanih slovenskih ustvarjalcev. Zanimiv primer je kamnit vodnjak iz Novega mesta, ki z vklesanimi verzi obuja spomin na pesnika Ketteja, hkrati pa je posvečen 10. obletnici osvoboditve. Postavljen je bil po načrtih Marjana Mušiča ob urejanju Glavnega trga na mestu, kjer je nekoč že stal litoželezni vodnjak. Mogoče prav ta vodnjak simbolizira združitev različnih zvrsti in kriterijev pri vrednotenju kulturnega spomenika, ki so se izoblikovali skozi desetletja delovanja službe in jih uporabljamo še danes.

So se pa takratne oblasti in sami udeleženci NOB zavedali pomena avtentičnih spomenikov in njihove ohranitve. Znan je primer, ko so po izpraznitvi Partizanske bolnišnice Franja v njej pustili stražarja, ki naj bi čuval objekte, da se bodo ohranili kot spomin na delovanje te bolnišnice. Prav partizanska bolnišnica Franja je dobila in do danes ohranila simbolični pomen humanosti in skrbi za ranjence v času druge svetovne vojne. Že poleti 1945 so bila zabeležena tudi pričevanja o obiskih Baze 20 v Kočevskem rogu, ki se je ohranila do konca vojne. Velikokrat so avtentični

Trebnje, spomenik padlim v prvi svetovni vojni, kipar Frančišek Smerdu, kamnosek Lipovš (foto: Judita Podgornik Zaletelj, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

kraj zgodovinskega dogodka označili tudi s postavitvijo spominske plošče ali spomenika. Ena kvalitetnejših tovrstnih ureditev je v Sloveniji prostor zadnjega boja Pohorskega bataljona na Osankarici, ki sta ga leta 1959 skupaj preuredila arhitekt Branko Kocmut in kipar Slavko Tihec.

Spomeniškovarstvena služba, ki je svoje delo aktivno nadaljevala že kmalu po končani vojni, je posebno skrb namenila evidentiranju v vojni uničene kulturne dediščine, ob tem pa tudi ohranjanju zgodovinske dediščine ter značilnim objektom iz obdobja druge svetovne vojne, posebej partizanskim bolnišnicam. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja se je zavedalo pomena kulturne dediščine slovenskega naroda. Že januarja 1945 je predsedstvo SNOS sprejelo Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov (*Varstvo spomenikov*, 1975 (1976): 37).

V povojnem obdobju je bilo verjetno največ skrbi posvečene tistim zgodovinskim spomenikom, ki so obeleževali spomin na narodnoosvobodilni boj. Tako Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti v Ljudski republiki Sloveniji, ki je bil sprejet leta 1948 (*Varstvo spomenikov*, 1948: 3–6), že v 1. členu, ko našteva kulturne spomenike oziroma njihove zvrsti, posebej poudari zlasti spomenike narodnoosvobodilnega boja. Na podlagi tega zakona je bila izdana vrsta odločb o razglasitvi spomenikov. Takrat so poseben status dobile tudi posamezne rojstne in spominske hiše pomembnejših osebnosti, na primer Župančičeva hiša na Vinici.

S pregledom spomeniškovarstvene zakonodaje po letu 1945 lahko značilno spremljamo razvoj varovanja zgodovinske dediščine ter njeno vrednotenje. V *Zakonu o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti*, sprejetem leta 1958 (Ur. l. LRS, št. 22/58), so bili v 2. členu med naštetimi kulturnimi spomeniki še vedno posebej izpostavljeni

Črnomelj, spomenik NOB na Grički, avtor spomenika: kipar Jakob Savinšek; avtor celotne ureditve: arhitekt Marko Župančič (foto: Judita Podgornik Zaletelj, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

spomeniki narodnoosvobodilnega boja. Kasneje v zakonu sicer niso bili posebej omenjeni in zanje so veljala enaka določila kot za druge vrzti spomenikov.

Zakon, sprejet leta 1961 (Ur. l. LRS, št. 26/61), je znova opredelil kulturne spomenike. To so bili »nepremični in premični predmeti ter skupine predmetov, ki so zaradi svoje arheološke, zgodovinske, sociološke, etnografske, umetniške, urbanistične in druge znanstvene ali kulturne vrednosti pomembni za družbeno skupnost«.

V kasnejših dveh zakonih iz leta 1981 (*Zakon o naravni in kulturni dediščini*, Ur. l. SRS, št. 1/81) in leta 1999 (*Zakon o varstvu kulturne dediščine*, Ur. l. RS, št. 7/99) je bila natančneje opredeljena kategorija zgodovinskih spomenikov, kamor sodijo po dikciji zakona iz leta 1981 tudi »območja, naselja ali njihovi deli, predmeti ali zbirke predmetov, ki so posebnega pomena za zgodovino delavskega gibanja, narodnoosvobodilne vojne in socialistične graditve ali ki sicer značilno ponazarjajo in izpričujejo politično zgodovino, zgodovino vojn, socialno zgodovino, zgodovino prometa in trgovine, sodstva, prosvete in kulture, verstva, znanosti in tehnike ter gospodarske zgodovine na naših tleh«. V zakonu iz leta 1999 so zgodovinski spomeniki politično manj poudarjeni: »območja, stavbe, predmeti ali zbirke predmetov, ki značilno ponazarjajo in izpričujejo politično zgodovino, zgodovino vojn in vojaštva, socialno zgodovino, razvoj prometa, prometnih in trgovskih poti ter povezav, razvoj sodstva, prosvete in kulture, verstev, znanosti in tehnike ter gospodarsko zgodovino na naših tleh«.

Zadnji izmed zakonov, ki je bil sprejet leta 2008 (*Zakon o varstvu kulturne dediščine*, Ur. l. RS, št. 16/08), ne pozna več posameznih vrst spomenikov, govori le o registrirani kulturni dediščini in o kulturnih spomenikih. Vrste so posebej opredeljene v *Pravilniku o seznamih vrst dediščine in varstvenih usmeritvah* (Ur. l. RS 10/10), kjer je dediščina prvič razvrščena po pojavnosti, ne več po posameznih vrsteh. Tako lahko veliko večino zgodovinske dediščine postavimo v skupino »Spominski objekti in kraji«, ki jo sestavljajo grajeni ali oblikovani objekti in prostori izražanja spoštovanja ter spominjanja na neko osebo, dejavnost, dej-

Komarna vas v Kočevskem rogu, grobišče umrlih v partizanskih bolnišnicah, avtor: arhitekt Miloš Lapajne (foto: Judita Podgornik Zaletelj, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

stvo, dogodek. Spominski objekti in kraji služijo spominu kot vrednoti, družbeni pomen imajo zaradi zgodovinske pričevalnosti in lahko zaradi likovnih kvalitet. Razlikujemo domove pomembnih osebnosti, znamenja (javni spomenik, mejnik, obcestni kamen, spominska plošča, pil, križ, kapelica), objekte in kraje mrtvih (grob, grobišče, pokopališče, grobnica, mrliška vežica, kostnica), kraje zgodovinskih dogodkov, preproste vojaške objekte (vojaško taborišče, partizanska bolnišnica), kraje spominjanja na človekovo poselitev ali dejavnost (lokacija stavbe, lokacija drugega objekta, opuščena vas).

Razvoj posameznih skupin dediščine, znotraj katerih se je razdelitev zgodovinske dediščine najbolj dopolnjevala in širila, je plod dela generacij konservatorjev, ki so ob svojem delu prepoznali pomen posameznih objektov ali prostorov za narodovo zgodovino.

Zakon iz leta 1999 je uvedel tudi enoten, računalniško podprt Register nepremične kulturne dediščine. Gre za računalniško evidenco enot dediščine, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo. Register je uveljavil tudi pojem memorialna dediščina. Gre za prevladujoč in ne edini kriterij. V

to skupino sodijo objekti in prostori poudarjenega spominjanja, kot na primer javni spomeniki oziroma javne plastike, spominske plošče in znamenja, grobnice, pokopališča skupaj z grobovi, nagrobniki in vrtnoarhitekturno ureditvijo ter posamezni grobovi oziroma nagrobniki, ki so bili postavljeni in urejeni zato, da obeležujejo zgodovinski dogodek, zgodovinsko dogajanje ali spomin na zgodovinsko osebo, oziroma ki so služili ali še služijo spominskim in pietetnim namenom, z izjemo objektov, ki so neposredno služili ali še služijo verskim obredom.

Vse ostale objekte, ki bi jih lahko opredelili kot zgodovinsko dediščino, uvrščamo v druge tipe, predvsem v profano stavbno dediščino, »kadar gre za stavbe, katerih zgodovina je povezana z določenim dogodkom (rojstne hiše ...). Takšne vrste objekti imajo praviloma na pročeljih spominske plošče, ki opozarjajo na določen dogodek ali osebo. V zgodovinsko krajino uvrščamo tiste dele naravne in kulturne krajine, kjer so potekali pomembni zgodovinski dogodki, razna zborovanja, predvsem bitke in druge vojaške operacije.«

Ob preučevanju in prepoznavanju zgodovinske dediščine so se v vseh pojavnih letih z delom številnih konservatorjev izoblikovali kriteriji za opredelitev in vrednotenje tovrstne dediščine:

Avtentičnost

Avtentičnost kraja nekega dogodka oziroma avtentičnost materialnega stanja objekta, povezanega s spominjanjem, je eden najpomembnejših, ključnih kriterijev za opredelitev zgodovinske dediščine. Ohranjeni kraj (prostor) nekega dogodka, pa naj bo to rojstna hiša pesnika, bivališče ali delovni prostor pomembne osebe, dvorana, kjer je potekalo pomembno zborovanje, ali v krajini ohranjen prostor vojaškega spopada, so pomembni pričevalci naše zgodovinske dediščine.

Pričevalnost oziroma zgodovinski pomen

Pri zgodovinski dediščini je ta kriterij, skupaj z avtentičnostjo, med pomembnejšimi. Konservator mora ob poznavanju lokalne kot tudi širše zgodovine ovrednotiti pomen dogodka ali osebe in obravnavanega objekta ali prostora za lokalno ali širšo zgodovino. Stopnja ovrednotenja vpliva na raven zaščite in varstvene režime.

Avtorstvo oziroma likovna vrednost

Kriterij, ki opredeljuje likovno nadgradnjo spominjanja, uporabimo pri javnih spomenikih, spominskih obeležjih in nagrobnikih, včasih pri avtorsko načrtovanih stavbah. Pogosto dopolni prva dva kriterija, v redkih primerih, ko gre za pomemben avtorski dosežek, je lahko celo prevladujoč.

Tipološka opredelitev

Kriterij pride v poštev pri objektih, ki so številni, pogosto avtorsko anonimni. Iz večje skupine lahko izločimo nekaj najznačilnejših, posebej takšnih, ki so bili ali so postali vzorec za podobne objekte, na primer značilna plošča, prvič uveljavljeni dodatki v obliki Triglava in podobno.

Starost

Starost je pri tovrstni dediščini pomemben kriterij, ni pa edini in v vsakem primeru odločujoč. Pomen dogodkov ne raste samo s starostjo.

S časovno distanco dogodke in dogajanja lažje objektivneje vrednotimo, vendar so posamezni dogodki iz leta 1991 enako ali bolj pomembni za narodovo zgodovino kot tisti izpred 50, 100 ali pa več let.

Prostorsko merilo

Merilo upoštevamo pri večjih območjih, krajih pomembnega dogodka in pri monumentalnih spomenikih, ki imajo vizualen ali drugačen prostorski vpliv.

Med posameznimi enotami dediščine izstopajo tiste, ki so kvalitetnejše in pomembnejše. Taki objekti pridobijo s posebnim postopkom status kulturnega spomenika. Ta je, glede na strokovno ovrednotenje konservatorjev, kulturni spomenik lokalnega ali državnega pomena. Prav v opredelitvi med dediščino in spomenikom ter med lokalnim in državnim spomenikom nastopi najpomembnejši del vrednotenja. Spoznati moramo spomenik v njegovi celoti. Poznati moramo njegovo zgodovino, dogodek, ki mu je posvečen, in njegov pomen za lokalno ali narodovo zgodovino, avtorja in njegov opus, druge primerljive spomenike v okolici ali v državi in še kaj bi se našlo.

Čeprav je bila ožje opredeljena zgodovinska dediščina, zlasti njeno ohranjanje in vrednotenje, v preteklosti močno pod vplivom političnega dogajanja, so konservatorji s svojim strokovnim delom uspeli dokazati in še vedno dokazujejo pomen njenega ohranjanja v celoti. Vrednotenje zgodovinske dediščine se lahko spreminja, a le na podlagi strokovnih raziskav, analiz vseh zvrsti dediščine in pridobivanja novih zgodovinskih podatkov.

Dolenji Novaki: partizanska bolnišnica Franja

ERNESTA DROLE

Delovanje partizanske bolnišnice Franja je bilo vezano na partizansko obliko boja slovenskega naroda v času druge svetovne vojne. Bolnišnica Franja je bila do neke mere neodvisno delujoča ustanova, ki je za veliko svojih potreb poskrbela sama, ker je delovala v zelo specifičnem okolju (težko dostopen teren, obramba je bila organizirana znotraj bolnišnice, saj je sam teren onemogočal pomoč od zunaj, izkoriščali so vodno silo, za lastno kuhinjo so vzredili prašiča). Kljub temu je bila za nemoteno delovanje še vedno odvisna od zunanje pomoči. Brez sodelovanja civilnega prebivalstva bolnišnica ne bi mogla preživeti. Svoje dejavnosti ne bi mogla širiti brez sprotne dobave lesa, ki je seveda prihajal iz gozdov bližnjih kmetov (Volčjak, 1983). Žagali so ga na žagi v Logu. Pri varovanju in vrednotenju bolnišnice moramo upoštevati vse dejavnike, ki so bili med seboj tesno prepleteni in so omogočali, da je bolnišnica sploh lahko delovala. V tesni strugi potoka, kjer do druge svetovne vojne nihče niti pomislil ni, da je mogoče živeti, so partizanski zdravniki in borci vzpostavili življenjsko skupnost in si kvaliteto življenja izboljšali s preprostimi tehničnimi rešitvami.

Bolnišnica Franja je bila postavljena v izredno občutljivem okolju, kjer hudourniški potok Čerenščica odnaša, kadar naraste, velike količine materiala. Poleg tega v tem okolju grozi stalna nevarnost zemeljskih in snežnih plazov ter padanja večjih odkrušenih skal s pobočij nad sotesko. V preteklosti je spomenik utrpel že veliko škode (leta 1952 ga je poškodoval sneg, leta 1957 ga je zasul plaz kamenja). Eno večjih naravnih nesreč je bolnišnica doživela v noči s 7. na 8. januar 1989, ko je plaz zasul sotesko in porušil tri objekte (Bevk, 1999). Lesene barake so zgrajene nad vodo ali v njeni neposredni bližini in so izpostavljene izredno veliki vlagi. Sončni žarki posijejo v globoko sotesko le za zelo kratek čas, pozimi pa tam sonca tako rekoč ni. To so naravne danosti, ki jih ni mogoče spremeniti, in v teh determinantah je treba ohranjati in varovati spomenik, ki je izjemen dokaz človeške plemenitosti, neuklonljive volje, iznajdljivosti in ne nazadnje inteligentne hrabrosti.

Stanje bolnišnice leta 1957 (foto: Srečko Habič, arhiv Cerkljanski muzej)

Stanje bolnišnice leta 2001 (foto: Ernesta Drole, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Bolnišnica se je med vojno, dokler je še delovala, sprti dograjevala in tudi obnavljala. Po koncu druge svetovne vojne, ko je izgubila svoj prvotni namen, pa so neprijazne naravne razmere začele pospešeno uničevati barake in naprave. Čeprav so se odgovorni že zelo zgodaj zavedali pomembnosti bolnišnice, pa stanje barak in naprav ni bilo pravočasno dokumentirano – takrat, ko je bil še ves material avtentičen in je bil spomin živih prič še svež. Tako so se pri obnovah dogajale hude napake. Ena največjih je bila narejena v šestdesetih letih, ko so zunanost barak pobarvali, očitno z namenom obnoviti kamuflažno poslikavo, v močnih zelenih, oker in modrih tonih. Ta nestrokovni poseg je bil odpravljen šele v osemdesetih letih, ko je bil izdelan »Splošni predhodni program sanacije PB Franja« in je bila pripravljena tehnična dokumentacija. Dela so bila opravljena v konzultaciji z osebjem bolnišnice, še posebej z avtorjem avtentične poslikave Danilom Šuligojem.

S pripravo dokumentacije za vpis partizanske bolnišnice Franja na seznam svetovne naravne in kulturne dediščine pri UNESCO so bili izdelani konservatorski načrt, geodetski posnetek soteske ter 3D-model terena in objektov, od leta 2002 pa so nastajali načrti izmer posameznih barak. Do leta 2007 so bile izmerjene vse barake, razen električne centrale in invalidskega doma.

Najhujša katastrofa je spomenik prizadela 18. septembra 2007, ko je ob hudem nalivu narasli potok Čerinščica tako rekoč odplaval barake partizanske bolnišnice Franja. Ob izjemni količini padavin je hudournik tako narasel, da je odnesel lesene barake, zgrajene ob potoku ali čez njegovo strugo. Od trinajstih lesenih objektov sta ostala le dva. Baraka številka ena, kjer je bila soba za ranjence, in podzemni bunker. Barake voda ni odnesla, vendar je bila poškodovana in razmajana, saj so se nanjo naslonili ostanki drugih višje ležečih barak. Ostala je tudi baraka številka devet, v kateri so bile delavnice, soba za ranjence in soba za komisarja.

Delovna skupina pri Ministrstvu za kulturo je februarja 2008, ko se je seznanila s konservatorskimi izhodišči za obnovo, ki jih je pripravil Zavod za varstvo kulturne dediščine, odločila, da se spomenik rekonstruira v celoti z vsemi barakami. Dela pri rekonstrukciji spomenika so potekala od junija 2008 do decembra 2009. Pri izvedbi del se je izkazalo, da so bili

Stanje spomenika po neurju septembra 2007 (foto: Ernesta Drole, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

vsi pomisleki iz konservatorskih izhodišč glede oblike prenove upravičeni. Prvi problem, ki se je pojavil, je bil, kako prenovo spomenika uskladiti z zahtevami vodarske stroke po zadostnem pretoku vode in po čim manjših posegih v vodotok ter po ohranjanju čim naravnejšega stanja. Ko so bili v strugi fizično označeni vsi deli, ki bi jih bilo treba odstraniti, da bi se pretok povečal, smo s projektantom prenove spomenika in projektantom regulacije struge pregledali strugo meter za metrom in iskali vse možne rešitve. Cilj je bil zagotoviti varnost in dovolj visok pretok vode ter, seveda, ohraniti naravno divjost soteske. To je bila skoraj misija nemogoče. Generalni dogovor je bil, da bodo posegi minimalni na tistih delih struge in pobočja, ki bodo po zgraditvi barak ostali vidni. Naravne skale naj se ne odstranjujejo oziroma naj se čim manj odbijejo. Nasprotno pa naj se struga širi in poglobi na delih, ki so manj vidni oziroma so skriti. Ob vsakokratnem pregledu struge na tedenskih sestankih se je bilo treba praktično vsakih nekaj metrov struge pogajati tako rekoč za vsak kamen. Vsak poseg v strugo, ki je bil z vidika pretoka nujen, smo pretehtali in izvedli tako, da je bil za zunanji videz soteske čim manj umeten. Posamezne skale, ki niso bile problematične z vidika pretoka, so ostale v strugi. Regulacija struge je bila seveda nujno zlo – posledica odločitve za rekonstrukcijo spomenika, ki je predvidevala tudi vse varnostne ukrepe pred ponovnim možnim neurjem.

Varnostnih ukrepov pa ni bilo mogoče izvesti brez delnega žrtvovanja videza soteske, kar je bilo poudarjeno že v konservatorskih izhodiščih. Zaradi širitve struge je bilo treba za nekatere barake, če smo jih hoteli umestiti na prvotno lokacijo, postaviti posamezne tehnične premostitve – grede. Osnovno izhodišče rekonstrukcije in izdanih kulturnovarstvenih pogojev je bilo, da morajo biti vse barake postavljene na avtentične lokacije. Dilema se je pojavila le pri baraki številka osem, v kateri sta bili soba za ranjence in jedilnica. Pri tehtanju, ali odstraniti drevo ali za nekaj centimetrov umakniti barako, da streha ne bi zamakala, smo se odločili za slednje. Pretehtalo je dejstvo, da je bukev za prepoznavnost zunanjega videza spomenika tako pomembna, da jo velja ohraniti ter barako nekoliko umakniti oziroma jo za malenkost zmanjšati. Pri rekonstrukciji barak

Urejanje struge potoka in bregov, 2009 (foto: Ernesta Drole, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Maskirna poslikava barake številka 1 – soba za ranjence z bunkerjem, 2011 (foto: Ernesta Drole, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

smo se skušali čim bolj približati avtentičnemu zunanjemu videzu. Zaradi statičnih normativov so stebri nove konstrukcije bistveno močnejši, kot so bili v prvotnih barakah. Zunanji videz streh in sten barak je posnetek avtentičnega videza barak. Po ohranjeni fotografski dokumentaciji so zunanji vidni detajli posnetek barak pred uničenjem. Vsaka baraka je unikat zase. Prenesli smo vse detajle, ki smo jih našli na ohranjeni fotografski dokumentaciji. Vsaka od avtentičnih barak je imela svoje posebnosti, in to smo želeli prenesti na nove rekonstruirane barake. Dostopne poti in vsi zaščitni elementi na njih so projektirani na novo. Uporabljeni so novi moderni materiali, da bi bilo takoj jasno, kateri deli spomenika so historični in kateri so novejšega izvora.

Sodobna konservatorska teorija ni naklonjena rekonstrukcijam celotnega spomenika (Pirkovič, 2003). Pri partizanski bolnišnici Franji je bilo originalno gradivo skoraj v celoti uničeno, uničena je bila večina avtentič-

Stanje obnovljenega spomenika, 2011 (foto: Minka Osojnik, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

nih premičnih muzejskih predmetov v posameznih objektih. Vendar pa je bolnišnica Franja eden od najbolj prepoznavnih spomenikov za slehernega Slovenca. Ta kraj spomina ima za slovenski narod izjemno simbolno vrednost in obenem pooseblja boj naroda za preživetje v nemirnih cikličnih svetovne zgodovine. Ohranja in neguje spomin na izjemno raven humanizma, ki se je oblikovala v času vojne, in na nečloveške napore pri reševanju in ohranjanju življenj. V naravni nesreči je originalno gradivo izginilo ali bilo do neuporabnosti uničeno. Spomenik je popoln faksimile oziroma ambientalna postavitvev na sicer avtentični mikrolokaciji.

V rekonstrukcijo spomenika in varovalne naprave v zgornjem toku Čerinščice je bilo vloženi veliko sredstev in znanja. Ne bi pa bilo prav, da se z doseženim zadovoljimo. Dolg slovenskega naroda do fenomena bolnišnice Franja še vedno ostaja, dokler ne bo dograjen informacijsko-dokumentacijski center. Ideja živi že dolgo in je ne bi smeli zapreti v predal kot preobsežen in neuresničljiv načrt ali, še slabše, kot nepotreben element. Z rekonstrukcijo smo naredili le polovico dela. Prav zato, ker originala ni več, je treba obiskovalcem in predvsem prihodnjim rodovom

z uporabo sodobne tehnologije prikazati originalno podobo spomenika: materiale, obdelavo materialov, naravno okolje, ki ga je človek z iznajdljivostjo prikril za lažje preživetje, ter doživetje zgodovinske preteklosti preko ohranjenega pisnega gradiva, ki je nastalo v Franji. Center bi moral raziskovati, ohranjati, širiti in popularizirati avtentično podobo spomenika, ki smo ga po nesreči izgubili, ter razvijati idejo humanosti, nesebičnosti in požrtvovalnosti v času vojne, ko človeško življenje visi na nitki medsebojnega sovraštva. Njegova širša naloga bi bila povezovanje in iskanje stikov s podobnimi spomeniki in zgodovinskimi dogodki v svetu. To je samo nekaj vsebin, na katerih bi center moral delati. Z ambicioznim načrtom bi postal osrednje raziskovalno središče razvoja medicine, organizacije medicinske pomoči in reševanja življenj v prelomnih zgodovinskih obdobjih. Bolnišnica Franja je preživela vojno viхро nepoškodovana, ranjencem in invalidom je poleg zdravstvene oskrbe nudila tudi relativno varnost, da so se lahko pozdravili. Rekonstruiran spomenik je izgubil originalno gradivo, ohranil pa je originalnost ideje, kako pomagati ranjenemu in bolnemu v času vojne. Bolnišnica Franja je še vedno dokaz, da dobro v človeku nikoli ne umre. To so vrednote, ki naj jih spomenik v povezavi z informacijsko-dokumentacijskim centrom gradi in širi v prihodnosti.

Lukanja: kraj poslednjega boja Pohorskega bataljona

DEAN DAMJANOVIČ

Na prostoru poslednjega taborišča in bojišča Pohorskega bataljona pri Treh žebljih na Osankarici – Lukanji stoji spomenik, ki ga sestavljajo osrednja granitna plošča z bronastima plastikama borcev, šestnajst granitnih plošč, ki ponazarjajo zemljanke, in dvaintrideset manjših granitnih kvadrov s partizanskimi imeni, ki simbolično označujejo bojne položaje borcev okoli taborišča. Spomenik je posvečen Pohorskemu bataljonu, ki so ga Nemci 8. januarja 1943 obkolili in ga v hudih bojih uničili. Na mestu poslednjega boja je bilo že leta 1949 postavljeno skromno spominsko obeležje, sedanji spomenik pa je bil slovesno odkrit leta 1959.

Pohorski bataljon (uradno se je imenoval Prvi bataljon Pohorskega odreda) je s svojimi akcijami na obrobju Pohorja povzročal Nemcem velike težave. Požgal je več planinskih koč na Pohorju, da jih sovražne sile ne bi spremenile v svoje postojanke. V Oplotnici je zažgal občinsko stavbo ter orožniško postojanko, zažgal je upravno stavbo kamnoloma v Cezlaku ter zaplenil večjo količino razstreliva. Miniral je železniško progo pri Hudi Luknji in uničil Pergerjevo tovarno v Mislinji. Nemci so hoteli bataljon za vsako ceno uničiti. Tako je prišlo v začetku decembra 1942 do več bojev, vendar so partizani prebili sovražnikov obroč ter se umaknili proti Črnemu vrhu. Nemci so skušali s svojimi propagandnimi nastopi odvrniti ljudi od sodelovanja s partizani. V letakih so pozivali pohorsko prebivalstvo, naj sodeluje z nemškimi oblastmi v boju proti »banditom«, partizanskim sodelavcem pa grozili, da bodo vsakogar, kdor bo partizane podpiral, hranil, skrival ali pa jim na drug način pomagal, kaznovali s smrtjo. V tem času je bilo veliko ljudi s Pohorja zaprtih in odpeljanih v koncentracijska taborišča.

Borci bataljona so prišli 21. decembra 1942 k Osankarici in si pričeli urejati zimsko taborišče. Pri stari drvarski koči so si začeli graditi zemljanke; teh je bilo skupno šestindvajset. Okoli taborišča so skopali položaje za mitraljeze in strelce, postavljali so straže ter pošiljali patrolje v dolino, da bi borcem priskrbele dovolj hrane za zimske mesece. V globokem snegu je bilo to zelo tvegano in naporno. Nemci so v prizadevanjih, da bi uničili bataljon, pridobili nekaj gozdnih delavcev, da so poizvedovali za partizani. Delavci so se kmetom predstavljali za prekupčevalce z živino in volno. V tem času so Nemci zajeli enega od borcev bataljona, in ta je po mučenju izdal nekaj podatkov o položaju bataljona. Nemci so se takoj začeli pripravljati na napad. Zbrali so vojsko, policijo in orožništvo v Poljčanah in Mariboru ter jih odpeljali na izhodiščna položaja v Oplotnico in Ruše. Osmega januarja 1943 je okoli dva tisoč nemških vojakov obkolilo bataljon, ki pa ni imel podatkov o sovražnikovi moči. Obkolil ga je tridesetkrat močnejši sovražnik. Po prvem spopadu so se Nemci umaknili in pričeli taborišče obstreljevati z minometi. Partizani so skušali prebiti obroč, a je bilo prepozno. Padli so vsi borci, le ranjeni Franc Kunaver - Sulc je bil ujet in kasneje v Ljubnem ustreljen kot talec.

V poslednjem boju je padlo vseh 69 borcev, med njimi narodni heroji Pavla Mede - Katarina, Jože Menih - Rajko, dr. Dušan Mravljak - Mrož, Alfonz Šarh - Iztok in Franc Vresk - Gustl, prav tako trije Šarhovi sinovi Lojzek, Pepček in Vanček. Najmlajši, Vanček, je imel 13 let. Padle borce so Nemci odpeljali v Gradec in jih pokopali na tamkajšnjem pokopališču. Štirje, ki so padli zunaj bojišča, v patrolji, pa so bili pokopani na pokopališču v Čadramu. Po vojni so njihove posmrtno ostanke prenesli v grobnico pri spomeniku

Prizorišče poslednjega boja Pohorskega bataljona, 2012 (foto: Srečko Štajnbaher, arhiv ZVKDS, Območna enota Maribor)

Slavko Tihec končuje figuro za spomenik na Osankarici, april 1958 (foto: Jože Gal, Katalog Slavko Tihec (1928-1993), Maribor 2004)

(Ruše – spomenik z grobnico, EŠD 6388). O uničenju bataljona so Nemci poročali celo v Berlin, in sicer državnemu vodji SS in šefu nemške policije Heinrichu Himmlerju, ta pa je poročilo poslal samemu Hitlerju.

V smrekovem gozdu na prizorišču boja je bilo leta 1949 postavljeno skromno spominsko obeležje, tega pa je 4. julija 1959 zamenjal sedanji spomenik, ki ga je dal postaviti okrajni odbor združenja borcev Maribor. Načrt zanj sta pripravila akademski kipar Slavko Tihec (1928–1993) in arhitekt Branko Kocmut (1921–2006). Na osrednjo granitno ploščo je vklesan verz profesorja Branka Rudolfa: »V boj za svobodo sveta ste šli kot ponosni junaki. Venec je večno zelen, Pohorje vam spomenik.«

Spomenik padlemu pohorskemu bataljonu na Osankarici (1958/59) je Tihčeva prva spomeniška plastika. Z novimi, skoraj drznimi prijemi je kipar z razžrto in razpadajočo figuro, ki prikazuje bolečino in grozo, nadgradil tedanje vzore Moora in drugih ustvarjalcev z vsem znano krščansko simboliko žrtve na oltarju. Označba dogajanja je na kraju, kjer so borci padli; spominanje je med ljudmi močno zasidran. Kipar Slavko Tihec ter arhitekt in soavtor spomenika Branko Kocmut sta mesta zemljanek, enot bataljona in posameznikov simbolno zaznamovala s ploščami in kvadri. Svetli kvadri se vklaplajo v nasad vitkih smrek, ki streme kvišku, k življenju. Sinteza naravnega okolja in premišljene arhitekturne nadgradnje se je razvila v značilnost javnih spomenikov v drugi polovici 20. stoletja v Sloveniji. V bližini poslednjega bojišča bataljona, dobrih dvajset minut hoda stran, je v planinskem domu na Osankarici od leta 1951 odprta stalna razstava o Pohorskem bataljonu. Leta 1971 in znova leta 2001 je bila razstava obnovljena in dopolnjena.

Zaradi tragičnih dogodkov in kvalitetnega spomenika je območje Treh žebljev eden izmed najpomembnejših kulturnih spomenikov iz časa druge svetovne vojne pri nas.

Triglav: Aljažev stolp

RENATA PAMIĆ

Pločevinasti stolp na Triglavu je dal leta 1895 postaviti dovški župnik, domoljub in zaveden Slovenec Jakob Aljaž, da bi s skromnim zavetiščem za večne čase zapečatil in ohranil slovensko nacionalno ozemlje na najvišji točki slovenske zemlje. Zemljišče, veliko 16,00 m², je kupil od tedanje dovške občine za en goldinar, kakor je sam zabeležil v svojih spominih. Stolp je naročil pri kleparskem mojstru Antonu Belcu iz Šentvida nad Ljubljano. Za preveritev »mere« je mojster postavil v sredo načrtovane oboda kar svojo soprogo in okrog nje očrtal krog. Stolp ima obliko pokončnega valja premera 125 centimetrov in višine 2 metra ter streho v obliki stožca. Skupaj s streho in nosilcem za zastavico je visok 290 centimetrov. Aljaž je stolp podaril Slovenskemu planinskemu društvu, ustanovljenemu 27. februarja 1893. V začetku, leta 1895, je vrh stolpa krasila kovinska zastavica z letnico 1893. Leta 1908 je znani planinec Alojzij Knafelc stolp prebarval na »belo«, na fotografijah je bilo vrh stolpa videti letnico 1895. Aljaž je leto po postavitvi stolpa dovolil, da se njegova streha premaže s črno barvo in obod z belo ter tako stolp tudi na zunaj postane »daleko vidno državno triangulacijsko znamenje«. To delo je opravil vojaški inženir, nadporočnik Ludvik Guttman in 24. julija 1896 sredi stolpa 50 centimetrov globoko v tla zakopal ploščo z rdečim križem in zapečateno steklenico. V steklenici je listina z napisom: »To trigonometrijsko točko je ustanovil c. in kr. vojaški trigonometrijski oddelek dne 24. julija l. 1896. za vlade Njegovega c. in kr. Apostolskega Veličanstva Franca Jožefa I. - Ludvik Guttman. c. in kr. nadporočnik peh. polka št. 101.«

V stolpu je bilo prvotno nekaj opreme: trije manjši okrogli stolci, dva samovarja, šest kositrnih kozarcev, barometer, termometer, posoda s špiritom za samovar ter spominska knjiga. Na steni so bili napisi v več jezikih, naj se ob hudi uri zaradi udara strele ne biva v stolpu, čeprav ta učinkuje kot Faradayeva kletka.

V spominski knjigi je bil napis v latinskem jeziku, v prevodu: »Pozdravljen popotnik! Blagovoli, če Ti je ljubo, zapisati v to knjigo ime svoje in kako misel. Ta stolpič s panoramo sem postavil po svojem načrtu in ob svojih stroških ter na svojem svetu dne 7. avgusta 1895. l. v obč. korist. Jakob Aljaž, župnik na Dovjem.« Stolp je žal v stoletju in več izgubil vso prvotno opremo, le samovar je uspel rešiti sedanji dovški župnik.

Od leta 1899 je bil v stolpu tudi žig, ki sta ga darovala gospoda Česenik in Mejač. Na njem je bil napis »Aljažev stolp vrh Triglava 2865«. Leta 1923 je sporočal Planinski vestnik, naj se v kočah uporabljajo ovalni žigi z vijoličasto barvo, v domovih pa štirioglati z rdečo barvo. Žig na vrhu Triglava naj se razlikuje od vseh ostalih in naj ima rdečo barvo. Dejstvo je, da so številni žigi spreminjali svojo obliko in tudi nakazovali različno višino Triglava. Danes je žig pritrjen zunaj, v bližini stolpa. Prvotno je na notranjem obodu stolpa visela slikana reprodukcija triglavske panorame z imeni krajev in gora, ki jo je na platno naslikal Marko Pernhart leta 1867 (original je v Narodnem muzeju). Leta 1897 je trikratno povečano panoramo po celotnem notranjem obodu stolpa naslikal dovški učitelj Franc Jeglič. Kasneje so na obod pritrjili panoramsko risbo Vilka Mazija. Panoramo je izdelal Alojz Štirn leta 1995.

Na stolp so leta 1944 pritrjili bronasto spominsko ploščo z napisom:

»Na tem mestu so med NOB l. 1944 partizani Gradnikove brigade, kulturniki IX. korpusa, Jes. boh. odreda in mladinci OK Bohinj podrli mejnik Italija – Nemčija in izobesili slovensko zastavo.« (Kos (ur.), 1990: 205-206)

Line stolpa nimajo več stekelc, nosilci šip so odlomljeni. Na zunanjih delih pločevinastega plašča se lokalno pojavljajo poškodbe, zlasti na korodiranih pritrdilnih mestih. Strokovni pregled 10. avgusta 2009 je pokazal, da je stolp zdržal vse vihre časov, strele in poškodbe vandalov in ga ni treba shraniti v muzej. Znano je, da je bil stolp večkrat prebarvan brez nadzora spomeniške stroke. Ugotovljeno je bilo, da je bil pločevinasti plašč na udrtinah saniran z armirano sintetično smolo. Pločevina je debeline 1 mm in je zaščitno prevlečena s cinkom ali zlitino kositra in svinca. Na lokalno poškodovanih mestih je bila pločevina zamenjana. Oplate so bile prvotno spojene z zakovicami. Tečaja vrat so zamenjali. Dno stolpa je bilo zalito z betonom in delno podzidano, ker je bilo staro kamenje ob stolpu odstranjeno. Zaradi izpostavljenosti ostrim klimatskim razmeram, strelam in mehanskim obremenitvam prihaja do napetosti in deformacij plašča. Ob odstopanju premazov se pojavlja korozija, ki je močnejša v notranjosti, zlasti ob vrhnjem delu stožčaste strehe, kjer je bila zato pločevina zamenjana. Pločevina je na valjastem delu tik pod vrhom strehe predrta, vendar kaže, da vse poškodbe niso posledica korozije, temveč fizičnega odstranjevanja snega s cepini. Sidrna mesta so bila večkrat sanirana, jeklenice zamenjane. Strokovni pregled je pokazal posamezne pomanjkljivosti. Zamenjan strelovod je ostal na površini, stolp je podbetoniran, kamnita in betonska škarpa na pobočju pod njim je bila zgrajena kasneje in kazi naravno podobo vrha Triglava.

Stolp je bil večkrat v celoti prebarvan. Prvotno je bil siv, leta 1896 ga je Anton Knafelc, oče slovenske planinske markacije, obarval z belo barvo, leta 1908 pa so obod prebarvali z belo barvo in streho s črno. Sledilo je desetletje, v katerem so stolp barvali amatersko in svojevoljno, dokler ni bil preslikan na rdeče, v barvi takrat zaščitnega minija.

Leta 1922 in 1923 je bila nekakšna »pleskarska vojna« med Slovenci in Italijani. Posledica tega je bila odločitev Slovenskega planinskega društva, da stolpu povrne originalno sivo barvo. Po drugi svetovni vojni je stolp dobil rdečo barvo in nad konico strehe peterokrako zvezdo. Večkrat so izpeljali manjša popravila in stolp pritrjili z jeklenicami. Prestavili so tudi trigonometrijsko točko za nekaj metrov od stolpa, da so omogočili snemanje iz zraka. Leta 1984 so ob snemanju filma o Juliusu Kugyju z vednostjo vzdrževalcev Planinskega društva Ljubljana – Matica stolp ponovno prebarvali s sivo barvo in na vrh postavili zastavico z letnico. Leta 2003 in 2012 so stolp obnovili Prijatelji Triglava. Pri zadnji obnovi so z nasveti sodelovali konservatorji Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Območne enote Kranj, in specialisti Restavratorskega centra pri ZVKDS. Svoje mnenje sta dala še Agencija Republike Slovenije za okolje in Narodni muzej Slovenije, Oddelek za konzerviranje in restavriranje. Soglasje oskrbnika je poslalo Planinsko društvo Ljubljana – Matica.

Aljažev stolp je po 95 letih obstoja dobil status kulturnega in zgodovinskega spomenika na lokalni ravni z *Odlokom o razglasitvi Aljaževega stolpa na vrhu Triglava za kulturni in zgodovinski spomenik*, ki ga je sprejela Občina Jesenice leta 1990 (Uradni list RS, št. 27/90). Leta 1996 je bil stolp vpisan v Register kulturne dediščine in je dobil uradno evidenčno številko dediščine EŠD 5531 Triglav – Aljažev stolp. Status kulturnega

Aljažev stolp, 2009 (foto: Bernarda Jesenko Filipič, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

spomenika državnega pomena je dobil leta 1999 z *Odlokom o razglasitvi Aljaževega stolpa na Triglavu za kulturni spomenik državnega pomena*, ki ga je sprejela Vlada Republike Slovenije (Uradni list RS, št. 81/99). Aljažev stolp je bil obakrat razglašen za spomenik na podlagi strokovnih podlag, ki jih je pripravila pristojna spomeniška služba. Leta 1999 je bil tudi podržavljen na podlagi *Zakona o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lastnini* (ZLKSDL, Uradni list RS, št. 89/99). Za ta edinstveni kulturni spomenik in nacionalni simbol Slovenije ter za vse dostopne poti po grebenu do Triglava in tudi za kočo na Kredarici skrbi Planinsko društvo Ljubljana – Matica, ker je del Planinske zveze in ker je Aljaž stolp nesporno podaril Slovenskemu planinskemu društvu (njegov naslednik je Planinsko društvo Ljubljana – Matica).

Strokovni pregled je leta 2009 ponovno odprl vprašanje o dejanski lokaciji in lastništvu Aljaževega stolpa. Po kupo-prodajni pogodbi med občinama Dovje in Mojstrana ter Jakobom Aljažem, datirani 15. aprila 1895, je to parcela 1484/1, k. o. Dovje. Vse kaže, da so stolp nevede postavili na parcelo št. 1717/1, k. o. Studor, kar je razvidno iz neuradnih geodetskih meritev, ki jih je opravila Območna geodetska uprava Kranj leta 2002. Katastrsko in zemljiškknjižno stanje za Aljažev stolp so uredili z novo odmero posebne parcele.

Vrba na Gorenjskem: rojstna hiša Franceta Prešerna

RENATA PAMIĆ

Hiša Vrba 2 je registrirana enota profane nepremične kulturne dediščine pod evidenčno številko dediščine EŠD 840 Vrba na Gorenjskem – rojstna hiša Franceta Prešerna. Hiša je pomemben del prostora in dediščine Republike Slovenije, v ožjem pogledu Gorenjske in vasi pod Stolom. Objekt je kulturni spomenik z muzejsko funkcijo. Hiša, po domače pr' Ribč, s funkcionalnim zemljiščem obsega parceli 679 in 663/1, obe katastrska občina Zabreznica. Parceli s hišo sta last Republike Slovenije. Med domačijami v vasi je izvirno podobo iz 19. stoletja še najbolj ohranila prav Ribčeva domačija. K njej je v preteklosti spadalo še samostojno gospodarsko poslopje. V Ribčevi hiši je bil rojen velikan naše poezije in avtor slovenske himne France Prešeren (1800–1849), ki je svojo rojstno vas, opevano predvsem v znamenitem sonetu o Vrbi, povzdignil do simbolnega pomena za ves slovenski narod. V isti hiši je bil rojen tudi prvi ljubljanski nadškof in metropolit Anton Vovk (1900–1963), zato je bila ob stoletnici škofovega rojstva, leta 2000, na fasado hiše pod Prešernovo spominsko ploščo iz leta 1872 nameščena še plošča, posvečena nadškofu Vovku.

Prešernova hiša je vrhkletna zgradba. V 16. stoletju je bila še deloma lesena, s slamo pokrita, v času pesnikovega rojstva pa v celoti pozidana. Pesnik je v njej preživel prva leta svojega otroštva, do leta 1808, ko so ga poslali v šole na Dolenjsko. Prešernova rojstna hiša s tradicionalnim tlorisom, fasadnimi šivanimi robovi, kamnitima vhodnima portaloma in okenskimi okvirji iz zelenega kamna (tufa) je značilen primer pozno-baročnega oblikovanja bogatejših kmečkih domov na Gorenjskem, zato je poleg memorialnega spomenika tudi spomenik ljudske arhitekture, ki priča o ustvarjalnosti domačih mojstrov (od kamnosekov iz Peračice do mizarjev, ki so izdelali notranjo opremo). Ohranjeni arhitekturni elementi (kamniti portal v kleti) izpričujejo nastanek starejšega dela stavbe v 16. stoletju. Hiša je doživela več prezidav v času od 16. do 19. stoletja. Njena današnja podoba je nastala po letu 1856, ko je požar v Vrbi uničil gospodarsko poslopje Ribčeve domačije in ostreže hiše. Na funkcionalnem zemljišču Prešernove rojstne hiše sta ohranjena vodnjak in delno sadovnjak.

Notranjost Prešernove hiše zelo jasno opredeljuje njena temeljna sporočilnost, sporočilnost spominske hiše. Oprema iz Prešernovega časa (med drugim ohranjena zibka Franceta Prešerna, hišna skrinja z letnico 1837, stenska ura) se prepleta s spominskimi obeležji, zgodnjimi izdajami Prešernovih poezij in Prešernovimi portreti. V razstavnem prostoru sta predstavljena življenje in delo pesnika Franceta Prešerna.

Prešernova rojstna hiša je vir za razumevanje zgodovinskih procesov, pojavov ter njihove povezanosti s sedanjo kulturo in prostorom. Današnja zasnova z vežo, hišo, kamro in črno kuhinjo ter vhodnim delom s kamnitim stopniščem je hiša dobila sredi 19. stoletja, temeljito pa so jo prenovili leta 1939, ko je bila na pobudo pisatelja Frana S. Finžgarja odkupljena in urejena v spominski muzej. Sredstva za odkup je takrat prispevala šolska mladina, muzejsko urejena hiša pa je postala eden prvih slovenskih zavarovanih kulturnih spomenikov, odprtih javnosti. Obenem je to že več kot 70 let star primer spomeniške, avtentične, še Finžgarjeve predstavitve Prešernove rojstne hiše. S konservatorskimi in restavratorski-

mi posegi se Finžgarjeva ureditev objekta, z izjemo preureditve oskrbnikovega stanovanja v razstavni prostor, ni bistveno spremenila, z ureditvijo vrta in okolice v osemdesetih letih 20. stoletja je pridobila dodaten prostor za druženje obiskovalcev in izvajanje pedagoško-kulturnih programov. Hiša vseskozi ohranja kulturno in muzejsko namembnost, s katero raste in se plemeniti kulturna zavest Slovencev.

Muzejsko urejena hiša omogoča vpogled v način življenja v vaseh pod Stolom v Prešernovem času in kasneje. Ohranjeni stavbni deli in oprema so materialni dokaz zgodovine stavbarstva, obrtniškega znanja, kmečkega gospodarjenja, prehranjevanja, higiene, življenjskega standarda in medsebojnih odnosov v družini. To podobo dopolnjujejo sadovnjak, vodnjak in vodno korito ob hiši, ki pričajo o nekdanji oskrbi z vodo in o skrbnosti vaških gospodarjev, ki so znali koristno uporabiti prostor ob hiši. Marmornata plošča z rodovnikom Prešernovega rodu pa kaže na duhovno in kulturno bogato poreklo Franceta Prešerna in njegovih sorodnikov.

Varovanje Prešernove rojstne hiše je bilo večkrat strokovno opredeljeno in tudi pravno regulirano. Leta 1951 sta ministrstvo in svet vlade LRS na podlagi 1. in 3. člena *Zakona o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti* v LRS (Uradni list LRS, št. 23-137/48) po predlogu Zavoda za spomeniško varstvo LR Slovenije izdala odločbo o zavarovanju Prešernove rojstne hiše v Vrbi (Uradni list LRS, št. 26/51). Leta 1975 je Zavod za spomeniško varstvo v Kranju po uradni dolžnosti ter na podlagi 39. člena *Zakona o varstvu kulturnih spomenikov* (Uradni list SRS, št. 26/61 in 11/65) in 11. člena *Pravilnika o registraciji kulturnih spomenikov v SR Sloveniji* (Uradni list SRS, št. 29/62) izdal za Prešernovo rojstno hišo odločbo o kulturnem spomeniku (Odločba št. II-12/1-1975 z dne 28. 3. 1975) I. kategorije. Na podlagi 3. člena *Zakona o naravni in kulturni dediščini* (Uradni list SRS, št. 1/81) je bila hiša leta 1985 z *Odlokom o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov v občini Jesenice* (Uradni vestnik Gorenjske, št. 1/85-2) razglašena za kulturni spomenik. *Zakon o varstvu kulturne dediščine* (Uradni list RS, št. 7/99) je uvedel pojem spomenik državnega oziroma lokalnega pomena ter opredelil tudi postopek razglasjanja. Pristojna spomeniška služba je zato v letih 2004 in 2005 pripravila Strokovne podlage za razglasitev vasi Vrba (EŠD 9411 Vrba na Gorenjskem – vas) za kulturni spomenik državnega pomena. Do razglasitve vasi ni prišlo. Na podlagi izvedenega vrednotenja vasi Vrba na Gorenjskem po metodi komisije za naselbinsko dediščino in pripravljenih strokovnih podlag pri ZVKDS je bila Prešernova rojstna hiša, skupaj z vaško lipo in cerkvico sv. Marka, razglašena za spomenik državnega pomena (*Odlok o razglasitvi spomenikov v vasi Vrba na Gorenjskem za kulturne spomenike državnega pomena*, Uradni list RS, št. 3/2011).

Opisati je treba vsaj dva sklopa večjih obnovitvenih del Prešernove rojstne hiše. Večjo ureditev so prvič izpeljali ob 40-letnici muzejske otvoritve Prešernove rojstne hiše v osemdesetih letih 20. stoletja in ob 200-letnici pesnikovega rojstva na prehodu iz drugega v tretje tisočletje. Že leta 1978 je bilo ob škarpo pri hiši preneseno kamnito vaško korito z napisom A. 1871. J. Leta 1979 je bil preurejen sadovnjak, urejene so bile pešpoti, narejeni so bili temelji za odprto lopo in obnovljena je bila škarpa. Pri Prešernovi hiši so bili podbetonirani kamniti zidovi, posebnih temeljev hiša nima. Ob obnovi fasade leta 1979 so bili s sondiranjem odkriti šivani vogali, zato se je takratni Zavod za spomeniško varstvo v Kranju odločil rekonstruirati šivane vogale in znižati nivo barvanega cokla, ki je bil v

Prešernova rojstna hiša, 2009 (foto: Renata Pamič, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

višini vhodnega podesta. Šivane vogale je obnovil restavrator Zavoda za spomeniško varstvo Tone Marolt. Od takrat cokol posnema naklon terena. Pod apnenim ometom, ki sta ga pazljivo odstranjevala delavca Zavoda za spomeniško varstvo France Fortuna in Rafael Legan, sta se pokazali struktura raznih prezidav in razrahljanost kamnitih zidov. Zidovi iz mešanega kamnitega drobirja in razrahljanega apnenega veziva so bili pred nanosom novega fasadnega ometa utrjeni s cementnim injektiranjem, kar je z današnjega konservatorskega stališča problematično. Cementne injekcije delujejo kot plombe, ki vlečejo nase vodo, zato se na fasadi vidijo madeži. Zlasti so bili problematični kletni zidovi, skozi katere je pronicala voda in polnila klet. Zato je bil v tleh kleti ob stenah izdelan kanal, ki je pobiral vodo, ta pa je speljana po betonski cevi pod cesto na prosto. Dela je izvajal mojster Franc Pelko. V »hiši« je bila takrat prezidana krušna peč in restavrirana je bila oprema. V tem času je bila v neposredni bližini Prešernove rojstne hiše brez upravnega dovoljenja zgrajena garaža in kasneje še orodjarna ob sanitarijih Prešernove rojstne hiše. Ob hiši je bil urejen tlak iz prodnikov »mačjih glav«. Sledila je desetletna pavza, ko so se bolj

ali manj izvajala le manjša vzdrževalna dela. Leta 1995 pa je bila krušna peč ponovno obnovljena. Obnovil jo je mojster Franc Šuštaršič iz Ljubljane. Leta 1998 so bili zamenjani deli strohnele strešne lege, ojačan je bil nosilec opaža, zamenjane so bile strešne letve ter prekrita je bila streha hiše in lope s še dobrim starim bobrovcem. Zidarsko so bili sanirani dimniki in urejene so bile dimniške obrobe in čelne obrobe. Dela je izvedlo podjetje Lar, d. o. o., iz Mošenj.

Šele naslednja večja prenova, ob 200-letnici rojstva Franceta Prešerna, je prinesla nekaj izboljšav. Prepotrebno in sodobno dokumentiranje za obnovo objekta in okolice je leta 2001 izpeljal Geodetski inštitut Slovenije. Pripravil je fotogrametrijo objekta. Projektno dokumentacijo za pridobitev gradbenega dovoljenja je izdelalo projektno podjetje Gea Consult, d. o. o., iz Škofje Loke. Leta 2001 je Vrba dobila Prešernov spomenik in parkirišče. Obnova Prešernove rojstne hiše je bila zaključena leta 2002. Kljub detajlnemu načrtovanju je območje samega objekta še vedno problematično. Poleg zamenjave dotrajanega strešnega lesa, prekritja strehe z novim bobrovcem postaranega videza in sanacije dimnikov je bila ob vzhodni in severni fasadi izdelana drenaža, odvodnjavanje meteornih voda je bilo urejeno preko peskolovov v ponikovalnico čez cesto. Za lokacijo in izdelavo ponikovalnice je bilo pridobljeno pisno soglasje lastnika zemljišča, družine Žvan. Na objektu so bile izdelane statične horizontalne vezi, sanirane so bile razpoke, opravljen je bil oplesk fasade in retuširani so bili šivani vogali fasade. Urejen je bil obcestni zid stopnišča v skladu z njegovo prvotno podobo, ko je bil pokrit s ploščami iz tufa. Ostanke tufa so bili najdeni ob čiščenju veziva pod leseno desko stopnišnega zidu. V »hiši« objekta je bilo izvedeno arheološko sondiranje, ki je pokazalo, da posebnega prostora pod »hišo« ni bilo. Najdeno je bilo nekaj kosov stekla, fragmentov črepinj iz časa požara in nekaj živalskih kosti. Domneva o obstoju še ene kleti iz časa nastanka hiše ni bila potrjena. Arheološka izkopavanja je izvedla Magelan skupina, d. o. o., iz Kranja. Na podlagi zahtev upravitelja in oskrbnika hiše po »temperiranju« prostorov zaradi ohranjanja opreme in občutljivih eksponatov je bila istočasno z izdelavo smrekovega krtačenega poda v »hiši« izdelana toplotna izolacija in urejeno je bilo električno talno ogrevanje. Prav tako so bile pod omet v veži lokalno vgrajene ogrevalne električne mreže višine 100 centimetrov. Namen posega je bil vzpostaviti minimalne pogoje temperiranja prostorov v prehodnih mesecih, ko peč ni zakurjena, in s tem preprečiti propadanje muzejskih eksponatov in druge opreme. Vgrajen ogrevalni sistem se zaradi debeline zidov v veži in slabe tesnitve vhodnih vrat ni posebej obnesel. Prednost sistema je le v tem, da ni vidnih grelnih teles. Žal se vidnim požarnim senzorjem in alarmni napravi ni dalo izogniti.

Na objektu so bila ob 200-letnici pesnikovega rojstva izvedena še nekatera druga dela na fasadi; tako je zmanjšano okno galerijskega dela objekta in s tem usklajen fasadni raster odprtini, restavrirani so bili kamniti okvirji, okenske mreže in polkna, pri čemer je bilo zamenjano dotrajano okovje po vzoru prejšnjega. V galeriji je bila odstranjena novejša peč, kurišče je bilo urejeno kot omara za blagajno, pri čemer so ohranjena prvotna vratca kurišča. Galerija in bela kuhinja sta namenjeni literarni predstavitvi pesnika in omogočata krožno povezavo in izhod skozi vežo, iz katere je bila umaknjena neustrezna oprema. V notranjosti objekta je bil obnovljen omet, popravljene so bile klopi, restavrirani so bili stavbno pohištvo in tlakovec v veži, v kleti je bil podprt strop, kletni portal pa

je bil očiščen barv in cementnih plomb, na kletnem stopnišču so bila narejena lesena vratca. V podstrehi, kamor so pripeljane tudi vodovodne inštalacije, je bila urejena in toplotno izolirana soba za oskrbnika. V letu 2011 je bila ponovno zidarsko preložena krušna peč, na streho pa so bili nameščeni točkovni snegolovi. Stavbno pohištvo sanitarij, ki kaže znake dotrajanosti, je bilo zaradi pomanjkanja denarja le mizarsko popravljeno in restavrirano. Streha sanitarnih prostorov, ki je potrebna obnove in se dotika sosedovega poslopja, pa še ni obnovljena. Sanitarije so bile priključene na občinsko javno kanalizacijsko omrežje z najmanjšimi poškodbami okolice objekta. Prav tako čaka na zamenjavo kritine tudi lopa za obiskovalce. Opravljen je bil strokovni fitopatološki pregled jablane na vrtu. Ta zaradi gobe odmira in jo bo treba nadomestiti z istovrstno staro sorto.

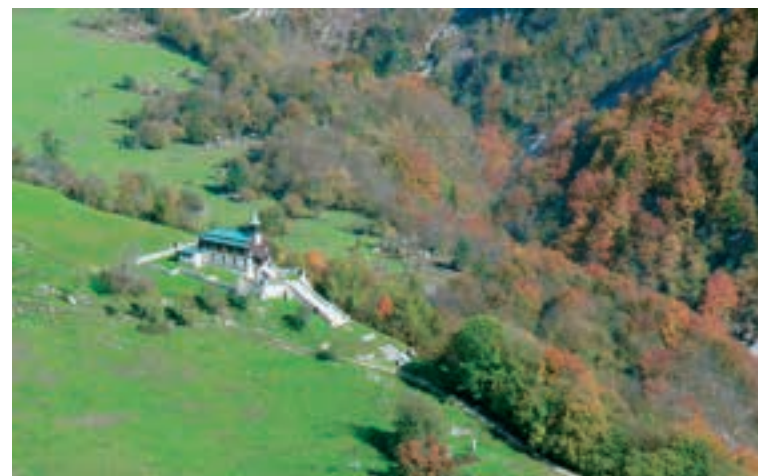
Zob časa pri Prešernovi rojstni hiši, najbolj obiskanem kulturnem spomeniku Dežele, terja sprotno vzdrževanje, skrbno upravljanje in strokovni nadzor nas stanjem spomenika.

Zatolmin, Javorca: spominska cerkev Sv. duha

ERNESTA DROLE

Nad planino Polog stoji na umetno uravnani polici cerkvica Sv. duha. To je cerkvica številnih simbolov, ki je nastala v posebnem času, zato je njena sporočilna vrednost toliko večja. Zgrajena je bila v prvi svetovni vojni, v času hudih bojov na soški fronti. Po območju med Vodil vrhom, Rdečim robom, Slemenom in Mrzlim vrhom je potekala prva avstrijska obrambna črta. Avstrijska vojska je z nadčloveškimi močmi ohranjala položaje na Mrzlem vrhu ves čas spopadov na soški fronti, Polog pa je bil v zaledju in tako varen pred izstrelki sovražnika. Lokacija cerkve je približno enako oddaljena od avstrijskih bojnih položajev na Mrzlem vrhu, Slemenu in Vodil vrhu ter je bila tako dostopna pripadnikom enot, ki so se borili na teh položajih. Vojaki 3. gorske avstro-ogrske brigade so cerkev gradili z lastnimi rokami, da bi ohranili spomin na mrtve tovariše. Graditi so jo pričeli 1. marca 1916 in jo 1. novembra 1916 predali svojemu namenu. Pri gradnji cerkvice so se združila znanja različnih mojstrov, ki so se skupaj znašli v vojni vihri na soškem bojišču. Načrte je izdelal avstrijski slikar in scenograf Remigius Geyling. Tehnični stavbni del je delo poročnika Geze Jablonskega, ki je tudi vodil gradnjo. Rezbarska dela pa je opravil Južni Tirolec Anton Perathoner. Na umetno ustvarjeni polici je nastala za Tolminsko nenavadna cerkvica – na do 2 metra visokem kamnitem talnem zidu sloni lesena vrhnja konstrukcija. Do objekta po strmem pobočju vodi krajše monumentalno stopnišče. Nad vhodno fasado se dviga manjši osmerokoten sedlast zvonik, na njegovem podstavku pa je tabla s sončno uro in dvojnimi grbom Avstro-Ogrske in napisom Pax (mir). Na zunanjih stenah med okni ladje in po prezbitერიju so razporejene table z naslikanimi grbi vseh dvajsetih dežel monarhije.

Dvoransko notranjost deli v navidezne ladje osem lesenih slopov. Pomemben pečat notranjosti daje enotno secesijsko učinkujoč prostor. Prevladujeta modra in črna barva z zlatimi in belimi ornamentami. Oltarni mozaik Sv. duha je izdelan iz steklenih kamenčkov. Na desni in levi slavo-ločni steni sta zrcalno postavljena lika dveh stoječih angelov.

Pogled na planino Polog s cerkvijo Sv. duha na Javorci, 2010 (foto: Andrejka Ščukovt, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Stanje spomenika leta 1974 (foto: arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Vojaki so zbirali prostovoljne prispevke za postavitev objekta, ki bi jim pomagal v dneh težkih bojev, ko sta jih v nečloveških naporih zapuščala volja do življenja in zaupanje v človeka ter jim je ostalo le še priporočilo veri. Nova vojaška tehnika je neusmiljeno klestila in redčila enote, mrtvi vojaki so brezimni ostajali na bojiščih. Zato so preživeli že kmalu po začetnih spopadih prve svetovne vojne uvideli, da bodo svoje padle tovariše ohranili v kolektivnem spominu le, če njihovih imen ne bodo prepustili pozabi, potem ko bodo trupla položili v zemljo. Spomin na tisoče mrtvih, ki so se borili na strmih pobočjih tolminskih vršacev, se zrcali v notranjosti cerkve. Na hrastovih ploščah, narejenih iz zabojev za strelivo, ki se kot listi knjige odpirajo ob stenah ladje, je vžganih več kot 2500 imen padlih. Večina teh vojakov počiva na vojaškem pokopališču Loče pri Tolminu. Leto dni je cerkev služila vojakom, ki so iskali tolažbo, duhovno moč in notranje pomirjenje v kratkih premorih, ko je potihnilo bobnenje in je ugasnil ogenj izstrelkov. Premnogi so tu ostali za vselej, zadnje spoštovanje jim je izkazal tovariš, ki je z mojstrsko natančnostjo vžgal njihova imena na leseno ploščo. Oktobra 1917 je prišlo do preboja pri Kobaridu, in avstro-ogrske sile so prodirale proti zahodu za umikajočo se italijansko vojsko.

Lesena konstrukcija objekta je le stežka kljubovala neprijaznim vremenskim razmeram v tolminskih hribih. Les je začel hitro propadati. Leta 1934 je Italija cerkvico obnovila. V tem času je bila tudi v cerkveni ladji postavljena vitrina s predmeti, ki spominjajo na boje v krnskem pogorju. Ob prenovi so Italijani levo od vhoda postavili ploščo, ki še stopnjuje posebnost in sporočilnost cerkve: *Ultra cineres hostium ira non superest* (Onkraj pepela sovragov jeza premine).

Stanje grbov na fasadi leta 1977 (foto: Matjaž Prešeren, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Po drugi svetovni vojni je bila cerkev prepuščena neprijaznim vremenskim vplivom, sprotnega vzdrževanja ni bilo in v začetku šestdesetih let je bil objekt na robu propada (Smole, 1962). Puščala je streha, voda je prodirala v notranjost, lesena nosilna konstrukcija je popustila in začela se je posedati tudi strešna konstrukcija ladje. Leta 1962 so zaradi pomanjkanja sredstev preventivno podprli najbolj kritične dele, da ne bi prišlo do porušitve objekta. Direktor takratnega Zavoda za spomeniško varstvo Gorica Emil Smole je vedno znova poudarjal pomen tega objekta in vse pristojne opozarjal na nujnost njegove obnove (Smole, 1969). Do nekoliko večjih obnovitvenih del je prišlo leta 1968 pod vodstvom arhitekta Janeza Suhadolca. Vendar je sredstev za celovito obnovo zmanjkalo. Izvedena je bila le prenova statično konstrukcijskih elementov prezbiterija in ladje. Sredstev za restavratorske posege ni bilo dovolj, propadanje spomenika se je nadaljevalo, k temu je pripomogel tudi potres leta 1976. Zapisnik ogleda konservatorja in restavratorja Zavoda za spomeniško varstvo Gorica¹ z dne 6. septembra 1978 priča, da je bila cerkev Sv. duha na Javorci tik pred tem, da dokončno propade: vhodno stopnišče je bilo zaraščeno in poškodovano, vhodna lopa je bila uničena, vhodna fasada je bila obita z deskami, notranjost je bila neurejena in napolnjena z različnim materialom, puščala je streha, plošče z napisi so bile poškodovane, poškodovane so bile slike angelov, prezbiterij je bil skoraj uničen, zunanja fasada z grbi je bila poškodovana, tri plošče z grbi so manjkale, polovica oken z vitraži je bilo razbitih.

¹ Restavrator Rudi Pergar in konservator Pavel Medvešček sta podrobno opisala nezavidljivo stanje objekta, ki so ga uničevale vremenske razmere in posledice nedavnega potresa. Zapisnik je del dokumentacije spomenika Javorca – cerkev Sv. duha, ZVKDS, Območna enota Nova Gorica.

Stanje objekta leta 1980 (foto: Pavel Medvešček, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Obnova objekta leta 2005 (foto: Robert Červ, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Popolna prenova se je začela poleti 1980 in se končala jeseni 1982. V tem času so bile očiščene vse zarasle površine, obnovljeni so bili oporni zidovi in zunanje stopnišče. Utrjeni so bili obodni zidovi in izdelana sta bila novo ostrešje in lesena konstrukcija cerkve. Izrezljana in postavljena so bila vhodna lopa in hrastova vhodna vrata. Okolica cerkve je bila v celoti urejena. Restavrirani so bili oltar in obe sliki angelov, restavrirani in na novo poslikani so bili grbi na fasadi, restavrirana so bila tudi barvasta okna. Streha lope, zvonika, prezbiterija in zakristije je bila pokrita z bakreno pločevino. Ker se je izkazalo, da je bila prvotna etrtnita streha na

Obnovljena spomeniška cerkev Sv. duha na Javorci (foto: Andrejka Ščukovt, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

ladji že po enem letu poškodovana, so jo zamenjali z bakreno.²

Tolminska je v zgodovini doživljala številne nemire, tudi tla tega dela Slovenije so silno nemirna. Po temeljiti statični obnovi in celovitih restavratorskih posegih je potres leta 1998 zopet zahteval obsežna obnovitvena dela. Prišlo je do poškodb obzidja okoli cerkve in stopnišča, tudi lesena konstrukcija cerkve ni bila več stabilna, pokazalo se je, da so vremenske razmere zopet poškodovale les. Po prvotnem vzorcu sta bili obnovljeni obzidje in stopnišče. Dotrajani leseni deli so bili zamenjani z novimi, na novo je bila izdelana tudi lopa. Opravljeni so bili tudi temeljiti restavratorski posegi na spomeniku.²

Cerkev je nastala v enem najbolj krvavih obdobjev v zgodovini Posočja. V času, ko je orožje na fronti malo potihnilo, so vojaki gradili cerkev. Nanjo so dali napis: Mir. Tega so si vsakodnevno želeli, a doživljali, videli in slišali so le sovraštvo, smrt in vojno hrumenje. Cerkev je po vojni še vedno štela za objekt, ki ga je zgradil nekdanji sovražnik. A njeno poslanstvo za prihodnost je sprava, mir in složnost, ki ga podaja tudi napis: »Onkraj pepela sovragov jeza premine.«

² Dokumentacija spomenika Javorca – cerkev Sv. duha, ZVKDS, Območna enota Nova Gorica.

Tehniška dediščina in njeno varstvo v Sloveniji

TADEJ BRATE

Varstvo tehniške dediščine je tako po svetu kot tudi v Sloveniji v primerjavi z varstvom drugih vrsti kulturne dediščine eno najmanj razvitih področij in ima najkrajšo tradicijo. Sam termin se je pri nas začel uporabljati šele v drugi polovici petdesetih let 20. stoletja. Vse skupaj se je uradno začelo po drugi svetovni vojni, leta 1953, z nastankom slovenskega tehniškega muzeja, ki se je združil z lovskim muzejem in si tako pridobil osnovne razstavne prostore v nekdanji kartuziji Bistra med Vrhniko in Borovnico. S tem sta se začeli načrtno zbiranje in proučevanje ostalin in odsluženih tehniških predmetov, starih tehničnih naprav in podobnega, kar poznamo pod imenom tehniška dediščina.

Muzej v Bistri je bil sprva mišljen le kot domicil lovskega muzeja, ki so ga odprli leta 1951. Ker pa so bile kapacitete nekdanje kartuzije za tisti čas več kot prevelike za eno samo zbirko, so lovsko zbirko združili s tehničkim muzejem. Sprva je kazalo, da je rešitev prostorsko ustrezna, toda muzej se je z leti s pridobljenimi eksponati tako razširil, da danes dobesedno poka po šivih zaradi prenapoljenosti. Skladišča in depoji so postali pretesni, da bi še sprejemali zgodovinsko pomembne eksponate, zaradi česar muzej ne more več izpolnjevati svojega temeljnega poslanstva. Vedeti pa je treba, da je bil Tehniški muzej Slovenije takrat edina strokovna služba, ki ji je bilo zaupano varstvo tehniške dediščine pri nas.

ZAČETKI VARSTVA TEHNIŠKE DEDIŠČINE V SVETU

Različne kulture, skupnosti in civilizacije, ki so do danes živele na zemlji, so vedno imele svoj specifičen odnos do preteklosti. Ta se je razpental vse od kulturnega čaščenja prednikov in njihove lastnine do preziranja in ignoriranja vsega starega in preživetega. Še danes lahko zasledimo miselnost, da je treba vse staro uničiti in podreti, potem pa na ruševinah preteklosti graditi nov svet in družbo. Po drugi plati pa se je vse bolj razvijala skrb tudi za varovanje naše preteklosti in zgodovine, in to z različnih področij delovanja človeka.

Katero od obeh razmišljanj je primernejše, rušenje ali varstvo, je pogosto stvar posameznika. Vendar je sedanja civilizacija vzpostavila sistem, ki v veliki meri varuje ostaline preteklosti kot dokaz človeške kulture in inventivnosti. Varstvo dediščine pogojuje v prvi vrsti višja izobrazbena in kulturna raven narodov in je tisti element, ki zagotavlja dodaten in jasnejši pogled na probleme in kvaliteto hrambe in varstva kulturne dediščine vseh vrst. Varstvo kulturne dediščine v Evropi sega – gledano zelo na grobo – nekako v 17. in 18. stoletje, torej v čase, ko so sodobniki začeli spoznavati, da so bili tudi njihovi predniki mojstri svojega poklica in so znali izdelovati izdelke, ki so bili lepi, redki in predvsem dragoceni. Predvsem premožni sloji so se ukvarjali z varstvom umetniških in finančno vrednih predmetov in zgodovinskih ostalin, ki so pričali o nastankih tedanje družbe in njeni zgodovini, obenem pa so bili tudi tiha finančna naložba za hude čase. Sprva so prednjačile zbirke umetniških predmetov, redkeje pa tudi predmeti iz vsakdanjega življenja, od katerih so bili najbolj iskani kosi orožja in orodja (Burton, 1983).

Vzporedno z industrializacijo v Angliji in Franciji ter Nemčiji se je začel razvoj različnih strojev, turbin in vodnih koles ter drugih naprav (Trinder, 1990). Vendar pa so z nadaljnjo industrializacijo in razvojem preživeli le malokateri stroji in naprave. Posebej načrtno so sprva ostaline preteklosti uničevali v Franciji v času francoske revolucije (1789–1792), med drugim tudi tehnične naprave in njihove iznajditelje. Leta 1794 so na primer obglavili znamenitega znanstvenika Lavoisiera! Kljub temu da se je zameril oblasti, pa so njegov laboratorij skrbno popisali in spravili vse znanstvene instrumente. Kaj kmalu so v Parizu odprli prve muzeje, med drugim tudi tehniški muzej, imenovan Art & Metier (Umetnost in delo); v njem so našli svoje mesto tudi Lavoisierovi instrumenti, Cugnotev parni voz iz leta 1770 in še vrsta drugih starih znanstvenih predmetov in izumov. Tam so shranjeni in razstavljeni še danes! Francozi so bili torej prvi, ki so začeli varovati za bodočnost predmete tehniške vsebine kot kulturno dobrino.

Pol stoletja kasneje, leta 1861, so v Londonu odprli Science museum (Muzej znanosti), leta 1882 tehniški muzej v St. Peterburgu, leta 1885 na Dunaju, leta 1890 v Budimpešti, leta 1905 v Münchnu itd. Do prve svetovne vojne je bila ustanovljena in odprta za javnost večina velikih tehniških muzejev Evrope!

V Sloveniji, ki je bila tedaj še v okvirih avstro-ogrske monarhije, beležimo prvo zbirko starih tehniških predmetov in ostalin v Idriji, a žal o njej ni veliko podatkov, saj je v 20. stoletju izginila brez sledu. Je pa tehniški muzej na Dunaju ohranil pred uničenjem nekatere stroje iz Kranjske industrijske družbe na Jesenicah (skrinjasto pihalo), model Panzovega plavža za proizvodnjo feromangana na Javorniku, model gozdarskega laufa iz Idrije, najstarejšo ohranjeno parno lokomotivo Steinbrück, za katero je dokazano, da je vozila po slovenskih tirih, in še nekaj malenkosti. Iz vsega tega je razvidno, da se je naša tehniška dediščina v manjših količinah ohranjala že konec 19. stoletja.

V obdobju med obema svetovnima vojnama posebnega posluha za ohranjanje tehnične dediščine v Sloveniji ni bilo. V Beogradu živeči Slovenec France Repič, sicer direktor železniške prometne šole, je leta 1931 pozival k ustanovitvi železniške muzejske zbirke, a več od tega mu ni uspelo. Šele po koncu druge svetovne vojne, ko je bila leta 1949 v Ljubljani velika razstava ob 100-letnici Jugoslovanskih železnic, se je prvič začelo resno govoriti o nastanku Tehniškega muzeja Slovenije in podobnih institucijah tudi v drugih republikah države. Vendar so se tedaj odločili, da bi morala imeti vsaka od republik svoj tematski tehniški muzej. V Beogradu naj bi bili poštni, železniški in letalski muzej, v Zagrebu so pripravljali splošni tehniški muzej, v Ljubljani naj bi bil tehniški muzej cestnega prometa, za Sarajevo, Skopje in Titograd (Podgorico) pa dogovora še ni bilo. S pomorsko zgodovino naj bi se ukvarjali predvsem lokalni muzeji, ki so v nekaterih krajih že delovali, na primer v Dubrovniku, v Sloveniji pa smo kmalu po priključitvi cone B ustanovili Pomorski muzej Sergej Mašera v Piranu, ki pa tehniške dediščine obalnega območja žal ni zajel. Tako je bil za varstvo vsakovrstne tehniške dediščine v Sloveniji zadolžen spet le Tehniški muzej Slovenije, ki pa je varoval le izbrane predmete tako imenovane premične dediščine, medtem ko večjih objektov nepremične dediščine, razen nekaterih izjem (Strojeva kovačnica, Pantzeva žičnica itd.), ni varoval.

V začetku osemdesetih let 20. stoletja je slovenska vlada sprejela vrsto

novih zakonov, med njimi tudi novi zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine, ki je v skladu s smernicami varovanja dediščine v svetu zajel tudi varovanje nepremične tehniške dediščine. Tako je pod okrilje zavodov za varstvo naravne in kulturne dediščine prišlo sedemnajst zgodovinsko pomembnih objektov tehniške dediščine. Nekateri so že bili razglašeni za tehniške spomenike, drugi pa so bili še v fazi razglašanja. Od leta 1984 do danes se je število objektov evidentirane nepremične tehniške dediščine dvignilo skoraj do 1000, kar dokazuje polno aktivnost spomeniške službe na tem področju v zadnjih tridesetih letih.

Zaradi specifičnih znanj in posebnega posluha, ki ga zahteva varovanje tehniške dediščine, strokovnjakov za njeno evidentiranje in preučevanje v Sloveniji ni veliko. Da bi sledili novi zakonodaji, je tedanji Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Republike Slovenije leta 1984 zaposlil strojnega inženirja energetika Tadeja Brateta iz Ljubljane kot posebnega svetovalca za področje nepremične tehniške dediščine. Na podlagi kasnejše specializacije na oddelku za industrijsko arheologijo Birminghamske univerze v Coalbrookdalu, Iron Bridge, Telford, kjer je leta 1995 diplomiral in magistriral, je Brate postal edini slovenski industrijski arheolog in s tem tudi vodilni raziskovalec slovenske tehnične dediščine; leta 2009 je prejel strokovni naziv konservatorski svetnik. Kasneje se je vzporedno z njegovim delovanjem po posameznih samostojnih zavodih, sedanjih območnih enotah ZVKDS, oblikovalo še nekaj strokovnjakov za tehniško dediščino, ki pa so šele začeli sestavljati ustrezno vrsto potrebnih strokovnjakov za varstvo tehnične dediščine.

EVIDENTIRANJE TEHNIŠKE DEDIŠČINE V SLOVENIJI V ZADNJIH TREH DESETLETJIH

Z delitvijo posameznih zvrsti dediščine se je pričelo pri nas tudi sistematično evidentiranje tehniške dediščine. V nekaj letih je bil izdelan grob pregled tehniške dediščine Slovenije. V pripravi je bila celo knjiga z naslovom 100 tehniških spomenikov Slovenije, ki pa kasneje žal ni izšla. Leta 1991 je bila v seriji Slovenska dediščina natisnjena le njena precej okrnjena različica z naslovom Tehniški spomeniki Slovenije (Brate, 1991), ki pa jo štejemo za prvo knjižno delo, posvečeno splošni tehniški dediščini na Slovenskem.

Poleg evidentiranja je bila primarna naloga tudi priprava strokovnih podlag za razglasitve. Med prvimi je bila za tehniški spomenik razglašena mestna elektrarna v Ljubljani (MEL), ki je prenehala delovati konec petdesetih let. Razglasitev je uspela in nekaj let pozneje je podjetje Elektro Ljubljana zbralo sredstva in ob sodelovanju in z nasveti tedanjega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine vzorno obnovilo sto let staro elektrarno. Zunaj objekta MEL je danes ohranjena tudi parna lokomobila z električnim generatorjem iz leta 1926. Ponazarja prvo poskusno lokomobilo, ki je v Ljubljani okoli leta 1890 dajala elektriko Narodnemu domu. Poleg pa je predstavljen izredno velik mehanski pretvornik elektrike iz izmeničnega v enosmerni tok. Kot zanimivost naj zapišemo, da je nekoč deloval v filmskih studiih v Berlinu in omogočal znani režiserki Leni Reifenstahl snemanje nemških propagandnih filmov druge svetovne vojne. Po vojni so ga prepeljali v Jugoslavijo, kjer je dolga leta proizvajal enosmerni tok za obločne luči studiev Viba filma. Tudi te naprave so bile

restavrirane po nasvetih spomeniške službe iz Ljubljane in so danes v ponos tako Elektru Ljubljana kot tudi mestu in stroki.

Prav tako ne smemo pozabiti ohranitve starih železniških delavnic v Šiški, kjer je v polkrožnem objektu nekdanje kurilniške rotunde nastanena zbirka starih železniških vozil, imenovana Železniški muzej. Spomeniška služba je v vseh letih sodelovanja uspela pomagati pri ohranitvi vsaj stotih tirnih vozil (lokomotiv, vagonov) ter raznih predmetov in tehničnih naprav, tako da smo vozila našli in pravilno zgodovinsko ovrednotili. Za muzejsko postavitev, ki jo je zbrala spomeniška služba, je bilo podarjenih več kot 1000 predmetov. Prav tako je tudi muzejski turistični vlak, ki je že v prvem letu obratovanja prejel priznanje turistični nagelj, plod zamisli in dela naše spomeniškovarstvene stroke.

Slovenska spomeniška služba je kot prvi tovrstni objekt rešila pred propadom železarski plavž v Železnikih. Sledila mu je Slovenska peč, prastari preprosti plavž za taljenje železove rude v Dnu nad Kropo, ki je dobil za varovanje zidan objekt. Sledila je Kropa s svojim vigenjcem (kovačijo) Vice, ki deluje še danes, in kroparskim muzejem kovaštva. Kot tehniški spomenik je bila zavarovana tudi Strojeva kovačija v Grabčah pri Bledu, ki pa je v osemdesetih letih prenehala obratovati in je bila predelana v malo hidroelektrarno. Leta 1966 so strokovnjaki zavarovali naš največji parni stroj iz leta 1905 in valjčnice za valjanje cinkove pločevine v Cinkarni v Celju. Vendar pa so bili ti stroji med rušenjem stare Cinkarne kljub odloku o varstvu uničeni.

POPULARIZACIJA TEHNIŠKE DEDIŠČINE IN IZZIVI ZA PRIHODNOST

Popularizacija dediščine je ena od pomembnih nalog, ki so učinkovite pri njenem ohranjanju. Nič drugače ni na področju tehniške dediščine v Sloveniji. Doslej je ZVKDS sodeloval pri različnih oblikah popularizacije, zlasti pri razstavah, publikacijah, predavanjih in podobno. V sodelovanju s Kulturnim centrom Štore in Koroškimi muzejem so bile pripravljene tri razstave, od katerih je ena gostovala celo v Budimpešti in Moskvi.

Omembe vredno je tudi sodelovanje s Televizijo Slovenije, ki je pripravila okoli 30 krajših in daljših dokumentarnih filmov o slovenskih tehniških spomenikih in zgodovini tehnike; zelo odmevna je bila serija osmih polurnih filmov. Najpogostejša oblika popularizacije in promocije pa je gotovo strokovno-znanstvena obravnava posameznih objektov v obliki člankov v različnih revijah in časopisih ali samostojnih knjižnih izdajah. Med pisci izstopa Tadej Brate, ki je večino svojega dela posvetil prav tehnični dediščini, njenemu preučevanju in ohranjanju, s čimer je prispeval dobro osnovo za študije zgodovine tehnike v Sloveniji.

Seveda popularizacija ne bi bila mogoča brez uspešno izdelanih projektov za ohranjanje tehniške dediščine. ZVKDS je na tem področju doslej sodeloval na različne načine in v različnem obsegu. Po vsebini izstopajo idejni projekt spremembe namembnosti starega jaška v Velenju v muzejski objekt, revitalizacija idrijskega in mežiškega rudnika in še bi lahko naštevali, veliko nalog pa še čaka na realizacijo. V Sloveniji je veliko tovarn, ki za svojo proizvodnjo uporabljajo staro tehniško opremo. Prezreti ne smemo niti vrste starih elektrarn, vodovodnih sistemov na Krasu, ostankov objektov iz prve svetovne vojne, starih črpalnih naprav in opuščeni rudnikov. Potrebni bodo tudi pregledi vozil raznih vrst. Za vse bi

bilo treba opraviti osnovne dokumentacijske postopke in valorizacijo. Vendar s tem nastanejo tudi različni problemi. Mnogokrat kljub strokovni proučitvi in solidni valorizaciji za varstvo nekaterih spomenikov ni ne razumevanja ne zanimanja v krajih, kjer je bila dediščina zabeležena. Takrat prihaja do njenega uničenja, pa čeprav po nepotrebem.

Ne znamo se zavedati, da utegne biti prav vsaka tehniška dediščina ključna za vključevanje tehniške kulture in dediščine v najširšo turistično ponudbo, kakršno pogosto zasledimo v tujini. Zdi se, da bi intenzivnejše vključevanje naše tehniške dediščine v turistično ponudbo zagotavljalo več možnosti za njeno preživetje. Z edinstveno dediščino, ki jo Slovenija premore, to niti ne bi bilo težko.

IZBRANI PRIMERI TEHNIŠKE DEDIŠČINE V SLOVENIJI

Idrija, dediščina živega srebra

Največji uspeh službe za varstvo tehniške dediščine v Sloveniji je po vsej verjetnosti vpis Idrije in njene okolice na UNESCOV seznam svetovne dediščine. Tu je ZVKDS opravil skupaj z Mestnim muzejem Idrija in strokovnjaki rudnika živega srebra temeljne spomeniškovarstvene opredelitve. Valorizirana je bila vsa tehniška pa tudi druga dediščina rudnika in okolice. ZVKDS je v skladu s pristojnostmi bdel nad tehniško dediščino Idrije in spodbujal obnovo klavž, Kamšta in vseh starih strojev, ki so bili nekoč ohranjeni in so propadali na dvorišču gradu Gewerkenegg. Hkrati je ZVKDS vodil, svetoval in nadziral restavriranje vseh starih rudarskih strojev, ki so sedaj našli svoj prostor v zgradbi Frančiškovega jaška. Stroji so bili vzorno obnovljeni in so razstavljeni, nekateri celo v delujočem stanju.

Idrijski lauf

Leta 1820 je v idrijskih gozdovih tamkajšnji nadgozdar izdelal gozdno železnico za oskrbovanje rudnika živega srebra z lesom. To je bila prva gozdna železnica na svetu, namenjena le spravilu lesa. Naprava je bila enkrat posodobljena, z opustitvijo rudnika pa je izgubila svojo funkcijo in je bila opuščena. S pomočjo ZVKDS je bila izdelana replika proge in vozička, gozdarskega laufa, ki jo je postavilo Tolminsko gozdno gospodarstvo.

Fala – Hidroelektrarna Fala

Eden večjih uspehov spomeniške službe na področju varstva tehniške dediščine je tudi sprememba hidroelektrarne Fala v tehniški spomenik z muzejsko dejavnostjo. Delo so usmerjali zaposleni v mariborski enoti za varstvo kulturne dediščine in vrsta strokovnih sodelavcev iz strojne in elektrofakultete v Mariboru. Danes posodobljeni del hidroelektrarne Fala še vedno proizvaja elektriko, stari pa je imeniten tehniški muzej.

Moste – Hidroelektrarna Završnica

Objekt stoji na levem bregu Save Dolinke. Gre za akumulacijsko derivacijsko dvoagregatno hidroelektrarno s Peltonovima turbinama, s padcem vode 165 metrov, nazivnim pretokom 21 m³/s in sinhronskima generatorjema z močjo 2 x 1250 kVA. Objekt je prva javna elektrarna za elektrifikacijo podeželja na Slovenskem, zgrajena leta 1913 s turbinama, izdelanima v Ljubljani. Restavratorska in obnovitvena dela tečejo že

skoraj 15 let, zlasti na zastarelih delih hidroelektrarne. Celoten objekt se počasi, a vztrajno spreminja v tehniško dediščino, ki so si jo že ogledali mnogi obiskovalci. Zaradi pomanjkanja sredstev dela tečejo razmeroma počasi, čeprav vodstvo elektrarne izkoristi vsako možnost, da ohrani tiste dele proizvodnje elektrike, ki se opuščajo in posodablja z novimi napravami.

Veržej – Mlin na Muri

Plavajoči mlin z vodnim kolesom na sidranih čolnih ima urejeno leseno stavbo s stroji in skladiščem na desnem bregu reke Mure. Prvi mlin na tem mestu je znan že leta 1860, leta 1915 je bil postavljen nov, a je pogorel, zatem pa je bil zgrajen današnji mlin. Posebnost mlina je njegov pogonski del, ki je nameščen na čolnih – kumpah. V sredini devetdesetih let 20. stoletja je narasla Mura kumpe odtrgala in potopila. Obnovo rešenih elementov je vodil konservator Aleš Arih iz mariborskega zavoda. Mlin danes spet deluje kot nekoč.

Savci – Vodni mlin

Mlinarska dejavnost v Savcih je izpričana že v 19. stoletju. Stajnkov mlin je obratoval do leta 1984, ko je umrl še zadnji mlinar. Leta 1995 so na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor izdelali konservatorski program za revitalizacijo opuščenega mlina, na podlagi katerega je mlinarski strokovnjak Konrad Repa s pomočniki izdelal njegovo rekonstrukcijo. Stajnkov mlin predstavlja posrečeno kombinacijo elementov iz različnih obdobij tehnološkega razvoja mlinarske obrti pri nas. Mlin ima poleg funkcionalnega tudi spomeniški, turistični in didaktični pomen.

Sečovelje – Sečoveljske soline

Ravnica ob Dragonji, stoletja izrabljena za soline, je izjemna solinska krajina, ki jo na severu in jugu zaključujeta polotoka. Naplavljen ravnico Dragonje zaznamujejo mreža kanalov, solinarske hiše in vodni mlini ter seveda solinska polja, ki so s svojim delovanjem in tehničnim ustrojem svojevrstna tehniška dediščina v širšem mediteranskem prostoru. Kljub izjemnosti pa se spomeniška služba solinam doslej ni posvetila v zadostni meri, kar je eden od izzivov za prihodnost. V letih 1984–1990 je sicer konservator Tadej Brate v solinah evidentiral ostanke edinstvenih črpalnih naprav za koncentratno slanico, ki jih je poganjal veter ne glede na to, iz katere smeri je pihal. Na podlagi najdb sta bila izdelana tehnična dokumentacija naprave in model v merilu 1 : 5, ki je danes razstavljen v Pomorskem muzeju Sergej Mašera v Piranu. Kasneje so bile izdelane replike vodne črpalke, ki v starem delu solin še danes delujejo in prečrpavajo slanico.

Ljubljana – Mestna elektrarna

Ljubljanska mestna elektrarna je najstarejša velika termocentrala na Slovenskem. Gre za značilno opečno tovarniško arhitekturo z neometano fasado in kiparskimi detajli in z originalno industrijsko opremo. Zgradba je bila dograjena leta 1897. Ob stoletnici Mestne elektrarne ljubljanske (MEL) leta 1997 je bila zgradba elektrarne generalno obnovljena in sanirana, obenem pa je dobila tudi novo funkcijo. Staro dvorišče je bilo obnovljeno, priročna skladišča MEL so bila generalno sanirana in posta-

Sečoveljske soline (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Mestna elektrarna Ljubljana (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

vljena sta bila oba popolnoma obnovljena in restavrirana stroja. V opuščenih objektih nekdanje lesne žage podjetja Hoja je bila odkrita parna lokomobila iz leta 1926, v kleti ob cerkvi, kjer so nekdanj bili studii Viba filma, pa smo odkrili velik mehanski električni pretvornik, ki so ga nekoč uporabljali v berlinskih filmskih studiih za snemanje filmov. Po postavitvi pretvornika na dvorišče elektrarne je dvorišče dobilo lokalni naziv Muzejska ulica. V elektrarni so se pridobili tako muzejski prostori za stare stroje kot tudi novi poslovni prostori in dvorana. Vse stroške je krilo podjetje Elektro Ljubljana, končna izvedba pa je bila velik uspeh vseh, ki so pri tem projektu sodelovali. Izšla je tudi knjiga ob 100-letnici MEL.

Ljubljanske transformatorske postaje

Podobno kot je bila obnovljena zgradba MEL, je bila sanirana in obnovljena tudi zgradba transformatorske postaje ob osnovni šoli na Viču ob Tržaški ulici (EŠD 12501). Nekoliko drugače pa je bil rešen problem transformatorske postaje pri Klavnici (EŠD 5902), ki je stala v sredini cestnega križišča s Poljansko cesto. Nova postaja v smislu replike je bila zgrajena na novi lokaciji nekaj deset metrov proč, kjer ne ovira več prometa, vanjo pa so bili vgrajeni elementi stare postaje, ki so jo podrli.

Ljubljana – Klavnica

Kompleks s klavničnima halama in parkovno zasnovo med njima, hlevoma in upravnim poslopjem je bil zgrajen v letih 1880 in 1881 po načrtih A. Wagnerja, prometna hala, vodni stolp, kotlovnica in dimnik pa v letih 1926 in 1927 po načrtu Škodovih zavodov iz Plzna. Ljubljanska klavnica je bila nekoč eno najmodernejših tovrstnih podjetij. Objekti so bili večinoma v tako slabem stanju, da njihova sanacija ni bila smiselna. V novem kompleksu trgovskega centra so ohranjeni le še nekateri ključni arhitekturni elementi.

Ljubljana – Hradeckega most

Litoželezni most, izdelan v Auerspergovih livarni na Dvoru pri Žužemberku, je bil prvotno postavljen leta 1867 na lokaciji Čevljarskega mostu za povezavo Tranče in Novega trga. Ob gradnji današnjega Čevljarskega mostu pa ga je Plečnik leta 1931 prestavil ob nekdanjo mrtvašnico in dopolnil z lučmi. Po novi lokaciji je dobil ime Mrtvaški most. Zaradi slabega vzdrževanja je grozilo, da se bo most porušil. Zato se je Mestna občina Ljubljana tudi na pobudo spomeniške službe odločila, da stari most zamenja z novim, starega pa generalno obnovi in ga postavi na novi lokaciji v Trnovem. Most je namreč edinstven tehniški spomenik in dokaz naprednosti slovenske železarske industrije iz sredine 19. stoletja. Od leta 2011 ga na novi lokaciji uporabljamo kot most za pešce.

Radeče – Stari most

Most čez reko Savo povezuje staro mestno jedro s staro železniško postajo. Zgrajen je bil v letih 1893 in 1894, nastal pa je na pobudo kranjanov, ki so z njim želeli povezati tedanji sosedni pokrajini Štajersko in Kranjsko. Dolg je 84 in širok 6 metrov. V tedanjem času je bil tretji največji tovrstni most v Avstro-Ogrski in največja konstrukcija z enim samim nosilnim poljem na Slovenskem. Most je bil obnovljen in spet služi svojemu namenu, ob Dnevih splavarjenja z njega izvajajo celo tekmovanje v skokih v vodo. Znamenitost je razglašena za kulturni spomenik.

Ljubljana, klavnica (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Brežice – Vodovodni stolp

Visok, v večjem delu okrogel stolp, vrh katerega je osmerokotni vodni rezervoar, je pokrit s stožčasto streho. Stolp je eden izmed dveh starejših stolpov te vrste v Sloveniji in je v Brežicah igral ključno vlogo pri oskrbi z vodo. Ko je izgubil svojo nekdanjo funkcijo, ga je občina pričela obnavljati pod nadzorom pristojne spomeniške službe v Novem mestu. Danes služi kot zanimiv in prijeten gostinski lokal.

Mežica – Separacija Žerjav

Stopničast rudniški objekt zaznamuje opečna jeklena konstrukcija, postavljena v hrib. Njegovo obliko je narekoval poseben tehnološki način predelave rude z ločevanjem čistih koncentratov svinca in cinka od jalovine. Zgrajen je bil leta 1914 po načrtih podjetja Humboldt iz Kölna. Je edini ohranjeni tovrstni objekt v Sloveniji. Zgornji del je bil sicer po nenadnem požaru v rudniški separaciji precej poškodovan, vendar je bil ustrezno saniran, tako da današnja podoba ustreza izvirnemu stanju.

Brežice, vodovodni stolp (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

Celje – Kretniška postavljalnica

Enonadstropen, zidan stolpičast objekt z lesenim razglednim pomolom in ohranjenim kretniškim varovalnim prestavnim mehanizmom je bil zgrajen v letih 1908–1910 po vzoru enakega objekta v Mürzzuschlagu na avstrijskem Štajerskem. Po posodobitvi celjske glavne železniške postaje je mehanska kretniška postavljalnica postala odveč, zato so jo namerali podreti. Potem ko so rušilna dela že stekla, je celjsko območno enoto ZVKDS o dogajanju obvestil član društva ljubiteljev železnic g. Resnik. Celjska območna enota je takoj ukrepala in objekt zavarovala pred uničenjem. Danes je stolp obnovljen in muzejsko urejen ter je priljubljeno mesto za srečanja različnih ljubiteljev tehnične dediščine.

Koritnica ob Bači – Prezračevalna naprava železniškega predora Bukovo

V Baški grapi, dolini reke Bače, blizu vasi Hudajužna, je na bohinjski progi železniški predor Bukovo. V času parne vleke je bil to najbolj zakažen predor, zato so med obema vojnama, leta 1928, Italijani tu zgradili prezračevalno postajo. Naprava z velikimi ventilatorji ustvarja val vetra,

ki prepihuje predor. Od konca uporabe parne vleke, od leta 1984, naprava nima več funkcije, zato jo upravljajo lokalni prostovoljci po nasvetih ZVKDS. V potresu pred nekaj leti je bil objekt poškodovan do te mere, da se ventilatorji ne vrtijo več.

Vače, vaška tehtnica

Tehtnica za vaške vozove se zdi na prvi pogled komajda omembe vredna. Toda večina takih tehtnic je že davno izginila iz uporabe. Na Vačah so se odločili, da ob pomoči tovarne Libela iz Celja in z našim svetovanjem vaško tehtnico iz leta 1934 obnovijo.

Muzej javnega prometa v nastajanju

Vsa sodobna mesta Evrope imajo tudi svoje muzeje javnega prometa, le v Ljubljani se pri tem že 50 let zatika. Ohranjeni so le en star avtobus in štirje tramvajski vozovi – dva od njih sta vzorno restavrirana, dva pa še čakata na blagoslov restavradorjev. Naša služba si že več kot 40 let prizadeva za njihovo ohranitev – a žal brez večjih uspehov, saj pri podjetju LPP za take stvari nimajo potrebnega posluha.

Plinarniški muzej

Ob 130. obletnici Mestne plinarne v Ljubljani je bila organizirana postavitve plinarniškega muzeja, ki je bil realiziran na osnovi naših znanj in poznanj. Poleg tega je izšla tudi knjiga o zgodovini mestnega plina v Ljubljani.

Železniški muzej Slovenskih železnic v Ljubljani

Železniški muzej je začel nastajati že v šestdesetih letih 20. stoletja. Svoje prostore je dobil v nekdanji kurilnici na Parmovi ulici 35, kjer se je postopoma razvil v manjši, a izoblikovan in celovit muzej. V osrednjem objektu, rotundi iz leta 1893, je na ogled del zbirke parnih lokomotiv in drugih muzejskih vozil. Stalna razstava drugih ključnih strok, ki so potrebne, da železnica lahko deluje, pa je v bližnjem pomožnem objektu. Za potrebe muzeja je bil glavni objekt z lokomotivsko okretnico zavarovan kot tehniški spomenik. Spomeniška služba je pomagala tako pri iskanju starih muzejskih vozil kot tudi pri njihovi valorizaciji. S pomočjo spomeniške službe je bilo organizirano delovanje muzejskega turističnega vlaka. Le obnova in restavriranje vozil in historičnih predmetov sta bila do danes žal izvedena nepopolno. Muzejska služba namreč boleha za pomanjkanjem strokovnjakov, zato so posegi na področju železniške tehnike pogosto izvedeni nestrokovno.

III. IZZIVI IN PRILOŽNOSTI

Upravljanje dediščine v 21. stoletju

MARKO STOKIN

Prispevek opisuje razvoj spomeniške službe v širšem mednarodnem kontekstu in predstavlja najpomembnejše mednarodne dokumente, ki so vplivali na zakonodajo, razvoj in upravljanje kulturne dediščine po vsem svetu. Razvoj konservatorstva je tesno povezan z mednarodnimi dogajanjem na tem področju, največji razmah pa je konservatorstvo doživelo v prejšnjem stoletju.

Razvoju konservatorstva in standardov, ki jih opredeljujejo mednarodne listine, priporočila, deklaracije in konvencije, lahko sledimo predvsem od leta 1931, ko so bili na konferenci v Atenah prvič na mednarodni ravni ustvarjeni temelji za strokovno razmišljanje o konservatorstvu (*Athens charter for the restoration of Historic Building*, Athens Conference, 21.–30. oktober 1931) (*Doktrina I*, 2003: 17) ter so bila predpisana merila za postopke dokumentiranja spomeniške dediščine in priporočila za sodelovanje arhitektov in arheologov. Tako je bilo oblikovano izhodišče za interdisciplinarni pristop pri varovanju kulturne dediščine (Matero, Kecia-Fong i.dr., 1998: 32). Katastrofalne posledice druge svetovne vojne so zahtevale množično obnavljanje spomenikov in prisilile arhitekta, konservatorje in druge strokovnjake, da so začeli sodelovati pri tej obnovi. Že pred tem je bila sprejeta Haaška konvencija (Haag, 1907), zadnja takoj po drugi svetovni vojni (Haag, 1964; Uradni list FLRJ, št. 4/56).

Leta 1964 je bilo v Benetkah na drugem kongresu arhitektov in specialistov za zgodovinske objekte sprejetih trinajst resolucij, ki jih poznamo kot mednarodno listino o restavraciji, bolj znano kot *Beneško listino* (*Doktrina I*, 2003: 25). Listina je nastala kot potreba po organiziranju strokovnjakov s področja konservatorstva in restavracije neodvisno od že uveljavljenega združenja muzeologov ICOM.

Vzporedno z Beneško listino je bil na podlagi resolucije (*Resolution concerning the creation of an international non-governmental organisation for monuments and sites*) in pod pokroviteljstvom organizacije UNESCO leta 1965 v Varšavi ustanovljen Mednarodni svet za spomenike in spomeniška območja kot nepolitično in nedržavno združenje ICOMOS (International Council on Monuments and Sites); združenje je odločilno vplivalo na razvoj spomeniške službe po vsem svetu. ICOMOS je danes posvetovalni organ UNESCO na področju nepremične kulturne dediščine. Ima že več kot deset tisoč članov iz strokovnih, znanstvenih in drugih ustanov, deluje v skoraj stotih državah in ima 28 znanstvenih komitejev tako za snovno kot tudi za nesnovno dediščino. Vse do danes je ICOMOS sprejel 40 različnih listin, tudi nacionalnih. Ta priporočila, deklaracije in resolucije (www.icomos.org) so bili podlaga za nastanek mednarodnih pogodb (konvencij), predpisov Evropske unije (direktive), ki so bistveno pripomogli k razvoju kulturne politike, tako na področju konservatorske teorije kot v praksi.

Med najbolj priznane mednarodne dokumente nedvomno sodi *Konvencija o varstvu kulturne in naravne dediščine* (Uradni list SFRJ, št. 56/74), ki jo je leta 1972 sprejel UNESCO in je začela veljati leta 1975. Do zdaj jo je ratificiralo že 188 držav. Sama konvencija je tudi pri nas vplivala na organiziranost spomeniške službe, predvsem na *Zakon o varstvu kulturne in naravne dediščine* iz leta 1981 (ZVKND, Uradni list SRS,

št. 1–3/81). V njem so bila upoštevana newdelhijska priporočila (Splet 2), ki so pomembno vplivala na razvoj in varovanje arheološke dediščine pri nas. Najpomembnejše vodilo svetovne konvencije o kulturni in naravni dediščini je, da v enem dokumentu združuje naravno in kulturno dediščino ter poudarja njuno medsebojno vplivanje oziroma sodelovanje kot enotne in neposredno soodvisne dediščine. Cilj konvencije je varovanje kulturne in naravne dediščine – ne samo izjemne univerzalne kulturne dediščine – za današnje in prihodnje rodove po vsem svetu. Danes je konvencija zelo poznana in tudi priljubljena, razlogov za to pa je več: na primer razvoj kulturnega turizma kot sestavnega dela ene največjih vej gospodarstva na svetu – turizma, ki za nekatere države in regije postaja celo edini vir dohodkov; prav zato postaja tudi ekonomska vrednost dediščine tako pomembna.

Poleg raziskav kulturne dediščine, ki vedno bolj temeljijo tudi na nedestruktivnih in izrazito interdisciplinarnih tehnikah, ostaja ena primarnih nalog konservatorstva v 21. stoletju vrednotenje kulturne dediščine (Pirkovič, 1993: 109). Že Carver je poudarjal, da so ena glavnih nalog raziskovalnih tehnik arheologije sistemi vrednotenja in da je prav vrednotenje najpomembnejše »orožje« arheologije v 21. stoletju (Carver, 1989: 671). Prav svetovna konvencija postavlja v ospredje vrednotenje kulturnih spomenikov na svetovnem seznamu UNESCO, v okviru operativnih smernic – *Operational Guidelines* (Splet 3), pa je smernice mogoče implementirati tudi na lokalno raven. Bistvena elementa vrednotenja sta predvsem avtentičnost in integriteta dediščine, čeprav danes na področju arheologije veljajo različni kriteriji vrednotenja; tako Winwright postavlja v ospredje ohranjenost, obdobje nastanka, redkost, krhkost itd., Darvill pa zgodovinsko in ekonomsko vrednost arheološke dediščine (Darvill, 1991: 57). Ciljni namen vrednotenja je varovanje dediščine in zagotavljanje trajnostnega upravljanja in s tem ohranjanja dediščine prihodnosti.

V zadnjih desetletjih je opaziti naraščajočo gospodarsko vlogo prav kulturne dediščine. Množičnost tega pojava je bila prepoznana že v osemdesetih letih 20. stoletja, ko jo je Hewison (1987) sicer v kritičnem smislu poimenoval »dediščinska industrija«. Vedno pomembnejši je postajal segment trženja kulturne dediščine v sodobnem svetu, kjer so postmoderne dediščinske prakse v veliki meri zagotovile ohranitev dediščine iz preteklosti. S tem so tudi povzročale veliko akumulacijo spomenikov, ki jih je zdaj treba učinkovito upravljati v kontekstu vedno bolj retrospektivnega kulturnega zanimanja sodobne družbe (Harrison, 2012).

Poudariti je treba, da je t. i. »dediščinska industrija« v svetu, ne samo v razvitem delu, pomemben dejavnik ene najhitreje rastočih gospodarskih panog, in sicer turizma. Nekdanji predsednik mednarodnega znanstvenega komiteja za kulturni turizem ICOMOS (ICOMOS; International Scientific Committee on Cultural Tourism) (Brooks, 2008: 3) ugotavlja, da trajnostni razvoj turizma povzroča gospodarski, izobraževalni in zaposlitveni napredek, pa tudi razvoj lokalnih skupnosti in njihovo vključevanje v konservatorske aktivnosti; zmanjšuje revščino lokalnih skupnosti, ki živijo na teh območjih, omogoča različne, inovativne načine financiranja konservatorskih posegov ter napredovanje metod in tehnik za razvoj celovitega turističnega menedžmenta.

Če je bilo v prejšnjem stoletju konservatorstvo osredotočeno na posamezne spomenike in spomeniška območja, kasneje urbana mestna jedra, se danes prav na podlagi konvencije o svetovni dediščini usmerja v in-

tegralno in kompleksno varovanje velikih industrijskih kompleksov (na primer Idrija), arhitekturne dediščine 20. stoletja (na primer arhitekturna dediščina Plečnika), velikih naravnih in kulturnih parkov ali rezervatov, kulturnih krajin iz različnih zgodovinskih obdobj, naravnih rezervatov velikega obsega, muzejev na prostem in ekomuzejev ter na koncu velikih transnacionalnih območij naravnih parkov (na primer serijska nominacija Dinarskega krasa).

Slovenija ima s svojo bogato kulturno in naravno dediščino velik izbor izjemnih spomenikov, ki imajo potencial izjemne univerzalne vrednosti, kot so arhitekturna dediščina Plečnika, Dinarski kras in Sečoveljske soline s Piranom ter Lipica, rimski zaporni sistem *Clastra Alpium Iuliarum*, izjemna soška fronta, bolnišnica Franja, arhitektura povojnega socialističnega obdobja, nekatere tudi kot serijske nominacije, vendar pa zato potrebujemo sistematičen in načrtovan sistem raziskav in standarde vrednotenja, ki skupaj z načrtom upravljanja in integracijo lokalnih skupnosti edini lahko zagotovijo trajnostno ohranitev kulturne dediščine prihodnosti.

Podeželje, kdo bo tebe ljubil?

ZVEZDA DELAK KOŽELJ

Najobsežnejšo razlago izraza podeželje v tradicionalnem smislu, ki je nastal iz besede *dežela*, najdemo v *Leksikonu geografije podeželja*. Pomenil naj bi »območja zunaj mest, katerih značilne poteze so manjša gostota prebivalstva, prevlada kmetijske in gozdarske dejavnosti v pokrajinski podobi, navezanost precejšnjega dela nekmetijskih dejavnosti na kmetijsko pridelavo in kmečko prebivalstvo, počasnejša prebivalstvena rast in (ali) zaradi poudarjenega izseljevanja celo upadanje števila prebivalcev, tesnejše zveze med ljudmi, večja tradicionalnost in praviloma manjša naselja z nižjimi stopnjami centralnosti« (Kladnik, 1999: 163). Sodobni pristop k preučevanju podeželja kot tudi krajine in kulturne dediščine preusmerja pozornost od statističnih značilnosti podeželja k ljudem, ki tam živijo ali ga obiskujejo. Predlaga, naj posameznega območja ne opredeljujemo kot podeželje zaradi njegovega gospodarstva, prebivalstvene gostote ali drugih strukturnih značilnosti, ampak zato, ker ga ljudje, ki tam živijo ali ga uporabljajo, zaznavajo kot podeželskega. Skratka: poudarek sodobnih strokovnih prizadevanj je na procesih, ki oblikujejo izkušnje ljudi in predstave sodobne podeželskosti.

Delo Deželnega spomeniškega urada za Kranjsko je bilo od njegovega nastanka leta 1913 in med obema svetovnjima vojnoma usmerjeno predvsem v raziskovanje in varstvo posameznih kulturnih spomenikov v »klasičnem« pomenu – arheoloških najdišč, starih mestnih jeder, gradov, cerkva in znamenj. Krajina, naselja in stavbe tedanjega večinskega prebivalstva na podeželju, t. i. ljudsko stavbarstvo, najverjetneje zaradi njihove tedanje številčnosti, (še) niso bili predmet spomeniškovarstvenega zanimanja. France Stelè jih je kot edini tedanji predstavnik javne službe varstva umeščal v dejavnost domovinskega varstva, za kar si je tudi javno in neposredno prizadeval. Tako so zagovorniki domovinskega varstva, ki so pospeševali ali propagirali s pokrajino usklajen tip domačije ali novo gospodarsko poslopje, posredno skrbeli tudi za ohranitev značilne krajinske podobe.

Od konca 19. stoletja se je namreč v avstro-ogrskem prostoru mimo uradne varstvene službe uveljavilo gibanje, imenovano domačijsko oziroma domovinsko varstvo. Razcvetelo se je tik pred propadom nekdanje skupne države, ob prebujajočih se osamosvojitvenih težnjah.¹ Ne uvrščamo ga samo med začetnike sodobnega urbanizma, načrtovanja in razvoja podeželja ter krajine, ampak tudi širše, ohranjanja vsega kulturnega izročila. Z razširitvijo vsebine obravnave od ohranjanja lepot narave, krajine in naselij so bile vanj poleg posameznih stavb vključene tudi premične prvine (npr. noše) in prvine duhovne kulture (npr. pesmi, šege in navade, obrtniška znanja). Prizadevanja po ohranitvi vsega pristnega, domačega, starega in lepega so v prvi vrsti podprli meščani, sčasoma tudi vaščani. Meščani so to gibanje podprli tako, da so si ustvarili in opremili svoja bivališča v »narodnem slogu«.

Uradno spomeniško varstvo se je z dejavnostjo domačijskega varstva povezovalo od njegovega nastanka: že tedaj se je zavedalo, da je varstvo

¹ Ta koncept je kot pomembna prvina načrtovanja in varstva podeželja še vedno splošno uveljavljen v avstrijskih deželah. Pri nas je po letu 1919 društvo za domovinsko varstvo zamrlo, deloma je to področje v okviru svoje dejavnosti pokrival Etnografski muzej, ustanovljen leta 1923.

posameznih spomenikov neučinkovito, če ne zavarujemo tudi okolice spomenikov. Zagovorniki domačijskega varstva so si tudi prizadevali, da se morajo vsi novi posegi prilagoditi že obstoječim danostim in pojavom: tako naj bi pri sodobnem prostorskem načrtovanju in gradnji stavb izhajali predvsem iz preteklih znanj, gradiv in spretnosti. Kot kritiki historiziranja, kopiranja slogov iz preteklosti (kot npr. omenjeni »narodni slog«), so zagovarjali njihovo nadgradnjo s pomočjo sodobnih oblikovnih in tehnoloških rešitev.

Nedvomno sodijo predstavljena načela med začetke sodobnega ohranjanja kulturne dediščine nasploh, žal pa so bile te zahteve v vseh razsežnostih do danes le v redkih primerih ustrezno razumljene in uveljavljene. Vzporednice izhodiščnih načel domačijskega varstva, predstavljenih že v prvih desetletjih 20. stoletja, zasledimo v številnih sodobnih mednarodnih dokumentih, ki utemeljujejo varstvene zahteve za urejevalce prostora, kot npr. v *Konvenciji o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva* (Svet Evrope, Granada 1985) in v *Priporočilu o varstvu in prenovi podeželske stavbne dediščine* (Svet Evrope, Strasbourg 1989). Listini načrtovalce med drugim tudi zavezujeta, naj usklajujejo strategijo za celovito zaščito in prenovu grajene in naravne dediščine, ki naj temelji na celovitem sistemu planiranja, ta pa naj združuje tudi neločljivi sestavini dediščine na podeželju, zemljo in arhitekturo.

France Stelè je med drugo svetovno vojno objavil knjižico *Kmečka kultura*, ki jo je zasnoval že za potrebe obnove domovine. Poleg načel za ohranjanje vsega obstoječega kakovostnega izročila preteklosti je namenil dokajšnjo skrb tudi vodilom za oblikovanje novogradenj, prilagojenih sodobnim zahtevam bivanja in dela. Zavzel se je za interdisciplinaren pristop, ki naj upošteva domačijski značaj, ki se je razvil v stoletnem sožitju ljudi z zemljo. Ob prikazu prepletenosti in nedeljivosti podeželske kulture je opozarjal, »da bo moralo vsako gibanje, ki si je postavilo za cilj ohranitev spoznanih vrednot materialne kulture, skrbeti predvsem, da se ne razkrojijo njene duhovne podlage« (Stelè, 1944: 33).

Ob vse večjem zmanjševanju števila enot kulturne dediščine na podeželju se je razvijalo njihovo varstvo. Tako se je že v času med obema svetovnima vojnima pokrajinska diferenciacija še posebej v oblikah in gradivu stavb čedalje bolj umikala notranji diferenciaciji na vasi. Premožnejši so postavljali obsežna poslopja, podobna predmestnim vilam, ki so bile pravo nasprotje stanovanjskega standarda hišic podeželskega delavstva. Sčasoma so se tudi čedalje bolj zgledovali po stavbnih vzorih iz tujine, kar se tudi danes še prepogosto dogaja. Tako je Josip Mantuani, ravnatelj Kranjskega deželnege muzeja, že leta 1914 zapisal: »Naš deželan spoštuje čez mero vse, kar prihaja iz tujine, ne da bi premislil posledice.« (Mantuani, 1914: 85.)

Po letu 1945 je bil čas velikih sprememb v gospodarskem, socialnem in duhovnem pogledu tedanje družbe, zlasti želja po prekinitvi s tradicijo in po vzpostavitvi novih vrednot, v veliki meri v nasprotju z dotedanjimi. Povojna stihijska obnova, obsežne in trajne spremembe (tudi) v načinu življenja ter v bivalni kulturi kot njegovem najbolj vidnem elementu so botrovale neustavljivemu procesu opuščanja ter neustrezni rabi, predelavi in rušenju objektov kulturne dediščine. Prvi slovenski varstveni zakon iz leta 1945 je vključil v varstvena prizadevanja tudi etnološke spomenike in naravne znamenitosti – v duhu še vedno prisotnega domačijskega varstva, ki je v desetletju po vojni vplival na koncept obnove med vojno

Velika planina, počitniško naselje projektanta Vlasta Kopača, ki se je pri načrtovanju uspešno naslonil na tamkajšnjo pastirsko arhitekturo (60. leta 20. stol.) (foto: Zvezda Delak Koželj, arhiv ZVDKS)

porušenih vasi. Viden tovrstni prispevek predstavlja zlasti publikacija Marijana Mušiča *Obnova slovenske vasi*, ki je služila bolj praktičnim potrebam obnove domačij kot pa širšim prenovitvenim in razvojnim prizadevanjem.

Neustrezno načrtovanje ob pomanjkanju ustreznih razvojnih programov, prostorsko-planskih in izvedbenih aktov, razvrstitev kmetijske zemlje, neuravnoteženo razmerje med urbanizacijo in razvojem so na podeželju povzročili veliko škodo. Vzniknili so nenačrten sistem nekontrolirane razpršene gradnje, neustrezni infrastrukturni posegi, novogradnje, nadomestne gradnje in naselja sekundarnih bivališč, ki so s svojim videzom, neprilagojenim regionalni arhitekturi, rušili tudi strukturo podedovane kulturne krajine. Velik del krivde za zaskrbljujoče stanje dediščine na podeželju je nosila neustrezna kmetijska, davčna in kreditna politika, saj so bila ugodna posojila dodeljena le za novogradnje in nadomestne gradnje: postavitve slednjih je zakonsko narekovala rušitev starih objektov.

V šestdesetih letih se je kriza identitete v prostoru, do tedaj značilna le za povojno intenzivno rast mest, razširila tudi na podeželje, za katero pa ni bilo izdelanih ustreznih prostorskih načrtov. Ti negativni pojavi so bili tudi posledica dejstva, da prostorsko urejanje in arhitekturno načrtovanje nista bili prepoznani kot pomembna urbanistična in arhitekturna izziva. V sedemdesetih letih se je v politični in strokovni zavesti izoblikovala za podeželje predstava o »ruralno – urbanem kontinuumu«, ki naj bi po dobri opremljenosti in oblikah delovnega in bivalnega standarda postopoma zbrisal razlike med vasjo in mestom. Vzporedno s širitvijo interesa planerjev in urbanistov na podeželje so konservatorji (tudi) z izostritvijo etnoloških raziskav širili svoje področje delovanja na varstvo dotlej manj poudarjenih vrst dediščine. Šele konec sedemdesetih let so strokovnjaki različnih strok začeli resneje razmišljati o podeželju in človeku v njem ter o nujnosti interdisciplinarnega načrtovanja prostora in urejanja naselij z upoštevanjem posebnosti podeželja. Leta 1980 je bila tudi sprejeta nova zakonodaja o sistemu družbenega planiranja, ki

Goče, vas, ovrednotena za spomenik državnega pomena, za katero še niso bili izdelani prostorski dokumenti, ki bi omogočili načrtovanje in izvedbo naselbinske prenove (foto: Zvezda Delak Koželj, arhiv ZVDKS)

naj bi še posebno usklajevala gospodarski, družbeni in prostorski del načrtovalskega procesa, kar pa se praviloma ni uresničevalo.

Takrat so končno tudi dozorele pobude za pripravo prostorskih dokumentov za izvedbo prenove trgov in vasi (Goče, Koštabona, Štanjel), ki se razen kakovostno in ustrezno pripravljenih prostorskih načrtov v praksi zaradi različnih vzrokov ni nikoli začela izvajati v ustrezni celovitosti. V času samoupravnega sistema dogovarjanja so obveznosti širšega pomena nosile občine, stanovanjske, kulturne in zemljiške skupnosti (organizirane oblike združevanja uporabnikov in izvajalcev), v katerih so usklajevali naloge, določali njihov obseg in vrsto ter združevali finančna sredstva za te dejavnosti. S prenehanjem tega sistema je izostal proces prenov naselij, saj so tedaj praviloma obnavljali le stavbe, ki so bile družbena lastnina.

Zakonodaja urejanja prostora je do leta 2002 za naselja, za katera se načrtuje intenzivnejši razvoj, in za zavarovana naselja predvidela pripravo ureditvenega načrta. Vendar so v praksi tudi v primerih zavarovanih naselij na podeželju izdelovali prostorske ureditvene pogoje; ti so bili le podlaga za izdajo lokacijske dokumentacije, ne pa mehanizem za razvoj območja, temelječega na kulturni dediščini. Javna služba varstva je za potrebe prostorskega načrtovanja izdelovala posebne strokovne osnove z evidentiranimi in zavarovanimi objekti in območji ter jih posredovala projektantskim organizacijam. Te so jih le izjemoma ustrezno povzele in ob usklajevanju z drugimi dejavnostmi vključile v strateške in izvedbene akte.

Kot primer neuspelega poskusa varstvenih prizadevanj iz sredine sedemdesetih let 20. stoletja omenjamo probleme popolne popotresne preobrazbe dela vzhodne Slovenije (Kozjansko) in postavitve novih (okolju in ljudem neprilagojenih), montažnih hiš in popotresnega rušenja starega Breginja na skrajnem zahodnem delu Slovenije. Izhodišče popotresne obnove iz leta 1998 izhaja iz negativnih posledic ne dovolj

premišljenih izhodišč iz sedemdesetih let: s preselitvijo prebivalcev v začasna bivališča so zastavili celovito prenovo v potresu prizadetega območja, v katero se je aktivno vključila tudi varstvena stroka. Podoben, dolgoročno zasnovan pristop prenove so izpeljali pred dobrimi tridesetimi leti na italijanski strani, kjer so celo povzeli slovenski model protipotresne sanacije, ki je takrat veljal za naprednejši sanacijski postopek (Pipan, 2011: 292). Opozorjamo na pogosto nevarnost, da pretirano popotresno vlaganje finančnih sredstev v obnovitvena dela z vso infrastrukturo degradira območja in objekte kulturne dediščine.

Podeželju kot načrtovalskemu in varstvenemu konceptu je bilo namenjeno tudi šestjezično *Drugo skupno poročilo o zgodovinskih središčih Delovne skupnosti Alpe – Jadran* s podnaslovom *Majhna zgodovinska središča na podeželju* (Delovna skupnost Alpe – Jadran, 1994). Uvodni del publikacije je še zlasti opozoril na potrebo po izvedbi celostnega varstva naravne in kulturne dediščine kot tudi načrtovanja podeželskega razvoja. Ob koncu splošnega dela je bilo predstavljenih »Deset tez za varstvo, prenovo in razvoj majhnih zgodovinskih središč na podeželju«, ki naj bi usmerjale politike vlad v smislu določanja ciljev, strategij in konkretnih pobud, še zlasti v zvezi z varstvom, prenovo in prostorskim načrtovanjem ter urejanjem majhnih zgodovinskih središč na podeželju.

Istega leta je v Sloveniji prišlo do delitve nekdanje celovite službe za varstvo naravne in kulturne dediščine, kar številni strokovnjaki s področja varstva kulturne dediščine ocenjujejo ne samo kot slabitev obeh strok nasploh, ampak tudi varstva kulturne dediščine na območjih, ki jih varuje varstvo narave.

Na prelomu iz 20. v 21. stoletje je *Odlok o spremembah in dopolnitvah prostorskih sestavin dolgoročnega in srednjeročnega družbenega plana Republike Slovenije* (Uradni list RS, št. 11/99) sprožil kakovosten načrtovalski premik. Odlok ni upošteval kot zakonskega dejstva samo celostnega varstva kulturne dediščine, prenove in ohranjanja kulturne raznovrstnosti ter kulturne identitete slovenskega nacionalnega prostora: prvič je obravnaval tudi druge kakovostne grajene ali kako drugače ustvarjene prostorske prvine zaradi materialnega, gospodarskega, kulturnega in socialnega pomena.

V času, ko je Slovenija postala del Evropske unije, je celovitost načrtovanja podeželja postala zaželeno stvarnost. Predstavlja eno izmed načel Skupne evropske kmetijske politike in na njej temelječega *Nacionalnega strateškega načrta razvoja podeželja 2007–2013*. Ena izmed prednostnih usmeritev *Strategije prostorskega razvoja Slovenije* (2004) na državni ravni je tudi ohranjanje vitalnosti in privlačnosti podeželja. To pomeni, da je tudi na podeželju, kot prevladujočem delu slovenskega ozemlja, predviden usklajen in načelom trajnosti zavezan prostorski razvoj.

Osrednja vloga interdisciplinarne dejavnosti prostorskega načrtovanja je usklajevanje številnih različnih, tudi popolnoma nasprotujočih si interesov v prostoru, med katerimi je tudi varstvo dediščine. Veljavni varstveni zakon iz leta 2008 je za potrebe prostorskega načrtovanja predvidel pripravo smernic, ki jih področno ministrstvo pripravi s sodelovanjem varstvene službe. Obvezna sestavina prostorskih aktov so kulturni spomeniki (razglašeni na državni ali lokalni ravni), registrirana arheološka dediščina in varstvena območja dediščine (do njihove vzpostavitve veljajo posebne strokovne zasnove). Kot obvezni sestavni del

podrobnega prostorskega akta, ki je podlaga za celovito prenovo območja naselbinske dediščine, kulturne krajine ali drugega območja dediščine, je zakon uvedel kot novost konservatorski načrt za prenovo, ki pa v praksi še ni ustrezno zaživel.

V 21. stoletju je stanje prostorskih razmerij, tj. odnosov med posameznimi ustvarjenimi prostorskimi prvinami, še vedno neustrezno. Razlogi so številni, eden izmed njih je tudi (pre)splošnost programskih in prostorskih aktov. Ta pomanjkljivost slabša uporabnost in nezmožnost dovolj natančnega prenosa konkretnih določil s planske na projektno in izvedbeno raven, ne nazadnje tudi kontrola izvajanja njihovih določil največkrat ni dovolj učinkovita. Enega od bistvenih vzrokov tega stanja vidimo tudi v dejstvu, da po zdaj veljavni zakonodaji podeželje v prostorskih aktih lokalnih skupnosti ni opredeljeno. V praksi prav tako ne delujejo zakonsko opredeljeni mehanizmi usmerjanja poselitve v zgoščevanje naselij in v prenovo obstoječih stavb in naselij tako na strateški kot na izvedbeni ravni, večinoma se poselitev usmerja v novogradnje. Tako projektanti novih stanovanjskih, še zlasti pa tehnološko zelo zahtevnih proizvodnih objektov ne upoštevajo v prostorskih in izvedbenih aktih podanih zavez: tj. določb o funkcionalnih in oblikovnih merilih in pogojih, od tipologije zazidave do oblikovanja zunanje oblike in podobe stavb. Ti neustrezni posegi pomenijo nespoštovanje zavez ne samo na mednarodnih predpisih temelječega varstva kulturne dediščine (ustrezno vključene v prostorske akte), ampak tudi že omenjenih načel trajnostnega razvoja na državni ravni ter varstva ozemeljske raznovrstnosti.

Sodobno vzporednico domačijskega varstva – tudi na mednarodni ravni – lahko iščemo v načelih celostnega ohranjanja dediščine, ki ga v zadnjih petdesetih letih bolj ali manj uspešno razvija Svet Evrope. Omenjeni široko zasnovan koncept vključuje kot vzajemni proces varstvo kulturne dediščine kot bistveni cilj kulturne politike, urejanja prostora in urbanizma. Spodbuja programe za obnovo dediščine in vzdrževanje, rabo izročene znanj in gradiv, ki so bistveni za prihodnost dediščine. Zavzema se tudi za primerno rabo, dostopnost javnosti in sodelovanje vseh pristojnih služb ter lastnikov dediščine na vseh ravneh odločanja. Smiselno deli naloge ohranjanja dediščine med različne državne organe in lokalne skupnosti ter predvideva sodelovanje med njimi. Državljeni, lastniki dediščine in drugi zainteresirani (društva, združenja, nevladne organizacije) so prepoznani kot pomemben in enakopraven soudeleženeec pri sprejemanju odločitev na vseh ravneh. Zlasti dejstvo, da sta področji kulture in prostora v Evropski uniji prepuščeni posameznim državam članicam, naj bi bilo poglobitveni vzrok, da se določbe različnih mednarodnih pogodb, ne nazadnje tudi koncepta celostnega ohranjanja, v praksi (še) ne izvajajo ustrezno.

Po tujih zgledih je projekt celostnega razvoja podeželja in obnove vasi (CRPOV) od leta 1991 vodilo kmetijsko ministrstvo. Pri izvedbi posameznih lokalnih razvojnih projektov, izhajajoč iz lokalnih pobud, je varstvena služba sodelovala le obrobno. Po vstopu v Evropsko unijo so ga nadvse uspešno nadomestili ukrepi štirih osi *Programa razvoja podeželja 2007–2013* skupne evropske kmetijske politike. Od leta 2008 varstvena služba nadvse z gledno sodeluje pri izvajanju obnovitvenih posegov na objektih in območjih kulturne dediščine in kulturnih spomenikih, vezanih na tretjo os, *Ukrepov 322 (Obnova in razvoj vasi)* in 323

(*Ohranjanje in izboljševanje dediščine podeželja*). Pri slednjem ukrepu so predmet naložb obnovitveni posegi v nepremično kulturno dediščino na podeželju (prvotno samo etnološke, sčasoma tudi druge zvrsti dediščine), muzeji na prostem in prostori za postavitev razstav stalnih zbirk etnološke dediščine ter ureditev in gradnja tematskih poti, ki povezujejo naravne vrednote in nepremično kulturno dediščino določenega območja.

Oba ukrepa z izvedenimi projekti pomenita izredno pomemben korak k ohranjanju in izboljševanju dediščine podeželja. Ugotavljamo, da uspešni projekti z dobrimi zgledi spodbujajo druge investitorje, da v vedno večjem številu kandidirajo na razpise oziroma se odločajo tudi za ohranitev dediščinskih objektov z ustrezno rabo v lastni režiji. Le pri projektih četrte osi, *Izvajanje lokalnih razvojnih strategij*, ki se kakor koli navezujejo na dediščino, ugotavljamo preslabo sodelovanje njihovih nosilcev z javno službo varstva.

Kot spodbudo za uspešno delovanje v prihodnje izpostavljamo predlog *Uredbe Evropskega parlamenta in Sveta o podpori za razvoj podeželja iz EKSRP* za novo programsko obdobje 2014–2020. Predlog predvideva spodbujanje projektov, ki vključujejo tudi kulturne dejavnosti, obnovo vasi in dejavnosti, katerih cilja sta obnova in izboljšanje kulturne ter naravne dediščine vasi in podeželskih krajin, ki so bistveni elementi vsakega prizadevanja za uresničitev možnosti za rast in spodbujanje trajnosti podeželskih območij.

Grajska dediščina je družbena vrednota

TOMAŽ GOLOB

Gradovi in dvorci že od nekdaj burijo človekovo domišljijo. Bogaštvo številnih legend, ljudskih pesmi in pripovedk je vtakano v njihove mogočne zidove, s katerimi obvladujejo bližnjo in daljno okolico. Žal pa romantične predstave o gradovih nimajo veliko skupnega z vsakodnevno resničnostjo. Zgodovina nas uči, da so lahko »polnost grajskega življenja« uživale le tiste plemiške družine, ki so se znale prilagajati vedno novim ekonomskim in političnim okoliščinam. Od dobe baroka do druge svetovne vojne so postajali lastniki gradov in dvorcev tudi industrialci in bogati meščani, ki so si lahko privoščili njihov nakup in drago vzdrževanje, sicer pa je bila usoda večjega dela gradov in njihovih prebivalcev vse prej kot roznata. Neprestane družbenopolitične spremembe, kasneje pa tudi agrarne reforme ter vedno novi davki so mnoge lastnike prisilili, da so zanemarjali njihovo vzdrževanje, v skrajnih primerih pa so se morali celo iz njih izseliti in jih prepustiti žalostni usodi.

Organizirana služba varstva kulturne dediščine na Slovenskem¹ se je z varstveno problematiko gradov in dvorcev pričela ukvarjati dokaj pozno. Prvim prizadevanjem na tem področju sledimo v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja, v času izredno neugodne davčne politike Kraljevine Jugoslavije² do lastnikov gradov in pripadajočih posestev, mnogo bolj sistematičnim pristopom pa šele po drugi svetovni vojni, ko je bilo treba v neugodnih političnih in gospodarskih razmerah nove Jugoslavije dokumentirati in vsaj za silo sanirati grozljive posledice vojne vihre. O kakšni celoviti prenovi med drugo svetovno vojno požganih in po vojni z dekreti tedanje komunistične oblasti porušeni gradov in dvorcev na Dolenjskem in Notranjskem ni bilo niti misliti. Zato se lahko strinjamo s Stoparjem, ki ocenjuje, da zato »prav usoda naših gradov in dvorcev predstavlja eno najbolj žalostnih poglavij naše dediščine« (Stopar, 2012: 380), ko v tistih, za slovenski narod izredno tragičnih časih niso trpele le grajske stavbe, temveč tudi grajski parki, oprema in inventar. Še zlasti pomenljiva je usoda grajskega pohištva, ki ga je po vojni zbirala v ta namen ustanovljena komisija in ga neevidentiranega dodeljevala številnim državnim in republiškim institucijam pa tudi številnim pomembnim osebam iz tedanjega političnega, gospodarskega in kulturnega življenja.³

POMENI KULTURNE DEDIŠČINE SE S ČASOM SPREMINJAJO

Gradovi in dvorci so vsekakor tista zvrst kulturne dediščine, ki jim zgodovina ni bila naklonjena, in le njihovi trdni gradnji se lahko zahvalimo, da kljub vsem pretresom kljubujejo minljivosti časa. In ker tudi

¹ Kratek zgodovinski pregled varstva grajske dediščine na Slovenskem z navedbo referenčne literature je podal Stopar, Ivan (2012): Slovenski gradovi – prezrta dediščina, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 60 (3), str. 383–387.

² Kraljevina Jugoslavija je vztrajno zavračala sprejetje zakona o varstvu kulturnih spomenikov, zaradi česar je bilo delo tedanje varstvene službe še dodatno oteženo in se je večinoma omejilo na preučevanje umetnostnih spomenikov, z ožjega varstvenega vidika pa na svetovanje lastnikom in upravljavcem glede vzdrževanja in obnove kulturne dediščine.

³ Zgodí se, da še danes odkrijemo primere grajskega pohištva v zasebnih stanovanjih, vendar brez vsakega upanja, da bi rekonstruirali njegov izvor.

Grad Klevež pri Šmarjeti; stanje pred drugo svetovno vojno, leta 1942 požgan, danes je ohranjenih le nekaj skromnih razvalin (fototeka INDOK centra, Ministrstvo za kulturo)

danes ni bistveno drugače, si moramo za začetek postaviti vprašanje, kateri pomeni oziroma vrednote »ustvarijo/ustvarjajo« kulturno dediščino oziroma kako prepoznavamo in vrednotimo dediščino kot izrazito družbeno kategorijo. Kot vemo, se pomeni objektov in območij kulturne dediščine s časom spreminjajo. Njihova pomenskost je v tesni odvisnosti od vsakokratnih družbenih razmer, ki odražajo vrednostni sistem Slovencev v določenem zgodovinskem obdobju, v novejšem obdobju pa posledično vplivajo tudi na razvoj teoretičnih izhodišč in delovanje strok in služb s področja varstva kulturne dediščine. Iva Mikl-Curk poudarja, da »tako kot ima pojem kulturni spomenik za razne oblike družbenega življenja vrsto različic, tako različne so v kulturnem spomeniku vsebovane vrednote« (1981: 48). Muñoz-Viñas (2005: 51–55) v kulturni dediščini prepoznava naslednje pomene:

- a) visok kulturni pomen (pomemben zlasti za področje znanosti in umetnosti, h kateremu prištevamo tudi materialni oziroma zgodovinski pomen);
- b) skupne identifikacijske pomene (pomembne za oblikovanje skupne identitete);
- c) ideološke pomene (v moralnem, verskem ali političnem smislu);
- č) čustvene ali izkustvene pomene (od vseh so najbolj nestanovitni in niso v povezavi s pomeni, ki so sad kolektivnega mišljenja, torej »naučeni« ali »privzgojeni« in v tem pogledu posredovani od izobraževalnega sistema, medijev, tradicije, običajev ipd.).

Vendar če smo se do nedavnega, v duhu pozitivizma, omejili le na materialno strukturo spomenikov in njihov fizični pomen v prostoru, danes, v postmodernem času, vedno bolj prevladuje prepričanje, da je treba pomene ocenjevati tudi z ekonomskega in socialnega vidika.

Na primer, gradovi in dvorci imajo danes drugačen pomen, kot so ga imeli v času svojega nastanka. Nekoč so bili gospodarska in politična središča gospodstev, kasneje udobne rezidence visokega plemstva, danes pa so – če niso ravno zapuščeni in prepuščeni propadanju – večinoma muzeji, hoteli, zdravstveni zavodi, predvsem pa v širši zavesti ljudi simboli nekdanjih »plemenitih« viteških časov. Dediščino skratka vedno bolj prepoznavamo tudi kot razvojni potencial z visoko dodano vrednostjo,

Graščina Polhov Gradec; v njej so urejeni krajevni muzej, poročna dvorana in prireditveni prostori (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

kot vir gospodarskega delovanja in ustvarjanja novih delovnih mest ter vedno manj kot breme in strošek, ki ga ni mogoče upravičiti z ekonomskega vidika. Za razliko od dediščine verskega in simbolnega pomena ter spomenikov in spomeniških območij z izrazito didaktično vlogo za vse druge zvrsti dediščine namreč velja, da mora ekonomska vrednost dediščine podpirati tudi njen kulturni pomen, in obratno: kulturni pomen dediščine mora biti vir dodatnega ekonomskega zanimanja. Dejstvo je, da če je dediščina ekonomsko privlačna, ne more biti ogrožena; in nasprotno, če je ogrožena, pomeni, da je njena ekonomska vrednost nizka ali pa da nikoli ni bila ustrezno preverjena. To pomeni, da v njej ni prepoznana niti neposredna uporabna vrednost, ki se kaže v ustrezni namembnosti, niti posredna uporabna vrednost kot navdih poslovnih priložnosti, zaposlovanja, storitev ipd.

Dediščino moramo torej vedno bolj prepoznavati kot razvojni potencial z visoko dodano vrednostjo, kot vir gospodarskega delovanja in ustvarjanja novih delovnih mest ter vedno manj kot breme in strošek, ki ga ni mogoče upravičiti z ekonomskega vidika. Svetovna banka v svojem poročilu *Cultural Heritage and Development: A Framework for Action in the Middle East and North Africa* (2001) ugotavlja, da je v vsakodnevni praksi, če nam je to po volji ali ne, ohranjanje kulturne dediščine zelo odvisno od ekonomskih kriterijev. Zlasti v kriznih časih, ki smo jim ponovno priča, so sredstva v ta namen še dodatno omejena in je odločitev, katere kulturne spomenike obnoviti in katere prepustiti nadaljnemu propadanju, še toliko bolj zahtevna.

DEDIŠČINA JE JAVNA DOBRINA

Kulturno dediščino vrednotimo kot javno dobro, ki mora biti javno dostopna in je zato tudi upravičena do javnega denarja za potrebe vzdrževanja in ohranjanja njenega kulturnega pomena za sedanje in prihodnje generacije. Ker tržni mehanizmi v primeru dediščine le niso vedno učinkoviti pri vzpostavljanju ustreznih ekonomskih okvirov in razumevanju njene uporabnosti in razvojnih potencialov, se od lokalnih skupnosti in

Brestanica, obnovljen in revitaliziran grad Rajhenburg je v lasti Občine Krško; ob odprtju Dnevov evropske kulturne dediščine 2013 (foto: Valentin Benedik, arhiv ZVKDS)

države pričakuje, da tržne nedoslednosti korigirajo z ustreznimi proračunskimi mehanizmi. In če se ozremo malo naokoli, kaj hitro opazimo vrsto propadajočih in zapuščenih gradov in dvorcev, ki so programsko nezanimivi ali je njihova raba neustrezna; to kliče po izboljšanju ekonomskih metodologij na področju varstva in prenove te kulturne dediščine. Izdelati bi bilo treba analize uporabne in tržne vrednosti spomenika ter njegovega kulturnega, identitetnega in simbolnega pomena tako na nacionalni ravni kot na ravni lokalne skupnosti. Da teh metod nismo večji, dokazujejo na primer praviloma zelo ponesrečeni poskusi prenove vrste »državnih« gradov. Največja zadrega pri teh prenovah se ne kaže v pomanjkanju denarnih sredstev, temveč v obupnih, mnogokrat tudi nekoliko naivnih poskusih države pri iskanju ustreznih programov. Nemoč države je na koncu tako velika, da večje število teh objektov prodaja ali poskuša vrniti pod okrilje lokalnih skupnosti. In tudi v tem primeru smo priča zgodbi o računu brez krčmarja.

KAKO SLOVENCİ VREDNOTIMO SVOJO KULTURNO DEDIŠČINO

Zakaj je tako? Ali imamo Slovenci do svoje kulturne dediščine drugačno vrednostno orientacijo kot drugi evropski narodi? Musek v svojem članku *Slovenci v luči mednarodnih in medkulturnih primerjav* ugotavlja (Musek, 1999), da imajo vrednote posebno pomembno vlogo v osebno-stnem in motivacijskem delovanju posameznika in skupin. Vrednostni sistem, ki prevladuje v nekem kulturnem in tudi nacionalnem prostoru značilneje in bistveneje kot mnogi drugi pojavi, označuje tak prostor. Raziskave, ki jih Musek navaja, so pokazale, da pomen posameznih nacionalnih atributov pri različnih narodih nikakor ni enak. Slovenska nacionalna identiteta se po njegovem mnenju v primerjavi z drugimi, tudi sosednjimi narodi v dobršni meri opira na jezikovne, kulturne in naravne prvine. Pri Slovencih so še zlasti močno izražene socialne (ljubezen, družinska sreča ...), varnostno zdravstvene, societalne (svoboda, mir, pravica ...) in tradicionalne vrednote (poštenost, delavnost ...), medtem

Grad Bizeljsko v jesenskem soncu; v njem so urejeni bivalni prostori in poslovna dejavnost najemnika (foto: Robert Peskar, arhiv ZVKDS, Območna enota Novo mesto)

ko so kulturne poleg statusnih in verskih v spodnjem delu razpredelnice. Pri tem pa Musek posebej opozarja, da je identiteta izredno kompleksen pojem in da je treba razlikovati med etnično, državno in nacionalno identiteto (prav tam). Če se v tem pogledu ozremo na usodo naših gradov in dvorcev v novejši zgodovini našega naroda, lahko ugotovimo, da so se prvi razkoraki med zgodovinsko tradicijo in identitetno kontinuiteto pričeli dogajati s posledicami zemljiške odveze leta 1848, najbolj grob in dokončen rez pa se je zgodil z nacionalizacijo gradov in dvorcev v povojni komunistični Jugoslaviji. Z vidika oblikovanja nove, na komunistični doktrini vzpostavljene državne in nacionalne identitete je bil ta korak verjetno pričakovan, če pa se na to politično odločitev tedanje oblasti ozremo z zornega kota etnične identitete, se je s tem v zelo kratkem času v našem prostoru zgodil kolaps dotedanjih ekonomskih, socialnih, kulturno-identitetnih in okoljskih odnosov, posledice česar občutimo še danes in jih bomo zagotovo tudi v prihodnje. To je žal tudi odgovor na misel, ki sta jo zapisala Preinfalk in Sapač, da je zato »še toliko težje razumljivo, da danes, ko naj bi bila kulturna zavest družbe višja kot kadarkoli v zgodovini, številne stavbe z izjemnim kulturnozgodovinskim pomenom

propadajo kot za stavo« (Preinfalk, Sapač, 2012: 370). Že dlje časa se namreč soočamo z razkrojem skupnih vrednot, saj Slovenija kot mlada država, več kot očitno nevajena samostojnega in odgovornega odločanja o lastni usodi, v zadnjih dvajsetih letih ni zmogla resnega premisleka o svoji današnji in prihodnji etnični, državni in nacionalni identitetni podobi. In to se seveda mora tako ali drugače odraziti tudi na področju vrednotenja in stanja kulturne dediščine.

PARADOKS DANAŠNJEGA STANJA GRADOV IN DVORCEV

Če pogledamo na varstvene politike in vlogo kulturne dediščine z vidika današnjih družbenih odnosov, lahko ugotovimo, da država in do neke mere tudi lokalne skupnosti s svojimi politikami uveljavljanja nacionalnega in lokalnega interesa varujejo in zaradi javnega interesa tudi (so) financirajo vzdrževanje in prenovo naše dediščine. In ravno na področju gradov in dvorcev smo priča svojevrstnemu paradoksu. Za številne gradove in dvorce, še zlasti tiste, ki so v lasti in upravljanju države in lokalnih skupnosti, se namenljajo znatna sredstva za potrebe izdelave dokumentacije in raziskave, za restavratorska dela, za razvoj novih tehnologij in materialov ter za njihovo vzdrževanje in prenovo. Po drugi strani pa ugotavljamo, da so ravno gradovi in dvorci poleg arheološke in etnološke dediščine najbolj ogrožena vrst dediščine. Država in lokalne skupnosti so z omenjenimi politikami zavezane h kontinuiranemu oblikovanju nacionalne in državne identitete Slovenije, torej tudi k varstvu naših gradov in dvorcev, žal pa so manj uspešne pri vodenju konsistentnih politik na področju izoblikovanja etnične identitete, zlasti v današnji postmoderni globalni družbi, razpeti med univerzalnimi civilizacijskimi dosežki in normami ter lokalnimi tradicijami. Če kulturno dediščino razumemo kot eno od glavnih opor kulture, umetnosti in kreativnosti, smo vedno bolj zavezani k povsem novemu vrednotenju strateške vloge dediščine in njenega varstva znotraj današnjih družbeno-prostorskih pojavov in procesov, ki težijo na eni strani k brezmejni dostopnosti kulturnih in materialnih dobrin in svobodni izbiri življenjskega stila posameznikov, skupin in organizacij, po drugi pa vedno bolj poudarjajo pomen lokalnega kulturnega okolja in tradicije. Tako kot kultura tudi dediščina postaja vedno bolj fluiden fenomen sodobne družbe. Skladno s sodobno teorijo varstva jo obravnavamo kot socialni konstrukt, ki je rezultat socialnih procesov v določenem prostoru in času. Dediščina zato ni statično utelešenje kulture, temveč medij, ki služi (pre)oblikovanju družbene identitete.

KULTURNO DEDIŠČINO MORAMO PRIBLIŽATI LJUDEM

Ob teh mislih lahko zapišemo, da ustvarjalni razred in kulturna industrija že postajata del vsakdanjih procesov in marsikdaj tudi motiv ohranjanja kulturne dediščine in orodje na eni strani preživetja kulturnih ustanov, kot so muzeji in galerije, na drugi strani pa vir novih poslovnih priložnosti in posledično tudi celostnega ohranjanja kulturne dediščine. Še več, socialni in lokalni vidik kulturne dediščine v tesni povezanosti s kulturno industrijo postaja ne samo osrednje orodje oblikovanja lastne identitete slovenskih mest in lokalnih skupnosti s ciljem njihove večje

Grad Strmol v bližini vasi Dvorje je v lasti Republike Slovenije in je eden od dveh slovenskih gradov, v katerih je ohranjena celotna notranja oprema. Grad je namenjen hotelski dejavnosti ter protokolarnim in drugim dogodkom (foto: osebni arhiv Sabine in Zvoneta Štefaniča).

prepoznavnosti in konkurenčnosti v regionalnem, nacionalnem in svetovnem okolju, temveč je tudi priložnost za revitalizacijo naših propadajočih gradov in dvorcev. In ravno v zadnjem obdobju smo priča sicer še redkim praksam na tem področju, ko postaja tudi ta vrst dediščine zanimiva zlasti za lokalne poslovneže in druge zainteresirane posameznike z razvojno vizijo, čeprav se še kako zavedajo, da imeti v lasti grad ali dvorec v današnjem vrednostnem sistemu Slovencev pomeni prej oviro kot prednost. Da bi to presegli, bi morali ravno na področju vzgoje in izobraževanja več pozornosti nameniti spoznanju o pomembnosti dejavnije integracije vrednot v življenje in delovanje posameznika, saj kot ugotavlja Musek (Musek, 2003), če vzgoja ne temelji na vrednotah, potem je ni. Ob tem Musek posebej poudarja, da »ni družbe, družbenega sistema in kulture brez značilnega sistema vrednot« in da na eni strani ta sistem usmerja »družbene in kulturne dejavnike (starše, šolo ...), da pri posamezniku oblikujejo sebi skladen individualni vrednotni sistem«, na drugi strani pa usmerja »vrednotni sistem posameznika v njihovem ravnanju in medsebojnih odnosih tako, da bo to ustrezalo temeljnim vrednotam in omogočilo reprodukcijo družbe in kulture iz ene generacije v naslednjo« (Musek, 2003). Na tem področju družbenega vsakdana nosijo določeno odgovornost tudi znanost in stroke, katerih zanimanje in skrb je naša kulturna dediščina. In ravno temu področju smo v preteklosti posvečali premalo pozornosti, kar pomeni, da se moramo v bodoče bolj posvetiti čitljivosti kulturne dediščine, torej, da jo bo opazovalec oziroma javnost pravilno razumela. Dediščine ne smemo obravnavati le z njenega dokumentarnega in/ali estetskega vidika, temveč tudi kot medij komunikacije, torej se moramo posluževati pravih medijev s področja interpretacije dediščine. Interpretacijo moramo razumeti kot komunikacijski proces, ki razkriva pomen in vlogo kulturne dediščine na način, ki je blizu osebnim izkušnjam ljudi, povečevanju njihovega interesa in motivacije ter širjenju njihove razgledanosti (Glen, 2009). Kot poudarja Glen (2009), interpretacija ni »izobraževanje« v ožjem smislu poučevanja, kot smo ga vajeni v šolskih procesih, temveč informacijski proces, ki običajno pride do velja-

Mengeš, v zgledno obnovljenem Ravbarjevem gradu v zasebni lasti Zdravka Grginiča ima prostore Založba Izolit (foto: Maja Avguštin, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

ve, ko so ljudje sproščeni, v njihovem prostem času, celo ko lahko izbirajo med »preučevanjem« ali zgolj »spoznavanjem« kraja, ki so ga obiskali. Kulturne informacije moramo zato posredovati širši javnosti s pomočjo (unikatnih) zgodb, te pa so med drugim tudi tržni produkt kulturne industrije in turizma ter vir novih blagovnih znamk. Prizadevajmo si, da bodo tudi vir preživetja naših gradov in dvorcev!

Varstvo industrijske arhitekturne dediščine – revitalizacija železarskega kompleksa na Ravnah na Koroškem

SONJA IFKO

Industrijska arhitektura predstavlja v kontekstu arhitekturnega razvoja izhodišče funkcionalistične modernistične paradigme dvajsetega stoletja. Hkrati pa je avtonomen stavbni tip, ki je nastal kot posledica intenzivnega tehničnega in tehnološkega razvoja v proizvodnji. Zaradi teh dejstev je industrijska arhitektura dediščinska kategorija, ki pomembno sooblikuje arhitekturni razvoj zadnjih dvesto let. V slovenskem merilu lahko njenim temeljnim razvojnim značilnostim jasno sledimo (Ifko, 2003), čeprav seveda v manjšem merilu in relativno skromnejši produkciji. Povedati pa je treba, da je razvoj industrijske arhitekture od prvih protoindustrijskih struktur rudarskih in železarskopredelovalnih obratov do intenzivne industrializacije po prihodu Južne železnice ključno soustvarjal ne le arhitekturno inženirsko tradicijo, ampak so industrijska območja ključno sooblikovala tudi urbanizacijske in prostorskorazvojne procese praktično v vseh slovenskih mestih.

ODNOS DO VAROVANJA INDUSTRIJSKE ARHITEKTURNE DEDIŠČINE V SLOVENIJI

V zadnjem desetletju so tudi v Sloveniji stekli projekti intenzivnejšega prestrukturiranja industrijskih območij, kar je seveda izpostavilo tudi vprašanja varovanja dediščine in širše identitete teh območij kot ključnih pričevalcev polpreteklega razvoja.

Prizadevanja za ohranitev industrijske arhitekturne dediščine segajo v Sloveniji v devetdeseta leta prejšnjega stoletja, ko so nastali nekateri vidnejši primeri prenov (Ljubljanska mestna elektrarna, 1998, in Hidroelektrarna Fala, 1998). V zadnjih letih nastajajo novi projekti, kjer revitalizacijski procesi vključujejo varovanje in prezentacijo dediščine kot pomemben del novih razvojnih procesov; med njimi velja omeniti projekte za regeneracijo območja železarn na Ravnah in Jesenicah, revitalizacijo območja Tobačne tovarne v Ljubljani in ne nazadnje prenovno tovarne Rog v Ljubljani, če naštejemo le največje projekte. Žal pa smo bili priča tudi pristopom, kjer je pritisk investitorjev prevladal; tako smo izgubili kar nekaj pomembne dediščine, če izpostavimo na primer Tiskarno Jožeta Moškriča v Ljubljani, Opekarno Košaki v Mariboru ali mestno klavnico v Ljubljani, katere deli so bili rekonstruirani zelo ponesrečeno. Prav tako pa predvidena intenzivna gradnja na območju Tobačne tovarne v veliki meri negira primarno identiteto enega najpomembnejših industrijskih kompleksov poznega 19. stoletja pri nas.

RAVENSKA ŽELEZARNA IN AKTIVNOSTI ZA NJENO VARSTVO

V letu 2002 je bila akcija Dnevi evropske kulturne dediščine (DEKD) posvečena zgodnji industrijski arhitekturi v Sloveniji. V okviru projekta so začele intenzivno potekati tudi aktivnosti za zaščito opuščene-ga dela železarskega kompleksa na Ravnah na Koroškem s tremi objekti:

Zunanost krčilne kovačnice (foto: Primož Javoršek)

krčilno kovačnico – štauharijo (1915), večstanovanjskim objektom s konca 19. stoletja – personalom in opuščeni industrijski laboratorijem z začetka 20. stoletja. Omenjeni projekt bo v sestavku predstavljen podrobneje, saj je primer revitalizacije, ki primarno izhaja iz koncepta ohranjanja dediščine železarske tradicije in z novo muzejsko dejavnostjo navezuje območje na mestno središče, na robu katerega leži.

Na Koroškem se železarska tradicija razvija že od 18. stoletja. Ravenska železarna je namreč naslednica tradicije koroških fužinarskih obratov in velike prevaljske železarske družbe, ki je v prvi polovici 19. stoletja z železniškimi tiri zalagala znaten del evropskega trga. Po prestrukturiranju proizvodnje konec 20. stoletja oziroma precejšnjem zmanjšanju obsega proizvodnje so nekatere dele kompleksa odprodali, tri najstarejše objekte pa so ohranili in jih izročili v upravljanje mestu. Aktivnosti za njihovo varstvo je pospešila urbanistična arhitekturna delavnica, ki smo jo na lokaciji organizirali ZVKDS, ravska enota Koroškega pokrajinskega muzeja in Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani v okviru projekta DEKD 2002. Predlogi prenove in revitalizacije, ki so nastali na delavnici, so bili izhodišče za razvoj nadaljnjih aktivnosti; na podlagi rezultatov so bili pripravljene odloki za zaščito objektov in območja, tem je sledila izdelava arhitekturnega posnetka osrednjega objekta krčilne kovačnice, že prej pa so bila izvedena tudi nekatera nujna vzdrževalna dela. V naslednjih letih se je delo nadaljevalo s pripravo arhitekturnih posnetkov še drugih dveh objektov ter izdelavo konservatorskega načrta in načrtov prenove za celotno območje, ki so delno tudi realizirani.

METODOLOGIJA VAROVANJA OBMOČIJ INDUSTRIJSKE ARHITEKTURNE DEDIŠČINE

Pristop dela je od začetne – analitične faze sledil varstveni metodologiji, ki je nastala na Fakulteti za arhitekturo (Ifko, 2003) in bo podrobneje predstavljena v nadaljevanju.

Razvojne značilnosti so pokazale, da je treba kot temeljno obliko industrijske dediščine obravnavati industrijski kompleks, ki je tista osnovna celota, znotraj katere poteka zaključen produkcijski proces. Kompleks je

torej skupek arhitekturnih in tehniških značilnosti in kot tak izhodišče za celovito analizo. Izločanje posameznih objektov ali struktur iz celote je nesmiselno, vendar izredno pogosto. Varovanje celotnih kompleksov je res v večini primerov nemogoče, vendar jih je treba kot celote analizirati in varstvene posege zasnovati tako, da je pričevalnost čim manj okrnjena.

Prva faza: identifikacija in analiza razvojnih značilnosti območja

Prva faza metodologije je namenjena identifikaciji obstoječega stanja in opredelitvi razvojnih značilnosti, ki jih analizirajo za posamezna področja usposobljeni strokovnjaki.

Arhitekturno industrijsko dediščino oziroma industrijski kompleks kot osnovno analitično enoto raziskujemo kot prostorsko in stavbno kategorijo na treh ravneh, kot:

1. mikrourbanistično vrednoto v kompleksu kot temeljni organizacijski enoti,
2. prostorsko krajinsko vrednoto v odnosu do okolja v urbanističnem oziroma krajinskem merilu,
3. arhitekturno vrednoto z analizo posameznih objektov in struktur, ki izpostavijo stavbnooblikovne in konstrukcijske značilnosti.

Analitični parametri interdisciplinarne raziskovalne metodologije so razdeljeni v štiri temeljne skupine obravnave. To so zgodovinskopričevalne, urbanističnoprostorske, stavbnokonstrukcijske ter tehnološke in tehnične značilnosti. Vsaka od skupin povezuje zanj značilne analitične parametre v enoten sistem, ki izpostavi najpomembnejše razvojne lastnosti za posamezno skupino.

Zgodovinskopričevalne značilnosti

Industrializacija, in še posebej razvoj železarstva, je zaznamovala tako gospodarsko kot družbeno, politično in kulturno življenje celotne Koroške, še posebej pa Raven. Povezovanje in organiziranje železarjev sta bili temelj družbenosocialnega združevanja. Na drugi strani so življenje ključno sooblikovali lastniki in pozneje vodilni delavci železarne, saj je bila njihova gospodarska politika ključna za razvoj železarne in posledično celotne regije.

Ohranjena strojna oprema v zahodni proizvodni dvorani (foto: Tomo Jeseničnik)

Prostorskourbanistične značilnosti

Prostorski razvoj Raven je bil vse od 18. stoletja, ko so tu dokumentirane prve fužine, navezan na železarstvo in železarno. Iz fužin se je namreč razvila ena največjih železarn v državi. Obravnavano območje leži na vzhodnem robu železarskega kompleksa in se navezuje na urbani center mesta. Lega omogoča neposredno navezavo na mesto in enostavno izločitev iz kompleksa železarne.

Stavbnokonstrukcijske značilnosti: krčilna kovačnica I

Objekt je pritlična dvoranska zgradba, ki so jo pozneje dograjevali. Obodni zidovi so zidani iz opečnih zidakov. Konstrukcijske ojačitve se kot pilastri kažejo na glavni fasadi. Na južni strani je objekt dvignjen zaradi boljšega prezračevanja. Nad delom, kjer so nameščena kovaška ognjišča, je na nižjem delu streh še dodatna prezračevalna konstrukcija. V notranjosti prostora so v liniji razporejeni armiranobetonski stebri v razmiku 4,5 metra. Na njih in na pilastrih vzhodne notranje stene leži žerjavna proga.

Zunanost objekta je skromna, oblikovanje izhaja neposredno iz funkcionalne zasnove. Okna so velika, sestavljena. Fasade so osnosimetrične, toda simetrijo motijo predvsem poznejše dozidave.

Tehnične in tehnološke značilnosti: krčilna kovačnica

Objekt stare kovačnice je bil zgrajen leta 1915 za potrebe vojaške industrije. V njem so izdelovali granate za avstrijsko mornarico. Po vojni so proizvodni program spremenili. Leta 1925 so začeli izdelovati podkve, leta 1926 vzmeti, v zadnjih letih pa so izdelovali odkovke.

Od prvotne opreme ni ostalo nič, ohranjeno je le nekaj tehnične dokumentacije in načrtov. Toda program vojaške proizvodnje se je pozneje razvil v enega vodilnih proizvodnih programov železarne.

Ob prenehanju aktivne proizvodnje leta 1998 so v osrednjem prostoru objekta ostali štiri krčilni stroji z ogrevalnimi pečmi, sedem žarilnih peči, dva oljna bazena in jašek za ohlajanje. vzdolž notranje stene so ostale nameščene komande za peči, elektroomarice, telefonska kabina in garderobne omare. V sosednjem, nižjem delu je bila strugarška delavnica s skladiščnimi prostori, ki pa so jo izselili.

Druga faza: ovrednotenje razvojnih značilnosti in usmeritve za oblikovanje varstvenih posegov

Vrednotenje razvojnih značilnosti zahteva ovrednotenje vseh segmentov kompleksa in relacij tako do širšega prostora kot med samimi objekti in strukturami znotraj njega. Temu se v tem sestavku ni mogoče ustrezno posvetiti, zato bodo predstavljeni le povzetki vrednotenja prostorskourbanističnih značilnosti kompleksa in stavbnokonstrukcijske značilnosti krčilne kovačnice, ki so temelj za pripravo konkretnih predlogov za varstvo in prezentacijo. V kontekstu varovanja strojne opreme je prevladala odločitev, da se oprema ohrani v celoti. Skladno z novopredvideno muzejsko rabo pa je dopustno v tem prostoru predstaviti tudi del strojne opreme, ki jo hrani muzej in je bila prvotno postavljena na ogled v muzeju na prostem v okolici ravenskega gradu in v prvotni železarski zbirki.

¹ Stavbnokonstrukcijske značilnosti obravnavamo v vseh treh fazah metodologije, vedno za vsak objekt posebej. V članku bo v prvih dveh fazah metodologije predstavljen objekt krčilne kovačnice.

Povzetek vrednotenja prostorskourbanističnih značilnosti kompleksa

Območje opuščanih objektov je del urbane krajine, navezano na zahodni strani na železarsko območje in na vzhodu na mestno središče. Glede na odnos do železarskega kompleksa kot prostorske celote govorimo o podrejenosti in nekonsistentnosti, saj so stavbni gabariti novih objektov mnogo večji in sledijo logiki intenzivne industrijske proizvodnje, razvite v drugi polovici 20. stoletja. Na drugi strani pa je kompleks treh najstarejših objektov s svojo lego tik ob mestnem središču izhodišče za uspešno oblikovno in programsko intenzivnejšo povezovanje.

Povzetki vrednotenja stavbnokonstrukcijskih značilnosti krčilne kovačnice

Razmerje med obliko in funkcijo opredeljuje namembnost proizvodnje. Objekt je bil prvotno zasnovan za proizvodnjo granat. Pozneje so program spremenili, kar priča o fleksibilnosti strukture, ki se je lahko prilagajala različnim tipom kovinskopredelovalne proizvodnje.

V povzetku ocene lahko rečemo, da objekt torej nima posebnih konstrukcijskih ali arhitekturnih kvalit, pomemben pa je njegov zgodovinski pričevalni kontekst. Gre namreč za najstarejši železarski proizvodni objekt na Koroškem; kot tak je izjemne vrednosti in ga je zato treba ustrezno ohraniti in predstaviti.

Tretja faza: usmeritve za oblikovanje varstvenih posegov

Usmeritve za oblikovanje varstvenih posegov industrijske arhitekture lahko strnemo v dve skupini: v tiste, ki se nanašajo na urbanistično merilo, in v tiste, ki opredeljujejo varstvene usmeritve za posamezne objekte, kjer bo kot primer predstavljen objekt krčilne kovačnice.

Analize na prostorskourbanistični ravni so pokazale nujnost po intenzivnejši povezavi z mestom. Predvidena muzejska funkcija vsekakor zagotavlja kvalitetno vsebinsko izhodišče, ki mu mora slediti tudi prostorska navezava. To je treba doseči v prvi vrsti z odstranitvijo oziroma premaknitvijo obstoječe tovarniške ograje ter povezavo poti med bodočim muzejskim območjem in območjem občinskega središča.

Usmeritve za varovanje stavbnokonstrukcijskih kvalit, krčilne kovačnice so temeljile na izhodišču, da je treba v čim večji meri ohranjati pričevalnost objekta, zato so bili predlagani minimalni posegi na obodu objekta in v proizvodni hali. Glede na novo muzejsko funkcijo so bile intenzivnejše spremembe predvidene v notranjosti vzhodnega dela, kjer so bile načrtovane odstranitve vseh pregradnih sten in sekundarnega stropa.

PRENOVA IN ZAČETKI MUZEJSKE DEJAVNOSTI NA OBMOČJU

Obsežnejša dela so se začela med letoma 2005 in 2006, potem ko je kompleks prešel v last občine in je bilo območje leta 2004 razglašeno za spomenik lokalnega pomena (EŠD 7752). Občina Ravne je v tem obdobju v celoti prevzela investicijsko izvedbeni del projekta. Po prvi fazi prenove so bili končani posegi za zaščito stavbnega ovoja, opravljena so bila vzdrževalna dela v zahodni proizvodni hali, kjer je bilo vgrajeno novo stavbno pohištvo, v prostor pa so bili postavljeni nekateri ključni eksponati muzeja, ki so bili do tedaj na prostem. Ob tem so bili v vzhodnem delu izvedeni posegi preoblikovanja skladiščnih in delavniških prostorov v sprejemni prezentacijski del muzeja z vstopno avlo, sanitarijami in gar-

Postavitev razstave Mati fabrika v predstavnični vzhodni dvorani (foto: Sonja Ifko)

derobnim prostorom. Izvedena so bila vsa inštalacijska dela, tako da je bil objekt pripravljen za finalna obrtniška dela in montažo notranje opreme ter ureditev razstavnih vsebin; ta dela so zaradi dinamike financiranja prišla na vrsto v letu 2012, ko je bila odprta razstava *Mati fabrika* avtorice dr. Karle Oder, ki raziskuje zgodovino koroškega in ravenskega železarstva ter programsko vodi projekt vse od njegovih začetkov.

Vzporedno s prenovo krčilne kovačnice se je na območje kompleksa preselila tudi uprava ravenskega muzeja; prostore so ji uredili v prvem nadstropju personala. Projekti revitalizacije predvidevajo v ostalih etažah ureditev razstav o vplivu železarne na življenje na Ravnah in na širšem Koroškem. Kot je bilo povedano že v uvodu, ob dokončanju prenove personala in zunanosti krčilne kovačnice projekt zaokroža prenova industrijskega laboratorija, kjer sta predvideni umestitev restavratorskih delavnic in manjšega muzejskega lokala ter ureditev okolice z gradnjo lapidarija industrijske dediščine. Tudi za ta del projekta so bili v letih 2009 in 2010 izdelani vsi načrti, dinamika njihove izvedbe pa je odvisna od možnosti financiranja. Skratka, izvajanje projekta revitalizacije, ki kontinuirano poteka že več kot desetletje, v veliki meri določajo finančne razmere, vendar natančna analitična projektna faza zagotavlja realizacijo skladno z izhodiščnimi določili varstvenega raziskovalnega procesa.

Pet desetletij in več reanimacij arhitekture 20. stoletja

GOJKO ZUPAN

V članku so razloženi razvoj ohranjanja arhitekturne dediščine 20. stoletja v Sloveniji, njegove skupne značilnosti in posebnosti. Znotraj države je bilo v preteklem stoletju postavljeno več kot 1.000.000 objektov. Kot dediščina 20. stoletja je v registru nepremične kulturne dediščine okoli 11.000 novo postavljenih arhitektur ali večjih predelav starejših objektov (stavb, notranjih ureditev, javnih spomenikov, parkov, urbanističnih zasnov). Med njimi je več kot 100 arhitektur, za katere so skupine strokovnjakov potrdile izjemni pomen. Zabeleženi so kronologija sestavljanja popisov in vzroki za selekcije ter zakonsko zaščito in nekateri spodrsrljaji pri varovanju. Predstavljeni so pozitivni zglede ohranjanja in posebna smer sintezne arhitekture, ki v 20. stoletju izrazito avtorsko nadgrajuje starejšo dediščino kateregakoli obdobja. To se je spontano razvilo ob varovanju starejših kulturnih spomenikov, s prenavljanjem Plečnikovih del in ob različnih praksah, ki so sledile kritičnim obravnavam v knjigah ter zakonodaji. Konservatorji strogo ščitijo značilnosti in namembnosti izbranih stavb – kulturnih spomenikov. Dopuščajo kreativne izvirne posege arhitektov ali dopolnjevanje arhitektur, ki imajo vrednote dediščine, zlasti ob nujnih statičnih posegih ali širitvah namembnosti. Znotraj množice vzdrževalnih posegov in novogradenj včasih ne rešijo prezrtih vrednot ali pa njihova mnenja obidejo. Pogosto so konservatorji in arhitekti (avtorji) na istem bregu branjenja kakovostnih arhitektur in ureditev, na drugem bregu pa so manj ozaveščeni investitorji, izvajalci in arhitekti (predelovalci).

Arhitektura 20. stoletja je najznačilnejša in najštevilnejša nepremična kulturna dediščina Slovenije. Skupna obravnava ohranjanja in prenavljanja vse arhitekture, nastale ali prenovljene v 20. stoletju pri nas, ni mogoča. Zgodovinsko, količinsko, oblikovalsko, stilno, socialno, tehnološko,

Velenje, Kulturni dom, arhitekt Oton Gaspari, 1959–1960; prenova: 2004–2006 (foto: Gojko Zupan)

funkcionalno in simbolno gre za preplet zelo različnih vzrokov in posledic nastanka in manj doslednega sprotnega vrednotenja milijona novih objektov¹ v Sloveniji. Vseh kreacij se ne da uvrstiti v eno samo teorijo ali zgodovinsko obravnavo, ker v arhitekturo 20. stoletja sodita tako Trg republike kot rekonstruirani samostan v Kostanjevici ali Kocmutova interpretacija spomenika Pohorskemu bataljonu.

Razvoj načinov varovanja teh stvaritev po drugi svetovni vojni bi mogli deliti najmanj v tri ohlapne skupine: ohranjanje arhitekture historizma in secesije; ohranjanje arhitekture druge četrtine stoletja, vključno z deli Jožeta Plečnika; obravnavo arhitekture druge polovice 20. stoletja in načini njene zaščite v odmevu sodobnih teorij ter mednarodnih zgledov. Korak za nastajanjem objektov sta bili običajno likovna kritika² in postopna valorizacija, nujna temelja ozaveščanja in ohranjanja.³ Ocena ne bi mogla nastati brez naporov znanih ali anonimnih stavbenikov, arhitektov, konservatorjev in izvajalcev. Pomembno poglavje, ki je samo bežno omenjeno, so bili razstave, predstavitve in kongresi ter Piranski dnevi arhitekture.⁴ Srečanja arhitektov, zvezd arhitekturnega oblikovanja in konservatorjev so v ohranjenem ambientu Pirana od leta 1983 naprej dokaz, da je dialog med novim, kar reanimira staro, in spoštovanjem grajenega konteksta ter naravnega prostora značilnost bivanja in ustvarjanja v Sloveniji, da je dialog med konservatorji in arhitekti nujnost. Pri analizah so upoštevani različni viri in literatura. Upoštevana je bila bogata dokumentacija Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije in INDOK centra Ministrstva za kulturo (MK), ki hranita stotine načrtov posameznih objektov. Nekdaj so jih skrbno risali na roko, zdaj jih podobno natančno merijo in dokumentirajo z računalniško tehnologijo.⁵ Primerjave omogočata, ob raznolikih besedilih, dva mojstra fotografije: Janez Kališnik in Damjan Gale, ki sta skozi svoje objektivne včasih pokazala celo več, kakor so prej videli in vedeli arhitekti in konservatorji. Brez teh virov, spremljevalcev nastajanja ali prenavljanja arhitektur, bi bile primerjave in ocene dediščine nemogoče.

Jedro zapisa je posvečeno analizi ohranjanja objektov, ki so nastali po prvi četrtini 20. stoletja. Varovanje secesijske arhitekture je v novem tisočletju že podobno uveljavljeno kot konservatorstvo za starejša obdobja.

1 Uradno imamo v Sloveniji 6000 naselij in 1.162.000 stavb ter več kot 6.098.000 parcel.

2 Kritiška obravnavo arhitekture je v Sloveniji skromna. Vzrokov za to je več: načini in kakovost šolanja piscev; medsebojna povezanost strokovnjakov; majhna odzivnost javnosti; nemožnost objavljanja v ozkem krogu strokovnih revij in časnikov; klanovstvo skupin Fakultete za arhitekturo; zapostavljanje teh študijskih vsebin na Filozofski fakulteti.

3 Izhodišč in teoretičnih shem valorizacij je veliko; upoštevajo starejša izhodišča Beneške listine (1964), mednarodne konvencije in besedila ICCROM, zlasti Jukka Jokilehta. Granadska konvencija (1985) je posebej posvečena varstvu stavbne dediščine Evrope. Domači pisci uporabljajo pretežno teoretične sheme (F. Košir, J. Pirkovič); upoštevajo topografranje in primerjave objektov (E. Ravnikar, S. Bernik), kombinacije analiz, mednarodne kriterije. Raznoliki doktorati so dobrodošla pomoč pri analizah (S. Bernik, N. Koselj, J. Pirkovič, A. Vodopivec, E. Sapač). Podobna so podrobna zakonska izhodišča za konservatorske načrte. Zaradi preobsežnosti teh zadnjih ostajajo redki konservatorji na terenu prepuščeni sami sebi in nujnosti hitrega odločanja. Pereče se pokažejo pomanjkljivosti ob naravnih nesrečah ali nasilnih posegih gradbenikov in investitorjev.

4 Piranske dneve arhitekture organizirajo arhitekti in Obalne galerije. Ohranjena dediščina Pirana, Plečnik in umirjen dialog so magnet za vse generacije in stroke.

5 Neredko je izris natančnih načrtov prvi temelj tudi za stavbe 20. stoletja, ker so originalne načrte izgubili ali pa je sedanje stanje rezultat predelav. Sodobnejše, sistematične izmere je razvijal in opisal Jovo Grobovšek s sodelavci v zavodih in raziskovalnih inštitutih. Predstavitev je v posebnem članku te knjige.

V Sloveniji se je začelo razvijati 45 let po nastanku objektov.⁶ Vzrokov za pozno vrednotenje je več: ohranjanje osnovnih namembnosti po drugi svetovni vojni, sorazmerno sodobni tlorisi, pretežna uporaba klasičnih materialov ter tehnik pri gradnji pred prvo svetovno vojno. Konservatorska stroka za historistične in secesijske objekte običajno ni vpeljevala novih načinov prenov ali tehnologij; prešla pa je značilne začetne zadrege in napake.⁷

V prvem desetletju stoletja se je arhitektura postopoma izvila iz okvirov uvoženega historizma. Ta je prej obvladoval arhitekturo, od sakralne do javnih stavb, ki so jih načrtovali vodilni ali znani evropski avtorji (Carlo Ghenga, Friedrich von Schmidt, Jean-François Pichat, Carl Gustav Swensson, Alfred Keller, František Škabrou, Adolf Wagner, Alexander Graf). Premik je povzročila gradnja infrastrukture, najprej železnic, kasneje cest, industrijskih objektov in stanovanjskih vil. Sledila je secesija. Po prekinitvi zaradi prve svetovne vojne so jo kot likovno izjemno obdobje kulturni krogi Slovenije razpoznali šele po izidu knjige Naceta Šumija (Šumi, 1954). Vlogo secesije pri prebujanju identitete naroda postopoma luščimo iz zgledov impresionističnega in simbolističnega slikarstva, analiz fotografije ter literature. Korak v to smer je bila razstava impresionizma v Narodni galeriji. Takšen način zapoznelega obravnavanja vrednosti arhitekture se je in se pri nas ciklično ponavlja za vsako stilno in tehnološko posebnost vse do konca stoletja. Stroka je morala prva, običajno so bili to likovni kritiki ali arhitekti iz tujine,⁸ jasno predstaviti dosežke posameznega sloga ali avtorja na razstavi in v knjigi. Zatem je naše konservativno kulturno občinstvo stil ali posameznega ustvarjalca posvojilo in nekatere avtorje nekritično hvalilo in čistilo, običajno izvzete iz konteksta. Dolgo so se analize držale predvsem likovnih vrednotenj; celostna obravnavo funkcij in pomenov arhitekture je sledila postopoma.⁹

V Sloveniji je večinoma ustrezen odnos do ohranjanja Plečnikove ustvarjalnosti. Razvijal se je od prenosa bežigradske cerkve sv. Cirila in Metoda za Bežigradom naprej. Projekte so izpeljali že manj kot tri desetletja po zidavi posameznih arhitektur ali ureditev tega avtorja. Izjemoma so projekt začeli celo pred arhitektovo smrtjo (1957). Kakor pri vsakem poglavju ohranjanja niti pri Plečniku nimamo samo svetlih zgledov: zasledimo nenavadne (na srečočasne) predelave Peklenskega dvorišča v Križankah, kar je izpeljal profesor na Fakulteti za arhitekturo. Konservatorji niso uspeli preprečiti uničenja znamenite Lectarije;¹⁰ novo trgovino je izrisal študent na isti fakulteti. Ista ustanova je v vhodni veži originalno Plečnikovo delo zamenjala s spominskim poprsjem idola samega.¹¹ Več premisleka bi potrebovali za posege v NUK, pri predelavah v Komendi, pri načrtovanju prenov bežigradskega stadiona in še kje.

6 Prenavljanje te arhitekture je v članku samo bežno omenjeno, čeprav je v Sloveniji nekaj zglednih prenov.

7 Pogosto je bilo uničevanje dekoracij (npr. pročelje Filipovega dvorca), detajlov (vzvalovanost pritličja Fabianijeve palače na Ajdovščini), notranjih ureditev (preureditev Narodnega doma, prva predelava Unionske dvorane). Nekatere starejše napake so že popravljene: Fabianijevo pročelje ob Ajdovščini, Unionska dvorana.

8 Lojze Gostiša z razstavo v Narodni galeriji leta 1968 in François Burkhardt z razstavo v Parizu leta 1986.

9 Odperti ostajajo problemi množične reciklaže dotrajanih objektov in materialov, od azbestnih kritin do velikih količin betona. Vzorec v Evropi bo v bodoče način revitalizacije londonskega kareja, urejenega za olimpijske igre.

10 Opremo je rešil lastnik E. Majaron in jo podaril Slovenskemu etnografskemu muzeju.

11 Plečnik ima samo v Ljubljani sedem večjih ali manjših javnih spomenikov.

Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, arhitekt Jože Plečnik; prenova leta 1945: arhitekt Marko Mušič, konservatorica Staša Blažič, 1989 (foto: arhiv INDOK centra, Ministrstvo za kulturo)

Ohranjanje novejših arhitekture, ki je aktualno zlasti od osemdesetih let¹² naprej, se je začelo okoli 25 let po nastanku arhitektur. Glavni vzrok je bilo prilagajanje funkcij in ob tem nujne tehnične posodobitve. Vplivali so drugačni materiali in tehnike gradnje stavb. Pri spreminjanju lokalov v pritličjih mestnih jeder¹³ je med nastankom in prenovo še krajši razmik. Hitre spremembe so običajno posledica spreminjanja mode oblikovanja in novih namembnosti. Manj vplivajo dotrajanost novih materialov in teoretično ali zakonsko postavljene meje, znotraj katerih so posamezni objekti vrednoteni kot dediščina. Zakonodaja pogosto zaostaja za prakso. S paragrafi skuša zamejiti uničevanje ter organizacijske in strokovne zahteve od izborov do izvedb ali financiranje, kar vodi v neproduktivne nove dopolnitve pravnih aktov. Uspešnejša pot so zgledi dobrih rešitev, kjer zanimivi objekti, včasih celo povprečni izdelki, s prenovo postanejo izbrana in vzorčna arhitektura. Izčiščeni kubus Festivalne dvorane Iva Spinčiča na Bledu (1960–1961) je bil reanimiran z dopolnili Aleša Vodopivca (1989).

Pri vrednotenju moderne in sodobne arhitekture, izbrane za prenovo, so ocenjevalci v težavah, ker niti likovni kriteriji niti kriteriji tipologij ne zadoščajo. V nekaterih državah so kot časovno mejo za dediščino postavljali sto let po nastanku, kasneje pet desetletij. Stelè se je že v osnutku starojugoslovanskega zakona iz leta 1931 izogibal šablonskim časovnim mejam.¹⁴ Sodobnejša vrednotenja nepremične in celo premične dediščine časovno mejo in poudarjanje (samo) estetske vrednosti opuščajo.¹⁵

12 V Sloveniji se je razvilo pred podpisom Granadske konvencije kot odmev razstav in valorizacij.

13 Krajši časovni razmik je tudi pri nekaterih specifičnih skupinah stavb, npr. hotelih, trgovskih hišah, kar ogroža zlasti interierje, včasih celote (Janez Lajovic: Hotel Prisank, Kranjska Gora (podrt); Vojteh Ravnikar: Hotel Klub, Lipica (preurejen), Hotel Piran, Piran (notranjost, pročelje predelana); Edvard Ravnikar: Ljubljanska banka (pritličje), Maximarket (notranjost), Ljubljana (predelano); Miloš Lapajne: Nama, Ljubljana (notranjost predelana); Gregor Košak: Motel Grosuplje (preurejen). Bolj spoštljivi so v tujini, kar kaže urejanje veleblagovnice v Osijeku, delo Milana Miheliča.

14 Avtor v paragrafu 25 poudarja znanstveno in estetsko vrednost (Stelè, 1936: 85).

15 Vrednotenja stavbne dediščine v Sloveniji ne postavljajo časovnih omejitev kot zakonsko obvezo. Nekoliko drugače je pri nacionalnem bogastvu (premična dediščina). Člen 10 *Zakona o varstvu kulturne dediščine*, Uradni list RS, št. 16/08.

Kranj, Blagovnica Globus, arhitekt Edvard Ravnikar, 1969–1972; danes Mestna knjižnica Kranj, prenova leta 2008: arhitekta Uroš Birs in Majda Kregar (Ambient), konservatorica Nika Leben (foto: Gojko Zupan)

Posamezne arhitekture so v Sloveniji zaščitili kot kulturne spomenike že manj kot 15 let po nastanku, vendar je to bil le zgled načina ščitenja.¹⁶ Izbrane objekte bo mogoče zaščititi z odloki; vseh kakovostnih stvaritev 20. stoletja pa je preveč, da bi vsako varovali v občinskih planih in z odloki s področja dediščine. Ovrednotene prvine, ki niso samo v večjih kopalnicah in opremljenosti ali v imenih načrtovalcev, bo treba razložiti vsem ozaveščenim državljanom. Pred stoletji so gradovi izgubili svojo gospodarsko vlogo, v novih desetletjih izginjajo vasi z značilnimi kmetijami in še hitreje industrijski objekti ter delavska naselja. Slovenija se razvija v deželo naredi si sam predmestne gradnje. Vrednotenje in občudovanje arhitekture je v revijah ter šolah prepogosto usmerjeno v nekaj ikonskih arhitektur v metropolah in v likovno ali simbolno izstopajoča dela posameznih ustvarjalcev. Niti teh v Sloveniji ni mogoče varovati v celoti: njihove prostorske umeščenosti in osnovne ali primerne namembnosti. Daleč smo od gabaritov, tlorisov, materialov in posebnosti, kakor so okna ali kljčke na vratih. Včasih je nujna zaščita pred avtorji samimi, ki bi radi predelali svoja mladostna dela. Pravila in zakonodaja s področja dediščine so pogosto v opreki z avtorsko zaščito, kar včasih pobudniki predelav izkoriščajo. V Sloveniji obe zakonodaji skupaj ne uspeta preprečiti nekaterih škodljivih predelav.¹⁷ V svetu nismo osamljeni. Najbolj znan primer

16 Trg revolucije v Ljubljani (zasnova 1959–1972), ki so ga zaključevali v letih 1981 in 1982, je bil delno zaščiten v mestnem odloku že leta 1993. *Odlok o razglasitvi spomenikov naravne in kulturne dediščine na območju občine Ljubljana Center med Aškerčevo, Tivoljsko in Slovensko cesto*, Uradni list RS, št. 60/93. V Ljubljani so enakovredno vrednotili vse stavbe srednjeveškega jedra: *Odlok o razglasitvi srednjeveškega mestnega jedra Stare Ljubljane in Grajskega griča za kulturni in zgodovinski spomenik ter naravno znamenitost*, Uradni list SRS, št. 5/86: 297.

17 Npr. Slaščičarna Slon, delo Jožeta Kregarja in Svetozarja Križaja; leta 1986 jo je brez soglasja enega od avtorjev preuredil Miha Furlan. Podobno so preuredili pritličje stolpnice Ljubljanske banke, čeprav so nosilci avtorskih pravic nasprotovali predelavi. Pri prenovi spodnjega preddverja Cankarjevega doma je Ravnikarjev sodelavec uveljavljal svoje avtorske pravice. Pri spremembi glavne dvorane Ljudske skupščine v Ljubljani (arhitekt Vinko Glanz, 1959) ni za avtorske pravice vprašal nihče. Veliko dvorano so predelali leta 2000 po projektu arhitekta Sonje Miculinič, Darje Valič in Albine Kindlhofer. Avtorske pravice je mogoče uveljaviti predvsem s pomočjo dolgotrajnih pravnih (Milan Mihelič: Gospodarsko razstavišče).

avtorske skazitve na svetu je Utztonova Opera v Sydneyju (1957–1973). Kljub temu so jo leta 2007 uvrstili na seznam UNESCO.

V preteklem stoletju smo doživeli hiter razcvet industrije z uvajanjem novih materialov in gradbenih tehnik, kakršnega prej ni bilo. Popolnoma se je spremenila vloga stekla, saj so okenska stekelca zamenjale steklene viseče fasade in stene. Stroji, izobilje elektrike, motorizacija, uveljavljanje betona in železobetona, montažni elementi, prevlade kovinskih konstrukcij, uvajanje novih zlitin in kovin, zlasti aluminija in umetnih mas, so spremenili načine mišljenja, urbanizma, bivanja. Izolacije, ekološka gradnja, samooskrbnost, naravni materiali so moda nove dobe. Arhitekturo vseh obdobj pa najbolj ogrožajo hitre, nepremišljene spremembe. Probleme ohranjanja vidnega betona ali plastičnih oblog stroka v Sloveniji uspešno rešuje šele v novem tisočletju, pri ohranjanju urbanističnih izhodišč in parkov smo na začetku.

Načrtno varovanje kakovostne arhitekture 20. stoletja se je razvilo potem, ko so temelje novega ustvarjanja utrdile Fakulteta za arhitekturo in njene predhodnice ter Filozofska fakulteta z različnimi matičnimi študijskimi smermi, v največji meri umetnostno zgodovino in profesorjem Nacetom Šumijem ter zgodovino, etnologijo in arheologijo. Varovanje arhitektur 20. stoletja in že prej interpolacijo nove arhitekture v starejše strukture je France Stelè uvrstil med naloge konservatorjev. Postopoma se mu je pridružila skupina umetnostnih zgodovinarjev, ki so brez formalnosti sodelovali s posameznimi arhitekti. Izidor Cankar je spremljal razvoj naše sodobne arhitekture. Čeprav so bili njegovi premožni sorojci povezani z Miho Osolinom in drugimi arhitekti, jih je vizionarsko prepričal, da so načrtovanje Moderne galerije zaupali takrat neznanemu Edvardu Ravnikarju.¹⁸

Arhitekturo 20. stoletja je v Sloveniji, v dobrem in slabem, kot avtor, zgled in učitelj dolgo obvladoval Jože Plečnik. S pomočjo panslovanske slave iz Prage¹⁹ in v domačih krajih s članki in knjigami konservatorja Stelèta je bil merilo vse arhitekture od dvajsetih let do leta 1945. Pri posameznih piscih in avtorjih to velja še naprej, posebej po razstavah v Parizu in drugje v Evropi. Vlogo Plečnika so po drugi svetovni vojni prevzeli njegovi vodilni učenci z načinom dela, pogosto z navideznim zanikanjem oblik ostarelega »Ata«. Istopala je zlasti šola Edvarda Ravnikarja in bistveno manj Edvarda Mihevcva, čeprav sta oba upoštevala nove trende, od Le Corbusiera do skandinavskih zgledov. Vzporedno so se že v tridesetih letih, nekoliko v senci, uveljavljali doma in v tujini šolani arhitekti z aktualnimi modernističnimi (funkcionalističnimi) načrti, prilagojenimi za naše mere in razmere.²⁰

Nove oblike in načini zidav so prevladali po letu 1945 in se razcveteli zlasti s kvantiteto. Po vojni so Marjana Mušiča, Danila Fürsta in druge arhitekta vpregli v zanosno prenovo, ki je segla do udarništva za vsako ceno. Razvila se je mentaliteta, da lahko vsakdo zida sam. Njeni odmevi so vidni v prostoru. Fizičnost in količinskost sta premagali duhovnost in premišljenost. Zidali so posamezniki, kaznovani duhovniki ali arhitekt Šubic, ki je pri tem umrl.²¹ Plečnikovi učenci in učenke so v povojni

18 Prenova galerije, zaključena leta 2009, je vzorčno delo biroja Bevk Perović.

19 Plečnik je bil osebni arhitekt idola Slovanov Tomaža Masaryka in je Hradčane spreminjal v akropolo Češke; podoben koncept sta s Stelètom zasnovala za Ljubljanski grad s Sancami.

20 Nebotičnik, najvišjo stavbo Ljubljane, simbol modernizma Vladimirja Šubica, so Plečnikovi učenci dopolnili z »antičnim« tempeljčkom na vrhu.

21 Vladimir Šubic je umrl leta 1946 v delovni brigadi med gradnjo železnice Brčko–Banovići.

Ljubljana, Moderna galerija, arhitekt Edvard Ravnikar, 1938–1948; prenova: 2006–2009, arhitekta Matija Bevk in Vasa Perović, konservatorka Marija Režek (foto: Gojko Zupan)

praksi prevzeli skoraj vse operativne naloge pri obnavljanju porušeni objektov in kot stransko nalogo izvajalske naloge spomeniške službe, kjer so se z valorizacijami in redkeje s teorijo ukvarjali umetnostni zgodovinarji, med njimi Marijan Zadnikar, Ivan Komelj in Nace Šumi. Arhitekti Marjan Mušič, Anton Bitenc, Boris Kobe in Vlasto Kopač so le štirje med desetimi ustvarjalci, ki so bili nosilci sprememb na univerzi ali/in v zavodih za spomeniško varstvo. Bolj anonimno so ustvarjale arhitektke Špelka Valentinčič, Staša Blažič, Nataša Štupar Šumi.²² Nenadomestljiv je bil delež teh arhitektov pri prenovah sakralnih stavb in prilagajanjih novim pravilom drugega vatikanskega koncila.²³ Svoj položaj pri prenavljanju dediščine so Plečnikovi učenci ohranjali vse do osemdesetih let, svetovalno vlogo do konca devetdesetih.²⁴ Zapisov o tem je malo, ker so se večinoma držali učiteljevega napotka, naj arhitekt riše, zgodovinar piše. Vzporedno so manj aktivni udeleženci prenov ustvarili mit o zapostavljenosti posameznih matičnih strok. Ta je bil bolj rezultat rivalstev med posamezniki in strujami na Fakulteti za arhitekturo.

Prenavljanje Plečnikovih del se je v konservatorski stroki zgodilo samo od sebe, brez načrtovanih vizij in tujih zgledov. Arhitektovi učenci so bili neposredno udeleženi pri risanju načrtov in pri zidavi. Na enak način in s poznavanjem detajlov so pomagali pri vzdrževanju in zatem kot konservatorji ali zunanji sodelavci pri posegih vse do devetdesetih let. Prva velika akcija je bil znamenit prenos cerkve sv. Cirila in Metoda za Bežigradom.²⁵ Čeprav ne gre za avtorjevo najbolj znano delo, so pod

22 Med prvimi je bila za krajši čas na zavodu zaposlena arhitektka Milica Detoni. S spomeniško službo sta sodelovali Gizela Šuklje in Erna Tomšič. Edino Šumijeva je pred upokojitvijo svoje delo in raziskave predstavila v doktoratu. Delo ostalih še ni ovrednoteno.

23 Najvidnejšo vlogo sta imela po letu 1965 nekdanja Plečnikova asistenta Janez Valentinčič in Anton Bitenc.

24 Vlasto Kopač je leta 1996 prejel Plečnikovo nagrado za pomoč pri prenovi Žal in Plečnikovih Tržnic.

25 Objekt, prizidek starejše cerkve sv. Krištofa, so prestavili zaradi zahtev politike. Branko Simčič je na lokaciji načrtoval Gospodarsko razstavišče tako, da bi cerkev ostala.

nadzorom Antona Bitenca cerkev rekonstruirali v bližini nekdanje lokacije. V istem obdobju so spoštljivo nadaljevali in zaključili Plečnikovo preureditev Križank. V Sloveniji se je pod vplivom Plečnika in Stelèta razvilo avtorsko dopolnjevanje kulturnih spomenikov in njihove zaščite, ne glede na starost objektov in dozidav. Soustvarjanje arhitektov in konservatorjev (med njimi so bili po osnovni izobrazbi umetnostni zgodovinarji, arhitekti, etnologi in arheologi) je bilo dnevno in neformalno. Sodelovanje je vse do sredine osemdesetih let 20. stoletja teklo brez dokumentiranja in tehtanja deležev posameznikov, ker so bili med njimi sodelavci istih institucij, kolegi, prijatelji, včasih celo zakonski pari ali drugi sorodniki.²⁶

Večji konservatorski prelom, kjer ni šlo samo za dopolnjevanje tlakov, streh in manj vidne, včasih kompleksne statične posege v Plečnikovo delo, je bila rekonstrukcija Tromostovja in Čevljarkega mostu. Radikalno so bile zamenjane vse ograje. Izvajalci niso idealno izpolnili natančnih zahtev konservatorjev; vpeljan pa je bil način dela, kjer se ob odgovornem konservatorju in sodelovanju Plečnikovih učencev upošteva mnenje strokovne komisije s specialisti različnih strok.²⁷ Podobno ravnaajo konservatorji in restavratorji po ustanovitvi zavodove Komisije za arhitekturo 20. stoletja. Povzet je bil še način ohranjanja originala, kakršnega poznajo arheologi, ko se ohranja »kontrolni stebriček«. Ovrednoteni, značilni originalni elementi ograj so shranjeni v muzeju, v Plečnikovi hiši.

Konservatorska stroka se do devetdesetih let, če izvzamemo Plečnikovo opus, ni ciljino in samostojno ukvarjala z arhitekturo druge polovice 20. stoletja. Vzrokov za to je več, najprej omenjena kadrovska šibkost. Gradbeno solidni objekti so ostajali v senci nujnih prenov stanovanj, drugih objektov in naselij po prvi in drugi svetovni vojni. Varuhi dediščine so se ukvarjali z najbolj ogroženimi objekti, npr. z gradovi, kasneje tudi s stavbami na podeželju. En sam konservator med obema vojnoma ali v novi Jugoslaviji dober ducat strokovnjakov za srednji vek in za arheologijo so imeli do šestdesetih let obilico drugih nujnih dolžnosti. Uvrščanja novih objektov med dediščino niso nikoli strogo omejevali. Del vzrokov je bil v skrbi za simbolne objekte, javne spomenike²⁸ in avtentične objekte iz obdobja druge svetovne vojne, kar so povsod prepuščali zavodom za varstvo dediščine. V petdesetih letih so kot dediščino ovrednotili Plečnikova in posamezna Fabianijska dela. Ko so z občinskimi odloki začeli ščititi večja mestna jedra, so v osemdesetih letih upoštevali tudi avtorsko izstopajoče stvaritve. Posamezne značilne vrednote arhitektur bodo bolj jasne v bodoče, ob analizi teorij, prakse, ki šele nastaja, in s primerjavami znotraj evropskega konteksta ter slovenskega prostora.²⁹ Kljub temu so konservatorji, zlasti skupina okoli DOCOMOMO, tudi za evropske zglede prepričljivo ohranili funkcije in interierje Nebotičnika³⁰ in posameznih prostorov Cankarjevega doma ter Maximarketa v Ljubljani.

26 Prepletali sta se sodelovanje ali nadaljevanje avtorskih projektov, sodelovanje nosilcev avtorskih pravic. Podobno delajo in so delali v različno imenovanih skupnih ateljejih prijatelji in sorodniki: Edo Ravnikar starejši in mlajši ter snaha Majda Kregar; zakonca Freljih Ribič; zakonca Šumi; oče Marjan in sin Marko Mušič; mati in sin Blažič Gjura.

27 Ta način so prej uporabljali za starejše spomenike in kompleksne posege. Dodatno so bili mostovi pred posegi profesionalno fotografirani (D. Gale). Naročena je bila študija poškodb.

28 Pri večjih spomenikih so vedno sodelovali arhitekti: Ljubelj, 1954; Urh, 1955; Dražgoše, 1976 (Boris Kobe); Trije žebli na Pohorju, 1957; Maribor, 1975 (Branko Kocmut); Begunje, 1953; Draga 1953; Trg revolucije v Ljubljani, 1959–1981 (Edvard Ravnikar).

29 Sodobnejše načine ohranjanja naselij ali njihovih delov je obravnaval dr. Peter Fister.

30 Odgovorna konservatorica je bila Tatjana Adamič.

Terhaje, Spominsko območje Bukovžlak, arhitekt Marko Mušič (foto: Gojko Zupan)

Vodilni umetnostni zgodovinarji so vedeli, da je obvezen del konservatorjevih nalog spremljanje tekoče produkcije na različnih ustvarjalnih področjih. Poznavanje srednjeveških tehnik, pisnih virov ali zakonodaje ni dovolj. Nezamenljiva je interdisciplinarnost in ob njej vključevanje v timsko delo, za katero je nujno šolanje že na dodiplomski stopnji. To je posebej nepogrešljivo za ohranjanje prostorskih celot, za načrtovanje razvoja krajine in urbanizma. Kakovostne elemente urbanizma in pomen arhitekture 20. stoletja sta pionirsko vrednotila Nace Šumi in Stane Bernik. Konservatorjem sta odprla novo področje dela. Nove metode konservatorstva, z natančnejšim dokumentiranjem, je zase in za svoje študente vpeljal dr. Peter Fister.³¹ Že ob potresih v Posočju, zatem v pripravah celostnih prenov Ljubljane in Škofje Loke so bili v skupno topografiranje vključeni študenti umetnostne zgodovine. Znanje ljubljanske šole je Fister nadgradil z izkušnjami s terena in z izpopolnjevanjem v šoli ICCROM. Sodobnejša izhodišča je uspešno vključil v prakso ohranjanja kulturne dediščine med konservatorji in izvajalci. Njegovi učenci razvijajo raznoliko delo v seminarjih Fakultete za arhitekturo in so med vodilnimi konservatorji Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Redko v predstavitev omenjamo pomembno poglavje ohranjanja prostorskih dediščinskih vrednot: premišljeno in kreativno nadgrajevanje značilnosti poseljenega in naravnega prostora. Sodobno arhitekturno ustvarjanje ni le vzporednica varovanju naše kulturne dediščine, ki včasih zaide v betoniranje ali kopiranje »srednjeveških« in »baročnih« oblik. Boljši slovenski arhitekti so postopoma razvili izjemno prefinjen odnos do stavbnega konteksta, materialov, gabaritov, celo do izhodišč anonimnih arhitektur. Niso izhajali zgolj iz ponavljajočih se primerjav ali dopolnjevanj Plečnika, srednjeveških jeder ter stilnih in tehnoloških izzivov ali tujih vzorcev. S t. i. podaljšanim ali regionalnim funkcionalizmom

31 Njegovi študenti so v procesu študija topografirali po profesorjevem zgledu številne kraje v Sloveniji. V Ljubljani in Škofji Loki so že od leta 1979 enakovredno in vzporedno metode popisov razvijali študenti iz seminarja dr. Naceta Šumija; nekateri so popise nadgradili v diplomske naloge.

so pokazali nove smeri razvoja, nujne za ohranjanje stavbne tipologije naših regij. Trend, ki je prerastel v gibanje, je bil v Sloveniji vedno živ kot samostojna smer ustvarjanja. Izstopajoč primer je bilo urejanje stanov Velike Planine arhitekta Vlasta Kopača ali pri Plečnikovih nagrajencih (2007) opažen urbanistični koncept za hiše v Kotljah Mirka Mrve, Boruta Delaka in Janeza Kobeta.

V inovativen vzor sobivanja vrednot dediščine je kontekst prostora razvila skupina Kras pri pošti v Vremskem Britofu (1978) ter v Sežani: občina, Vojteh Ravnikar (1979). Skozi časovno zrcalo je šlo za nadaljevanje trenda regionalnega funkcionalizma, ki ga je večje izčistil Janez Lajovic s Hotelom Prisank v Kranjski Gori (1962) in Hotelom Kanin v Bovcu (1973). Pefinjene, racionalne sodobne oblike in uporabo naravnih materialov je Oton Jugovec izoblikoval v sprejemni objekt za Bazo 20 in v nadstrešku za arheološko prezentacijo Gutenwertha (1973). Ideje je materializiral desetletja pred tem, ko je Pritzkerjeva komisija nagradila izhodišča Glenna Murcutta. Znova smo šele v tujih zgledih medmrežja in v revijah opazili kakovost domače dediščine gradnje v lesu in njene sodobne interpretacije.

Ozaveščena stroka je izbrano sozvočje redno prepoznavala kot kakovost. Plečnikove nagrade in medalje že od prve, podeljene Antonu Bircu leta 1973, sledijo spoštovanju sobivanja novega in starega. Zadnje desetletje je trend ustvarjalnih nagrajencev izrazito naklonjen ohranjanju konstant dediščine in njihovi kreativni nadgradnji. Izhodišča soustvarjanja, znana že v dialogu med Stelétom in Plečnikom, prepoznana pri sodelovanju med Otonom Jugovcem in Milanom Železnikom ter med Nacetom Šumijem in več različnimi arhitekti, so postala nenapisano pravilo sintezne arhitekture. Občutljivost za prostorske konstante se je nekdanj izražala predvsem v ruralnem prostoru; postopoma se uveljavlja v mestnih jedrih. Novo kreativnost je Ofis arhitektom dopustil konservator dr. Uroš Lubej za projekt Mestnega muzeja v Ljubljani leta 2000. Skupaj s Cekinovim gradom je takšna izstopajoča kakovostna avtorska nadgradnja kulturnih institucij postala skoraj zaščitni znak nove smeri ljubljanske arhitekturne šole, prepoznavne v Evropi.³² Inventivno in raznoliko koncipiranje ter detajliranje sta lahko skoraj ironični dopolnili: Hiša XXS.³³ Nagrajeni so bili projekti restavriranja antičnih ostalin Knežjega dvorca v Celju³⁴ ali oživitev Škrateljnov domačije v Divači v Muzej filmskih igralcev in zatem ureditev Lutkovnega gledališča v Mariboru.³⁵ Že prej so nastale Podreccove samozavestne in prefinjene intervencije v Piranu.³⁶ Opaženi so bili projekti Maruše Zorec, zlasti pri dodajanju funkcij ob frančiškanski cerkvi v Ljubljani in na Brezjah. Hiperprodukcija risalcev načrtov gre v drugo smer, ko je kateri koli objekt z barvaste fotografije primeren za vsak prostor.

32 Arhitekta Špela Videčnik in Rok Oman; Cekinov grad je 1990–1992 prenavljal Jurij Kobe, kot konservatorja sta sodelovala Modest Erbežnik in Gojko Zupan.

33 Dekleva Gregorič arhitekti.

34 Plečnikova medalja 2007: (arhitekti: **Jernej Gartner, Tanja Gobov, Brigita Babnik in Matija Lenaršič**

35 Plečnikova nagrada 2011: Muzej filmskih igralcev (arhitekti: Matjaž Bolčina, Ernest Milčinič, Teja Savelli), konservatorica Eda Belingar; Plečnikova nagrada 2012: Lutkovno gledališče Maribor (arhitekta Jurij Kobe in Rok Žnidaršič), konservatorica Irena Kranjc Horvat. Značilno je, da se v obrazložitvah redno izpuščajo imena sodelujočih konservatorjev.

36 Tartinijev trg (1987–1989); Galerija Donat (1992); Obalne galerije (2012). Aktivno vlogo so imeli konservatorica dr. Sonja Hoyer in več njenih sodelavcev zavoda v Piranu.

Trbovlje, Občinska kolonija, arhitekt F. Razinger, 1927–1939, pred prenovo (foto: Tanja Hohneč, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Trbovlje, Občinska kolonija, prenova: 2008–2010, konservatorica Tanja Hohneč (foto: Tina Lorbek, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Mlajše generacije konservatorjev znajo tankočutno in pogumno prepoznati izjemnosti v Trboveljski delavski koloniji (konservatorica Tanja Hohneč), pri prenovi Škrabčeve domačije in dvorane v skednju v Hrovačah (arhitekt Božo Rot, konservator Vito Hazler), v gradnji prista-ve Lepena ali v prostoru prilagojeni arhitekturi Nebes nad Kobaridom (arhitekt Rok Klajnšček). Oblikovan prostor in njegove značilnosti so dobremu arhitektu izziv in ne ovira. V Mariboru so zgledno prenovili vilo Majer,³⁷ v Ljubljani Perhavčevo vilo. Več vil so uredili na Bledu.³⁸ Izzivalni so celo projekti Nandeta Korpnika, ki je v gabarite značilnega

37 Arhitekturo Jožeta Jelenca (1931) je ohranila konservatorica Eva Sapač.

38 Vilo je načrtoval Josip Costaperaria. Matija Bevk in Vasa Perović sta nadaljevala občutene posege s postavitvijo Kongresnega centra Brdo (konservator Gojko Zupan). Na Bledu je z različnimi arhitekti sodelovala konservatorica Nika Leben.

Bled, Vila Škrabec, prenova: 2010–2013, arhitekt Boris Podrecca, konservatorica Nika Leben (foto: Nika Leben, arhiv ZVKDS, Območna enota Kranj)

Vitanje, JZ Kulturno središče evropskih vesoljskih tehnologij, arhitekti: Matija Bevk, Vasa J. Perović, Aljoša Dekleva, Tina Gregorič, Rok Oman, Špela Videčnik, Jurij Sadar in Boštjan Vuga, 2012 (foto: Gojko Zupan)

hleva izrisal hišo, ali Janka Rožiča, ki je v ohranjen toplar v Lučah vložil sodoben apartma. Vsako imenovano delo je samostojna stvaritev, ki je ni mogoče posnemati s tipsko montažo kjer koli drugje; upoštevati je mogoče zgolj način dela, ko je dediščina izziv in konstanta. To je upošteval tudi »leteči krožnik« KSEVT ob pristanku v Vitanju.³⁹ Smer nadgradnje in prenove je načrtana, v zgodovinskem situ logična in ob stoletnici službe optimistična.

³⁹ Plečnikova nagrada 2013: Matija Bevk, Vasa J. Perović, Aljoša Dekleva, Tina Gregorič, Rok Oman, Špela Videčnik, Jurij Sadar in Boštjan Vuga.

Viri in literatura

Objave o kontekstu nastajanja arhitekture 20. stoletja in njenih prenovah so zlasti po letu 1945 pogoste v revijah *Arhitekt*, *Sinteza*, *AB*, *Krog*, *Piranesi*, manj pogosto v *Zborniku za umetnostno zgodovino* ali *Kroniki*. Posamezni posegi so zabeleženi v reviji *Varstvo spomenikov*. Ključna razstava arhitekture 20. stoletja je bila leta 1979 v Moderni galeriji. Povedne so monografske predstavitve Jožeta Plečnika, Milana Miheliča, Ivana Vurnika, Edvarda Ravnikarja, Vladimirja Šubica, Otona Jugovca, Danila Fürsta, zakoncev Ivanšek in drugih ustvarjalcev ter birojev. Izrise projektov hranijo Arhiv RS, avtorji in dediči avtorjev, INDOK center Direktorata za kulturno dediščino Ministrstva za kulturo, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, zavodi za varstvo kulturne dediščine, Zgodovinski arhiv Ljubljana in druge regijske institucije; naročniki, posamezni raziskovalci. Več sto je vpisov v Register nepremične kulturne dediščine INDOK centra MK, ki je dostopen na spletu. Popisani objekti so v evidencah Fakultete za arhitekturo (mentorstvo dr. Petra Fistra) ali dosjeh DOCOMOMO (npr. Nebotičnik, Moderna galerija). Te je v Sloveniji prvi koncipiral G. Zupan, večino pa izpolnjevala Nataša Koselj s svojimi študenti. Vse splošno gradivo, enako kot enciklopedije, ni posebej navedeno. Prav tako niso citirana gradiva ameriških konferenc Preserving Recent Past I in II (Chicago, 1995, in Philadelphia, 2000), ki so večinoma dostopna na spletu. Pri analizah so koristne številne diplomske naloge v seminarjih dr. Petra Fistra, dr. Aleša Vodopivca, Maruše Zorec, ki so obravnavale prenovo objektov ali karejev. Med njimi so projekti, ki bi zaslužili realizacijo. Dodatni podatki o arhitekturah in avtorjih so na spletnih straneh Trajekta in v dosjeh Muzeja za arhitekturo in oblikovanje. Seznam osnovne literature (60 naslovov) je dodan skupnemu popisu na koncu knjige.

Kulturna dediščina in naravne nesreče

TATJANA ADAMIČ

Kulturna dediščina je zaradi svoje splošno priznane nematerialne (čustvene, zgodovinske, umetniško-estetske), materialne, tržne in uporabne vrednosti prepoznana kot javno dobro, njeno varstvo in ohranjanje ter vključevanje v sodobno življenje pa so v državnem interesu v smislu krepitve narodove samobitnosti in identitete.

Obstoj kulturne dediščine ogrožajo različni dejavniki, med najbolj uničujoče sodijo naravne nesreče. Ena največjih naravnih nevarnosti v Sloveniji so potresi, ki lahko povzročijo nepopravljivo škodo ali popolnoma uničijo celotna območja tako nepremične kot premične dediščine. Sekundarna tveganja, kot so npr. požari, poplave in plazovi, pogosto nastanejo kot posledica potresa kot primarne nesreče. Seizmografi v Sloveniji zabeležijo vsako leto več kot sto šibkih potresnih sunkov. Samo v 20. stoletju je bilo na Slovenskem več kot 20 potresov, katerih intenziteta je presegla VII. stopnjo po evropski potresni lestvici, ki označuje močnejši potres in na kulturni dediščini že lahko povzroči manjše poškodbe. Posebej ogroženi so zapuščeni ali nevzdrževani objekti.

Na razmeroma velikem delu slovenskega ozemlja so možni rušilni potresni sunki. Izstopajo tri območja z največjo potresno nevarnostjo, in sicer območje zahodne Slovenije, območje Ljubljane z okolico in območje Brežic.

Prva znana velika potresa na Slovenskem sta bila leta 792 in 1081 na Kranjskem, vendar podrobnejša poročila o njiju niso ohranjena. Leta 1348 je veliki potres na Koroškem z epicentrom v Beljaku segel tudi na ozemlje Kranjske. Na območju Idrije in Cerknega je 26. marca 1511 nastal doslej najmočnejši potres z žariščem na slovenskih tleh. Povzročil je porušenje objektov tudi v Ljubljani in okolici, čutiti pa ga je bilo v oddaljenosti 750 kilometrov. Eden od dveh največjih potresov v 20. stoletju z žariščem na ozemlju Slovenije je bil potres leta 1998 v zgornjem Posočju. Sicer pa so velike vrednosti projektne pospeška tal na tem območju predvsem posledica velikih in pogostih potresov v bližnji Furlaniji, kjer sta bila zadnja velika potresa leta 1976.

Na območju Ljubljane in okolice so razmeroma pogosti šibkejši potresi, pa tudi nekoliko močnejši niso redkost. Največji znani potres na tem območju je bil veliki ljubljanski potres 14. aprila 1895, ki je največje razdejanje povzročil v svojem epicentru, v Ljubljani, čutili pa so ga na celotnem ozemlju današnje Slovenije. Polmer občutljivosti je segal do 350 kilometrov daleč, manjše poškodbe na objektih pa so nastale v oddaljenosti približno 52 kilometrov. Prvi potresni sunek je trajal 23 sekund, sledilo je 30 do 40 popotresnih sunkov. Prebivalstvo Ljubljane in okolice je do 26. aprila 1895 čutilo še 109 potresov, občasno pa so se potresni sunki pojavljali še več kot dve leti po velikonočnem potresu. Zaradi potresa leta 1895 je bilo do konca leta 1906 v Ljubljani podrtih 154 hiš (11 odstotkov vseh stavb), zgrajenih pa 361 novih (Studen, 1995). Katastrofalni potres je v mestu prizadel zlasti nabrežje Ljubljanice, močno poškodovano in porušeno je bilo tudi območje današnje tržnice med Tromostovjem in Zmajskim mostom. Še dolgo po potresu so bili značilnost mesta tramovi, ki so podpirali od potresa razmajano zidovje.

V jugovzhodnem delu Slovenije, na območju Brežic, k dokaj veliki

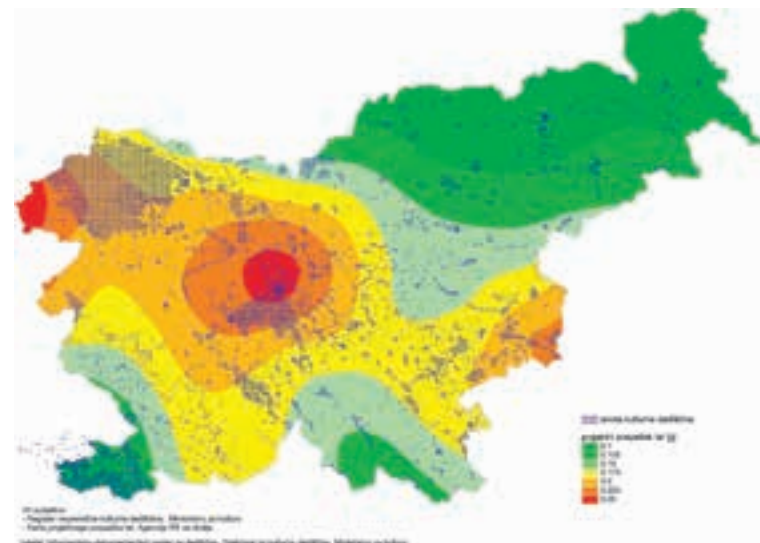
Ob potresu leta 1895 poškodovane stavbe na sedanjem Cankarjevem nabrežju v Ljubljani (foto: Wilhelm Helfer, fototeka Zgodovinskega arhiva Ljubljana, LJU-342)

vrednosti projektnega pospeška tal prispevajo številni razmeroma šibki in redki močnejši potresi. Najmočnejši znani potres je bil tu leta 1917, ki je bil eden od dveh največjih potresov v 20. stoletju z žariščem na ozemlju Slovenije. K potresni nevarnosti tega območja prispevajo tudi potresi na hrvaški strani meje in močnejši potresi severno od Zagreba.¹

Naravni dejavnik, ki prav tako ogroža kulturno dediščino, so poplave, visoke vode z rekordno velikimi pretoki rek. Vpliv pogostih poplav v preteklosti je bil na območju današnje Slovenije tako močan, da so se posamezni predeli v preteklosti izoblikovali v značilno poplavno pokrajino, predvsem ob Muri, Dravi in Savinji ter ob spodnjem toku Save in Krke, kjer so bile poplave najboljše in najpogostejše. Na višino poplavne vode v preteklosti ponekod opozarjajo pomniki, kot so kamnita spominska plošča na vodnem stolpu v Celju, ki označuje višino Savinje 2. septembra 1550, in spominska znamenja velike poplave Drave 3. novembra 1851 na Radelskem polju, Falski pečini, mariborskem Lentu in na Ptujju. Od leta 1888 pa do prve svetovne vojne so se poplave pojavljale vsako leto v večjem obsegu in na različnih območjih Slovenije. Močno deževje je leta 1901 povzročilo katastrofalne poplave, ki so prizadele skoraj celotno območje Slovenije (Kolbezen, 1991, 1992). Zadnje velike povodnji v Sloveniji so bile zabeležene septembra 2007, ko so potoki in hudourniki zlasti na območjih Škofjeloško-Cerkljanskega pogorja, Bohinjskega grebena, predgorja Kamniško-Savinjskih Alp in na širšem celjskem območju poplavljali tudi na območjih, kjer poplave niso pogoste, in povzročili pravo razdejanje (Polajnar, 2008).

Hudournik potoka Čerenščica v soteski Pasica se je v kratkem času izjemno dvignil in dobesedno odnesel s seboj partizansko bolnišnico Franja. Muzej je bil uničen, na svojem mestu sta ostali le dve baraki, originalni muzejski predmeti pa so bili skoraj popolnoma izgubljeni. V istem obdobju je poplavljala tudi Selška Sora, ki je med drugim prizadela

¹ Povzeto po podatkih na spletni strani Uprave RS za zaščito in reševanje, <http://www.sos112.si/slo/page.php?src=na12.htm>.

Karta potresne nevarnosti Slovenije s prikazom območij kulturne dediščine (izdelal: INDOK center Ministrstva za kulturo)

fužinarsko naselje Železniki. Škoda septembrskih poplav leta 2007 na kulturni dediščini je bila katastrofalna.

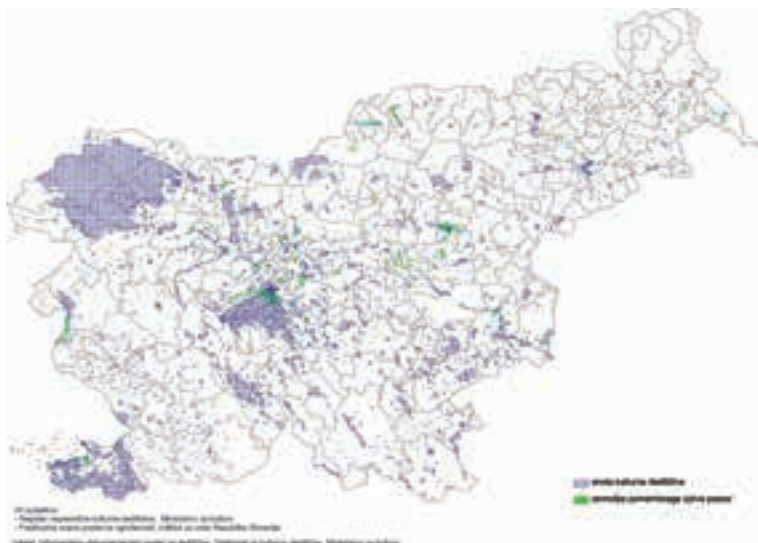
Ob naravnih nesrečah sta posebej ranljivi in ogroženi stavbna in naselbinska dediščina, ki predstavljata kar 70 odstotkov vseh enot kulturne dediščine v Sloveniji, vpisanih v Register nepremične kulturne dediščine. V register niso posebej vpisane tradicionalne stavbe na območjih naselbinske dediščine, ki kot nepogrešljivi del te dediščine sestavljajo vzorec zavarovanega tradicionalnega bivalnega okolja. Naselbinska in stavbna dediščina sta med drugimi vrstami dediščine nenadomestljiv izraz bogastva in raznovrstnosti Slovenije.

Države članice Sveta Evrope in podpisnice Granadske konvencije² so spoznale, da je stavbna dediščina naša skupna dediščina, ki predstavlja nenadomestljiv izraz bogastva in raznovrstnosti ter neprecenljiv dokaz o naši preteklosti. Opozarjajo tudi na dejstvo, kako pomembno je prihodnjim rodovom posredovati sistem zgodovinskih in današnjih kulturnih povezav, izboljšati mestno in podeželsko okolje ter na ta način spodbujati gospodarski, družbeni in kulturni razvoj držav in pokrajin. Zavedajo se, da se je treba sporazumeti in določiti pogloblitve smernice skupne politike, ki naj zagotavlja ohranjanje stavbne dediščine in povečanje njenega pomena. V ta namen je Svet Evrope leta 1993 izdal *Priporočilo št. R(93) 9* o zaščiti stavbne dediščine pred naravnimi nesrečami, leta 2007 pa je pripravil študijo zaščite kulturne dediščine v primeru naravne nesreče.³

Pogoste naravne nesreče zahtevajo vključevanje kulturne dediščine

² Konvencija o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva ali tako imenovana Granadska konvencija je bila sprejeta 3. oktobra 1985 v Granadi. Med podpisnicami konvencije je tudi Slovenija (Uradni list SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 4/91).

³ European Parliament, Directorate-General for Internal Policies of the Union, Policy Department, Structural and Cohesion Policies. *Protection of the Cultural Heritage from Natural Disasters*, Study, februar 2007. Študija prikazuje tako državna kot mednarodna orodja in aktivnosti na področju varstva kulturne dediščine ob naravnih nesrečah s primeri dobre prakse ter z opisom težav in pomanjkljivosti, ki temeljijo na analizi veljavne zakonodaje. Zaradi naraščanja naravnih nesreč in njihovega vpliva na kulturno dediščino avtorji študije priporočajo neposredno vključevanje varstva kulturne dediščine v ustrezno evropsko politiko.

Prikaz poplavnih območij in kulturne dediščine, v izdelavi (izdelal: INDOK center Ministrstva za kulturo)

v strateške načrte varstva pred naravnimi nesrečami. Velika materialna škoda, ki je pogosto niti z zavarovanji ni mogoče finančno povrniti, in predvsem hude poškodbe varovanih prvin ali celo izguba dediščine v celoti so bistven razlog za neposredno vključevanje kulturne dediščine v zakonodajo s področja varstva pred naravnimi nesrečami in načrtovanja zaščite in reševanja.

Z novo slovensko zakonodajo s področja zaščite in reševanja,⁴ ki je bila sprejeta po letu 1992, je bilo varstvo pred naravnimi in drugimi nesrečami v Sloveniji izločeno iz obrambnega sistema z namenom, da se organizira kot celovita interdisciplinarna dejavnost ter da se vse reševalne službe in druge namensko organizirane sile za zaščito, reševanje in pomoč povežejo v organizacijsko in funkcionalno enoten sistem. Preventiva je formalnopravno postala temeljna usmeritev in naloga tega sistema, težišče njegovega delovanja pa je v lokalnih skupnostih. Nova zakonodaja zagotavlja, da se vse oblike zaščite, reševanja in pomoči izvajajo v skladu z načeli mednarodnega prava o varstvu ljudi, živali, kulturne dediščine in okolja pred škodljivimi vplivi naravnih in civilizacijskih nesreč ter v skladu s sprejetimi mednarodnimi obveznostmi.⁵ Za zagotovitev organiziranega in učinkovitega ukrepanja pred naravnimi nesrečami in po njih je treba vzpostaviti ustrezne strateške dokumente na državni in lokalni ravni. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije se je leta 2009 aktivno vključil v proces zaščite in reševanja na področju varstva kulturne dediščine v primeru potresa s pripravo načrta dejavnosti, ki vsebuje delovanje pred potresom in po njem, in sicer glede na stopnjo in učinke potresa, zagotavlja potrebne ukrepe zaščite in reševanja kulturne dediščine in njenih delov ter neposredno pomoč ob nesreči, izvaja pa se v obdobju pred potresom in v primeru nesreče. Z vključevanjem v izvedbo naloge Območja pomembnega vpliva poplav v Sloveniji, ki jo je v skladu z vse-

4 *Zakon o varstvu pred naravnimi in drugimi nesrečami* (ZVNDN, Uradni list RS, št. 64/94).

5 Povzeto po podatkih na spletni strani URSZR, <http://www.sos112.si/slo/clanek.php?catid=5&id=104>.

binami Okvirnega programa izvajanja Direktive o oceni in obvladovanju poplavne ogroženosti za obdobje 2009–2015 vodil Inštitut za vode RS v letih 2010–2011 po naročilu Ministrstva za okolje in prostor, pa je bila pripravljena Ocena poplavnega škodnega potenciala nepremične kulturne dediščine. Namen naloge je na podlagi metodološkega pristopa, ki bo upošteval podatke o nevarnostnem (obseg, verjetnost, jakost in trajanje poplav) in škodnem potencialu (razsežnost, vrednost, ranljivost in izpostavljenost ljudi, okolja, gospodarskih dejavnosti in kulturne dediščine), na državni ravni izdelati predhodno oceno poplavne ogroženosti, ki bo opredelila območja pomembnega vpliva poplav v Sloveniji. V letu 2012 je Ministrstvo za kmetijstvo in okolje pripravilo predlog območij pomembnega vpliva poplav, ki vključuje 61 območij v Republiki Sloveniji, za katera lahko z veliko verjetnostjo trdimo, da so glede kriterijev poplavne ogroženosti zdravja ljudi, gospodarstva, kulturne dediščine in okolja poplavno najbolj ogrožena območja v Republiki Sloveniji.⁶

Vsekakor je eden izmed bistvenih dejavnikov varstva kulturne dediščine preventivno delovanje, kot so predvsem potresno varna prenova dediščine, izobraževanje strokovnjakov za ravnanje v primeru naravnih nesreč ter navodila za nujne zaščitne ukrepe. Nestrokovna intervencija v primeru naravne nesreče namreč lahko povzroči še dodatno škodo na kulturni dediščini.

6 Povzeto po *Poročilu o določitvi območij pomembnega vpliva poplav v Sloveniji in spremljanju aktivnosti obvladovanja poplavne ogroženosti na območjih pomembnega vpliva poplav*, http://www.mko.gov.si/nc/si/medijsko_sredisce/novica/article/1328/6339/.

Popotresna obnova Posočja po potresih leta 1998 in leta 2004

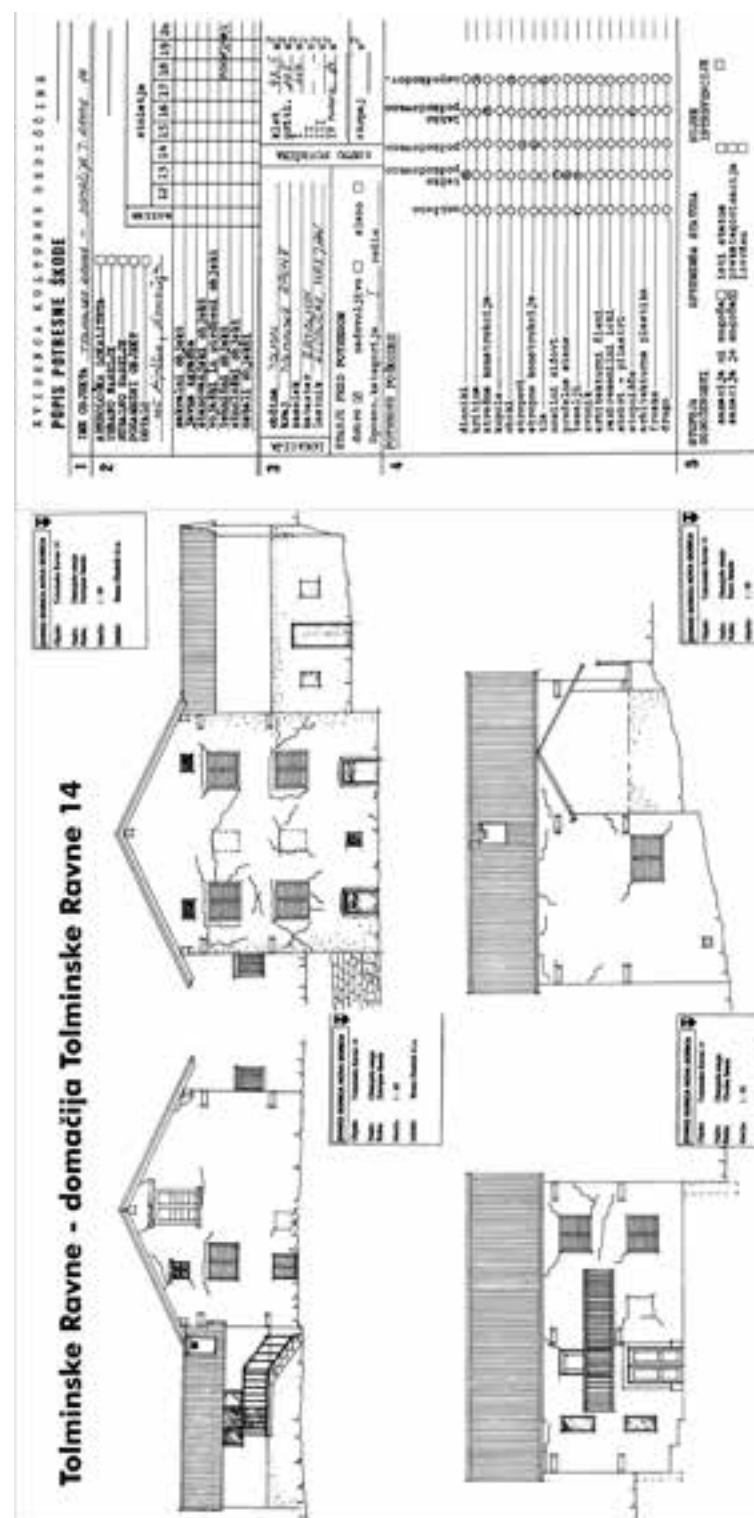
ANDREJKA ŠČUKOVT

Posočje je v zadnjih treh desetletjih zaznamovalo več rušilnih potresov. Leta 1976 sta ga prizadela dva, maja in septembra, z epicentrom na območju Pušje vasi v Furlaniji. Zadnja dva, aprila 1998 in julija 2004, z epicentrom v Krnskem pogorju sta najbolj prizadela območje občin Bovec, Kobarid in Tolmin. Julijski potres leta 2004 se je zgodil ravno v času, ko se je obnova po velikonočnem iz leta 1998 zaključevala. Potresi so v Posočju povzročili večjo materialno škodo, na srečo smrtnih žrtev ni bilo. Največ škode so povzročili na starejših stavbah, zidanih iz kamna ali mešanice kamna in opeke. Starejši stanovanjski in gospodarski objekti so v Posočju običajno zgrajeni iz debelih neobdelanih kamnitih zidov, vezanih z apneno malto, in materiala, pridobljenega iz neposredne okolice ali bližnje rečne struge. Ostrejša in stropne konstrukcije so iz lesa. Če pa je v objekt vgrajena betonska plošča, ima ta po ocenah gradbenikov vprašljivo količino armature. Ker je bilo pri gradnji uporabljenega malo apnenega veziva, so bili v potresih prav ti objekti tudi med najbolj ranljivi.

Po potresu leta 1998 je bila stroka še vedno pod vtisom posledic potresa iz leta 1976, ko so v takratni popotresni obnovi nekontrolirano rušili, odstranili celotna naselja in zgradili nova montažna. Zato se je izoblikovalo enotno strokovno stališče, da se nepotrebne rušitve ne smeje ponoviti. Vlada Republike Slovenije je sprejela Zakon o popotresni obnovi objektov in spodbujanju razvoja v Posočju (ZPOOSRP, Uradni list RS, št. 26/05). Določila je obliko in pogoje državne pomoči v potresu prizadetim prebivalcem. Zaradi obsežnosti območja je ustanovila Državno tehnično pisarno (DTP) za vodenje postopkov oškodovancem potresa. Gradbeni inštitut ZRMK je prevzel skrb za postopke gradbene sanacije objektov, podjetje Projekt, d. d., iz Nove Gorice pa organizacijsko plat delovanja pisarne. V prvem letu je pri obnovi sodelovala še Fakulteta za arhitekturo.

Soča, domačija V mlinu, Soča 51, 2010 (foto: Andrejka Ščukovt, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

Popisni list poškodbe domačije pri Klobučarju po potresu 12. aprila 1998

Konservatorji ZVKDS, Območne enote Nova Gorica, ki v Posočju opravljamo javno službo na področju varstva nepremične kulturne dediščine, smo se po aprilskem potresu organizirali v dve terenski ekipi. Pričeli smo popisovati potresne poškodbe na kulturnih spomenikih. V naslednjem tednu je Uprava za kulturno dediščino Ministrstva za kulturo imenovala še dve skupini za popisovanje škode na dediščini. Delo skupin je temeljilo na stališču, da je treba popotresno obnovo stavbne dediščine organizirati tako, da se ne bi ponovile izkušnje iz leta 1976, ko je rušilna volja prevladala nad interesom varovanja in obnove kulturne dediščine. Zato smo sistematično pregledali in ocenili posledice potresnih poškodb najprej na kulturnih spomenikih in dediščini, nato tudi na stavbah, ki so bile ohranjeni primeri regionalnega stavbarstva, a še niso bile zavarovane. V potresu poškodovane objekte z lastnostmi dediščine smo vpisali v Register kulturne dediščine. Za objekte z lastnostmi kulturnega spomenika pa smo zaradi ogroženosti izdelali strokovne podlage za razglasitev za kulturni spomenik lokalnega pomena za dobo enega leta, z možnostjo stalne razglasitve.

Konservatorji smo za vsako zavarovano enoto dediščine pripravili popisni list, v katerega smo vpisali podatke o poškodbah na fasadah, strehi, stavbnih členih, detajlih in opremi. Popisnemu listu smo priložili fotodokumentacijo, skico ali tehnični posnetek potresnih poškodb. Popis enot dediščine smo opravili na podlagi razpoložljivega inventarja stavbne dediščine oziroma spomenikov, ki smo ga sproti dopolnjevali z novevidentiranimi objekti. Po opravljenem popisu smo pričeli pripravljati vsa potrebna strokovna gradiva v zvezi s popotresno sanacijo objektov. Konservatorski pristop je potekal v skladu s konservatorskimi načeli – nujnostjo, postopnostjo, združljivostjo in odstranljivostjo. Aktivno smo pričeli sodelovati z lastniki dediščine, pri pripravi sanacijskih elaboratov in projektnih nalog pa z DTP. Za popotresno sanacijo kulturnih spomenikov smo izdelali konservatorski program, za popotresno sanacijo objektov dediščine smo pripravili kulturnovarstvene pogoje in soglasja. Do potresa leta 2004 je bilo izdelanih okrog dvesto elaboratov za popotresno sanacijo profane stavbne dediščine in okrog trideset za sakralne objekte. V prvem letu popotresne obnove je bilo v obnovo prioritarno uvrščenih šest, v naslednjih letih pa še okrog dvajset objektov (etnološke) stavbne dediščine. Objekti so bili celovito sanirani na podlagi konservatorskega in gradbenega nadzornika DTP. Po potresu leta 2004 so se v DTP zaradi pomanjkanja sredstev odločili izvajati zgolj ukrepe statične sanacije.

Dosedanjo popotresno obnovo dediščine uvrščamo v več sklopov: popotresno obnovo kulturnih spomenikov, naselbinske, etnološke, sakralne in tehniške dediščine, popotresno obnovo objektov z ohranjenimi elementi dediščine, nadomestne gradnje na območjih naselbinske dediščine in popotresno obnovo planin. Najpogostejši ukrepi popotresne sanacije stavbne dediščine so ob upoštevanju predpisov o popotresni varni gradnji: zamenjava lesenega stropa z armiranobetonsko ploščo, izvedba jeklenih vezi in povezovanje objekta z njimi, injektiranje zidov s cementno malto, izdelava armiranobetonskega venca po zunanem obodu temeljev, povezava podstrešnih zidov z armiranobetonskim vencem s pritrditvijo ostrejša na konstrukcijo in nadomestna gradnja.

S popotresno obnovo kulturne dediščine po letu 1998 je bil narejen velik korak, saj se ni več rušilo vsepovprek tako kot po potresu leta 1976. Pri izvajanju popotresne statične sanacije kot tudi pri načrtovanju

Tolminske Ravne, popotresno obnovljena domačija pri Klobučarju, Tolminske Ravne 14, 2002 (foto: Andrejka Ščukovt, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica)

novih gradenj je bila upoštevana regionalna stavbna tipologija. Kljub velikemu številu poškodovanih enot dediščine in preobilici raznolikih nalog, ki jih je konservator moral opraviti v okviru popotresne obnove, uspešnost obnove predstavljajo tudi vzorno obnovljeni primeri: hiša na domačiji Jerovca št. 4 v Gorskem Vrhu, Jakovna hiša v Podbrdu, hiša v Magozdu št. 19, hiša v Ulici F. Volariča 4 a in hiša Trg svobode 16 v Kobaridu ter objekti v Gregorčičevi ulici prav tako v Kobaridu, Kofolov mlin v Dolenji Trebuši, domačija V mlinu Soča 51, zaselek Pri Cerkvi v Trenti, hiša Gradnikova ulica 24 v Tolminu, gospodarski objekti na domačiji pri Francu v Kneških Ravnah, lesena kašča na domačiji Hum v Podmelcu, gospodarski in stanovanjski objekti v Robidišču, gospodarsko-stanovanjski objekt na domačiji Škratovše na Vojskem, hiša Trebenče št. 4, domačija v Idriji pri Bači št. 35 ter planini Kuhinja in Sleme. Med primere dobre prakse popotresno sanirane naselbinske dediščine pa sodijo Tolminske Ravne, Kobarid in Bovec.

Poplavna obnova naselja Železniki

DAMJANA PEDIČEK TERSEGLAV

Železniki so staro fužinarsko naselje v Selški dolini, ki je bilo poseljeno že konec 13. in v začetku 14. stoletja. Od takrat je bila zgodovina kraja neprekinjeno povezana z izkopavanjem rude, pridobivanjem železa, kovanjem žebeljev, podkev in drugih izdelkov, z vzponi in padci fužinarske dejavnosti, ki je svojo zlato dobo doživela v 17. stoletju. Takrat je nastala večina stavbnega fonda, ki pa je skozi stoletja zaradi spreminjanja gospodarske moči kraja in zaradi naravnih nesreč spreminjal svojo podobo. Kraj je kljub velikim spremembam, ki jih je doživel v obdobju po drugi svetovni vojni, ohranil prepoznavno in kvalitetno podobo fužinarskega naselja, zato ga je spomeniškovarstvena stroka leta 1990 zavarovala kot urbanistični kulturni spomenik s posameznimi umetnostnimi, arhitekturnimi, etnološkimi in zgodovinskimi spomeniki. Kot že večkrat v zgodovini Železnikov, ko so naravne katastrofe, požari in potresi pomenili priložnost za nov začetek, je bilo tudi neurje s poplavami 18. septembra 2007, ki je največje razdejanje in škodo povzročilo prav v starem mestnem jedru in na območju ob Selški Sori do Zalega Loga, za kraj prelomno. Voda je večinoma napolnila kletne prostore stanovanjskih hiš in dele pritličij, ponekod je segala do nadstropnih etaž. Poškodovani so bili predvsem notranji in fasadni ometi, stavbno pohištvo, vhodni portali in vrata, talne obloge in hišni inventar. Močno poškodovani so bili oba stara mostova, kamnite ograje, kapelice, obe cerkvi z opremo, pokopališče in muzej.

Konservatorji ZVKDS, Območne enote Ljubljana in Restavratorskega centra smo najprej izdelali popisne liste z osnovno identifikacijo, fotografsko dokumentacijo, varstvenim statusom in opisom poškodb na posameznem objektu, ki so bili osnova za elaborate. Za celotno prizadeto območje je bilo do maja 2008 izdelanih 80 elaboratov, razdeljenih v tri sklope: v prvega je bilo vključenih 35 objektov s statusom kulturnega spomenika iz Odloka o razglasitvi (Uradni list RS, št. 20/90) profanih in sakralnih objektov, v drugega 32 pomembnejših objektov znotraj urbanističnega spomenika starega jedra in v tretjega 13 objektov kulturne dediščine zunaj naselja Železnikov (Jesenovec, Zali Log, Suša in Češnjica).

Elaborati, ki so vsebovali popise gradbenoobrtniških del oziroma konservatorsko-restavratorsko oceno škode na kulturni dediščini, so bili osnova za državni program odprave posledic neposredne škode na stvareh zaradi neurja s poplavo z dne 18. septembra 2007 in za razpis za gradbena dela, ki ga je razpisalo Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije. Slednje je bilo tudi nosilec izvajanja obnove iz sredstev državnega proračuna in je koordiniralo vse aktivnosti z Ministrstvom za kulturo, katerega pristojna javna služba za področje varstva kulturne dediščine Zavod za varstvo kulturne dediščine je pripravljala vsa strokovna gradiva in izvajala konservatorski nadzor. Obnova je potekala med letoma 2009 in 2012.

Pri obnovi objektov je bila s spomeniškovarstvenega vidika predvidena predvsem celovita obnova zunanosti objekta, ki pa ni zajemala ukrepov za zagotovitev trdnosti in stabilnosti objekta, razen v primeru rekonstrukcije v celoti porušene in odplavljene kapelice ali kamnite ograje. Obnovitvena dela so tako predvidevala popravilo ali odstranitev poškodovanih in izdelavo novih fasadnih ometov, popravilo ali izdelavo

Hiša Na plavžu 12 po poplavah, 2007 (foto: Damjana Pediček Terseglav, arhiv ZVKDS, Območna enota Ljubljana)

Hiša Na plavžu 12 – med obnovo odkrita fasadna poslikava, 2013 (foto: Damjana Pediček Terseglav, arhiv ZVKDS, Območna enota Ljubljana)

novih oken in vrat, barvanje fasade v skladu s konservatorskimi smernicami, popravilo ali ponovno pozidavo kamnitih ograj z izvornim materialom, tlakovanje pohodnih in povoznih površin poškodovanih mostov in restavratorske posege na sakralni opremi.

Konservatorski pristop je temeljil na zahtevani uporabi ustreznih izvornih materialov, pravilnem načinu izvedbe in na upoštevanju predhodnih raziskav stavbnih detajlov in poslikav. Obenem pa je morala biti upoštevana tudi vsa aktualna gradbenotehnična regulativa, ki predpostavlja vgradnjo atestiranih materialov in izvedbenih tehnologij, da so izpolnjene pogodbene zahteve za garantiranje kvalitete izvedenih del.

Na kulturnih spomenikih so bili izdelani ometi z apnenim vezivom, na drugih pa tudi toplotnoizolativni, pri čemer je moral biti zaključni sloj izveden v gladki strukturi. V preteklosti neustrezno obnovljeni fasadni ovoji so se ustrezno sanirali. Pri stavbnem pohištvu smo v glavnem načr-

tovali obnovo, vendar so ga lastniki večinoma že zamenjali z novim takoj po poplavih, tako da je bilo obnovljeno le v nekaj primerih. Za barvanje fasad smo uporabljali paroprepustne silikatne barve in tudi barve na apneni osnovi.

Med poškodovanimi objekti je bilo nekaj tudi takšnih, ki jim je povodenj gradbenotehnično stanje iz preteklosti še poslabšala in ki niso izpolnjevali predpisanih statičnih normativov, potrebnih za uspešno konservatorsko-restavratorsko obnovo fasad. Ker program državne pomoči ni predvideval statične sanacije, lastniki pa tovrstnih ukrepov niso uspeli izvesti, nekaj fasad objektov ni obnovljenih.

Veliko lastnikov je pri obnovah zavzeto sodelovalo, sami so se lotili tudi sanacije poškodovanih ali manjkajočih podstrešnih vencev ter celotnih streh in strešnih kritin. Od predvidenih 80 objektov je bila konservatorsko-restavratorska obnova izvedena na 66, od tega so jih 10 lastniki obnovili sami, na 14 pa obnova ni bila izvedena.

Obsežnejše in zahtevnejše obnove, kjer so se izvedli sondažne raziskave, izrisi fasad, odkrivanje in ohranjanje prvotnih plasti in poslikav ter restavriranje in rekonstruiranje poslikanih delov fasad v celoto, so obnove na Popčevi in Poldetovi hiši in njunih gospodarskih poslopih na Racovniku ter na Dermotovi, Kovačevi, Barglnovi, Boncljevi in Pečnikovi hiši Na Plavžu, na Plnadi na Trnju ter na hišah Češnjica 15 in Jesenovec 5.

Skoraj triletna poplavna obnova Železnikov je pomenila precejšen in povečan obseg konservatorskega dela ter pridobitev izkušenj z gradbenotehničnega, konservatorsko-restavratorskega in etnološkega področja. Poleg najpomembnejšega in najvidnejšega rezultata, ki ga je imel ta projekt fizične obnove arhitekturne dediščine, je prav gotovo zelo pomembna tudi prebujena zavest o dediščini, njenem pomenu in nalogah varstva kulturne dediščine pri lastnikih in širšem krogu javnosti. Prebivalci in lastniki so se seznanjali z načinom in zahtevami konservatorsko-restavratorskega dela, pri marsikom pa se je porodila želja po nadaljnji obnovi svojih objektov. Konservatorji in restavratorji smo zaradi pogoste prisotnosti v kraju vzpostavili trdnejše stike z lastniki dediščine, okrepili medsebojno poznavanje, si s tem utrlj pot do lažjega in predvsem kvalitetnejšega dela v prihodnosti ter si zagotovili prepoznavnost.

Digitalne vsebine kulturne dediščine Slovenije na Europeani

FRANC J. ZAKRAJŠEK

EUROPEANA (Evropska digitalna knjižnica) je skupna iniciativa Evropske komisije in držav članic Evropske unije in združuje digitalne vsebine muzejev, knjižnic, arhivov, ustanov za varstvo nepremične dediščine ter avdiovizualnih in drugih kulturnih ustanov. Na portalu je čedalje več tudi digitalnih vsebin slovenske nepremične kulturne dediščine. Zadnja leta pri iniciativi uspešno sodeluje Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ki je skupaj s partnerji iz številnih evropskih držav uspel s prijavi na mednarodnih razpisih Evropske komisije.

Namen tega članka je na kratko opisati rezultate treh projektov, v katerih je sodeloval Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije: CARARE, Linked Heritage in PartagePlus. Delo pri teh projektih je pomembno zaradi boljše dostopnosti slovenske kulturne dediščine v evropskem prostoru in zaradi možnosti vključevanja v pripravo najnovejših standardov, pristopov in tehnoloških orodij na področju digitalizacije, dostopnosti in trajnega hranjenja digitalnih vsebin kulturne dediščine.

Projekt CARARE (Povezovanje arheologije in arhitekture na European/*Connecting ARchaeology and ARchitecture in Europeana*) je trajal od 1. februarja 2010 do 31. januarja 2013. Pri projektu je sodelovalo 28 partnerjev, nacionalne in raziskovalne ustanove za varstvo arhitekturne in arheološke dediščine, muzeji, arhivi in druge ustanove na področju kulturne dediščine in kulture iz 20 evropskih držav (spletna stran projekta: <http://www.carare.eu>). Vodilni partner je bil Kulturarsstyrelsen iz Danske. Iz Slovenije pa je poleg Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije sodelovalo tudi Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.

V projektu je bil razvit enoten metapodatkovni opis arheološke in arhitekturne dediščine v skladu z mednarodnimi standardi in standardi Europeane, razviti in preizkušeni so bili standardi 3D-modeliranja in ge-

Piran, mestno jedro (foto: Jure Bernik, arhiv ZVKDS, Območna enota Piran)

ografskih informacij kot znatna obogatitev digitalnih vsebin Europeane. V Europeano je bilo prispevano 2.006.809 digitalnih vsebin arheološke dediščine, arhitekturno pomembnih stavb, zgodovinskih mest in industrijskih spomenikov svetovnega, evropskega in nacionalnega pomena.

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije je skupaj z drugimi partnerji zasnoval koncept, razvil in implementiral interaktivno geografsko karto digitalnih vsebin (pribl. 1,5 milijona objektov), pripravil priporočila za vključevanje geografskih informacij na Europeano ter sodeloval pri opredelitvi standarda metapodatkovnega zapisa. Slovenski partnerji so v Europeano prispevali 6323 slik, 1162 člankov in 164 3D-digitalnih modelov pomembnejših spomenikov kulturne dediščine Slovenije.

V projektu Linked Heritage (Koordinacija standardov in tehnologij za obogatitev Europeane/*Coordination of Standards and Technologies for the Enrichment of Europeana*), ki je trajal od 1. aprila 2011 do 30. septembra 2013, je sodelovalo 37 partnerjev, raziskovalni in razvojni inštituti, muzeji, knjižnice, založniki, nacionalna ministrstva, univerze in druge ustanove na področju kulturne dediščine in kulture iz 20 evropskih držav (spletna stran projekta: <http://www.linkedheritage.eu>). Vodilni partner je bil Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle biblioteche italiane e per le informazioni bibliografiche iz Italije. Iz Slovenije so v projektu sodelovali Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Slovenski etnografski muzej, Muzeji in galerija Mesta Ljubljana ter Narodni muzej Slovenije. V projektu Linked Heritage so bile razvite metode na področju terminologije in večjezičnosti digitalnih kulturnih vsebin, prilagoditve in uporaba javno dostopnih podatkov (LOD – Linked Open Data iniciativa) v okviru Europeane, razvoj poslovnih modelov javno-zasebnega partnerstva, predvsem z založniki, ter izboljšave semantičnega iskanja vsebin na Europeani, obogatitve metapodatkov in priporočila glede dopolnitve na področju iskanja, prikaza in ponovne uporabe digitalnih vsebin.

V Europeano je bilo prispevano 2.611.169 digitalnih vsebin: tekstov, slik, videoposnetkov in 3D-digitalnih objektov.

Mali Vrh, Bednikova zidanica (foto: Tanja Hohneec, arhiv ZVKDS, Območna enota Celje)

Ljubljana, Grand hotel Union (foto: Franc J. Zakrajšek)

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije je razvil pilotno interaktivno geografsko karto digitalnih vsebin Linked Heritage. Slovenski partnerji so v Europeano prispevali 3161 slik kulturne dediščine Slovenije.

Projekt Partage Plus (Digitalizacija in priprava vsebin Art Nouveau za Europeano/*Digitising and Enabling Art Nouveau for Europeana*) je trajal od 1. marca 2012 do 30. aprila 2014 in je vključeval 25 partnerjev, muzeje, raziskovalne ustanove, knjižnice in nacionalne ustanove na področju kulturne dediščine in kulture iz 17 evropskih držav (spletna stran projekta: <http://www.partage-plus.eu/>). Vodilni partner je Collections Trust iz Velike Britanije. V Sloveniji projekt koordinira Urbanistični inštitut Republike Slovenije, sodelujejo pa Zavod Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine, Zavod Republike Slovenije za varstvo kulturne dediščine – Restavratorski center, Muzeji in galerija Mesta Ljubljana, Narodna galerija Slovenije in Narodni muzej Slovenije.

Projekt Partage Plus je vzpostavil skupno točko za dostop do digitalnih vsebin evropske kulturne dediščine iz obdobja secesije. Pomemben del projekta je razvoj večjezične terminologije za obdobje secesije v obliki SKOS (Simple Knowledge Organisation System). V projektu je bilo digitalizirano in prispevano v Europeano več kot 75.000 objektov in 2000 3D-digitalnih modelov kulturne dediščine.

Slovenski partnerji so sodelovali pri razvoju večjezične terminologije in pilotiranju skeniranja 3D-objektov ter uporabi HD interaktivnih slik. V Europeano so prispevali 2527 slik in člankov o slovenski kulturni dediščini iz obdobja secesije ter 64 3D-digitalnih modelov arhitekturne dediščine in 57 3D-digitalnih modelov predmetov najpomembnejše premične dediščine.

Viri in literatura

- ACHLEITNER, F. *Edvard Ravnikar: architect and teacher*, Dunaj, New York 2010.
- AGRICOLA, G. *De Re Metallica*, 1556, Dover publ. inc., New York 1950 (prevod).
- ALBERTZ, J. Albrecht Meydenbauer – Pioneer of Photogrammetric Documentation of the Cultural Heritage, *CIPA Heritage Documentation, Proceedings 18th International Symposium*, Potsdam 2002, str. 19–25.
- ALISI, A. *Il Palazzo Pretorio, la Loggia, il Municipio di Capodistria*, Koper 1910.
- ANDREJKA, R. *Kropa in Kamna Gorica*, Ljubljana 1924.
- ANGERHOLZER VON ALMBURG, F. *Bau und Betrie der Waldbahnen*, Wilhelm Frick, Dunaj & Leipzig 1914.
- Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria = Comunità di lavoro Alpe-Adria = Radna zajednica Alpe-Jadran = Delovna skupnost Alpe – Jadran = Alpok – Adria munkaközösség = Association Alps – Adria. *Zweiter gemeinsamer Bericht über die historischen Zentren = Secondo rapporto comune sui centri storici = Drugi zajednički izvještaj o povijesnim središtima = Drugo skupno poročilo o zgodovinskih središčih = Második közös jelentés a történeti központokról = Second report on historical centers*, Ljubljana 1994.
- AŽMAN MOMIRSKI, L.; KLADNIK, D. Preobrazba podeželske kulturne pokrajine v Sloveniji, *Georitem*, 13, Ljubljana 2009.
- BAAR JANŠA, A. Naselbinska stavbna dediščina v prostorskem načrtu Občine Vrhnika, *Varstvo spomenikov*, 24, Ljubljana 1982, str. 79–83.
- BACHER, E. (ur.). *Kunstwerk oder Denkmal? Alois Riegls Schriften zur Denkmalpflege*, Böhlau, Dunaj, Köln, Weimar 1995.
- BADOVINAC, B. Predenca, poročilo, *Varstvo spomenikov*, 24, Ljubljana 1982.
- BADOVINAC, B. Špitalič, *Varstvo spomenikov: Poročila*, 34, Ljubljana 1992, str. 311.
- BADOVINAC, B. *Predenca, Kalvarija*, konservatorski program obnove križevpotnih kapelic, Zavod za varstvo kulturne dediščine Celje, Celje 1995.
- BADOVINAC, B. Špitalič pri Slovenskih Konjicah, *Varstvo spomenikov: Poročila*, 37, Ljubljana 1998, str. 122.
- BADOVINAC, B. Špitalič pri Slovenskih Konjicah, cerkev Marijinega obiskanja: *Konservatorska izhodišča za prezentacijo romanske cerkve Marijinega obiskanja*, tipkopis, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Celje, Celje 2005.
- BADOVINAC, B. Špitalič pri Slovenskih Konjicah, *Varstvo spomenikov: Poročila*, 44, Ljubljana 2008, str. 272–277.
- BADOVINAC, B. Konservatorjev pogled na stavbne faze romanske cerkve Marijinega obiskanja v Špitaliču pri Slovenskih Konjicah, *Varstvo spomenikov*, 46, Ljubljana 2011, str. 166–187.
- BARAGA, F. Kapiteljski arhiv Novo mesto, Regesti listin in popis gradiva, *Acta ecclesiastica Sloveniae*, 17, Ljubljana 1995.
- BAŠ, A., VILFAN, S. O najstarejših dimnicah na Slovenskem, *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*, 17, Ljubljana 1988.
- BAŠ, A. *Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana 2004.
- BAŠ, F. Muzeji, galerije, arhivi in spomeniško varstvo 1918–1938, *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, Ljubljana 1939, str. 314–319.
- BAŠ, F. Spomeniško varstvo v Sloveniji, *Zgodovinski časopis*, 5 (1–4), Ljubljana 1951, str. 257–277.
- BAŠ, F. Spomeniško varstvo in prosveta, *Varstvo spomenikov*, 4, Ljubljana 1951–1952.
- BAŠ, F. Iz zgodovine hiše v Kropi (prispevek za podobo delavskih stanovanjskih razmer v zgodnji kapitalistični dobi), *Zgodovinski časopis*, 6–7, Ljubljana 1953.
- BAŠ, F. Organiziranje spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, *Varstvo spomenikov*, 5, Ljubljana 1953–1954, str. 13–34.
- BAŠ, F. Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, *Varstvo spomenikov*, 5, Ljubljana 1953–1954, str. 13–37.
- BAŠ, F. *Slovenska peč v Dnu nad Kropo*, Ljubljana 1954.
- BAŠ, F. *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*, Ljubljana 1984.
- BAVEC, U. *Mikroregionalno vrednotenje poselitve Velikih Malenc*, magistrsko delo, Ljubljana 2001.
- BAVEC, U.; MURKO, M.; PREDAN, P. Trebnje – arheološko najdišče Praetorium Latobiorum, *Varstvo spomenikov: Poročila*, 44, Ljubljana 2008, str. 285–286.
- BAVEC, U. Trebnje – arheološko najdišče Praetorium Latobiorum, *Varstvo spomenikov: Poročila*, 46, Ljubljana 2010, str. 383–385.
- BELAMARIČ, J.; DOLENC KAMBIČ, N.; HÖFLER, J., idr. *Križani iz Pirana: Ptujski oltar Konrada Laiba: restavrirane umetnine: Narodna galerija*, Ljubljana 1999.

- BELINGAR, E. *Varstvo spomenikov : Poročila*, 38, Ljubljana 2001, str. 21.
- BELINGAR, E. Divača, Domačija na Kraški cesti 26, Škrateljnova domačija, *Pod zvezdnim nebom*. Arhitekturna delavnica Škrateljnova domačija v Divači, Ljubljana 2002, str. 4–6.
- BELINGAR, E. *Divača, Domačija Kraška cesta 26, Škrateljnova hiša, Gospodarska poslopja*, konservatorski program, ZVKDS, Območna enota Nova Gorica, Nova Gorica 2002.
- BELINGAR, E. *Varstvo spomenikov : Poročila*, 39–41, Ljubljana 2006, str. 38–39.
- BENUSSI, B. *Dalle annotazioni di A. Puschi per la Carta archeologica dell'Istria*, Archaeografo Triestino, 3 (14), Trst 1927/28, str. 243–281.
- BERCE, R. Tehniška dokumentacija na arheološkem terenu, *Zbornik zašтите spomenika kulture* 2, 1951, str. 125–141.
- BERCE, R. Poročilo laboratorija Zavoda za dobo od jeseni 1950 do pomladi 1953, *Varstvo spomenikov*, 4, Ljubljana 1951–1952.
- BERNIK, S. *Novejša slovenska arhitektura = The recent architecture in Slovenia, [Moderna galerija Ljubljana, 6.–19. maj 1968 (zasnova razstave in izbor del Stane Bernik)]*, Ljubljana 1968.
- BERNIK, S. *Organizem slovenskih obmorskih mest: Koper, Izola, Piran*, Ljubljana, Piran 1968.
- BERNIK, S. *Kočevje: urbanistično-arhitekturni oris*, Ljubljana 1969.
- BERNIK, S. *Načela dokumentacije sodobne arhitekture*, raziskovalno poročilo, Ljubljana 1969.
- BERNIK, S. *Slovenska arhitektura, urbanizem, oblikovanje in fotografija 1945–1978*, Ljubljana 1979 (dokumentacija Stane Bernik [idr.]; kronologija Stane Bernik in Peter Krečič).
- BERNIK, S. Črnomelj: urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris, fotografija Stane Bernik, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1987.
- BERNIK, S. *Izhodišča sodobne slovenske arhitekture*, doktorska disertacija, Ljubljana 1988.
- BERNIK, S. DOCOMOMO: Skrb za preživetje arhitekture modernega gibanja, *Sinteza : revija za likovno kulturo*, 87/90, oktober 1991, str. 193–195.
- BERNIK, S. *Pogledi na novejšo slovensko arhitekturo in oblikovanje*, Ljubljana 1992.
- BERNIK, S.; GOLOB, N. (ur.). Slovenski arhitekturni in oblikovalski modernizmi, *Umetnost na Slovenskem – od prazgodovine do danes*, Ljubljana 1998, str. 292–329.
- BERNIK, S. *Arhitektura Miloša Bonče*, Ljubljana 2002 (z besedili Miloša Florjančiča in Miloša Bonče).
- BERNIK, S. *Slovenska arhitektura 20. stoletja / Slovene architecture of the 20th century*, Ljubljana 2004.
- BERNIK, S. *Milan Mihelič : arhitektura med stvarnostjo in vizijami*, Ljubljana 2011.
- BIAŁOSTOCKI, J. *Povijest umjetnosti i humanističke znanosti*, Zagreb 1986.
- BIEDERMANN, G. Monsignore dr. theol. H. c. Johann Graus (1836–1921): Theologe – Kunsthistoriker – Denkmalpfleger – Fotograf, *Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 7 (3–4), Maribor 2007, str. 529–567.
- BINDING, G. *Zur Methode der Architekturbetrachtung mittelalterlichen Kirchen*, Köln 1993.
- BINTLIFF, J. L.; GAFFNEY, V. L.; SLAPŠAK, B. Kontekst in metodologija terenskega pregleda ager pharensis-Hvar, *Arheo*, 9, Ljubljana 1989, str. 41–55.
- BITELLI, R. *Claustra Alpium Iuliarum, Il confini di Rapallo e il Fascismo/Claustra Alpium Iuliarum, Rapalska meja in fašizem*, Ljubljana 1999.
- BITENC, P.; KNIFIC, T. Arheološko najdišče Ljubljana, *Argo*, 40 (2), Ljubljana 1997, str. 19–32.
- BLAGAJNE, D. Ivan Vurnik, arhitekt, *Arhitektov bilten*, 24 (119–124), Ljubljana 1994.
- BLAGAJNE, D. Ivan Vurnik v ocenah kritikov, *Arhitektov bilten*, 24 (119–124), Ljubljana 1994.
- BLOWER, J. Max Dvorak, Franz Ferdinand and the Katechismus der Denkmalpflege, *Umění / Art*, 58, št. 5/6, Praga 2010, str. 433–444, <http://www.umeni-art.cz/en/issue-detail.aspx?v=issue-issue-394>.
- BOGATAJ, J. Etnološki vidik pri prenovi mestnih in vaških naselij, *Sinteza*, 58, 59, 60, Ljubljana 1982, str. 35–40; 153–154.
- BOGATAJ, J. Domače obrti na Slovenskem, Ljubljana 1989.
- BOGOVČIČ, I. Posebnosti restavratorsko-konservatorskih del na zgodnjekrščanskem mozaiku pri šoli Majde Vrhovnikove v Ljubljani, *Varstvo spomenikov*, 15, Ljubljana 1970, str. 55–58.
- BOGOVČIČ, I. Dokumentiranje v restavratorstvu, *Varstvo spomenikov*, 20, Ljubljana 1976, str. 209–233.
- BOGOVČIČ, I. Nova spoznanja o stenskih slikah v hrastoveljski cerkvi in izdelava pilotskega restavratorsko-konservatorskega posega, *Varstvo spomenikov*, 27, Ljubljana 1985.
- BOGOVČIČ, I. Hrastovlje, restavratorski posegi na stenskih slikah, *Razprave*, Ljubljana 1990.
- BOGOVČIČ, I. O restavratorski stroki in dejavnosti, *Vračanje izvornih podob : Restavratorski posegi*, Ljubljana 2004, str. 5–18.
- BOITO, C. *Questioni pratiche di belle arti*, Milano 1893.
- BOLTA, L. idr. *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975.
- BOLTIN TOME, E. Slovenska Istra v antiki in njen gospodarski vzpon, *Slovensko morje in zaledje*, 2–3, Koper 1979, str. 41–61.
- BOLTIN TOME, E. Arheološke najdbe na morskem dnu slovenske obale, *Kronika*, 37, 1986, str. 6–16.
- BORSI, F. *Leon Battista Alberti – L'opera completa*, Milano 1980.
- BRATE, T. *Idrijske klavže*, Maribor 1985.
- BRATE, T. *Ljubljanski tramvaj*, Ljubljana 1990.
- BRATE, T. *Tehniški spomeniki Slovenije*, Ljubljana 1991.
- BRATE, T. *Gozdne železnice na Slovenskem*, Ljubljana 1994.
- BRATE, T. *Vodarna in elektrarna mesta Kočevje*, Kočevje 1996.
- BRATE, T. 100 let MEL, Elektro Ljubljana, Ljubljana 1997 in 2002.
- BRATE, T. Slovenske muzejske lokomotive, *revija GEA*, priloga, Ljubljana 2004.
- BRATE, T. *Zgodovina mestnega prometa*, Ljubljana 2005.
- BRATE, T.; RAVNIKAR, V. Slovenija – 9 arhitektov, *Piranesi*, Ljubljana 1996.
- BREJC, T. *Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali*, topografsko gradivo, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran, Koper 1983.
- BREŠČAK, D. Zloganje, *Varstvo spomenikov : Poročila*, 23, Ljubljana 1981, str. 265–266.
- BREŠČAK, D. Benečija pri Trebnjem, *Varstvo spomenikov : Poročila*, 31, Ljubljana 1989, str. 220.
- BREŠČAK, D. Medvedjek, Trebnje, *Arheološka najdišča Dolenjske, Arheo*, 20, Novo mesto 1990 a, str. 43–44.
- BREŠČAK, D. Benečija pri Trebnjem, *Arheološka najdišča Dolenjske, Arheo*, 20, Novo mesto 1990 b, str. 83–84.
- BREŠČAK, D. Verdun pri Stopičah, Novo mesto, *Arheološka najdišča Dolenjske, Arheo*, 20, Novo mesto 1990 c, str. 99–102.
- BREŠČAK, D. Zloganje, Novo mesto, *Arheološka najdišča Dolenjske, Arheo*, 20, Novo mesto 1990 č, str. 103–104.
- BREŠČAK, D. Ribnica na Dolenjskem, *Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*, Ljubljana 2003, str. 230–232.
- BRIŠNIK, D. Od črk na papirju do presentacije arheoloških ostalin, Konservatorski postopki za ohranitev arheoloških ostalin na mestu odkritja na primeru Celja, *Scripta in honorem Bojan Djurić*, Ljubljana 2012, str. 73–91.
- BRÜCKLER, T. *Thronfolger Franz Ferdinand als Denkmalpfleger: die »Kunstakten« der Militärkanzlei im Österreichischen Staatsarchiv (Kriegsarchiv)*, Böhlau, Dunaj, Köln, Weimar 2009.
- BRYAN, P., idr. *Metric Survey Specifications for Cultural Heritage* (Second edition, provisional), London 2008.
- BUDINICH, C. Die St. Jakobskirche in Illyrisch-Castelnuovo (Castelnuovo del Carso) und verwandte Bauten, *Kunstgeschichtliches Jahrbuch des K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 1–4, Beiblatt, Dunaj 1910, str. 129–138.
- BUDINICH, C. Spitzbogige Bauwerke in Istrien und den angrenzenden Gebieten, *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K. K. Zentral-Kommission für Denkmalpflege*, (Sonderabdruck), Dunaj 1916, str. 7–68.
- BUDJA, M. Arheološki zapisi na površju, palimpsesti preteklih stanj, *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*, 17, 82–102. Ljubljana 1989.
- BURTON, A. *The National Trust Guide to our Industrial Past*, George Philip London & The National Trust, The National Trust of Scotland, 1983.
- CARBONNELL, M. *Hans Foramitti et le développement de la photogrammétrie architecturale*. ICOMOS, Saint-Mandé 1983.
- CARVER, M. Digging for Ideas, *Antiquity*, York 1989.
- CEVC, E. Obraz domovine, *Varstvo spomenikov*, 3–4, Ljubljana 1950.
- CEVC, E. France Stelè – umetnostni zgodovinar, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 5–6, Ljubljana 1959, str. 5–19.
- CEVC, E. Vse življenje sem bil konservator, *Varstvo spomenikov*, 20, Ljubljana 1975, str. 53–73.

- CHERINI, A. *La rotonda dei Carmini*, Trst 1993.
- CHERINI, A. *Il caffè della Loggia di Capodistria*, <http://www.cherini.eu/pdf/Loggia.pdf>.
- CHERRY, M. Protecting Industrial Buildings: The Role of Listing, Managing the Industrial Heritage, *Leicester Archaeology Monographs*, N° 2, Leicester 1995, str. 119–124.
- CIGLENEŠKI, M. Bibliografija Avgušтина Stegenška, *Studia Historica Slovenica: Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 7 (3–4), Maribor 2007, str. 931–948.
- CIPA HERITAGE DOCUMENTATION. The ICOMOS/ISPRS Committee for Documentation of Cultural Heritage, <http://cipa.icomos.org/>.
- CLARK, K. *Informed Conservation* (posebej poglavje 7, str. 72–101: *Techniques for understanding historic building and their landscapes*), London 2001.
- COSSONS, N. *The BP Book of Industrial archaeology*, David & Charles, Newton Abbot, Devon 1993.
- Cultural Heritage and Development: A Framework for Action in the Middle East and North Africa*, The World Bank, Washington 2001, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/13908/225590REPLACEMENT1cession0A2003100110.pdf?sequence=1>.
- CUNJA, R. Zgodovinski oris arheoloških raziskav na Koprskem, *Annales*, 2, Ljubljana 1992, str. 67–86.
- CURK, I.; PUC, M. *Varstvo naše dediščine*, Ljubljana 1989.
- CURK, J. Šmarje pri Jelšah, poročilo, *Varstvo spomenikov*, 7, Ljubljana 1958–1959.
- CURK, J. *Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah*, topografsko gradivo VII., Zavod za spomeniško varstvo Celje, Celje 1967.
- CURK, I. *Sto zgodb arheoloških spomenikov v Sloveniji*, Ljubljana 1995.
- ČANAK, M. Konsolidacija samostanske cerkve v Kostanjevici na Krki, *Varstvo spomenikov*, 7, Ljubljana 1958–1959.
- ČERNIGOJ, J. Šempeter po osmih letih, *Varstvo spomenikov*, 7, Ljubljana 1958–1959, str. 89–106.
- ČOPIČ, V.; TOMC, G. *Kulturna politika v Sloveniji*. Ljubljana 1997.
- ČREPINŠEK, M. *Prenova stavbne dediščine v Sloveniji*, Ljubljana 1993.
- ČREŠNAR, M.; D. MLEKUŽ. Identities of the Early Iron Age in North-eastern Slovenia, *Fingerprinting the Iron Age. Proceedings of the conference held at the Magdalene College and McDonald Institute, Cambridge*, 23.–25. september 2011, Cambridge 2013 (v tisku).
- DEANOVIČ, B.; KAVČIČ, M. Stavbna dediščina, *Vračanje izvornih podob: Restavratorski posegi*, Ljubljana 2004, str. 37–47.
- DEANOVIČ, B.; LEBEN, N. *Bled – Blejski grad, EŠD 24: konservatorski načrt*, ZVKDS, Restavratorski center, Ljubljana 2008.
- Declaration of Amsterdam*, Congress on the European Architectural Heritage, (21.–25. oktober 1975), <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam>.
- DEGRASSI, A. *Abitati preistorici e romani nell'agro di Capodistria e il sito dell'antica Egida*, Poreč 1933, str. 1–44.
- DEL BELLO, N. Capodistria, la Piazza del Comune nel secolo XV, *Pagine Istriane*, 3 (11–12), Trst 1905, str. 245–264.
- DELAK KOŽELJ, Z. Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine, *Vestnik*, 11, Ljubljana 2009.
- DELGADO, J. P. *Encyclopaedia of Underwater and Maritime Archaeology*, London 1997.
- DEMŠAR, T. Začetek in razvoj restavratorske delavnice pri republiškem zavodu za spomeniško varstvo, *Varstvo spomenikov*, 16, Ljubljana 1972.
- DEŠMAN, M, idr. *Arhitektura: pet let slovenske arhitekture / Architecture: five years of Slovene architecture*, Ljubljana 2012.
- DEŠNIK, S.; OGRIN, D. idr. *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji*, Ljubljana, 1995.
- DIBNAH, F. *Little Book of Traction Engines*, G-2 Entertainment Ltd. Velika Britanija 2012.
- DJURA JELENKO, S. *Arheologija Koroške krajine, stalna razstava, Colatio – 90 let*, 1994.
- DOCOMOMO Slovenija_100, *Arhitektov bilten*, 40 (185–187), Ljubljana 2010.
- DOLENC, J. (ur.). *Potresni zbornik*, Tolmin 1980.
- DOLENC KAMBIČ, N. *Propadanje lesene plastike v izbranih kapelah Kalvarije v Šmarju pri Jelšah*, magistrska naloga, ALUO, Ljubljana 2008.
- DOLINŠEK, B.; GOSTIČ, S. *Upoštevanje in izkušnje pri uporabi Evrokoda 8 v okviru popotresne obnove v Posočju*, Gradbeni inštitut ZRMK, Ljubljana 2004.
- DOLINŠEK, B.; JANEŽIČ, I.; KOS, J. Pet let po potresu v Posočju, *Gradbenik*, 10, Ljubljana 2003.
- DOSTAL, J. Varstvo spomenikov in naše cerkve, *Peto izvestje Društva za krščansko umetnost v Ljubljani 1907–1912*, Ljubljana 1913, str. 56–81.
- DRAŽUMERIČ, M. Zgodovina in razvoj konservatorstva (1–5). Na Dolenjskem in v Beli krajini od njegovih začetkov do leta 1945, *Rast: Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja*, 17 (1–5), Novo mesto 2007, str. 120–129, 270–285, 427–436, 568–581, 713–734.
- DULAR, J.; GUŠTIN, M.; SLAPŠAK, B. Izhodišča za raziskovalno polje arheologije, *Arheo*, 13, Ljubljana 1991, str. 91–93.
- DVOŘÁK, M. *Katechismus der Denkmalpflege*, Verlag von Julius Bard, Dunaj 1916.
- ECKSTEIN, G. *Empfehlungen für Baudokumentationen. Bauaufnahme – Bauuntersuchung*, Arbeitsheft 7, Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Stuttgart 1999.
- ECP/85/337. *Official Journal of the European Communities*, Council Directive, Appendix A, Article 2-4-3. Strasbourg 1985.
- EPPICH, R. (ur.). *Recording, Documentation, Information Management for Conservation of Heritage Places. Illustrated Examples*, Donhead Publishing Ltd (& The Getty Conservation Institute), Shaftsbury 2011.
- ERLANDE BRANDENBURG, A. idr. *Villard de Honnecourt Disegni*, Di fronte e attraverso 204, Jaca Books, Milano 1988.
- FABIANI, M. Ljubljana: slika mesta in moji vtisi iz l. 1934, *Kronika slovenskih mest*, 2 (1), Ljubljana 1935.
- FEIFER, C. *Il progetto di conservazione*. Franco Angeli Libri, Milano 1989.
- FEILDEN, BERNARD, M.; JOKILEHTO, JUKKA. *Management guidelines for world cultural heritage sites*, ICCROM, Rome 1998.
- FIKFAK, A.; SLAK, T.; BAUER, A. *Ljubljana – Arhitektura 20. stoletja*, Ljubljana 2001.
- FISTER, P. Grad Kamen pri Begunjah na Gorenjskem, *Varstvo spomenikov*, 17–19 (2), Ljubljana 1975.
- FISTER, P. Uvedba enotnega sistema topografiranja arhitekture, *Varstvo spomenikov*, 20, Ljubljana 1976, str. 150–193.
- FISTER, P. *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine*, Ljubljana 1979.
- FISTER, P. Konservatorski programi, *Varstvo spomenikov*, 28, Ljubljana 1986.
- FISTER, P. idr. Poselitve 1, *Glosar arhitekturne tipologije*, Ljubljana 1993.
- FISTER, P. idr. Poselitve 2, *Arhitekturne krajine in regije Slovenije*, Ljubljana 1993.
- FISTER, P.; GRAHAM, R. E. idr. *Pilotni projekt načrta revitalizacije starega mestnega jedra Škofje Loke*, Ljubljana 1998.
- FISTER, P. idr. *Celostno varstvo stavbnih in naselbinskih vrednot v prostorskem razvoju – strokovne podlage za prostorski plan Slovenije – sistem poselitve*, Ljubljana 2001, http://www.arhiv.mop.gov.si/fileadmin/mop.gov.si/pageuploads/podrocja/prostor/pdf/prostor_slo2020/2_8_dokument.pdf.
- FISTER, P. Korpus slovenske arhitekture = Corpus of the Slovene architecture, *AR*, 1, 2001, str. 11–13.
- FISTER, P. *Reurbanizacija/prenova naselbin in arhitekture – (metodologija načrtovanja)*, Ljubljana 2007, www.re-urban.com/outcomes.htm.
- FISTER, P. Konservatorski načrt za prenovo kot sestavina prostorskega načrtovanja, *AR*, 2, 2009, str. 22–27, <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-UJIBQJ93>>.
- FLIS, J. *Stavbinski slogi, zlasti krščanski, njih razvoj in kratka zgodovina z dodatkom o zidanji in popraviljanji cerkva*, Ljubljana 1885.
- FORLATI, F. L'arte moderna e la tecnica d'oggi nel restauro monumentale, *III. Congresso Storia dell'architettura*, Rim 1940, str. 335–342.
- FORLATI, F. Saint Sophia of Ochrida. Preservation and restoration of the building and its frescoes, *Museums and Monuments*, IV (a), Unesco, Pariz 1953.
- FRLJAK, E.; GOSAR HIRCI, B.; ROPRET, P.; HIRCI, A. Konservatorsko-restavratorski posegi in naravoslovne preiskave na Tintorettovem Sv. Miklavžu v Novem mestu, *Acta historiae artis Slovenica*, 14, Ljubljana 2009.
- FUNCK-HELLET, C. *De la proportion (L'équerre des maitres d'oeuvre)*, Éditions Vincent, Fréal & Co, Pariz 1951.
- GABROVEC, S. Sto petdeset let arheologije v Narodnem muzeju, *Argo*, 10, 1971, str. 35–48.
- GABROVEC, S. (ur.), idr. *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 1975.
- GASPARI, A. Mednarodna konferenca o sodelovanju v Sredozemlju za varstvo podvodne kulturne dediščine, Sirakuze, 3.–5. April 2003, *Arheo*, 12, 2002, str. 99–102.

- GASPARI, A. Archaeology of the Ljubljana River (Slovenia): early underwater investigations and some current issues, *The International Journal of Nautical Archaeology*, 32, januar 2003, str. 42–52.
- GASPARI, A. K (zlo)rabi detektorja kovin na arheoloških najdiščih, *Varstvo spomenikov*, 42–43, 2007, str. 335–340.
- GASPARI, A. (ur.). Neznano Blejsko jezero : Podvodna kulturna dediščina in rezultati arheoloških raziskav, *Vestnik*, 20, Ljubljana 2008.
- GASPARI, A. »Apud horridas gentis« Colonia Iulia Emona – začetki rimskega mesta/ Beginning of the Roman town of Colonia Iulia Emona, Ljubljana 2010.
- GASPARI, A. Podvodno arheološko raziskovanje, *Gea*, 22 (julij 2012), str. 27–29.
- GASPARI, A.; ERIČ, M. (ur.). *Potopljena preteklost. Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji: zbornik ob 128-letnici Dežmanovih raziskav Ljubljani na Vrhnikih (1884-2012)*, Radovljica 2012.
- GAŠPERŠIČ, J. *Vigenj: vodnik po zgodovinskih žebjarskih kovačnicah v Kamni Gorici, Kolnici, Kropi in Železnikih*, Ljubljana 1956.
- GAYSCHNEG, I. B. *Compendiosa totius archiepiscopatus Tyberniensis Topographia*, 1747. (rokopis, hrani Nadškofijski arhiv Maribor).
- GIOVANNONI, G. *Vecchie città ed edilizia nuova*, Torino 1913 (1931).
- GLEN, M. H. *Interpretation – profession, discipline, art or science? 2009*, http://interpret-europe.net/uploads/media/Glen2009-Boletin-article_en.pdf.
- GLOBOČNIK, A. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain 2*, Ljubljana 1889.
- GOSAR HIRCI, B. Pietro Liberi, Sv. Miklavž med sv. Mohorjem in Fortunatom : Konservatorsko-restavratorski posegi na sliki, *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani*, Celje 2008, str. 220–229.
- GRAUS, J. Der Übergang vom romanischen zum gothischen Style. Nachgewiesen an einem steierischen Kirchen, *Kirchenschmuck*, 3, Gradec 1872, str. 17–21.
- GRČA, D. Muzej slovenskih filmskih igralcev v Škrateljnovi hiši. Čez nekaj let bo Ita Rina dobila »družbo«, *Delo*, Ljubljana, 12. november 2004, str. 7.
- GREGORIČ, J. Najnovejša umetnostnozgodovinska odkritja v Novem mestu, *Kronika slovenskih mest*, 4, Ljubljana 1937, str. 217–220.
- GREGORIČ, J. Stavbna zgodovina kapiteljske cerkve v Novem mestu, *Kronika slovenskih mest*, IV, Ljubljana 1937, str. 22–24.
- GREGORIN, D. Razmišljanja o spomeniškem varstvu ob novi ustavi, *Varstvo spomenikov*, 20, Ljubljana 1975, str. 93–106.
- GROBOVŠEK, J.; RIBNIKAR, B. (ur.). Fotogrametrija kot metoda dokumentiranja kulturne dediščine : Sodobne tehnologije, *Vestnik*, 15, Ljubljana 1996.
- GROBOVŠEK, J. (ur.). *Doktrina 1. mednarodne listine ICOMOS*, Ljubljana 2003.
- HAAS, C. Bericht über die Bereisung des Herzothumes Steiermark im Sommer d. J. 1856, *Mittheilungen des Historischen Vereines von Steiermark*, 7, Gradec 1857, str. 201–236.
- HAFNER, A. Grad Jablje, *Vračanje izvornih podob : Restavratorski posegi*, Ljubljana 2004, str. 50.
- HASELSTEINER-SCHARNER, J. Die fotografische Kulturgüterdokumentation von Monsignore Graus, *Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 7 (3–4), Maribor 2007, str. 569–589.
- HAZLER, V. Predlog standardov za delo etnologov v spomeniškem varstvu, *Etnolog*, 8, Ljubljana 1998.
- HAZLER, V. *Podreti ali obnoviti? : Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*, Ljubljana 1999.
- HITZINGER, P. Kje je stal Santicum, *Kmetijske in rokodelske novice*, 14, Ljubljana 1856.
- HITZINGER, P. Nachträge zur 500-jährigen Grundungsfeier von Neustadt (Rudolfswert), *Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain*, 20, Ljubljana 1865, str. 106–109.
- HORVAT, J. Prof. dr. Peter Petru, Laško, 15.12.1930–Ljubljana, 20.4.1983, *Zgodovinski časopis*, 1–2, Ljubljana 1984.
- HORVAT, J., idr. Poetovio, Development and Topography, The autonomuos towns of Noricum and Pannonia I, *Situla*, 41, str. 153–189. Ljubljana 2003.
- HOYER, S. A. Konservatorska doktrina na Slovenskem, *Umetnostna zgodovina in spomeniško varstvo : posvetovanje ob 75-letnici ustanovitve Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva (1921-1996)*, Ljubljana 1997, str. 33–42.
- HOYER, S. A. Spomeniško varstvo, *Enciklopedija Slovenije*, 12, Ljubljana 1998, str. 214–217.
- HÖFLER, J. Raziskovanje srednjeveške umetnosti na Slovenskem : referat ob kolokviju ob stoletnici rojstva Milka Kosa v Ljubljani, *Zgodovinski časopis*, 48 (4), Ljubljana 1994, str. 449–456.
- HÖFLER, J. Kristusova podoba na oboku, *Vestnik*, 19, Ljubljana 2006, str. 113–121.
- HÖFLER, J. Devetnajsto stoletje: pota nastajanja umetnostne zgodovine na Slovenskem, *Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 7 (3–4), Maribor 2007, str. 463–469.
- HRAUSKY, A.; KOŽELJ, J.; PRELOVŠEK, D. *Plečnikova Ljubljana : vodnik po arhitekturi*, Ljubljana 1996.
- HRAUSKY, A. Porušeni objekti moderne v Sloveniji, *DOCOMOMO Slovenija_100, Arhitektov bilten*, 40 (185–187), Ljubljana 2010, str. 40–41.
- HUBEL, A. *Denkmalpflege. Geschichte, Themen, Aufgaben. Eine Einführung*, Stuttgart 2006.
- HUDOLIN, J. Restavratorstvo v Sloveniji in njegove razvojne možnosti, *Vračanje izvornih podob : Restavratorski posegi*, Ljubljana 2004, str. 19–24.
- HUMER, J. *Naravna in kulturne dediščine ter njeno varovanje v Sloveniji : gradivo Republiškega komiteja za kulturo*, Ljubljana 1989.
- ICHER, F. *Les ouvriers des cathédrales*, Éditions de La Martinières, Paris 1998.
- IFKO, S.; ODER, K. Stara kovačnica – štauharija in stanovanjski objekt – personal na Ravnah na Koroškem, *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi*, Ljubljana 2002, str. 177–181.
- IFKO, S. Kako usmerjati varstvene procese na območjih industrijske arhitekturne dediščine, *Zbornik prispevkov problemske konference in predstavitev predlogov za varovanje območja železarske dediščine*, Ravne na Koroškem 2003, str. 31–34.
- IFKO, S. *Varstvo industrijske arhitekturne dediščine v Sloveniji*, doktorska disertacija, Ljubljana 2003.
- IFKO, S.; KOŠIR, F.; ODER, K.; VEČKO, M. *Konservatorski načrt Stara železarna*, Ljubljana 2009.
- IFKO, S. Reuse of historical ironworks at Ravne na Koroškem for the museum centre, *Programme and abstracts: reusing the industrial past*, Tampere 2010, str. 334.
- IVANŠEK, F. (ur.). *Hommage, Edvard Ravnikar*, Ljubljana 1995.
- IVERSEN, M. *Alois Riegl : Art History and Theory*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1993.
- IVETIC, E. (ur.). *Istria nel tempo*, Rovinj 2006.
- JAHREBUCH der Kaiserlich-Königlich Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäle Dunaj 1856, <http://books.google.si/books?id=GXQOAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=sl#v=onepage&q&f=false>.
- JARC, J. Anton Breckerfeld o Novem mestu 1790, *Jarčev zbornik : razprave in portreti*, Novo mesto 1993, str. 15–27.
- JENKO, M. *Zbirka kopij fresk v Narodni galeriji*, Ljubljana 2007.
- JERMAN, K.; GOSAR HIRCI, B. Marija s sv. Avguštinom in sv. Filipom Benizijem: ponovno odkrita oltarna podoba iz nekdanje cerkve koprškega servitskega samostana, *Bilten Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva*, 9/10 (okt.–dec.), Ljubljana 2010.
- JERNEJEC BABIČ, P.; SIMIČ, M. idr. *Po zgodovinskih parkih in vrtovih Slovenije, Šmarje - Sap* 2009.
- JOGAN, S. *Pravno varstvo dediščine*, Koper 2008.
- JOKILEHTO, J. *A History of Architectural Conservation*, York 1986 (2005).
- JOKILEHTO, J. *A History of Architectural Conservation*, Oxford 1999.
- JOKILEHTO, J. *A History of Architectural Conservation*, Oxford 2005 (ponatis).
- KARINJA, S. Dve rimski pristanišči v Izoli, *Arheološka istraživanja u Istri*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 18, 1997, str. 177–192.
- KAUFMANN, C. A River of Gifts, *National Geographic Magazine*, januar 2007, str. 150–157.
- KASTELIC, J. *Arheologija Slovenije v XIX. stoletju in njene dileme*, Ljubljana 1975.
- KASTELIC, J. Zaščita arheoloških spomenikov, *Iosephi Kastelic Opera Selecta, Archeologia Iugoslavica*, Ljubljana 1988, str. 191–196.
- KAVČIČ, I. Pridobivanje in uporaba živega srebra, *Ildrijska obzorja : Pet stoletij rudnika in mesta*, Idrija 1993, str. 83–92.
- KAVČIČ, M. Konserviranje-restavriranje ometov po načelu minimalnega poseganja, *Varstvo spomenikov*, 42–43, Ljubljana 2007.
- KIKELJ LESAR, M. Cerkev Marijinega oznanjenja – Ljubljana, *Varstvo spomenikov : Poročila*, 44, Ljubljana 2008.
- KIKELJ LESAR, M.; KRAMAR, S.; MLADENOVIC, A.; MAUKO, A. Izbira najprimernejšega utrjevalca pri obnovi Langusovih stenskih poslikav v cerkvi Marijinega oznanjenja v Ljubljani, *Varstvo spomenikov : Poročila*, 46, Ljubljana 2011.

- KINDER, H.; HILGEMANN, W. *dtv-Atlas zur Weltgeschichte*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München 1966.
- KLADNIK, D. (ur.). *Leksikon geografije podeželja*, Ljubljana 1999, str. 163.
- KLEMENC, A. Kranj v Steletovih terenskih zapiskih, *Avguštinov zbornik (50 let Gorenjskega muzeja)*, Kranj 2003, str. 189–193.
- KLEMENC, J. Šempeterski spomeniki postavljeni, *Varstvo spomenikov*, 7, Ljubljana 1958–1959, str. 101–106.
- KLEMENČIČ, I. *Optimalna gustoća šumskih prometala*, Samozaložba ŠIPAD A.D., Sarajevo 1939.
- KLEMENČIČ, J. Umetnostnozgodovinske topografije na Slovenskem v 20. stoletju: zgodovina in ocena problematike, *Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 7 (3–4), Maribor 2007, str. 637–648.
- KNIFIC, V. Vigenc Vice, *Po poteh ljudskega stavbarstva Slovenije*, Ljubljana 1994.
- KNIFIC, T. Arheološki pregled morskoga dna v Sloveniji, *Zbornik, Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre*, Ljubljana 1993, str. 13–27.
- KNIFIC, T. Podvodna arheologija, *Enciklopedija Slovenije* 9 (Plo–Ps), Ljubljana 1995, str. 27–28.
- KNOPP, G., idr. *Bauforschung – Dokumentation und Auswertung*, Arbeitsheft der rheinischen Denkmalpflege, 43, Rheinisches Amt für Denkmalpflege, Köln 1992.
- KOBLAR, A. Spisi profesorja Simona Rutarja v »Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko«, *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 8 (1/2), Ljubljana 1903, str. 52.
- KOCH, C. M., RUDE, A. Zemljevid Ljubljane, 1902, http://www.geopedia.si/?params=T1512#T1512_x461719_y100315_s17.
- KOKALJ, F. Varstvo kulturnih spomenikov po svetu, Obisk londonskih restavratorskih delavnic, *Varstvo spomenikov*, 9, Ljubljana 1962–1964.
- KOKALJ, F. Čiščenje potemnelega laka, *Varstvo spomenikov*, 16, Ljubljana 1972.
- KOKALJ, F. Iz gradiva za zgodovino restavratorstva na Slovenskem, *Varstvo spomenikov*, 7, Ljubljana 1958–1959.
- KOLAR, N. Gradnja zaščitne stavbe I. Mitreja na Spodnji Hajdini, *Ptuj v rimskem cesarstvu, mitraizem in njegova doba : Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja, Ptuj, 11.–15. oktober 1999*, str. 383–388. Ptuj 2001.
- KOLBEZEN, M. Velike poplave in povodnji na Slovenskem – I, *UJMA, revija za vprašanja varstva pred naravnimi in drugimi nesrečami*, 5, Ljubljana, 1991, str. 146–148.
- KOLBEZEN, M. Velike poplave in povodnji na Slovenskem – II, *UJMA, revija za vprašanja varstva pred naravnimi in drugimi nesrečami*, 6, Ljubljana 1992, str. 214–219.
- KOLŠEK, A. Prispevek krajinske arhitekture h konservatorstvu, *Umetnostna zgodovina in spomeniško varstvo: posvetovanje ob 75-letnici ustanovitve Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva (1921–1996)*, Ljubljana 1997, str. 92–95.
- KOLŠEK, A. Prenova parkovnega kompleksa ob dvorcu Šenek na Polzeli, *Varstvo spomenikov*, 39, Ljubljana 2001, str. 173–180.
- KOLŠEK, A. Die Stadtparks in Slowenien 1864-1918, *Stadtparks in der österreichischen Monarchie 1765-1918 : Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau aus europäischer Perspektive*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau 2007.
- KOMATAR, F. Personalnachrichten, *Mitteilungen des Musealvereines für Krain*, 16, Ljubljana 1904, str. 212–222.
- KOMELJ, I. Cistercijski samostan v Kostanjevici na Krki, njegova usoda in konservatoriki posegi, *Varstvo spomenikov*, 7, Ljubljana 1958–1959.
- KOMELJ, I. *Gotska arhitektura*, Ljubljana 1969.
- KOMELJ, I. Umetnostna preteklost Novega mesta, *Novo mesto 1365–1965 : Prispevki za zgodovino mesta*, Novo mesto 1969, str. 201–206.
- KOMELJ, I. Zgoščen pregled restavratorske dejavnosti Zavoda za spomeniško varstvo SR Slovenije v letih 1950–1971, *Varstvo spomenikov*, 16, Ljubljana 1972.
- KOMELJ, I.; FATUR, V. Delavci Zavoda SR Slovenije za spomeniško varstvo v letih 1945–1975, *Varstvo spomenikov*, 20, Ljubljana 1975/76, str. 141–158.
- KOMELJ, I. Ob jubileju : leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem, *Varstvo spomenikov*, 20, Ljubljana 1975/76.
- KOMELJ, I. Očrt sistematike dejavnosti varstva spomenikov ali poizkus metodologije spomeniškega varstva (prvi poizkus koncepta), *Vestnik*, 4, Ljubljana 1977, str. 55–65.
- KORDIŠ, F. *Idrijski gozdovi skozi stoletja*, Idrija 1986.
- KOS, F. *Ornamentika lesenih stropov v cerkvah na Slovenskem : Doprinos k povezanosti visoke in ljudske umetnosti*, Ljubljana 1941.
- KOSELJ, N. Arhitektura 60–ih let v Sloveniji, *Arhitektov bilten*, 25 (nov. 1995), Ljubljana 1995.
- KOSELJ, N. *Danilo Fürst*, magistrska naloga, Ljubljana 1998.
- KOSELJ, N., idr. *Danilo Fürst : arhitektura [Razstava Arhitekt Danilo Fürst, Galerija Cankarjevega doma, 11. oktober–19. november 2000]*, Ljubljana 2000.
- KOSELJ, N. *Tradicija napredka: kriteriji vrednotenja in metodologija zaščite arhitekture nastale med leti 1945–70 v Sloveniji*, doktorska disertacija, Ljubljana 2009.
- KOSI, M. *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*, Ljubljana 1998.
- KOSMATIN FRAS, M. (ur.), idr. *International Cooperation and Technology Transfer*, Proceedings of the workshop, IGF in ISPRS, 23, Part 6W8/2, Ljubljana 2000.
- KOTNIK, F. *Slovenske starosvetnosti*, Ljubljana 1943.
- KOVAČ, M. M., idr. Krstilnica sv. Janeza Krstnika v Kopru, *Vestnik*, 19, Ljubljana 2006.
- KOVAČ, M. M. Župnijska cerkev sv. Jurija v Piranu: Nova odkritja o obnovi ali novogradnji med letoma 1580 in 1637, *Annales*, 20 (2), Koper 2010, str. 385–408.
- KOVAČ, M. M. Sodnijska palača v Piranu, *Acta historiae artis Slovenica*, 17 (1), Ljubljana 2012, str. 103–122.
- KRALJ PAVLOVEC, J. *Edo Mihevc, urbanist, arhitekt in oblikovalec 1911–1985*, magistrska naloga, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana, 1999.
- KRAUT, B. Strojniški priročnik, *Strojniški vestnik*, 16, Ljubljana 1981.
- KREČIČ, P. *Jože Plečnik*, Ljubljana 1992.
- KREČIČ, P. Akademik arhitekt Marjan Mušič (1904–1984), *Zbornik Marjana Mušiča*, Ljubljana 2006.
- KREMENŠEK, S. *Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli*, Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978, str. 9–65.
- KREMENŠEK, S. O razsežnosti pojmov »ljudska kultura« in »sodobne spremembe«, *Simpozijum Etnološko proučevanje savremenih promena u narodnoj kulturi*, 28.–30. januar 1974, 23–31 (povzeto po KOŽELJ DELAK, ZVEZDA. Etnologija in varstvo naravne in kulturne dediščine, *Vestnik*, 11, Ljubljana 2009.)
- KRIVOGRAD, A. Železarna Prevalje 1835–1899, Sporočilo ugaslega plavža, Prevalje 1999.
- KRIŽ, B. Metlika, *Arheološka najdišča Dolenjske, Arheo*, 20, Novo mesto 1990 a, str. 45–48.
- KUŠEVIČ, A. Razvoj spomeniškega varstva na Slovenskem, *Varstvo spomenikov*, 38, 1998, str. 247–254.
- KVAS, T. Nekaj o restavriranju slike Zadnja večerja iz Pirana, *Varstvo spomenikov*, 10, Ljubljana 1965.
- KVAS, T. Retuširanje, *Varstvo spomenikov*, 16, Ljubljana 1972.
- LAZARINI, F.; MUROVEC, B. Župnijska cerkev sv. Petra. *Pot po baročni Ljubljani, virtualna razstava sakralnih spomenikov*, april 2012, <http://barok.zrc-sazu.si/Spomeniki/Peter.aspx>.
- LEBEN, N. *Blejski grad*, konservatorski program, ZVKDS, Območna enota Kranj, Kranj 2002.
- LEBEN, N. *Vloga furlanskih stavbenikov v arhitekturi in stavbarstvu Gorenjske na prelomu 19. stoletja in prenova meščanske arhitekture v tem času*, doktorska disertacija, Ljubljana 2012.
- LESKOVEC, I. V temini rovov, *Idrijska obzorja : Pet stoletij rudnika in mesta*, Idrija 1993, str. 151–158.
- LETELLIER, R. *Recording, Documentation, Information Management for the Conservation of Heritage Places. Guiding Principles*, Donhead Publishing Ltd (& The Getty Conservation Institute), Shaftsbury 2011.
- LIKAR, D. *Arhitekturni postinformacijski sistem*, Logatec 2009.
- LINHART, A. T. *Versuch einer Geschichte von Krain und der Übrigen südlichen Slaven Österreich*, I, Ljubljana 1788.
- LOGAR, M. Šmarje pri Jelšah, poročilo, *Varstvo spomenikov*, 10, Ljubljana 1965.
- LOGAR, N. Podvodna arheologija v Sloveniji in njena problematika, *Podvodne raziskave v Sloveniji*, Podvodna arheologija v Sloveniji 2, Ljubljana 1984, str. 35–40.
- LOITS, A. Analyse de l'évolution stylistique, *L'église Notre-Dame du Sablon. Histoire & Restaurations*, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale, Direction des Monuments et des Sites, Bruselj 2004.
- LOŽAR, R. Razvoj in problemi slovenske arheološke vede, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 17, 1941, str. 107–147.
- LOŽAR, R. *Narodopisje Slovencev I*, Ljubljana 1944.
- MACDONALD, S. *Modern Matters, English Heritage*, Bath 1996.
- MAKAROVIČ, G. Kosijeva hiša v kritični podobi vzhodnoslovenskega hišnega tipa, *Etnolog*, 8, Ljubljana 1998.
- MANTUANI, J. Domovinsko varstvo, *Čas : znanstvena revija Leonove družbe*, 8 (2), Ljubljana 1914, str. 73–102, <http://www.dlib.si> (geslo URN:NBN:SI:DOC-YEK02ZX49).

- MARSHALL, J. A Biographical Dictionary of Ry. Engineers, David & Charles, Newton Abbot 1978.
- MASON, P. Črnomelj – Sv. Duh: Črnomelj, *Arheološka najdišča Dolenjske*, *Arheo*, 20, Novo mesto 1990, str. 123–124.
- MASON, P. Late Roman Črnomelj and Bela krajina, *Arheološki vestnik*, 49, Ljubljana 1998, str. 285–313.
- MASON, P. Arheološko najdišče: Črnomelj, *Kulturne poti 1999: vodnik po spomenikih*, Ljubljana 1999, str. 32–41.
- MASON, P. Griblje in problem nižinskih arheoloških kompleksov v Sloveniji, *Varstvo spomenikov*, 39, Ljubljana 2001, str. 7–27.
- MASON, P. Rimska vojaška utrdba, *Zemlja pod vašimi nogami: Arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*, Ljubljana 2003, str. 66–71.
- MASON, P. Črnomelj: a complex late prehistoric settlement and its hinterland, *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla*, 44, Ljubljana 2007, str. 357–368.
- MASON, P., GRAHEK, L., BRICELJ, M., PINTÉR, I., ČAVAL, S. Griblje, *Varstvo spomenikov: Poročila*, 39/41, Ljubljana 2006, str. 55–56.
- MATERO, F.; FONG L. K.; DEL BONO, E., idr. Archaeological site conservation and management: An appraisal of recent trends, *Conservation and Management of Archaeology sites*, 2, 1998, str. 129–142.
- MAZI, S. *Klavže nad Idrijo*, Tehniški muzej Slovenije, Ljubljana 1955.
- MEDVED, L. *Herčeva žaga in mlin v Tomaški vasi*, konservatorski program, ZVKDS, Območna enota Maribor, Maribor 1998.
- MESOJEDEC, T.; SMREKAR, A.; KOROŠEC, J. idr. *Restavriranje slik Valentina Metzingerja*, Ljubljana 2000.
- MESOJEDEC, T. Novo mesto – cerkev sv. Nikolaja, *Varstvo spomenikov: Poročila*, 45, Ljubljana 2009, str. 136–137.
- METERC, J. Pregled zgodovine Lesc do 18. stoletja, *Gorenjski kraji in ljudje. 10. Leški zbornik*, Lesce 1999, str. 143–151.
- MIHELČ, B. *Urbanistični razvoj Ljubljane*, Ljubljana 1983.
- MIKL CURK, I. O strokovnem srečanju "Arheološko izkopavanje", *Varstvo spomenikov*, 17–19/1, Ljubljana 1974.
- MIKL CURK, I. Kako varovanje arheoloških spomenikov v preteklosti usmerja sedanja prizadevanja, *Varstvo spomenikov*, 20, 1975, str. 107–114.
- MIKL CURK, I. K oblikovanju nekaterih definicij iz varstva kulturnih spomenikov – konservatorstva, *Varstvo spomenikov*, 23, Ljubljana 1981, str. 47–54.
- MIKL CURK, I. Teorija varstva arheoloških spomenikov v naši praksi, *Varstvo spomenikov*, 23, Ljubljana 1981, str. 81–99.
- MILOTTI BERTONI, D. Delovanje tržaške Soprintendenze v Slovenski Istri 1918–1945, *Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre*, Ljubljana 2002, str. 87–108.
- MIRABELLA ROBERTI, M. Notiziario archeologico (1937-1938-1939), *Atti e Memorie della Società Istriana di archeologia, Storia patria*, 50, 1938, str. 233–264.
- MLEKUŽ, D. Poplavne ravnice v novi luči: LiDAR in tafonomija aluvialnih krajin, *Arheo*, 26, 2009, str. 7–22.
- MLEKUŽ, D. Zapletene krajine. Lidar in prakse krajinjena. – *Arheo* 28, 2011, str. 87–104.
- MOHORIČ, I. *Rudnik živega srebra v Idriji: zgodovinski prikaz nastanka, razvoja in dela: 1490-1960*, Idrija 1960.
- MOLE, I. O retušah. *Varstvo spomenikov*, 9, Ljubljana 1962–1964.
- MOLE, I. Poskus analize tehnologije gotških fresk I, *Varstvo spomenikov*, 26, Ljubljana 1984.
- MOLE, I. Poskus analize tehnologije gotških fresk II, *Varstvo spomenikov*, 27, Ljubljana 1985.
- MOLE, I. Poskus analize tehnologije gotških fresk III, *Varstvo spomenikov*, 28, Ljubljana 1986.
- MOLE, I. Poskus analize tehnologije gotških fresk IV, *Varstvo spomenikov*, 29, Ljubljana 1987.
- MOLE, V. *Iz knjige spominov*, Ljubljana 1970.
- MRAVLJE, D. Možnost uporabe fotogrametričnih metod v spomeniškem varstvu, arhitekturi in arheologiji, *Varstvo spomenikov*, 20, Ljubljana 1976, str. 195–208.
- MRAVLJE, D. *Začetek fotogrametrije in njen razvoj v Sloveniji – IGF*, tipkopis v odgovoru na pismo Jova Grobovška (Priloga 1), Ljubljana 7. 4. 2010 (arhiv Jovo Grobovšek).
- MRAVLJE, D. *Literatura IGF na področju spomeniškega varstva (1975–1988)*, tipkopis v odgovoru na pismo Jova Grobovška (Priloga 2), Ljubljana 7. 4. 2010 (arhiv Jovo Grobovšek).
- MRAVLJE, D. *Pregled večjih strokovnih del IGF na področju geodetskih in fotogrametričnih meritev spomeniških objektov (1969 – 1993, 19 del)*, tipkopis v odgovoru na pismo Jova Grobovška (Priloga 3), Ljubljana 7. 4. 2010 (arhiv Jovo Grobovšek).
- MUÑOZ-VIÑAS, S. *Contemporary Theory of Conservation*, Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford 2005.
- MURKO, M. *Izbrano delo: Matija Murko*, Ljubljana 1962.
- MUSEK, J. *Slovinci v luči mednarodnih in medkulturnih primerjav*, 1999, <http://www.musek.si/Teksti/Slovinci%20v%20lu%e8%20mednarodnih%20in%20medkulturnih%20primerjav.pdf>.
- MUSEK, J. *Raziskovanje vrednot v Sloveniji in vrednotni univerzum Slovencev*, pogovori o prihodnosti Slovenije pri predsedniku republike, 19. november 2003, <http://www.prihodnost-slovenije.si/up-rs/ps.nsf/krf/6E9DC6507D449582C1256E940046C554?OpenDocument>.
- MUŠIČ, M. *Obnova slovenske vasi*, Celje 1947.
- MUŠIČ, M. Iz praktičnega spomeniškega varstva, *Varstvo spomenikov*, 1–2, Ljubljana 1949.
- MUŠIČ, M. Podoba novomeške kapiteljske cerkve skozi čas, *Novo mesto 1365–1965: Prispevki za zgodovino mesta*, Novo mesto 1969, str. 163–179.
- MÜLLNER, A. *Emona*, Archacologische Studien aus Krain, Ljubljana 1879.
- NABERGOJ, T. Muzealec v Narodnem muzeju in začetki arheologije srednjega veka, *Pretrgane korenine; sledi življenja in dela Rajka Ložarja*, Ljubljana 2005, str. 159–189.
- NADBATH, B.; G. RUTAR. Preventivna arheologija in Center za preventivno arheologijo, *Arheo*, 29 (2), 2012, str. 65–73.
- Namesto starega bodo zgradili nov Breginj, *Primorski dnevnik*, 7.7.1976.
- NAPOTNIK, M. *Križev pot ob bregu sv. Roka v Šmarju pri Jelšah*, Maribor 1913.
- NEMEC, I. Raziskava mokrega lesa – študij konservacijskih metod I., *Varstvo spomenikov*, 24, Ljubljana 1981, str. 123–128.
- NEMEC, I. Laboratorijske preiskave za barvno študijo fasad v Restavratskem centru SR Slovenije, *Varstvo spomenikov*, 31, Ljubljana 1989, str. 45–52.
- NEMEC, I. Pigmenti in materiali poslikav v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom, *Varstvo spomenikov*, 36, Ljubljana 1997.
- NOVAK, V. Ljudsko stavbarstvo v naši etnografiji, *Slovenski etnograf*, 5, Ljubljana 1952, str. 14–17.
- NOVAK, V. O bistvu etnografije in njeni metodi, *Slovenski etnograf*, 9, Ljubljana 1956, str. 7–16.
- NOVAK, V. Struktura slovenske ljudske kulture, *Razprave SAZU*, Ljubljana 1958, str. 3–26.
- NOVAK, V. *Raziskovalci slovenskega življenja*, Ljubljana 1986.
- NOVAKOVIČ, P. *Osvajanje prostora: Razvoj prostorske in krajinske arheologije*, Ljubljana 2003.
- NOVAKOVIČ, P., LOVENJAK, M., BUDJA, M. *Osemdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*, Ljubljana 2004.
- ODER, K. Živeti z železom, *Med železom in kulturo, naša dediščina, naša pot: Between iron and culture: our heritage, our trail*, Ravne na Koroškem 2007, str. 66–68.
- Odločba o zavarovanju Kroke (*Uradni list LRS*, št. 44/53).
- Odlok o spremembah in dopolnitvah prostorskih sestavin dolgoročnega in srednjeročnega družbenega plana Republike Slovenije (*Uradni list RS*, št. 11/99).
- OGRIN, D. Evropski tokovi vrtno umetnosti in njihovi odmevi v Sloveniji, *Parki – umetnost oblikovanja prostora*, Ljubljana 1992, str. 17–25.
- OREL, B. Problematika varstva etnografskih spomenikov v Sloveniji, *Slovenski etnograf*, 6–7, Ljubljana 1952, str. 11–35.
- OTER GORENČIČ, M. *Deformis formisitas ac formosa deformitas: Samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 2009.
- PAHIČ, S. Arheološka topografija Slovenije, *Argo*, 1, 1962, str. 93–120.
- PARE, R. *Photography and Architecture 1839 – 1939*, Centre Canadien d'architecture, Callaway Editions, Montréal 1982.
- PARKER, G. *The World – an illustrated History*, The Times Books, London 1988.
- PATURI, F. *Chronik der Technik*, Chronik Verlag K.G. Dortmund 1988.
- PAUSE, P. *Hinterer Bach 3 – Bauforschung in Bamberg*, Arbeitshefte des Bayerischen Landesdenkmalamt für Denkmalpflege, Band 92, München 1998.
- PELHAN, K. *Pismo z dne 10. avgusta 1970, Ljubljana*, arhiv ZVKDS, Območna enota Nova Gorica.

- PERCIVAL-PRESCOTT, W. *The lining cycle: Conference on comparative lining techniques*, National Maritime Museum, Greenwich 1974.
- PESKAR, R. Prezbitarij kapiteljske cerkve v Novem mestu, *Rast : Revija za literaturo, kulturo in družbeno vprašanja*, 4 (7–8), Novo mesto 1993, str. 508–514.
- PESKAR, R. O stavbni zgodovini kapiteljske cerkve sv. Nikolaja v Novem mestu, "Hodil po zemlji sem naši...": *Marijanu Zadnikarju ob 80 letnici – Festschrift Marijan Zadnikar*, Ljubljana 2001, str. 243–258.
- PESKAR, R. Umetnostna podoba novomeškega kapitlja, *Škofija Novo mesto: onim pri Bogu, sebi in zanamcem*, Ljubljana 2006, str. 208–279.
- PETRIČ, M. Pravne osnove za konservatorske programe, *Varstvo spomenikov*, 33, Ljubljana 1991.
- PETRIČ, M. Mednarodno pravno varstvo kulturne dediščine, *Vestnik*, 17, Ljubljana 2000.
- PETRU, P. Vprašanja in naloge pri reševanju podvodnih najdb v 1981, *Podvodna pričevanja preteklosti. Novejše najdbe v Ljubljani*, Podvodna arheologija v Sloveniji 1, Ljubljana 1982, str. 1–7.
- PETRU, S. Emonske nekropole (odkrite med leti 1635-1960), *Katalogi in monografije*, 7, Ljubljana 1972.
- PETSCHNIG, H. Über einige Kirchen in Steiermark, *Mitteilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 10, Dunaj 1865, str. 195–197.
- PETZET, M. idr. *Die Wies – Geschichte und Restaurierung*, Arbeitshefte des Bayerischen Landesdenkmalamt für Denkmalpflege, Band 55, München 1992.
- Početek inventarizacije cerkvenih umetnin na Kranjskem, Četrto izvestje Društva za krščansko umetnost za leta 1903–1906, Ljubljana 1907, str. 58–62.
- PIPAN, P. *Primerjava popotresne obnove v Italiji in Sloveniji po potresih v Zgornjem Posočju in Furlaniji*, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Koper 2011.
- PIRKOVIČ, J. *Izgradnja sodobnega Maribora*, Ljubljana 1982.
- PIRKOVIČ, J. Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji, *Vestnik*, 11, Ljubljana 1993.
- PIRKOVIČ, J. Nova zakonodaja in organiziranost spomeniškovarstvene službe po letu 1981, *Umetnostna zgodovina in spomeniško varstvo: posvetovanje ob 75-letnici ustanovitve Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva (1921–1996)*, Ljubljana 1997, str. 102–108.
- PIRKOVIČ, J.; MIHELČIČ, B. *Secesijska arhitektura v Sloveniji*, Ljubljana 1997.
- PIRKOVIČ, J. Reproduciranje izginulih spomenikov in vprašanje pristnosti, *Varstvo spomenikov*, 40, Ljubljana 1999.
- PIRKOVIČ, J. Celostno ohranjanje naselbinske dediščine : Integrated conservation of historic and rural areas, *Vestnik*, 17, Ljubljana 2005.
- PIRNAT, M. *Hrastovlje, Odkrivanje in restavriranje fresk v podružnici sv. Trojice v Hrastovljah, Slovenska Istra*, gradivo za strokovni izpit za restavratorja, Ljubljana 1957.
- PIRNAT, M. Tehnike stenskega slikarstva na Slovenskem, *Varstvo spomenikov*, 16, Ljubljana 1972.
- PIRNAT, M., BOGOVČIČ, I. Tizian – restavriranje poliptiha iz dubrovniške katedrale, oris restavratorskih postopkov, *Varstvo spomenikov*, 32, Ljubljana 1990.
- PLESNIČAR GEC, L. *Starokrščanski center v Emoni*. Ljubljana 1983.
- PLESNIČAR GEC, L. Arheološki spomeniki Ljubljane, *Varstvo spomenikov*, 29, Ljubljana 1987, str. 45–48.
- PLESNIČAR GEC, L. Antično obdobje, *Rešena arheološka dediščina Ljubljane*, Ljubljana 1992, str. 41–119.
- PLESNIČAR GEC, L.; SLABE, M. Varovanje arheoloških ostalin. *Rešena arheološka dediščina Ljubljane*. Ljubljana 1992, str. 7–15.
- PLESTENJAK, A.; HRUSTELJ, J.; PODPEČAN, B. *Poročilo o izvedbi arheološkega nadzora in arheoloških izkopavanj na Barjanski cesti v Ljubljani*, tipkopis, arhiv ZVKDS, Ljubljana 2006.
- PLESTENJAK, A.; HVALEČ, S.; MASARYK, R. *Kongresni trg, Ljubljana – arheološko najdišče Ljubljana, konservatorski načrt*, tipkopis, arhiv ZVKDS, Območna enota Ljubljana, Ljubljana 2011.
- POLAJNAR, J. Visoke vode v Sloveniji leta 2007, *Ujma, revija za vprašanja varstva pred naravnimi in drugimi nesrečami*, 22, Ljubljana 2008, str. 28–30.
- POTOČNIK, I. *Ljubljana–Kasarna ob Metelkovi : Preizkus uporabe tridimenzionalnega fotogrametričnega modela in zasnova konservatorskih smernic za njegovo prenovu*, pisna naloga za strokovni izpit na področju konservatorske dejavnosti za nepremično kulturno dediščino, Ljubljana 2000.
- POTOČNIK SLAVIČ, I. Razumevanje sodobnega podeželja, *Veliki atlas Slovenije*, Ljubljana 2012, str. 98–107
- POTOKAR, R. *Arhitekturni vodnik – Gorenjska*, diplomatska naloga, FA, Ljubljana 1990.
- POZZETTO, M. *Maks Fabiani : nove meje v arhitekturi : [Razstava, Trst, junij-september 1988]*, Benetke 1988.
- POZZETTO, M. *Plečnikova šola v Ljubljani*, Ljubljana 1996.
- Praktische Denkmalpflege : Handreichung zur Bestandsuntersuchung und Dokumentation*, hrsg. vom Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anha, Haale (Saale) 2010, http://www.lida-isa.de/fileadmin/bilder/baudenkmalpflege/Hr_Bestand_Dokum.pdf.
- Pravilnik o konservatorskem načrtu, *Uradni list RS*, št. 66/09.
- PREDOVNIK, K. Nova obzorja: arheologija mlajših obdobij, *Arheo*, 25, 2008, str. 81–88.
- PREINFALK, M.; SAPAČ, I. Gradovi na Slovenskem – med včeraj, danes in jutri. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 60 (3), Ljubljana 2012, str. 369–371.
- PRELOVŠEK, D.; ZUPAN, G.; ADAMIČ, T. idr. *Arhitekt Jože Plečnik : Vodnik po spomenikih*, Ljubljana 2008.
- Primorske novice*, Uradne objave, Koper, 17. april 1992.
- Projet GUNZO*, www.cluny-numerique.fr.
- RADICS, P., PL. *Geschichte Krains, Handbuch, (Archäologische Karte von Krain)*, Ljubljana 1862.
- RAJŠTER, B. *Herčeva žaga in mlin v Tomaški vasi*, zloženka, Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, Slovenj Gradec 2011.
- RAVNIKAR, E. *Umetnost in arhitektura : Zbornik esejev*, Ljubljana, 2007.
- RAVNIKAR, V.; ZOREC, MARUŠA, G.; TINA; KOSELJ, N. *Evidenca in valorizacija objektov moderne arhitekture med leti 1945-70 : aplikativna raziskava*, Ljubljana 2000.
- RESMAN, B. Nova gotika na novomeškem kapitlju, *Dolenjski zbornik 1990*, Novo mesto 1990, str. 201–215.
- RIBNIKAR, S. Kako ob potresu ravnati s stavbami – nepremično kulturno dediščino, *Varstvo spomenikov*, 24, Ljubljana 1984.
- RIEGL, A. *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und Entstehung*, Wien – Leipzig 1903.
- RIEGL, A. *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung*, W. Braumüller, Dunaj 1903. Angl. prevod povzetka: *The modern cult of monuments: its essence and its development*, https://docs.google.com/file/d/0B40gMrq2RZjbOWY0ZTQ3MjltM2JlYS00MjJkLWFmMTMtYjcxZWUwY2Q3OTJh/edit?usp=drive_web&hl=en&pli=1.
- RIJAVEC, ZDRAVKO. Kraška cesta 15, Divača, informator.
- ROŠKAR, S. Kropa – od leta 1953 zavarovana kot kulturni spomenik, *Vigenjc : glasilo Kovaškega muzeja v Kropi*, 10, Radovljica 2010.
- ROZMAN, K. Priprave in misli o izdaji spomeniške topografije, *Kronika*, 8, Ljubljana 1960, str. 56–58.
- RUTAR, G.; ČREŠNAR, M. Reserved optimism: preventive archaeology and management of cultural heritage in Slovenia, *Remote sensing for archaeological heritage management : proceedings of the 11th EAC Heritage management symposium, Reykjavik, Islandija, 25.–27. marec 2010*, 21/1-5, Bruselj 2011.
- RYKWERT, J.; ENGEL, A. *Leon Battista Alberti [Catalogo della mostra: Mantova, Palazzo Te, 1994]*, Olivetti/Electa, Milano 1994.
- SAINT AUBIN, J.-P. *Le relevé et la représentation de l'architecture*, Documents et méthodes n° 2, Inventaire général, Pariz 1992.
- SAPAČ (PEZDIČEK), E. Vila Majer v Mariboru in projekt njene obnove, *Umetnostna kronika*, 5, Ljubljana 2004, str. 10–16.
- SAPAČ, E. *Urbani razvoj Maribora v 20. stoletju: umetnostnozgodovinsko in spomeniškovarstveno vrednotenje urbanistično oblikovalskih kvalitet mesta*, doktorska disertacija, Ljubljana 2010.
- SAPAČ, E. Cerkev in spomeniško varstvo, *Marija Zavetnica na Ptujski Gori: zgodovina in umetnostna zapuščina romarske cerkve*, Maribor 2011, str. 203–230.
- SAWFORD, E. *The Heyday of the Traction Engine*, Inan Allan Publ. Co. Weybridge, Surrey 1995.
- SCHMID, W.; ŠUBIČ, J. *Die römische Stadtmauer auf dem Deutschem Grunde in Laibach : Ein Vorlach zur Ausgestaltung der Umgebung der Stadtmauer*, Ljubljana 1912.
- SCHMID, W. *Ausgrabungen in Emona*, Ljubljana 1910.
- SCHMID, W. Emona, *Jahrbuch für Altertumskunde*, 7, 1913, str. 61–188.
- SCHULLER, M. Buiding Archaeology, *ICOMOS, International Council on Monuments and Sites*, 7, München 2002.

- SCHWARTZE, T. *Katechismus der Dampfkessel, Dampfmaschinen und anderen Wärmemotoren*, Verlag von J. J. Weber, Leipzig 1889.
- SEDEJ, I. Nekaj načelnih vprašanj varstva etnoloških spomenikov, *Varstvo spomenikov*, 11, Ljubljana 1966, str. 74–80.
- SEDEJ, I. Resnica in mit v teoriji spomeniškega varstva, *Varstvo spomenikov*, 15, Ljubljana 1972, 7–14.
- SEDEJ, I. *Kropa, Kamna Gorica, spomeniškovarstveni elaborat*, tipkopis, Ljubljana 1974.
- SEDEJ, I. Prispevek h konservatorski metodologiji in teoriji, *Vestnik*, 4, Ljubljana 1977, str. 66–107.
- SEDEJ, I.; ZADNIKAR, M. Znanstveno-raziskovalno delo v spomeniški službi, *Vestnik*, 4, Ljubljana 1977, str. 34–54.
- SEDEJ, I. Dimnično stavbarstvo v severovzhodni Sloveniji, *Varstvo spomenikov*, 22, Ljubljana 1979.
- SEDEJ, I. Etnološki spomeniki in etnologija, *Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva*, 4, Ljubljana 1980.
- SEDEJ, I. Metodološka izhodišča in etnološki vidiki prenove starih mestnih in vaških jeder, *Varstvo spomenikov*, 23, Ljubljana 1981.
- SEDEJ, I. Etnološka valorizacija spomenikov, *Sinteza*, 58, 59, 60, Ljubljana 1982, str. 162–163.
- SEDEJ, I. Prenova in poskus strukturalnega vrednotenja planšarske in počitniške »arhitekture« v kontekstu varstva spomenikov, *Varstvo spomenikov*, 24, Ljubljana 1982, str. 71–83.
- SEDEJ, I. *Sto najlepših hiš na Slovenskem*, Ljubljana 1989.
- SEMION MAKUC, M. Konservatorsko-restavratorski oddelek, *Osemdeset let Narodne galerije (1918–1998)*, Ljubljana 1998.
- SIMERL, S. *Navodila in normativi za izdelavo arhitekturnih posnetkov objektov kulturne dediščine*, tipkopis, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (s sodelovanjem Marlenke Habjanič, Eve Pezdiček in Janeza Mikuža), Maribor 2002.
- SIMIČ, M. Problematika krajinskoarhitekturne dediščine in vloga krajinskega arhitekta konservatorja, *Krajinska arhitektura med danes in jutri, 10. strokovna konferenca Društva krajinskih arhitektov Slovenije*, Ljubljana 2004, str. 110–115.
- SIMIČ, M.; KOLŠEK, A. Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja, *Seidlova zbirka*, 22, Novo mesto 2000, str. 79.
- SIMONITI, P. *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*, Ljubljana 1979.
- SITAR, M. N. *Raziskovanje historiata s poudarkom na obnovah Quaglijevih poslikav*, raziskovalna naloga, ZVKDS, Restavratorski center, Ljubljana 2006.
- SKOBERNE, P.; PETERLIN, S. (ur.). *Inventar najpomembnejše naravne dediščine Slovenije, 2. del, osrednja Slovenija*, Ljubljana 1991.
- SLABE, M. Po razvojni poti Ljubljanskega regionalnega zavoda za spomeniško varstvo, *Varstvo spomenikov*, 20, 1975, str. 125–134.
- SLABE, M. Iz 35-letne dejavnosti spomeniškega varstva v Dolenjski regiji, *Varstvo spomenikov*, 23, Ljubljana 1981, str. 121–135.
- SLAPŠAK, B.; NOVAKOVIČ, P. Is there national archaeology without nationalism?, *Nationalism and archaeology in Europe*, San Francisco 1996, str. 256–293.
- SLAVEC GRADIŠNIK, INGRID. Etnologija, *Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana 2004, str. 117.
- Slovenija. 9 arhitektov = Eslovenia. [9] arquitectos = Slovenia. [9] architects*. Ljubljana 1996. (Sever, Savin; Mihelič, Milan; Kristl, Stanko; Jugovec, Oton; Bonča, Miloš; Kobe, Jurij; Koželj, Janez; Vodopivec, Aleš; Ravnkar, Vojteh.)
- SLOVENSKI NAROD. Iz Ljubljane, *Slovenski narod*, 61 (103), 4. maj 1928a, str. 3, <http://www.dlib.si/>.
- SLOVENSKI NAROD. Za koristi ljubljanskega prebivalstva, *Slovenski narod*, 61 (110), 12. maj 1928b, str. 2, <http://www.dlib.si/>.
- SMOLE, E. Arhitekturni razvoj koprskе loggie, *Kronika*, 4 (1), Ljubljana 1958, str. 13–20.
- SMOLEJ, S. Najstarejša livarna železa na Slovenskem, *Kronika*, 1, Ljubljana 1953, str. 54–57.
- SMREKAR, A. Matej Sternen (1870–1949), *Vrhniški razgledi*, 5, Vrhnika 2004.
- SOTLER, A. *Izdelava kopij polihromirane plastike*, diplomska naloga, Ljubljana 1989. *Status animarum Župnije Divača*, zvezek V, 1903–1923.
- Splet 1: *Raba zemljišč, Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 2002, 2005, 2007*; obdelava: Kmetijski inštitut Slovenije, Ljubljana 2008, http://kazalci.ars.gov.si/?data=indicator&ind_id=87.
- Splet 2: New Delhi, 1956. *Recommendations on international principles applicable to archaeological excavations*, <http://www.icomos.org/icahtm/documents/newdelhi.html>.
- Splet 3: UNESCO World Heritage Centre, 2013. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <http://whc.unesco.org/en/guidelines/>.
- Splet 4: Amsterdam, 1975. *The declaration of Amsterdam - 1975, Congres on the European architectural heritage, 21.–25. oktober 1975*, <http://www.icomos.org/en/what-we-do/standards/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam>.
- STEGENŠEK, A. *Umetniški spomeniki Lavantinske škofije : Konjiška dekanija*, 2, Maribor 1909.
- STEGENŠEK, A. *Zgodovina pobožnosti sv. Križevega pota*, Maribor 1912.
- STELĚ, F. Varstvo spomenikov, *Dom in svet*, 27 (1/2), Ljubljana 1914 a, str. 49–45, <http://www.dlib.si> (geslo URN:NBN:SI:doc-YORYKO4H).
- STELĚ, F. Varstvo spomenikov. *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 8 (3), Ljubljana 1914 b, str. 206–212, <http://www.dlib.si> (geslo URN:NBN:SI:DOC-9X569SGN).
- STELĚ, F. *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih: kulturnozgodovinski poskus*, Ljubljana 1924.
- STELĚ, F. Osnovna načela varstva spomenikov, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Ljubljana 1928, str. 179–185.
- STELĚ, F. V obrambo rimskega zidu na Mirju, *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 56 (163), 20. julij 1928 a, str. 3, <http://www.dlib.si/>.
- STELĚ, F. V obrambo rimskega zidu na Mirju, *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 21. junij 1928 b, 56 (164), str. 3, <http://www.dlib.si/>.
- STELĚ, F. *V obrambo rimskega zidu na Mirju v Ljubljani*, 1928 c Ljubljana.
- STELĚ, F. Varstvo spomenikov, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 9 (1–2), Ljubljana 1929 a, str. 55.
- STELĚ, F. Varstvo spomenikov, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 9 (3–4), Ljubljana 1929 b, str. 139.
- STELĚ, F. Varstvo spomenikov, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1/2, Ljubljana 1929, str. 99–104, <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:6313#page=105>.
- STELĚ, F.; PLEČNIK, J. *Jože Plečnik na Hradčanih in v Ljubljani*, Ljubljana 1930.
- STELĚ, F. *Ljubljanski grad: slovenska akropola*, Ljubljana 1932.
- STELĚ, F. Nekrologi, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 7, Ljubljana 1933, str. 98–100.
- STELĚ, F. *Veliki načrti za opuščeno pokopališče sv. Krištofa v Ljubljani*, Ljubljana 1933.
- STELĚ, F. Kako oživiti staro Ljubljano, *Kronika slovenskih mest*, 2 (1), Ljubljana 1935.
- STELĚ, F. Problem spomeniškega varstva v Jugoslaviji, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1935, str. 425–454.
- STELĚ, F. Spomeniško varstvo v Jugoslaviji, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1936, str. 85.
- STELĚ, F. Obnova zunanjščine župne cerkve sv. Petra v Ljubljani, *Slovenec*, 161, Ljubljana 1937.
- STELĚ, F. Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 15, Ljubljana 1938, str. 30–31.
- STELĚ, F.; PLEČNIK, J.; TRSTENJAK, A. *Architectura Perennis*, Ljubljana 1941.
- STELĚ, F. Kmečka kultura, Sodobna razmišljanja slovenskega človeka o njenih vrednotah, *Sodobna vprašanja*, 4, Ljubljana 1944.
- STELĚ, F. Franc Avsec, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 1, Ljubljana 1951, str. 200–201.
- STELĚ, F. *Napori*, Ljubljana, 1955.
- STELĚ, F. Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov, *Varstvo spomenikov*, 5, Ljubljana 1953–1954, str. 5–12.
- STELĚ, F. Estetika in dokumentarnost v restavriranju spomenikov, *Varstvo spomenikov*, 5, 1953–1954, str. 5–13.
- STELĚ, F. VIII. bizantološki kongres (poročilo), *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 3, Ljubljana 1955, str. 259–261.
- STELĚ, F. *Umetnost v Primorju*, Ljubljana 1960.
- STELĚ, F. Rezultat čiščenja fresk pri sv. Primožu nad Kamnikom, *Varstvo spomenikov*, 9, Ljubljana 1962–1964.
- STELĚ, F. Iz konservatorskih spominov, *Varstvo spomenikov*, 10, Ljubljana 1965, str. 13–38.
- STELĚ, F. Osnovna načela varstva spomenikov, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 5, Ljubljana 1928, str. 179–185, <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:6256#page=183>.
- STELĚ, F. Spomeniško varstvo v Sloveniji do leta 1941, *Časopis za zgodovino in narodopisje: nova vrsta*, 5, Ljubljana 1969, str. 535–539, <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:7281>
- STELĚ, F. Slovenska umetnostna zgodovina po letu 1920, *Zbornik za umetnostno*

- zgodovino, n. v., 8, Ljubljana 1970, str. 27–44.
- STELÉ, F. Umetnost in obrt, *Loški razgledi*, 32, Škofja loka 1985.
- STEPANČIČ, L. *Restavriranje slikarstva na Slovenskem: zgodovinski oris*, zaključna naloga na podiplomskem študiju, Univerza v Ljubljani, Akademija za likovno umetnost, Ljubljana 1999.
- STOKIN, M.; GASPARI, A.; KARINJA, S.; ERIČ, M. Archaeological research of maritime infrastructure of Roman settlements on the Slovenian coast of Istria (1993–2007), *Terre di mare*, L'archeologia dei paesaggi costieri e le variazioni climatiche, Atti del Convegno Internazionale di Studi (Trst, 8.–10. november 2007), Trst/Piran 2008, str. 56–74.
- STOKIN, M., ZANIER, K. Simonov zaliv, *Vestnik*, 24, Ljubljana 2011.
- STOPAR, I. Šmarje pri Jelšah, poročilo, *Varstvo spomenikov*, 9, Ljubljana 1962–1964.
- STOPAR, I. Šmarje pri Jelšah, poročilo, *Varstvo spomenikov*, 11, Ljubljana 1966.
- STOPAR, I. Šmarje pri Jelšah, poročilo, *Varstvo spomenikov*, 15, Ljubljana 1970.
- STOPAR, I. *Opatijska cerkev v Celju*, Celje 1971.
- STOPAR, I. *Opatijska cerkev v Celju: Načela restavracije in umetnostnozgodovinski rezultati obnovitvenih del v letih 1963 do 1969*, Celje 1971.
- STOPAR, I. Slovenski gradovi – prezrta dediščina, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 60 (3), Ljubljana 2012, str. 379–390.
- STOVEL, H. *FHBRO Code of Practice / Code de pratique du BEEFP*, Federal Heritage Buildings Review Office (FHBRO) / Bureau d'examen des édifices fédéraux du patrimoine (BEEFP), Parks Canada / Parcs Canada, Montréal 1996.
- Strategija prostorskega razvoja Slovenije*, Ljubljana 2004, http://www.mzip.gov.si/fileadmin/mzip.gov.si/pageuploads/publikacije/spr_slo.pdf.
- STRGAR, J.; VARDJAN, F.; KOLŠEK, A. idr. *Park kot kulturni prostor [Razstava ob 40-letnici organiziranega restavratstva v Sloveniji Mestna galerija Ljubljana september 1990]*, Ljubljana 1990.
- STRMČNIK GULIČ, M. Antično grobišče v Starem trgu pri Slovenj Gradcu, *Arheološki vestnik*, 32, 1982, str. 348–371.
- STRMČNIK GULIČ, M.; PAHIČ, S. Slovenska Bistrica, *Varstvo spomenikov*, 27, Ljubljana 1985, str. 252–257.
- STRMČNIK GULIČ, M. Podoba antične poselitve med vzhodnim Pohorjem in Dravo, *Arheološki vestnik*, 41, 1990, str. 135–146.
- STUDEN, A. Strašen potres je pretresel ljubljanska zidovja, ljubljanski potres pod drobnogledom radovednega novinarja, *Kronika, časopis za krajevno zgodovino*, 43, Ljubljana 1995.
- STUHLIG, L. Aufschliessen, Gewinnen, und Fördern, Geschichte des Bergbaus, Deutsches Museum und RoRo Taschenbuch Verlag GmbH Reinbek bei Hamburg 1983.
- SWALLOW, P. idr. *Measurement and Recording of Historic Buildings*, Donhead Publishing, London 1993.
- ŠARF, F. Iz varstva ljudske arhitekture, *Varstvo spomenikov*, 6, Ljubljana 1955–1957, str. 12–16.
- ŠČUKOVT, A. *Strokovne osnove za razglasitev objektov kulturne dediščine za etnološki spomenik v občini Kobarid in Tolmin*, ZVKDS, Območna enota Nova Gorica, Nova Gorica 1999.
- ŠČUKOVT, A. Slikarske upodobitve »Priče iz pekla« na Tolminskem –popotresna obnova Kofolovega mlina v Dolenji Trebuši, *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta SAZU*, 30 (2), Ljubljana 2001.
- ŠČUKOVT, A. Popotresna obnova nekdanje kaplanije v Kobaridu, *Varstvo spomenikov*, 40, Ljubljana 2003.
- ŠIJANEC, F. Delo zavoda od 1945 do 1948, *Varstvo spomenikov*, 1, Ljubljana 1948.
- ŠIJANEC, F. Spomeniška zakonodaja, *Varstvo spomenikov*, 1, Ljubljana 1948, str. 3–10.
- ŠIJANEC, F. *Sodobna slovenska likovna umetnost*, Maribor 1961.
- ŠKORJA, S. Restavrirana slika Paola Rossinija, Križani z Magdaleno iz podružnične cerkve Sv. Treh kraljev na Brunku, *Varstvo spomenikov*, 47, Ljubljana 2014 (v tisku).
- ŠTEFANAC, S. (ur.). *Dioecesis Justinopolitana: Spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije*, Koper 2000.
- ŠTUPAR ŠUMI, N. O delu arhitekta v spomeniško varstveni službi, *Varstvo spomenikov*, 13–14, Ljubljana 1968/69.
- ŠTUPAR ŠUMI, N. Projektni model za asanacijo kraške hiše, *Varstvo spomenikov*, 21, Ljubljana 1977, str. 101–118.
- ŠTUPAR ŠUMI, N. *Varstvo spomenikov: Poročila*, 21, Ljubljana 1977, str. 371–372.
- ŠUBIC, M. Poročilo o delu restavratorskega oddelka, *Varstvo spomenikov*, 4, Ljubljana 1951–1952.
- ŠUBIC, M. Poročilo o delu restavratorskega oddelka, *Varstvo spomenikov*, 5, Ljubljana 1953–1954.
- ŠUMI, N. Problemi spomeniškega varstva v Ljubljani v letih 1951 in 1952, *Varstvo spomenikov*, 4, Ljubljana 1951–1952.
- ŠUMI, N. *Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani*, Ljubljana 1954.
- ŠUMI, N. Pogledi na slovensko umetnost, *Pogledi*, 2, Ljubljana 1975.
- ŠUMI, N. *Prenova Ljubljane*, Ljubljana 1978.
- ŠUMI, N. Ustvarjalnost in konservatorstvo, *Varstvo spomenikov*, 33, Ljubljana 1991.
- ŠUMI, N. Ivan Vurnik med pionirji slovenske moderne arhitekture, *Arhitektov bilten*, 119/124, Ljubljana 1994.
- ŠUMI, N. Umetnostnozgodovinska znanost in konservatorstvo, *Umetnostna zgodovina in spomeniško varstvo: posvetovanje ob 75-letnici ustanovitve Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva (1921-1996)*, Ljubljana 1997, str. 25–31.
- ŠUMI, N., MUŠIČ, M. idr. *Arhitektura za vse čase, Novo mesto in Dolenjska*, Kranj 2002.
- TAYLOR, P. (ur.). *The Oxford Companion to the Garden*, Oxford University Press, Oxford 2006, str. 554.
- TERCELJ OTOREPEC, M. *Regionalizacija in etnološko konservatorstvo*, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana 2013.
- TERŽAN, B., ČREŠNAR, M.; MUŠIČ, B. Pogledi v preteklost: Poštela –"stara mesto" na obronkih Pohorja in njegova okolica, O arheoloških raziskavah, *Dialogi*, 48 (1–2), Maribor 2012, str. 17–58.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. *Obrtniške delavnice rimske Petovione*, Ptuj 2004.
- TOMAŽEVIČ, M. Prenova starih mestnih in podeželskih središč in njihova potresna varnost, *Posegi v stavbno dediščino, tehnike projektiranja in tehnologije obnove*, Portorož 1985.
- TURK, P. (ur.) idr. *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, Ljubljana 2009.
- UNESCO. *Recommendations on international principles applicable to archaeological excavations*, New Delhi, 1956, <http://www.icomos.org/icaahm/documents/newdelhi.html>.
- URANJEK, M. *In situ preiskave in utrditveni ukrepi za izboljšanje potresne odpornosti obstoječih zidanih stavb*, skripta v okviru tematskega predavanja »Koncept celostne obnove stavbne dediščine« na ZVKDS, Restavratorski center, Ljubljana 2012.
- URANKER, D. *Izhodišča Bitenčeve arhitekture*, diplomska naloga, Ljubljana 1990. *Urban Conservation in Europe and America, Planning Conflict and Participation in the Inner City*, Rim 1975.
- UREK, V. Slovenica v reviji Kirchenschmuck (1870–1905) – bibliografski popis, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 9, Ljubljana 1972, str. 145–158.
- VAJDA, J. Report on the Photogrammetric Documentation of Preah Ko, *The Preah Ko Temple: Emergency Consolidation at Angkor, Cambodia, Phase I, 1993 – 1994* (Chapter 8), Royal Angkor Foundation, Budimpešta 1996.
- VAJDA, J. *The Preah Ko Project* (Risbe I – XLI), Emergency Consolidation at Angkor, Cambodia, Drawings, Royal Angkor Foundation, Budimpešta 1996.
- VALIČ, A. Prezentacija staroslovenskih grobov na mestu odkritja, *Varstvo spomenikov*, 11, Ljubljana 1966 (1967), str. 13–17.
- VALIČ, A. Arheološka raziskovanja na kranjskem območju v preteklih štirih desetletjih, *Zgodovina mesta Kranja*, ponatis, Kranj 1982, str. 5–24.
- VALVASOR, J. W. *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Laibach-Nürnberg 1689.
- VALVASOR, J. W. *Topographia Archiducatus Carinthiae moderna*, Bogenšperk 1689.
- VELEPIČ, C. Umetnostni spomeniki, Poročilo o njihovem življenju v letu 1945, *Varstvo spomenikov*, 2, Ljubljana 1949.
- VILFAN, S. Kmečka hiša, *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog*, Ljubljana 1970.
- VISCHER, G. M. *Topographia Ducatus Stiriae*, Graz 1681.
- VODOPIVEC, A. Arhitektura Ljubljane, *Arhitektov bilten*, Ljubljana, 1974.
- VODOPIVEC, A. Postmodernizem: Kaj je to in v čem ga vidimo, *Sodobnost*, 30 (8/9), Ljubljana 1982, str. 821–824.
- VODOPIVEC, A. Prostorsko polpismeni Slovenci: z uničenjem grajene kulturne dediščine izgubljam identiteto, *Mladina*, 36, 9. september 2011, str. 44–46.
- VOLAVŠEK, A. Zavod za spomeniško varstvo Maribor, *Varstvo spomenikov*, 20, Ljubljana 1975, str. 135–139.
- VOMER GOJKOVIČ, M.; KOLAR, N. *Archaeologia Poetovionensis: stara in nova arheološka*

- spoznanja, Ptuj 1993.
- VOMER GOJKOVIČ, M. Petovionski mitreji, *Ptuj v rimskem cesarstvu, mitraizem in njegova doba : Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja, Ptuj, 11.–15. oktober 1999*, Ptuj 2001, str. 105–124.
- VRHOVEC, I. *Zgodovina Novega mesta*, Ljubljana 1891, str. 23–24.
- VRŠALOVIČ, D. *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana : Prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i privrednih prilika na Jadranu u antici*, Zagreb 1979.
- VRŠČAJ, B. Urbanizacija tal v Sloveniji. – *Strategija varovanja tal v Sloveniji: zbornik referatov Konferenca ob svetovnem dnevu tal 5. decembra 2007*, Ljubljana 2007, str. 263–280.
- VURNIK, F. (ur.). *Petdeset let Prešernovih nagrad: 1947–1996*, Kranj 1996.
- VURNIK, S. Kmečka hiša Slovencev na jugovzhodnem pobočju Alp, Donos k studijam o slovenski ljudski arhitekturi, *Etnolog*, 4, Ljubljana 1930, str. 30–86.
- WARE, M. *Canals & Waterways*, Shire Publ. Cio. Ltd. Aylesby, Bucks 1990.
- WHITEHEAD, R. *Steam in the Village*, David & Charles, Newton Abbot, Devon 1977.
- WINCKELMANN, J. J. *Geschichte der Kunst des Altertums*, Berlin 2003.
- ZADNIKAR, M. Odkrivanje stenskih slikarjev v Hrastovlju, *Varstvo spomenikov*, 4, Ljubljana 1951–1952, str. 18.
- ZADNIKAR, M. Vodnjak v Polhovem Gradcu obnovljen, *Varstvo spomenikov*, 4, Ljubljana 1951–1952, str. 12–15.
- ZADNIKAR, M. Šmarje pri Jelšah, poročilo, *Varstvo spomenikov*, 4, Ljubljana 1951–1952.
- ZADNIKAR, M. *Varstvo spomenikov : Poročila*, 7, Ljubljana 1960, str. 136.
- ZADNIKAR, M. Ochrona zabytków i historia sztuki w Słowenii po roku 1945, *Ochrona Zabytków*, 3 (62), XVI, Warszawa 1963, str. 16–29.
- ZADNIKAR, M. Razkorak med spomeniško teorijo in prakso, *Varstvo spomenikov*, 11, Ljubljana 1966.
- ZADNIKAR, M. *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije*, Ljubljana 1972.
- ZADNIKAR, M. *Stična in zgodnja arhitektura cistercijanov*, Ljubljana 1977.
- ZADNIKAR, M. *Romanika v Sloveniji: Tipologija in morfologija sakralne arhitekture*, Ljubljana 1982.
- Zakon o prostorskem načrtovanju (*Uradni list RS*, št. 33/07, ZPNačrt).
- Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije o krajini (MEKK), Firenze, 2000 (*Uradni list RS*, št. 19/03 – Mednarodne pogodbe).
- Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije o varstvu arheološke dediščine (spremenjene) (MEKVAD), La Valletta, 1992: Malteška konvencija (*Uradni list RS*, št. 7/99 – Mednarodne pogodbe).
- Zakon o varstvu kulturne dediščine (*Uradni list RS*, št. 16/08, ZVKD-1).
- ZAKRAJŠEK, F. J. Geographic Information in the Carare and Athena Projects, *Place, Cultural Heritage and the Internet*, prispevek na delavnici, Dunaj 4.–5.11.2010.
- ZAKRAJŠEK, F. J. Slovenske digitalne kulturne vsebine [Projekt Athena: Access to cultural heritage networks across Europe/Dostop do kulturne dediščine Evrope, Nacionalna konferenca EuropeanaLocal, Cankarjev dom, 15.9.2010], Ljubljana 2010.
- ZELKO, I. Špitalič pri Konjicah: *Zgodovina župnije Špitalič pri Konjicah*, Špitalič 1978.
- ZELKO, I. *Žička kartuzija*, Ljubljana 1984.
- ZOREC, M. *Oton Jugovec : arhitekt/architect : 1921–1987*, Ljubljana 2001.
- ZOUBEK, R. Ljubljana – Cerkev sv. Nikolaja, *Varstvo spomenikov : Poročila*, 43, Ljubljana 2007.
- ZOUBEK, R. Poslikave Giulia Quaglia na oboku ladje, *Vračanje izvornih podob : Restavratorski posegi*, Ljubljana 2004, str. 129–135.
- ZOUBEK, R. Predstavitev Konservatorsko-restavratorskega projekta obnove stenskih poslikav oboka in zahodne stene slikarja Giulia Quaglia v stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani, tipkopis, ZVKDS, Restavratorski center, Ljubljana 2006.
- ZUPAN, G. Prešernov trg nekoč in danes, *Delo*, 13. februar 1988, str. 27.
- ZUPAN, G. Črna gradnja na Gospodarskem razstavišču, *Dnevnik*, 13. september 1988, str. 5.
- ZUPAN, G. Oglati utrinzi z okrogle mize, Maks Fabiani, *Naši Razgledi*, 10. marec 1989, str. 137.
- ZUPAN, G. Veliki Louvre - zgled za muzeje sveta, *Delo*, 22. avgust 1989, str. 8.
- ZUPAN, G. Ljubljanska arhitektura danes : Uvodnik, *Ars Vivendi*, 6, 1989, str. 98–99.
- ZUPAN, G. Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo 1979–1989, *Sinteza*, 83, 84, 85, 86, oktober 1990, str. 202–203.
- ZUPAN, G. Štirje natečaji za Ljubljano, *Sinteza*, 87, 88, 89, 90, oktober 1991, str. 13–45.
- ZUPAN, G. Poslovili so se, Arhitekt, urbanist, oblikovalec in pedagog Edo Ravnikar, *Sinteza*, 95–100, september 1994, str. 11.
- ZUPAN, G.; PIRKOVIČ, J.; DEŠMAN, M. idr. *20 stoletje: arhitektura od moderne do sodobne: vodnik po arhitekturi*, Ljubljana 2001.
- ZUPAN, G. Arhitektura dvorca Brdo pri Kranju, *Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 52 (2), Ljubljana 2004, str. 201–210.
- ZUPAN, G. Konservatorstvo od A do Ž, Od Anke Aškerc do Alenke Železnik, *Spomeniškovarstveni razgledi*, 7, december 2004, str. 10.
- ZUPAN, G. Bernikov pogled na slovensko arhitekturo 20. stoletja/Slovene architecture of the twentieth century, *Delo*, 1. junij 2005, str. 12.
- ZUPAN, G. Iz srednjeveškega gradu v meščansko bivališče, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 54 (2), Ljubljana 2006, str. 253–264.
- ZUPAN, G. (ur.). *Zbornik za Staneta Bernika: ob njegovi sedemdesetletnici*, Ljubljana, 2009.
- ZUPAN, G. 5.000 let premoščanj = 5,000 years of bridging, *Arhitektov bilten*, 42 (195/196), Ljubljana 2012, str. 8–11.
- ZUPAN, G. Gradovi kot duhovna dediščina Slovenije v 20. stoletju: med dokumenti in zidovi, Iz zgodovine slovenskih gradov, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 60 (3), Ljubljana 2012, str. 809–824.
- ZUPANČIČ, B. Arhitekt s prefinjenim občutkom za prenovo in detajl, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi*, Ljubljana 2005.
- ZUPANČIČ, M.; KAVČIČ, M.; DEANOVIČ, B. *Enotna metodologija za izdelavo konservatorskega načrta*, tipkopis, ZVKDS, Restavratorski center, Ljubljana 2007, http://www.arhiv.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/raziskave-analize/dediscina/metodologija-konservatorski_nacrt/01_Konservatorski_nacrt.pdf.
- ŽAGAR, Z. idr. *Tonina hiša : etnološka zbirka v Ravnu*, Piran 1985, str. 6, 7.
- ŽBONA TRKMAN, B.; SVOLJŠAK, D. *Most na Soči 1880–1980 – sto let arheoloških raziskovanj*, Tolmin 1980.
- ŽELEZNIK, M. Ob restavriranju fresk, *Varstvo spomenikov*, 7, Ljubljana 1958–1959.
- ŽIBERNA, J. *Divaški prag*, Ljubljana 1981.
- ŽUPANČIČ, M. *Arheološka podoba Brega s kraškim robom, Kraški rob in Bržanija*, Koper 1990, str. 19–26.

20,00 €

9 789616 902717